

श्रीः

श्रीगुरुभ्यो नमः

शाब्दतरङ्गिणी

मद्रपुरीसंस्कृतकलाशालायाम्

वेदान्ताध्यापकेन

पण्डितराज - शास्त्ररत्नाकर - वे. सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा

विरचिता

श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधीश्वराणां
जगद्गुरुणां श्रीब्रह्मराचार्याणां श्रीमुखेन संवल्लिता

श्रीमतां डा. चे. प. रामस्वाम्यार्याणां

श्रीमतां कृ. चालसुब्रह्मण्यार्याणां च

आमुखाभ्यां सहिता

प्रकाशकः

श्री ति. वे. विश्वनाथार्यः

मद्रपुरी-संस्कृत-विद्यासमितिसचिवः

14; पूर्वमाडवीथी, मद्रास-4.

१९६९

॥ श्रीः ॥

श्रीचन्द्र
मौलीश्वराय
नमः

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य - श्रीमच्छङ्करभगवत्पादप्रतिष्ठित-
श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधिप-जगद्गुरु-श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीश्रीपादा-
देशानुसारेण श्रीमज्जयेन्द्रसरस्वतीश्रीपादैः

तिरुविशद्वर् ग्रामाभिजन-पण्डितराज-शास्त्ररत्नाकर-ब्रह्मश्री-सुब्रह्मण्यशास्त्रिणे
क्रियते नारायणस्मृतिः ।

भवदुपज्ञं शाब्दतरङ्गिण्याख्यो ग्रन्थः षड्भित्तरङ्गैः शाब्दबोधस्य आकार-
करण-सहकारिविषये मीमांसकाऽऽलंकारिक-वैयाकरण-नैयायिकाचार्यैः प्रवर्तितान्
पक्षमेदान् सम्यक् विचारयति ।

अत्र प्रधानतया अभिहितान्वयान्विताभिधानवादौ, शक्तिस्वरूपम्, शक्तेः
पदमात्रवृत्तित्वम् न पदसमुदायसमासादिवृत्तित्वमिति व्यवस्था, शक्त्यतिरिक्तायाः
लक्षणावृत्तेः स्वरूपम्, गौण्याः अत्रान्तर्भावः, लक्षणाया अपि पदमात्रवृत्तित्वम्,
शक्तिलक्षणाव्यतिरिक्तायाः व्यञ्जनावृत्तेः अभ्युपगन्तव्यत्वम्, आख्यातार्थ-धात्वर्थ-
प्रयमान्तार्थविशेष्यकशाब्दबोधानां स्थलभेदेन व्यवस्थेत्यादिविशेषाः वैशद्येन विचार्य
निर्णीताः ।

न्यायादिशास्त्रेषु गभीरपाण्डित्य-बोधनशक्तिसंपन्नेन भवता तत्तत्स्थले
प्राचीन-नव्य-वैयाकरण-मीमांसक-नैयायिकमतभेदाश्च तत्तन्मतप्रवर्तक-पोषका-
ऽऽचार्याशयनिरूपणपुरस्सरं स्पष्टतया विव्रियन्ते ।

न्यायादिशास्त्रपण्डिताः, शास्त्राप्येतारश्च एतद्ग्रन्थस्याऽऽदितः पूर्णतया
पठनेन तत्तच्छास्त्ररीत्या शान्दबोधप्रकारं जानन्तः, ग्रन्थकर्ता भवांश्च—

“यदर्थं सर्वशास्त्राणां प्रवृत्तिरतिविस्तरा ।

आत्मज्ञानावतारार्थं सर्वशास्त्रसमुद्यमः ॥”

इति श्रीमत्सुरेश्वराचार्यचरणवचनानुसारमात्मज्ञानसाधनेषु प्रवृत्ताः श्रेयःपरम्पराः
भवान्नुयुरित्याशास्महे ।

यात्रास्थानम्
एल्लूर-कृष्णामण्डलम्
आन्ध्रप्रदेशः ।
कीलकपीषपूर्णिमा
8-1-1969

नारायणस्मृतिः

GENERAL PREFACE

The Samskrit Education Society is one of the latest efforts made by lovers of Sanskrit in Madras to check the erosion or elimination of Sanskrit which is imminent in the different sectors of its studies in this part of the country, notwithstanding that South India has been a stronghold of this language in the past amongst all those who prize intellectual stimulation and spiritual inspiration. The Society was started with the blessings of H. H. Sri Chandrasekharendra Sarasvati, Sankaracharya of Kanchi Kamakoti Peetha, on the occasion of the Golden Jubilee of his accession to the Peetha. I have had the pleasure and privilege of being connected with its management from the inception.

In spite of the difficulties of the present situation and the many causes demanding the help and patronage of the philanthropists, we may assert that during the short period of our existence, we have made fairly steady progress, although it is not spectacular. In Pettai, near Madras, we have a large area of land where our buildings are coming up and a Sanskrit advanced study centre is functioning. We have been concentrating in training young Pandits already qualified in one Sastra to become equipped in another Sastra. We have started a few research projects and publication schemes: a *Concordance of Verbal Derivatives*, a *New Model Sanskrit Grammar* and a *Dictionary of Indeclinables*. Another undertaking of ours is the book on *The Teaching of Sanskrit*. This and the *Concordance of Verbal Derivatives*, I am happy we are able to release to the public now.

The maintenance and promotion of Sanskrit study in the schools face two difficulties today, one stemming from the language formulae of the Government which is explicitly unfavourable to Sanskrit and secondly, the lack of improved methods of making its learning easy and popular. The Society may well congratulate itself in having addressed itself to the latter problem and brought out these books written by able and experienced scholars, Pt. S. Ramasubba Sastrigal and Prof. K. Rama Varma Raja. On behalf of the Society, I must also express my appreciation of the services rendered to the Society by Dr. V. Raghavan who has been in general charge of these and other research projects and

publications of the Society. What he and others have been doing in this part of the country, in the midst of all sorts of difficulties, must evoke the admiration of Sanskritists all over the country.

These and other research projects and the teaching work of the Society have been receiving assistance from the Central Sanskrit Board which deserves all praise for its efforts to rehabilitate in the country Sanskrit, the bedrock of Indian culture.

I wish all success to Sri T V Viswanatha Aiyar, Secretary of the Society, who has been building up the resources of the Society and managing its affairs so well. I am quite sure that the Samskrit Education Society will ere long emerge as an active advanced Centre of a University type for Sanskrit in the South.

July, 1965

C P RAMASWAMI AIYAR,
(*Founder President The Samskrit
Education Society, Madras*)

FOREWORD

The Samskrit Education Society, Madras undertook the publication of this scholarly and exhaustive treatise on 'ŚĀBDABODHA' which may be translated into English as 'Verbal Cognition'. The author is Panditaraja Sastraratnakara V. Subrahmanya Sastrigal who is at present Professor in the Madras Sanskrit College. Formerly, he was Reader in Sanskrit in the Annamalai University. Upon his retiring from that University on his attaining sixty years of age, the authorities of the Madras Sanskrit College requested him to join it as Professor. Brahmasri Sastrigal is one of the most eminent scholars that South India has produced. He has specialised both in the Nyāya and the Vedānta Sastras, the two important branches of our classical learning. He has written many scholarly works such as an original commentary called VIVARANAM on VYUTPATTIVĀDA-LAKĀRĀRTHA VICHĀRA, Tippanas on BRAHMĀNANDĪYA BHĀVA PRAKĀŚA and NYĀYARATNAM etc. His great proficiency in the śāstras was recognised by the late Parikshit Maharaja of Cochin who himself was an eminent scholar. He conferred on Brahmasri Sastrigal the title of *Panditaraja*. Jagadguru Sri Sankaracharya of Kanchi Kamakoti Pītham blessed him with the title of *Sastraratnakara*. It goes without saying that Brahmasri Sastrigal is, by his profound scholarship, highly qualified to write this learned treatise on this abstruse subject.

Our ancient śāstras have devoted great attention to this subject. By ŚĀBDABODHA is meant the cognition of the meaning of a sentence by the import of the words forming it. The inquiry is about the means of cognition, the auxiliary assistance to it and the form in which it is achieved. The author puts it thus at the beginning of the first Chapter :

स च शाब्दबोधः केन करणेन कैः सहकारिभिः
किमाकारो जायते इत्यत्र विविच्यते ॥

In the matter of śābdabodha there are differences of opinion. The Pūrva Mīmāṃsā śāstra has devoted much attention to this subject. There are two views expressed in that śāstra. The Prābhākara who are followers of the great Acharya Prabhakara Mīśra, hold that the sentence is the unit of language, that each word

in it conveys both the object and its relation (the *Padārtha* and the *anyaya*) This view is called *Amītabhidhāna vāda* The followers of Kumārila Bhāṭṭa on the other hand are of the view that word conveys its sense and the sense conveys the relation and the total import from all these is the *Vākyaārtha*

पदसमुदायात्मरूपाक्यव्यक्तपदेभ्यः अस्मिहितैः पदार्थैः आरूपाक्षादि-
सहकृतैः वाक्यार्थबोधो जायते ।

They further say that the word is not the cause for the cognition of the sentence न पद वाक्यार्थबोधे कारणम् This view is called *Abhihitānyaya vāda* The Logicians also have elaborately discussed this topic They hold the view that the cognition of the meaning of a sentence arises through the instrumentality of the remembrance of the object denoted by the word in the sentence, the awareness of which was gained through established use and through the auxiliary assistance of what is called *ākankshā* or 'verbal expectancy' The Logicians differing from the Mīmāṃsakas further hold that the *Vākyaārtha* is conveyed only through the particular juxtaposition of words and not through a primary or secondary significative powers of the words, (*Abhidhā* or *Lakṣhanā*) By *ākankshā* is meant 'verbal expectancy' i.e. a word is not capable of complete judgement in the absence of another word If you use the word आनय it naturally raises the question in the mind of the hearer as to what is to be brought and is answered by completing it with the word गाम् The meaning of the sentence गामानय is then understood This is *ākankshā*

are also differences about the Vritti of Vākyas. All these topics are elaborately dealt with by the learned author in this work.

It may be asked : What is the pragmatic value of all this discussion about Śābdabodha or Verbal Cognition? The full understanding of Śābdabodha may help a person in the proper interpretation of meanings of sentences and it provides an intense intellectual discipline.

I would like to draw the special attention of the readers to the preface in which the author has given a succinct history of Śābdabodha and of the views of all the leading Naiyāyikas from Gautama to the present day, and also of the views of Khaṇḍadeva Miśra, author of *Bhāṭṭarahasya* and of Kauṇḍa Bhaṭṭa of the Prācīna Vyākaraṇa School and of Nagoji Bhaṭṭa, of the Navya School. It clearly brings forth the significances of the different views. A treatise like this is really a long-felt need. As the author himself remarks in the preface, this discussion about Śābdabodha is like an ocean in its depth and vastness. The chapters here are called *tarangas* and the whole work is aptly called *Śabda Taranginī* meaning a river with waves. Different views about ascertaining the meaning of a sentence are expounded in this work and they resemble waves of thought in the river of Śabda.

The learned author has exhaustively dealt with all the arguments of the Mīmāṃsakas and Vaiyākaraṇas on the various topics of this work and answered them convincingly from the point of view of the Naiyāyikas.

I hope and trust that this valuable work will receive the appreciation of learned scholars which it so richly deserves. The Samskrit Education Society has rendered a distinct service by publishing it. We gratefully acknowledge the encouragement and blessings of Sri Sankaracharya of Kanchi Kamakoti Piṭham for this work and its publication.

'Ashrama'
Luz, Mylapore
April, 18, 1969

K. BALASUBRAHMANIA IYER
President,
The Samskrit Education Society

विषयविवरणम्

CONTENTS

श्रीमुखम्	v
GENERAL PREFACE	vii
FOREWORD	ix
प्रस्तावना	1
मौलिकाना शास्त्रार्थाना तत्तन्मतमेदसूची	37
विषयानुक्रमणिका	43
साकेतिकविवरणम्	63
शब्दतरङ्गिणी	1-208
Appendix I	209
" II	211
" III	213
" IV	215

श्रीगुरुभ्यो नमः

प्रस्तावना

प्रारम्भाः फलिनः प्रसन्नहृदयो यश्चेत्तिरश्चामपि
नो चेद्विश्वसृजोऽप्यलं विफलतामायान्त्युपायोद्यमाः ।

विश्वैश्वर्यमतो निरङ्कुशमभूद्यस्यैव विश्वप्रभोः

सोऽयं विश्वहिते रतो विजयते विघ्नेश्वरो विश्वकृत् ॥

प्रमाणेनार्थजातं परिच्छिद्य, हेयं हित्वा उपादेयमुपादाय लोकयात्रां
निर्वहति सर्वो लोकः । प्रमाणेन प्रकाशितमर्थमुपजीव्यैव दार्शनिकाः विचारणां
कुर्वन्ति । प्रमाणं प्रमाता प्रमेयं प्रमितिरिति चतुर्वर्गे प्रमाणमेव प्राधान्यमावहति ।
प्रमाणं व्युत्पादयन्ती न्यायविद्या सर्वासां विद्यानामुपकारित्वात् राजेव भृत्यानामा-
श्रयः । अतः इयं प्रमाणविद्या राजविधेत्यपि वक्तुं युक्तम् । तदुक्तं न्याय-
वार्तिके—“सर्वासां विद्यानामियमुपकरोति । उपकारित्वादाश्रयः राजभृत्यवत् ।”
इति । इयं आन्वीक्षिकी, तर्कविद्या, न्यायविस्तरः, इत्यादिभिरभिधानैः व्यवहियते ।
नैयायिकाः प्रमाणविदः इति निर्दिश्यन्ते ।

नैयायिकसंमतानि प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्दश्चेति चत्वारि प्रमाणानि ।
तेषां निर्देशे पौर्वापर्यपर्यालोचनावसरे शब्दस्य महाविषयत्वमुपन्यस्तं न्याय-
वार्तिके । संज्ञासंज्ञिसंज्ञरूपाल्पविषयकमुपमानम् । तदपेक्षया स्थूलबहुविषयं
प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षागोचरसूक्ष्मवस्तून्यपि विषयीकरोत्यनुमानम् । प्रत्यक्षानुमान-
योरगोचरानपि बहून् धर्माधर्मब्रह्मादीन् प्रतिपादयति शब्दो वैदिकः । अतः शब्दो
बहुविषयकः । वेदस्य शब्दस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनप्रधानत्वादियं प्रमाणविद्या
विद्यास्थानेषु अग्रिमं स्थानमारोहति । वेदो यजमानः । तत्परिजनभूतानि अन्यानि
विद्यास्थानानि । शाक्यादिभिः वेदस्य प्रामाण्ये विप्लाविते वेदवाक्यार्थविचाररूप-
मीमांसादिपरिजनस्य कृत्यमेव नास्ति ।

अत वेदप्रामाण्यव्यवस्थापनाय प्रवृत्ता प्रमाणविद्या प्रकृष्टा गीयते ।
तदुक्तं न्यायमञ्जर्याम्—

“न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूत सर्वविधाना वेदप्रामाण्यहेतुत्वात् । वेदेषु हि कुन्तार्किकरचिततुतर्कविद्वावितप्रामाण्येषु, शिधिलितास्थाः कथमिव बहुवित-
व्ययायाससाध्य वेदार्थानुष्ठानमाद्रियेन् साधव । किं वा तदानी स्वामिनि
परिग्नाने तदनुयायिना मीमासादिपरिजनेन कृत्यमिति । तस्मादशेषदुष्टतार्किकोप-
मर्दद्वारकदृढतरवेदप्रामाण्यप्रत्ययाधायिन्यायोपदेशक्षममिदमक्षपादोपदिष्ट न्याय-
विस्तरारण्य शास्त्र प्रतिष्ठाननिबन्धनमिति विद्यास्थानम् ।” इति ।

भगवानक्षपादः न्यायमूत्रेषु, शब्दः पृथक् प्रमाणम्, शब्दस्वार्थेन संग्रह्य समय, न स्वाभाविक तादात्म्यादि, जाल्याकृतिविशिष्टव्यक्ति पदस्वार्थ, मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवत् आत्मप्रामाण्यात् वेदस्य प्रामाण्यमित्यादिरूपपदिदेश । आकाशादिसहस्रताना पदानां पदार्थस्तरणद्वारा शब्दयोधात्मरूपाकार्यावगमहेतुता भाष्यवार्तिकटीकासु प्रतिपादितास्ति । “पदसमूहो वाच्यमर्थपरिसमाप्ती ।” इति न्यायभाष्यम् । “इन्द्रियमन्वद्दामन्वदेषु अर्थेषु या शब्दोच्छेत्तेन प्रतिपत्ति, सा आपन्नार्थ ।” इति न्यायवार्तिकम् । आचार्यनाचस्पतिमित्राः न्याय-
वार्तिरतात्पर्यटीकायाम्—

काभिमतनियोगादिकं इष्टसाधनत्वञ्च न लिङ्गर्थः चकतुरभिप्राय एव तदर्थः, वाक्यार्थज्ञानोपयोगिनी आकांक्षा जिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वम्, इत्यादिकं सविमर्शं व्यवस्थापयन्ति ।

नव्यन्यायमार्गद्वष्टारः श्रीगङ्गेशोपाध्यायः प्रमाणतत्वमात्रविवेचकं सकलदार्शनिकादृतं खण्डचतुष्टयात्मकं प्रौढं तत्त्वचिन्तामणिनामानं प्रबन्धं रचयामासुः । तत्र शब्दानुमानखण्डौ विस्तृतौ । तयोः शब्दखण्डः, शाब्दबोधोपयोगिनामाकांक्षादीनां, प्रवर्तकज्ञानविषयस्य लिङ्गार्थस्य, पदतदर्थयोः संबन्धस्य, सामान्यतो धात्वर्थस्य, उपसर्गादिद्योतकतायाः, समासे एकार्थीभावनिराकरणाय तत्तत्पदार्थान्वयनिरूपणपूर्वकं समासजन्यशाब्दबोधस्य, तदुपयोगिव्युत्पत्तिविशेषाणाञ्च विचारैः गहनः शाब्दबोधविषये महतीं व्युत्पत्तिमादधानो विलसति ।

नव्यन्यायप्रवर्तनानन्तरमेव शाब्दविचारः महतीमभिवृद्धिमवाप ।

यद्यपि 'कर्मणि द्वितीया', 'लः कर्मणि' इत्यादिव्याकरणसूत्रैः विभक्तीनामर्थनिर्धारणस्य करणीयतया, पदसाधुत्वविषयतया पदशब्देन व्यपदिश्यमाने व्याकरणशास्त्रे शाब्दबोधोपयोगिनोऽर्थाश्विन्तितः । एवं वेदवाक्यार्थविचाररूपे अत एव वाक्यपदेन व्यवहियमाणे मीमांसाशास्त्रे आख्यातार्थभावनायां धात्वर्थादीनामन्वयप्रकारादिकं चिन्तितम् । तथापि साक्षेपनिरासं शाब्दबोधोपयोगिव्युत्पत्तिविशेषाणां निरूपणं, सनिष्कर्षं तत्तत्पदार्थान्वयनिरूपणपूर्वकं तत्तत्प्रयोगाणां प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थापनञ्च यथा नव्यन्यायग्रन्थेषु लक्ष्यते, न तथा पदवाक्यग्रन्थेषु उपलभ्यते । पदैः पदार्था अभिधीयन्ते, पदार्थैः वाक्यार्थानुभवो जायते । भावना वाक्यार्थः, तत्र धात्वर्थः करणत्वेनान्वेति इत्यादिकं मीमांसका वदन्ति । कर्मादिकं द्वितीयाद्यर्थः, धात्वर्थः प्रधानम्, इति वदन्तो वैयाकरणाः ग्रामं गच्छति चैत्रः इति वाक्यात् ग्रामकर्मकं चैत्रकर्तृकं गमनमिति स्थूलं शाब्दबोधं वर्णयन्ति । नव्यन्यायग्रन्थानां प्रचारानन्तरकालिकेषु व्याकरणमीमांसानिबन्धेषु नव्यनैयायिकानां शाब्दबोधविचारपद्धतिरेवानुसृता लक्ष्यते ।

शिरोमणिभट्टाचार्याः अनुमानान्त चिन्तामणिं व्याख्याय, शब्द-
मणावप्रतिपादित प्रमेयजातमधिकृत्य, नञर्थवादः, आख्यातवादः, एवकार-
वादः इत्यादीन् स्वतन्त्रग्रन्थान् रचयामासु । तेषां मणिव्याख्यानदीक्षितावपि
तत्तद्द्व्युत्पत्तिविशेषनिरूपणपूर्वकं शाब्दबोधवर्णनं बहुलमुपलभ्यते । धात्वर्थानुरो-
धेनाव्यातार्थस्य निर्णेतव्यतया तेषामाख्यातवाद धातुवादे पर्यवसिन इत्यपि
वक्तुं शक्यते । तस्य मथुरानाथभट्टाचार्यकृत व्याख्यानं मुद्राप्य प्रकाशित-
मास्ते । गदाधरभट्टाचार्यरचितं तद्व्याख्यानं तु न मुद्रापितम् । तत्र
मूलार्थस्पष्टीकरणमेव कृतं, न पुन स्वतन्त्रविचार इति बोध्यम् । नञ्नादगाधा-
धरी मुद्रापितास्ते । तत्र, भूतले घटो नास्ति इत्यत्र घटविशेष्यकभूतलवृत्तित्वा-
भावाप्रकारकरोधनादिना, घटाभावविशेष्यकभूतलवृत्तित्वप्रकारकबोधवादिनाञ्चा-
शयविशेषादिकं सुनिरूपितमास्ते ॥

अत्रेदं बोध्यम् । नीलो घट इत्यत्र नीलामिन्नो घट इति शाब्दबोधः ।
नीलपदस्य नीलरूपवानर्थः । तस्य अमेदसत्त्वेन घटपदार्थे अन्वयः । अमेदो
न कस्यापि पदस्यार्थः । परन्तु प्रथमान्तनीलपदोत्तर-प्रथमा-तघटपदत्वरूपाकाक्षया
शाब्दबोधे भासते । तन्निष्ठविषयता सासर्गिकविषयता । अयममेदससर्गको बोध
अमेदावयवबोध इत्युच्यते ।

धात्रेण धनवानित्यत्र तृतीयाया अमेदोऽर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य धान्यस्य
प्रतियोगितासत्त्वेनान्वयः । अमेदस्य आश्रयतामत्र धेन धनपदार्थेऽन्वयः ।
धात्राभिन्नधनवानिति शाब्दबोधः । तत्र धने तृतीयार्थाभेद आश्रयतामत्र धेन
प्रकारतया भासते । अतोऽयममेदप्रकारकरोध इत्युच्यते ।

एव, पचति चैत्र इत्यत्र धात्वर्थस्य पाकस्य अनुकूलतामत्र धेन आर्या-
तार्थकृत्वाव वयः । वृत्तिधाश्रयतासत्त्वेन प्रथमान्तार्थे चैत्रे अत्रेति । पाकानुकूल-
वृत्तिमान् चैत्र इत्यन्वययोः । अत्र आश्रयतासत्त्वं अपदार्थं वृत्ते चैत्रे
संसर्गतया भासते । अयमाश्रयतामसर्गकरोधः ।

जानाति चैत्र इत्यत्र आर्यातार्थ आश्रयवम् । तत्र धात्वर्थस्य ज्ञानस्य
निरूपितवर्त्मन धेनावयः । आश्रयतश्च स्वरूपसत्त्वेन प्रथमान्तचैत्रपदार्थे अत्रेति ।

ज्ञानाश्रयतावान् चैत्रः इत्याकारकोऽन्वयबोधः । आख्यातोपस्थापितस्याश्रयत्वस्य प्रकारतया भानादयमाश्रयत्वप्रकारको बोधः । एवमत्र बोधे ज्ञानस्य आश्रयत्वे पदानुपस्थापितं निरूपितत्वं संसर्गतया भासते । अतोऽयं निरूपितत्वसंसर्गको बोधः । ज्ञाने घटो भासते इत्यादौ सप्तम्यर्थः निरूपितत्वमाश्रयतया धात्वर्थे भाने—विषयतायामन्वेति । विषयतान्वितस्याख्यातार्थाश्रयत्वस्य प्रथमान्तघट-पदार्थे अन्वयः । ज्ञाननिरूपितविषयताश्रयो घटः इत्याकारकः निरूपितत्वप्रकारको बोधः जायते । अभेदातिरिक्तः सर्वोऽपि संबन्धः भेदसंबन्धपदेन परिभाषितः । अतः अभेदातिरिक्तसंसर्गको बोधः भेदान्वयबोधः इति व्यवहियते ।

परन्तु, नीलो घटः इत्यत्र नीलविशिष्टो घटः इति, पचति चैत्रः इत्यत्र पाकविशिष्टकृतिविशिष्टश्चैत्रः इति च बोधोल्लेखो युक्तः । नीलामिन्नो घटः इत्युल्लेखे अभेदस्य, पाकानुकूलकृतिमानित्युल्लेखे अनुकूलत्वस्य च संसर्गतया भानस्यास्फुट-त्वात् । तथैव च मथुरानाथभट्टाचार्याः बोधमुल्लिखन्ति आख्यातवादव्याख्याने । वचनलाघवानुरोधेन नीलामिन्नो घटः इत्येवं बोधमुल्लिखन्ति इति ध्येयम् ॥

अथेदानीं प्रौढान् शाब्दबोधग्रन्थानधिकृत्य किञ्चिच्चिन्तयामः ।

श्रीजगदीशतर्कालंकाराः, शाब्दबोधोपयोगिप्रमेयजातं निखिलं विशदी-कुर्वन्तं सुवर्थतिङ्गर्थसमासार्थादेः विविधोदाहरणप्रदर्शनेन प्रतिपादकमतीव व्युत्पादकं शब्दशक्तिप्रकाशिकाभिधानं निबन्धं विरचय्य शाब्दबोधसरणिं सर्वदार्शनिकद्वयहारिणीमकार्षुः । 'जगदीशस्य सर्वस्वं शब्दशक्तिप्रकाशिका ।' इति प्रथितः आभाणकः ।

तत्र निबन्धे, साकाक्षैः सार्थकशब्दैः अनुमितिविलक्षणा शाब्दप्रमिति-र्जायते इति व्यवस्थाप्य, सार्थकशब्दप्रभेदानां निरूपणमुखेन अतिविस्तीर्णां शाब्दपद्धतिः परिष्कृता चकास्ति ।

सार्थकशब्दविभागो यथा—

सार्थकशब्दः प्रकृतिः, प्रत्ययः, निपातः इति त्रिविधः । प्रकृतिः नाम-धातुभेदेन द्विविधा । रूढलक्षकयोगरूढयौगिकभेदात् चतुर्विधं नाम । रूढं

संज्ञैल्यभिधीयते । सा त्रिविधा नैमित्तिकी, पारिभाषिकी, औपाधिकी चेति ।
 लक्षकञ्च जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थनिरूढाधुनिकादिलक्षणाभेदेनानेकप्रकारम् । सामा-
 सिकतद्धितान्तभेदेन द्विविधं योगरूढम् । यौगिकं तु समासः, तद्धितान्तं,
 ष्टदन्तमिति त्रिविधम् । आत्मनेपथादिभेदेन धातुरपि त्रिविधः । एतावता प्रकृतिः
 विभज्य दर्शिता । प्रत्ययस्तु विभक्तिः, धात्वंशः, तद्धितः, कृदिति चतुर्विधः ।
 विभक्तिस्तु सुप्तिङ्भेदेन द्विविधा । सुब्विभक्तिः प्रथमादिभेदेन सप्तविधा । यद्वा
 कारकार्या तदितरार्या चेति द्विविधा । तिङ् दशविधः । धात्वंशस्तु नामप्रकृतिकः
 धातुप्रकृतिकश्चेति द्विविधः । तद्धितस्तु अपत्याद्यर्थभेदेन बहुविधः इति ॥

स्वयं कारिकया लक्षणानि निरूप्य, सक्षिप्तया गभीरया सरण्या विचारान्
 प्रवर्णयन्ति तर्कालंकाराः । विभक्त्यर्थनिरूपणासरे अनुशासनप्रस्तात्रे, न केवलं
 पाणिनिव्याकरणसूत्राणि प्रमाणयन्ति, अपि तु भागुरिस्मृतिं शर्व्वर्मकृत-
 कातन्त्रसूत्रादिकञ्च प्रमाणयन्ति । कौमार-कालापादि मतभेदमपि वर्णयन्ति ।

स्थालीपुलाकन्यायेन पाणिनीयेतरानुशासनोद्धारः प्रदर्श्यते । स्तोत्रं
 पचति इत्यादौ क्रियाविशेषणस्थले 'अपृथग्रूपक्रियाविशेषणं कर्म' इत्यनुशासनेन
 कर्ममज्ञां, शरदि पुण्यन्ति सप्तच्छदा, गोषु दुग्धमानासु गतः इत्यादौ 'काल-
 भावयोः सप्तमी' इति सूत्रेण सप्तमी, यन्मीकामात् प्रभवति इत्यत्र 'यत्र प्रकाशनं
 प्रमुच्यते' इति सूत्रेणाधिकरणार्थे पञ्चमी, पशुना रुद्रं यजते इत्यत्र 'करणं कर्म
 यजेः कर्म च संप्रदानम्' इत्यनुशासनेन कर्मणः पशोः करणमज्ञां संप्रदानस्य
 रुद्रस्य कर्मसंज्ञाश्च निरूपयन्ति । 'कुत्सिनेऽङ्गे' इति कालापसूत्रं, बहुषु स्थलेषु
 कारिकाभिर्ना भागुरिस्मृतिं, क्वचित् भर्तृहरिपद्यानि, अन्यत्र—

सदृशत्वं तृणादीनां मन्यकर्मण्यनुक्तके ।

द्वितीयात्रचतुर्थ्यापि, वोध्यते वाधितं यदि ॥

इति आपिशलिकारिकाशोद्धारन्ति तर्कालंकाराः ।

इदंनिहायवेयम् । दुहधातुषटितराक्यस्यार्थविचारणायां विलक्षणा सरणि-
 राहता शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् ।

द्विकर्मकधातूत्तरकर्माथकलकारेण प्रधानकर्माभिधीयते । साक्षात् धात्वर्थ-
तावच्छेदकफलाश्रयः प्रधानकर्म । अन्यादृशमप्रधानकर्म । नीधातोः प्रापणार्थ-
कस्य द्विकर्मकस्य अजा, ग्रामश्चेति द्वयं कर्म । तत्र अजा प्रधानकर्म । ग्रामः
अप्रधानकर्म । अजानिष्टमेव कर्मत्वं नीधातूत्तरकर्मलकारेण अभिधीयते । अत-
श्चाजापदोत्तरं प्रथमैवेति अजा ग्रामं नीयते इति वाक्यं साधु । गां पयो दोग्धि
इत्यत्र दुहधात्वर्थे पयः प्रधानकर्म । गौः अप्रधानकर्म । दुहधातूत्तरकर्मलकारेण
अप्रधानकर्मत्वमभिधीयते । अतः गोपदात् प्रथमैवेति गौः पयो दुह्यते इति वाक्यं
साधु । गोः कर्मत्वम् 'अकथितञ्च' इति सूत्रेण सिद्धम् । इयञ्च व्यवस्था
शाब्दिकानां 'अप्रधाने दुहादीनां प्रधाने नीहृक्पञ्चमम् ।' इति हरिश्चरिका-
नुसारिणी । व्युत्पत्तिवादेऽपि इत्यमेव व्यवस्था प्रत्यपादि ।

जगदीशभट्टाचार्यास्तु,

मोचनानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः । साक्षात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतमोच-
नात्मकफलाश्रयस्य गोः प्रधानकर्मता । पयसस्तु परम्परया दुहधात्वर्थतावच्छेदकी-
भूतवह्निःश्वरणरूपफलशालित्वेन कर्मत्वसंपत्त्यर्थं 'अकथितञ्च' इति सूत्रं पाणिनिना
कृतम् । 'दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यं कर्मत्वमुच्यते ।' एवञ्च गोनिष्टमुख्यकर्मत्व-
स्याभिधानात् गोपदोत्तरं प्रथमैवेति गौः दुह्यते क्षीरम् इति प्रयोगः साधुः ।
'दुहादेर्गौणकं कर्म नीवटादेः प्रधानरूपम् ।' इति भेदेन विधिद्वयं शाब्दिकाना-
मनादेयमिति विलक्षणां सरणिं प्रतिपादयन्ति ।

अनुशासनाभावेऽपि प्रयोगानुसारेण विधिः कल्पनीयः इति ते मन्यन्ते ।
तथाहि—कारकाणामेव क्रियान्वयनियमावलम्बनेन, 'धात्वर्थान्ते प्रकारो यः सुवर्थः
सोऽत्र कारकम् ।' इति कारकलक्षणमभिधाय,

“गुरुचिप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः ।”

“पञ्चास्यानुकरोत्येप कुमारीमुग्धमण्डलः ।”

“सा लक्ष्मीरूपकुरुते यथा परेपाम् ।”

इत्याद्यावपि, मातुः स्मरति, चौरस्य हिनस्ति, जलस्योपस्कुरुते, इत्यादाविव क्रिया-
विशेषयोगे कारकार्थव पठ्यते । प्रयोगदृष्ट्या प्रत्यनूपेभ्यः करोतेः कर्मण्यपि

वैकल्पिकस्य पट्टीविधेर्वैकल्प्यात् । न हि गुरुन् प्रतिरुतीत्यादाविव उक्त-
वाक्येभ्यः गुर्वादिकर्मकत्वं प्रतीकारादिक्रियायां नावगम्यते । “अत एव सामान्य-
वत्त्वे सति बाह्यकरणकप्रत्यक्षत्वादित्यादावनुशासनाभावेऽपि सतिसप्तम्याः सामा-
नाधिकरण्यमर्थः चिन्तामणौ चिन्तितः ।” इति निरूपयन्ति । तत्र चिन्तितः
इति प्रतीकमुपादाय, ‘शब्दमण्यालोके पक्षधरमिश्रैरिति शेषः ।’ इति व्याचक्षते
कृष्णकान्तभट्टाचार्याः ।

विशेषणपदोत्तरविभक्तीनामभेदार्थरूता, भावे विहितानां घञादीनां स्वरूप-
बोधकता, न्यायकौस्तुभादतः नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेः समासस्थले संज्ञोचमुपेत्य
राजपुरुष. इत्यादौ पुरुषनामार्थे राज्ञ. स्वत्वसंबन्धेनान्वयः, कारकविभक्त्यर्थाना-
मेव क्रियान्वयः, आख्यातवादे शिरोमणिभट्टाचार्योक्तायाः कर्मप्रत्यये परसमवेत-
त्वार्थकताया दूषण, प्रकारान्तरेण स्व गच्छति, स्वं गम्यते इति प्रयोगयोः वारण-
मित्यादिकमसाधारण प्रमेयजातं तर्कालंकाराणां शाब्दसरणौ विलसति ।

एते च अनुमानदीधितिव्याख्यानेऽपि प्रसङ्गात् शाब्दबोधौपयिकान्
व्युत्पत्तिविशेषान् अन्वयबोधाश्च सोदाहरण वर्णयन्ति । तद्यथा—व्याप्तिवादे
पञ्चलक्षणीप्रकरणे ‘अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं
व्युत्पत्तित्रलभ्यम् ।’ इति दीधितिं व्याख्याय, तत्प्रसङ्गात्, समवायेन घट्टे
नास्ति, घटानधिकरणम्, प्रतियोगितानवच्छेदकम्, पीतः शङ्खो नास्ति इत्यादि-
वाक्यानामन्वयबोधविशेषाः सविमर्शं निरूपिताः । एवं तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । किं
बहुना, सक्षिप्ते तर्कामृतनामके प्रकरणग्रन्थेऽपि शाब्दबोधप्रक्रियां निरूपयन्तः
तर्कालङ्काराः स्वीया शाब्दबोधवर्णनकुतूहलिता महती व्यञ्जयन्ति ॥ शब्दशक्ति-
प्रकाशिका कृष्णकान्ततर्कवागीशविरचितव्याख्यानेन व्याख्यानान्तरेण च
भूषिता मुद्रिता समुपलभ्यते ।

श्रीगदाधरभट्टाचार्याः, शब्दमणे, पक्षधरमिश्रकृतस्य शब्दमण्या-
लोकस्य शिरोमणिविरचितानां आख्यातवादन्यूवादादीनां च व्याख्यानानि विधाय,
व्युत्पत्तिवाद-शक्तिवाद-विधिस्वरूपविचारादीन् स्वतन्त्रप्रबन्धांश्च निर्माय
शाब्दबोधपद्धतिं सुपरिष्कृता सर्पदार्शनिकचिन्तविनोदिनीं चक्रुः ।

अभेदान्वयबोधः भेदान्वयबोधश्चेति द्विविधोऽपि बोधः सपरिकरं निरूपितो व्युत्पत्तिवादे । नामार्थयोः नामार्थधात्वर्थयोश्चाभेदान्वयबोधं समभिव्याहाराकांक्षा-प्रतिपादनपूर्वकं निरूप्य, 'अभेदान्वयबोधश्च विरूपोपस्थितयोरेव' इति व्युत्पत्तिनिर्वाह्य, अभेदान्वयविचारः समापितः । ततः प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थेन निपातार्थेन च सह, धात्वर्थस्य धातूत्तरप्रत्ययार्थेन च सह, भेदान्वयमुपक्षिप्य, कार्य-कारणभाव - प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावलाघवगौरवविचारमुखेन विभक्त्यर्थसंसर्गकं बोधं निराकृत्य, विभक्त्यर्थप्रकारकबोधसमर्थनेन प्रातिपदिकार्थप्रत्ययार्थयोः भेदान्वयबोधं द्रढीचक्रुः । ततः प्रातिपदिकप्रकृतिकानां प्रथमादिविभक्तीनामर्थस्य, स्त्रीप्रत्ययार्थस्य, कतिपयतद्धितप्रत्ययार्थस्य च प्रातिपदिकार्थेन भेदान्वयबोधं निरूप्य, अन्ते धातुप्रकृतिकलकारार्थनिरूपणपूर्वकं धात्वर्थलकारार्थयोः भेदान्वय-बोधं वर्णयित्वा व्युत्पत्तिवादः समाप्तिं नीतः ॥

प्रयोगातिप्रसङ्गवारणाय विषयविचारमुखेन तत्तद्वाक्यानां शाब्दबोधं निष्कर्षयन्ति भट्टाचार्याः । नञ्घटितवाक्यस्यार्थपर्यालोचनयैव प्रायः वाक्यार्थनिर्धारयन्ति । लाघवतर्कावष्टम्भेनानुशासनारूढं प्रत्ययानामर्थं स्त्रीकृत्य आकाक्षाभास्यसंसर्गविशेषेणान्वयमूरीकृत्य प्रयोगातिप्रसङ्गं वारयन्ति ।

तद्यथा—पटं शुक्लीकरोति इत्यत्र शुक्लपदोत्तरच्चिप्रत्ययस्य, 'अभूततद्भावे चिः' इत्यनुशासनात्, पूर्वकालावच्छेदेन स्वस्मिन्नविद्यमानः वर्तमानकालावच्छेदेन विद्यमानः शुक्लत्वधर्मः अर्थः इति भाति । तत्र अभूततद्भावपर्यन्तस्य वाच्यत्वकल्पने गौरवम् । अतः लघुः धर्म एव प्रत्ययार्थः । तत्र प्रकृत्यर्थशुक्लस्य पूर्वकालावच्छिन्न-स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसहिताधेयताविशेषसंबन्धेनान्वयः । तस्यानुकूलतया धात्वर्थ-कृतावन्वयः इति निरूपयन्ति भट्टाचार्याः । शाब्दबोधे च पूर्वं तत्राविद्यमानस्येदानीं विद्यमानस्य शुक्लत्वधर्मविशेषस्य भानात् प्रयोगातिप्रसङ्गादीनां नावकाशः ।

एवं, नराणां क्षत्रियः शूरः इत्यत्र 'यतश्च निर्धारणम्' इति सूत्रेण षष्ठी भवति । जालादिविशेषणविशिष्टयद्भर्मावच्छिन्नस्य तादृशविशेषणशून्यतद्भर्मावच्छिन्न-व्यावृत्तविधेयवत्तया प्रतिपादनं तद्भर्मावच्छिन्नवाचकपदात् षष्ठीसप्तम्यौ भवतः इति सूत्रस्य निष्कृष्टोऽर्थः । अस्माद्वाक्यात् क्षत्रियान्यनरावृत्तिः नरात्मकक्षत्रियवृत्तिः

शौर्यविशेषो बोधनीयः, विभक्तेषु न गुरुभूतोऽर्थो वक्तव्यः इत्यभिसन्धिना, भट्टा-
चार्याः, शूरान्वयि मेदप्रतियोगि वमात्रं विभक्त्यर्थः, तदेकदेशे मेदे प्रकृत्यर्थस्य
नरस्य क्षत्रियत्वावच्छिन्नान्यवनिशिष्टनरत्वव्यापकाधिकरणनानिष्पिताधेयतासंबन्धे-
नान्वयः, मेदप्रतियोगिचान्विनशूरस्य नरत्वविशिष्टतादात्म्यसंबन्धेन क्षत्रिये अन्वयः,
इति निरूपयन्ति । एवञ्चात्र त्रिविधतार्थबोध. मंपन्नो भवति, विभक्त्यर्थोऽपि
लघुरिति बोध्यम् ।

मतमेदविमर्शनावसरे तत्त्वनिर्णयोद्देशेनैव विचारः प्रवर्त्यते, न पुनः कश्चन
मतविशेषः स्थापनीयः इत्यभिमानेन । तद्यथा—द्वितीयार्थविचारोपक्रमे द्वितीयार्थ-
विशेषनिरूपणोपयोगितया धात्वर्थविचारः प्रकान्तः । व्यापारमात्रं धात्वर्थः इति
प्राचीनमतं, फलावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः इति नवीनमतं, फलं व्यापारश्च
धात्वर्थः इति खण्डशक्तिवादिमतश्च सुनिरूपितमास्ते । तत्र संभवसकलाक्षेपपरि-
हारवर्णनपूर्वकं, प्राचीनपथपरिष्कारप्रकारं निरूप्य, ततः किमत्र तत्त्वमिति विचार्य,
नवीनमतस्य युक्तता प्रतिपादिता । तत्रत्यविचारपद्धतिपर्यालोचनाया, केवलं
तत्त्वनिर्णयफलको विचारः इति दृढा बुद्धिः विमृशतामुदेति ।

एते प्रायः पाणिनीयानुशासनमेव प्रमाणीकुर्वन्ति । क्वचित् शर्ववर्मकृतं
कातन्त्रव्याकरणमुद्धरन्ति । चतुर्थीविचारे, “यूपाय दारु इत्यादौ न संप्रदान-
चतुर्थी, अपि तु तादर्थ्यार्थे सूत्रान्तरेण ।” इति ग्रन्थे सूत्रान्तरपदेन ‘तादर्थ्ये’
इति कातन्त्रमेव विवक्षितम् । पाणिनिव्याकरणे ‘तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या’ इति
वार्तिकस्यैव दर्शनात् ।

एवं तृतीयाविचारे, शरदि^२पुष्यन्ति सप्तः उदाः इति वाक्यार्थविमर्शा-
वसरे, “अत एव तत्र कारकविभक्तिरूपसप्तम्यनुपपरया कालरूपविशेषणपदोत्तरं
स्वातन्त्र्येण सप्तमी शर्ववर्मणा अनुशिष्टा ।” इति ग्रन्थेन ‘कालभावयोः सप्तमी’
इति कातन्त्रानुशासनमभिसंहितं भट्टाचार्यैः ।

एवं द्वितीयाविचारे, ‘अधिशोड्स्यासौ कर्म’ इति सूत्रार्थनिरूपणप्रसङ्गे,
“तदप्रणीतव्रतां शर्ववर्मप्रभृतीनां मुख्यार्थपराणां स्थल्यामधिशेते इत्यादिप्रयोगाणां
साधुताया दुर्बलत्वाच्च ।” इति ग्रन्थे शर्ववर्माण स्मरन्ति । प्रथमाविचारे,

कृदन्तपाकादिपदशक्तिनिरूपणावसरे, कातन्त्रपरिशिष्टकारं दुर्गसिंहमपि स्मरन्ति,
 “तदुक्तं कातन्त्रपरिशिष्टकृता, कथं स्तोकः पाकः, कृदन्तविशेषणत्वात् ।”
 इति ग्रन्थेन ।

द्वितीयाविचारे, “कालाध्वदेशानामकर्मकक्रियायोगे कैश्चित् कर्मप्रत्ययार्थं
 विभाषया कर्मत्वमनुशिष्यते ।” इति ग्रन्थे भागुरिस्मृतिरुद्धृता लक्ष्यते ।
 पाणिनीयव्याकरणे, ‘अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालोऽभावो गन्तव्योऽध्वा च
 कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् ।’ इति वार्तिके कर्मताविकल्पस्यानिरूपणात्,

कालानामध्वमानानां क्रियाणां नीवृतामपि ।

आधारता ध्रौव्यधातोः कर्मता स्याद्विभाषया ॥

इति भागुरिस्मृतिरभिसंहितेति प्रतीमः ।

अन्यत्र सर्वत्र पाणिनिव्याकरणानुबन्धीन्यनुशासनानि प्रमाणीकुर्वन्ति ।
 “क्रियाविशेषणस्थले च न द्वितीयातिरिक्तविभक्तिरुत्पद्यते, क्रियाविशेषणानां
 कर्मत्वम् इत्यनुशासनेन कर्मत्वातिदेशात् ।” इति ग्रन्थे, अनुशासनपदेन
 सीरदेवकृतपरिभाषावृत्तौ ठक्पादे ज्ञापकसिद्धपरिभाषात्वेन निरूपितमेव व्यव-
 हरन्ति भट्टाचार्याः । स्पष्टीकृतश्रायमर्थः अस्माभिः पृष्ठे तरङ्गे ।

पाणिनीयानुसारेणैव गां दोग्धि पयः इत्यादौ पयसः प्रधानकर्मत्वं, गो-
 रप्रधानकर्मत्वं, गोः कर्मसंज्ञा ‘अकथितञ्च’ इति सूत्रेण, दुहादिसमभिव्याहृतकर्म-
 लकारस्य अप्रधानकर्मत्वार्थकता, इति निरूपयन्ति ।

एवमनुशासनानुरोधेनैव विभक्तीनामर्थं निर्धारयन्ति, न तु प्रयोगदर्शनेन
 विधिं कल्पयन्ति । तद्यथा—

“सतिसप्तमीबलात् सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणकप्रत्यक्षत्वस्य च सामा-
 नाधिकरण्योपस्थितौ विशिष्टे हेतुत्वान्वयात् तथैव व्युत्पत्तेः । न ह्ययमर्थोऽस्मा-
 न्नाधिगम्यते ।” इति अवयवप्रकरणे मणिग्रन्थः । तत्र, ‘सामानाधिकरण्ये
 सप्तम्या अननुशासनात् कथमेतत्, सतीत्यस्य वा कोऽर्थः?’ इति स्वयमुद्भाषितः
 आक्षेपः, भावस्य-असधात्वर्थधारतारूपसत्तायाः सामानाधिकरण्यसंबन्धेन अध्या-

हृतसत्त्वरूपे भावे अन्वयप्रदर्शनपूर्वक 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सूत्रेण सप्तमी साधयित्वा सुविशद परिहृत भट्टाचार्यैः । व्युत्पत्तिवादेऽपि 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सूत्रार्थविचारे, "गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सतीत्यनन्तरं सतः इत्यप्याहार्यम् । अन्यथा लक्षणीयक्रियाभावेनोक्तसूत्राविषयतया सप्तम्यनुपपत्तेः । तत्र चासधात्तेरर्थ आधरता, गुणा-यत्वाधाधारतायाश्च सत्ता-धारताया तद्वन्निष्ठत्वं सन्धतया भासते इति चिन्तामणिकारोक्तसामानाधिकरण्य-लभनिर्वाहः ।" इति प्रतिपादयन्ति ।

अत्रेदं बोध्यम् । गोषु दुह्यमानासु गत इत्यत्र दुह्यमानपदोत्तरसप्तमी भावार्थिका । भावश्च दुह्यमानपदबोध्यतात्प्रेरकं वर्तमानकालवृत्तित्वम् । अभेदेन गोपदार्थान्वितदुह्यमानपदार्थस्य सप्तम्यर्थे वर्तमानकालवृत्तित्वे, तस्य च धात्वर्थ-गमनेऽन्वयः । तथाच गत्रामिन्नानां वर्तमानदोहनकर्मणा सप्तमिनि वर्तमानकाले गत इत्याकारकं तत्र बोधः, भावसप्तम्या 'कालभावयोः सप्तमी' इति कातन्त्रानुशासनं प्रमाणमिति च निरूपयन्ति तर्कालंकाराः ।

गदाधरभट्टाचार्यास्तु, 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति पाणिनि-सूत्रसप्तम्या प्रमाणीकृत्य, वैयाकरणसरण्या भावपदस्य क्रियार्थतामुपगम्य, गोपदोत्तरसप्तम्या दोहनक्रियार्थता, जातिनिमित्तप्रवृत्तिनिमित्तकानां शब्दानां मध्ये जातिप्रवृत्तिनिमित्तकस्य विशेष्यवाचित्वमिति नियमानुसारेण गोपदस्य विशेष्यबोध-कता दुह्यमानपदार्थभेदान्वयश्चाह्वीकृत्य, सप्तम्यर्थक्रियाया समानकालीनत्व-मंत्रधेन धात्वर्थगमनेऽन्वयेन, दुह्यमानामिन्नगोदोहनसमानकालीनगमनाश्रय इति बोधं वर्णयन्ति ॥

दुह्यमानपदस्य गोपदार्थविशेष्यबोधः, तदुत्तरसप्तम्या भावार्थकत्वञ्च न स्वारसिकमिति मन्यमाना त्रिनेत्रदूषणोक्तिव्युत्पत्तिवादे, "गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ 'यस्य च भावेन' इत्यनेन गत्रादिपदात्सप्तमी । तत्सामानाधिकरण-दुह्यमानादिपदाद्य नीलघटमानय इत्यादौ नीलादिपदात् द्वितीयावत् विशेषण-पदस्य विशेष्यपदसमानविभक्तिरन्वयनियमात् सप्तमी । विधायकसूत्रे च भावपद क्रियापरम् ।" इति प्रथमेन गम्भीरया सरण्या तर्कालंकारमतेन कदाञ्चयन्ति ॥

एवं ऋतौ स्वदारानुपेयात् इति नियमविधौ, प्रत्यवायहेतुत्वमभावश्च लिङ्गर्थः, तत्राभावे धात्वर्थगमनस्य प्रतियोगितया, सप्तम्यन्तार्थस्य ऋतुकालावच्छेद्यत्वस्य आश्रयतया, लिङ्गर्थप्रत्यवायहेतुत्वस्यापि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् आश्रयतया अन्वयः । तथाच ऋतुकालावच्छेद्यस्वदारगमनाभावः प्रत्यवायहेतुरिति तत्र शाब्दबोधः । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः इति परिसंख्याविधौ च पञ्चपदस्य शशकादिपञ्चभिन्ने लक्षणा, प्रत्यवायहेतुत्वं लिङ्गर्थः, शशकादिपञ्चभिन्नपञ्चनखभक्षणं प्रत्यवायहेतुरिति वाक्यार्थः इति वर्णयन्ति तर्कालङ्काराः ॥

भट्टाचार्यास्तु, विधिनिमन्त्रणेति सूत्रात् विधिः लिङ्गर्थः । प्रवर्तकचिकीर्षाहेतुवीविषयः विधिः इत्युक्तत्वात् इष्टसाधनत्वं लिङ्गर्थः । प्रत्यवायस्येष्टत्वाभावात् प्रत्यवायहेतुत्वस्य लिङ्गर्थताभ्युपगमः न स्वारसिकः । व्युत्पत्तिवैचित्र्याश्रयणञ्च क्लिष्टमिति मन्यमानाः, ऋतावुपेयादित्यत्र सप्तम्यन्तार्थान्वितधात्वर्थं ऋतुकालावच्छिन्नस्वदारगमने लिङ्गा नरकाभावसाधनत्वं बोध्यते । शाब्दानन्तरजातात् ऋतुकालीनगमनाभावे नरकसाधनत्वबोधात् मानसात् नियमनिर्वाहः । पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीत इति परिसंख्याविधौ च पञ्चपदं शशकादिपञ्चभिन्ने, धातुपदं भक्षणाभावे च लाक्षणिकम् । तत्र च लिङ्गा नरकाभावसाधनत्वं बोध्यते । ततः पञ्चभिन्नपञ्चनखभक्षणे नरकसाधनत्वस्य मानसो बोधः इति वर्णयन्ति ।

दुःखविशेषाभावरूपस्य नरकाभावस्य इष्टत्वाक्रान्तत्वात् तत्साधनत्वं लिङ्गर्थः इति वर्णनमनुशासनमनुसरतीति ज्ञेयम् । कर्मणि विहितद्वितीयाया आधेयत्वार्थकत्वं, तण्डुलानोदनं पचति इत्यत्र नाशकत्वस्य उत्पादकत्वस्य च द्वितीयार्थत्वं, दाने कर्णसमः इत्यत्र अभेदस्य सप्तम्यर्थत्वञ्च अनुशासनानुरोधीति व्युत्पादितमस्माभिः पृष्ठे तरङ्गे इति नेह प्रतन्यते ।

भट्टाचार्याश्रेमे शाब्दिककृते कर्मकारकविभजने अस्वरसं मन्वानाः प्रकारान्तरेण विभागं कुर्वन्ति ।

‘निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् ।’ इति हरिकारिका । ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादिकं प्राप्यं कर्म । काष्ठं भस्म करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोति इत्यादौ काष्ठसुवर्णादिकं प्रकृतिकर्म । भस्मकुण्डलादिकं, विकृतिकर्म ॥

एवं, अपादानप्रभेदनिरूपणे वैयाकरणप्रदर्शितरीतिवैलक्षण्यमुपलभ्यते व्युत्पत्तिवादे । निर्दिष्टविषयम्, उपात्तविषयम्, अपेक्षितक्रियमिति त्रिविधमपादानमुक्तं वाक्यपदीये ।

विषयः—अवधितानिरूपकः । यत्र अवधितानिरूपकक्रिया उच्चरित-शब्देन बोध्या तत्राद्यम् । यथा अश्वात् पतति इति । यत्र धात्वन्तरार्याङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम् । यथा बलाहेकात् विद्योतते विद्युत् इति । अत्र द्योतनं न सावधिकम् । द्युतिधातुः लक्षणया निस्सरणपूर्वकद्योतने वर्तते । निस्सरणस्य विभागात्मकस्य सावधित्वं बोध्यम् । यत्र क्रिया अपेक्षिता तत्र अन्यम् । यथा कुतो भवान्? पाटलिपुत्रात् इति । अत्रागमनक्रियामध्याहल्यान्वयः इति प्रतिपादितं वैयाकरणैः ॥

भट्टाचार्यास्तु, उपात्तत्वं—अध्याहृतत्वम् । बलाहकात् विद्योतते विद्युत् इत्यत्र निस्सृत्य इत्यध्याहृतक्रियावधित्वं बलाहकस्य । माथुराः सौम्यैः आढ्यतराः इत्यत्र भवन्ति इति क्रियाध्याहारः । आढ्यतरत्वपर्यवसितायां आढ्यतरभवनक्रियायां अवधिभूतसौम्यानामपादानता अपेक्षितक्रियाप्रादानता । यद्यपि उपात्तविषयेऽपि क्रियाध्याहारः । तथापि यत्र अपादानतानिर्वाहार्थमेव क्रियाध्याहारः तत्रोपात्तविषयता, यत्र वाक्यपरिसमाप्त्यर्थमध्याहृतक्रियया अपादानतानिर्वाहः तत्रापेक्षितक्रियेति वैलक्षण्यमिति निरूपयन्ति ॥

सिद्धान्तकौमुद्यां तु माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः इत्यत्र पञ्चमी 'पञ्चमी विभक्ते' इति सूत्रोदाहरणतया प्रतिपादितेति ज्ञेयम् ॥

एते च दीधितिकृदुक्तं परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वमनुमेदमानाः द्वितीयाविचारे लकारार्थविचारे च प्रसक्ततत्तद्वेषपरिहारपूर्वकं विभिन्नस्य निष्कृष्टशाब्दबोधस्य वर्णनेन शाब्दविचारकुशलतां स्फुटीकुर्वन्ति । नीलो घटः इत्यादौ विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थतामुपगम्य अभेदसंसर्गकबोधमेव रोचयन्ते । राजपुरुषः इत्यादौ प्राचीनामितं राजसंबन्ध्यभिन्नपुरुषबोधमेव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावलाघवादिप्रदर्शनेन समर्थयन्ति । अनभिहिते कर्तरि तृतीया इत्यनुशासनविवरणावसरे अनभिधानपदार्थं विमृश्य, प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तृत्वे विवक्षिते तृतीया इति निष्कर्ष-

मभिधाय, “यथाश्रुतसूत्रार्थानुरोधेन कर्तरि लकारतृतीयाविभक्तयो शक्तिवादिभिः
वैयाकरणैरपि, प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तरि विवक्षिते तृतीया इत्येव सूत्रार्थो
वाच्य, अन्यथा चेत्रेण पच्यते इत्यादौ कर्तुरनभिधानस्योक्तक्रमेण कर्तृत्वानभिधान-
वत् दुर्बलत्वापत्ते ।” इत्युपसहरन्ति । अयञ्च निष्कर्षं वैयाकरणभूषणसार-
काशिण्यां प्रदर्शितोऽस्ति ॥

एव, वैयाकरणा अपि भट्टाचार्यप्रदर्शितसरण्या शाब्दबोधनिष्कर्षं
कुर्वन्ति । लकारार्थनिर्णये, क्रियानिष्ठ वर्तमानत्व प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति
भूषणसारोक्त विमृशन्त हरिवल्लभभट्टाचार्याः, शब्दप्रयोगाधिकरणत्वोप-
लक्षिततत्तक्षणदिनादिक्काले लट तदादिन्यायेन शक्ति, तदर्थस्य कालस्य च
क्रियाया, क्रियारम्भात्पूर्वं क्रियासमाप्त्युत्तर च पचति इति प्रयोगवारणाय,
स्ववृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्व - स्ववृत्तिष्वसाप्रतियोगिप्रकृतक्रियानुयोगिरूढाभ्या
विशेषितेन आधेयतासंबन्धेनान्वय इति ष्युत्पत्तिनादाभिहिते पर्यवसान वर्णयन्ति ।
परन्तु आख्यातार्थकृतौ न्यायमते कालान्वयात् संबन्धमध्ये प्रकृतक्रियाकर्तृनिष्ठत्व
प्रवेशित भट्टाचार्यै । वैयाकरणनये धात्वर्थक्रियाया कालान्वयात् प्रकृतक्रियानु-
योगिन्त्व प्रवेशित हरिवल्लभैरिति बोध्यम् । दिव्यात्रमिह दर्शितम् ॥

कालोपनामकहरिराममहोदयाः सुबर्धनिर्णयावसाने मूलानुक्तानि
वाक्यानुदुष्टत्वं, स्वीयसिद्धान्ताविरोधेन भट्टाचार्यसरण्या तेषां शाब्दविचारप्रचुरं
निस्तृत सन्दर्भं रचयामासु ॥

घटः आकाश न पश्यति इति वाक्यस्य प्रामाणिकत्वेन लोकाभिमतस्य
कथमपि प्रमाजनकत्वं न युज्यते इति भट्टाचार्याणां निरूपण कस्य वा न विस्मय-
मादयानि ॥

पदवृत्तिनिरूपणाय शक्तिवादो निर्मित स्वातन्त्र्येण । काण्डत्रयात्मके
तस्मिन् प्रथमे काण्डे, मीमांसकमनिरासपूर्वक शक्तिस्वरूप निरूप्य तज्ज्ञानस्य
वारणता विचारिता । आनाशपुष्पन रदादीनां केवाञ्चित् शब्दानां अर्थविशेषो
निर्धारित द्वितीये । मीमांसकानामन्तरमनभेदेन जातिशक्तिवादस्वरूपं तस्य
दूयणश्च विशदीकृत तृतीये परिशिष्टकाण्डे । पद गा वक्ति, गौ उच्यते, इति

चाक्याधीनशाब्दबोधनिरूपणेन शक्तिवादस्योपक्रमः तेषां शाब्दविचारकुतूहलितां व्यनक्ति । सव्यभिचारप्रकरणे, साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापकेत्यादिकात् मणिवाक्यात् साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकेत्यादेः दीधित्युक्तार्थस्य लाभ-अकारः शाब्दविचारपद्धत्या निरूपितो भट्टाचार्यैः । दीधितिख्याने अनुमान-खण्डे न कोऽपि भागोऽस्ति, यः शाब्दबोधविचारविरहितः ।

किं बहुना । स्वातन्त्र्येण निर्मितस्य मुक्तिवादस्यावसाने वाशब्दार्थान्वयमसाधारणरीत्या निरूपयन्ति । वाशब्दस्य अन्यतरार्थकत्वे, व्रीहिभिः यवैर्वा यजेत इत्यत्र यवव्रीह्युभयकरणकयागाददृष्टापत्तिरपरिहार्या । उभयकरणकयागस्यापि अन्यतरकरणकत्वानपायात् । अतः वापदस्य अभावार्थकतां, तृतीयान्तार्थस्य वारद्वयमन्वयञ्च स्वीकृत्य, व्रीहिकरणकत्वाभावविशिष्टे यागे यवकरणकत्वस्य, यवकरणकत्वाभावविशिष्टे यागे व्रीहिकरणकत्वस्य चान्वयमुपगम्य, शास्त्रकारैः सामान्यतो व्यवहियमाणस्य विकल्पस्थले पक्षान्तरप्रतिक्षेपकत्वस्य निर्वाहः रमणीयसरण्या कृतः इति ज्ञेयम् ।

एतावता गदाधरभट्टाचार्याणां शाब्दनिरूपणपद्धतिः किञ्चिदिव चिन्तिता ॥

सर्वदार्शनिकैरादृतस्य व्युत्पत्तिवादस्य, रामरुद्रभट्टाचार्यैः निर्मिता रमणीया व्याख्या तृतीयाविचारोपक्रमपर्यन्ता मुद्रिता लभ्यते । मिथिलामण्डलमण्डनायमानैः वच्चा-ज्ञा इति विश्रुतैः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः धर्मदत्तसूरिभिः विरचितं, न्यायकौस्तुभादिप्रौढग्रन्थोक्तार्थसाधुत्वादिविमर्शकं भाट्टरहस्य-लघुमञ्जूपादिग्रन्थोदीरितदूषणपरिहारेण नैयायिकसिद्धान्तव्यवस्थापकं स्वतन्त्रविचारजटिलं प्रौढपण्डितैकवेद्यतत्त्वार्थं गूढार्थतत्त्वालोकामिधानं व्याख्यानं चकास्ति । तदनुसारिणी प्रकाशाख्या व्याख्या मैथिलैः जानकीनाथशर्मभिः निर्मिता । वैयाकरणमूर्धन्यैः जयदेवमिश्रैः कृता जया नाम्नी टीकाऽसंपूर्णास्ते ।

व्युत्पत्तिवादाद्यभागस्य, कृष्णभट्टैः, साहजीपुराभिजनाश्वत्थनारायणशास्त्रिभिः, अनन्ताचार्यैः, देशिकाचार्यैश्च विरचितानि व्याख्यानानि, कालसीमादिविचारं, हेतुतृतीयाविचारं, धात्वर्थविचारं, पौषपदार्थविचारं चाधिकृत्य

तैस्तैः विद्वद्भिर्निर्मितानि क्रोडपत्राणि च विलसन्ति । अन्तिमभागस्य लकारार्थ-
विचारस्य साइजीराजपुरामिजन-सुब्रह्मण्यशास्त्रिरचित विवरणामिध व्याख्यान
धण्णामडैविश्वविद्यालये मुद्रापितमास्ते । बालबोधाय निर्मिता अतिविस्तृता समग्र-
भागानां व्याख्या आदर्शनाम्नी मुद्राप्य प्रकाशिता वर्तते । परन्तु ततो यथाभूत-
मूलार्थावगतिर्न भवतीति बहवो मन्यन्ते । शक्तिवादस्य कृष्णभट्टीय-माधवीय-
हरिनाथीयादर्शादिषु व्याख्यानेषु, हरिनाथीयं शाब्दबोधे व्युत्पन्नानामपि
अतिशयितव्युत्पत्त्याधायकं विराजते ॥

श्रीमहादेव-पुणतामकर-महोदयैर्निर्मितः न्यायकौस्तुभः खण्डचतुष्टया-
त्मकः । तत्र शब्दखण्डः शाब्दबोधोपयोगिविचारबहुलः समुल्लसति । तत्रामिहितं
प्रमेयजातमुद्धृतं गूढार्थतत्त्वालोके । स न मुद्रितः, प्रत्यक्षखण्डमात्रं मुद्रापितं वर्तते ।

मैथिलः फणदहवंशोद्भवाः नैकग्रन्थनिर्मातारः गोकुलनाथोपाध्यायाः,
स्त्रीपकारिकाभिः संगृहीतमर्थं विशदीकुर्वन्तं पदवाक्यरत्नाकरामिधं शाब्दबोधग्रन्थ
रचयामासुः ।

पदस्वरूप, तज्ज्ञानोत्पत्तिप्रकारं, पदस्यार्थं संकेतस्यैवामिधात्वं, संकेत-
ज्ञानस्य कारणत्वञ्च व्युत्पाद्य, सोदाहरणं भेदान्वयमभेदान्वयञ्च प्रदर्श्य, वैया-
करणसंमतः स्फोटवादो निरस्तः । ततः प्रथमादीनां विभक्तीनामर्थनिरूपणपूर्वकं
शाब्दबोधमुपवर्ण्य, ग्रन्थोऽयं समाप्तिं नीतः ।

ग्रन्थेऽस्मिन् व्युत्पत्तिवाद-शब्दशक्तिप्रकाशिकादिभिरनवगता बहवोऽर्था
विवेचिताः । सुबर्थनिरूपणावसरे शाब्दिकानां मीमांसकानां नैयायिकानाञ्चाशय-
भेदः सपरिकरं निरूप्यते । स्थालीपुलाकन्यायेन तदुक्तं किञ्चिच्चिन्तयाम ।
क्रियाविशेषणस्थले वैयाकरणाभिमतं स्तोत्रादेः कर्मसंज्ञा सुखमास्यते इति कर्मणि
लकारापत्त्या दूषयित्वा, 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वार्तिकात् क्रियाविशेषण-
पदात् द्वितीयाविभक्तिमेव व्यवस्थापयन्ति ।

प्रायेण क्लीबलिङ्गं यद् धात्वर्थस्य विशेषणम् ।

आनुशासनिकी तत्र द्वितीयाऽन्यत्र दर्शनात् ॥

इति तदीया कारिका । इयं रीतिः भाट्टरहसानुसारिणी ।

चैत्रः चैत्रं गच्छति इति प्रयोगवारणाय धात्वर्थफलान्वयिनः आघेयत्वं-
स्येव, व्यापारान्वयिनः भेदपर्यवसितस्य परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वं नैयायिका
चदन्ति । तत्र द्वितीयापत्तौ कर्मसंज्ञैव प्रयोजिका । संज्ञाद्वयसमावेशो न, 'आ-
कडारादेका संज्ञा' इत्यनुशासनात् । परत्वात् कर्तृसंज्ञया बाधात् चैत्रं गच्छतीति
द्वितीयापत्तेरसंभवात् परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वं नावश्यकमिति शाब्दिकानां
दूषणं जागर्ति । तस्य परिहारोऽभ्यधायि,

भूमिं प्रयाति विहगो विजहाति महीरुहम् ।

न तु स्वमिति निर्देशे भेद एव निषिध्यते ॥ इति ॥

धात्वर्थस्य मुख्यविशेष्यतया भाने प्रमाणतया शाब्दिकोपन्यस्तायाः 'भावप्रधान-
माख्यातम्' इति निरुक्तस्मृतेः नैयायिकसंमतार्थविशेषः,

भावप्रधानमाख्यातमिति निर्वचनस्मृतेः ।

आख्यातार्थेषु भावस्य प्राधान्यमनुशिष्यते ॥

इति कारिकया विशदीकृतः ।

प्रयाति पुरुपस्तस्य पादयोरभिवाद्य ।

इत्यादौ प्रथमान्तार्थः प्राधान्यान्मृश्यते तदा ॥

इति कारिकया प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यतागमकमभ्युक्तम् । भू सत्तायाम्,
पचति—पाकं करोति, पचतीति पाकं करोतीत्यर्थः, इत्यादिवाक्यानां शाब्दबोध-
वर्णनमितरापरामृष्टं विजयते । रसविद्याविदः, रसिकाः इति च आलंकारिकान्,
दार्शनिकाः इति नैयायिकांश्च व्यवहरन्ति । प्रौढस्यास्य पदवाक्यरत्नाकरस्य
भावावबोधे, न्याये इव व्याकरणेऽपि व्युत्पत्त्यतिशयोऽपेक्ष्यते ।

गोकुलनाथोपाध्यायानामन्तेवासिनः मैथिलाः गिरिधरोपाध्यायाः तत्तत्-
सूत्रवार्तिकार्थनिरूपणपूर्वकं सप्तानां विभक्तीनामर्थविशेषनिर्धारकं विभक्त्यर्थ-
निर्णयामिधानं बोधग्रन्थं प्रणेषुः । तत्र विभक्त्यर्थं कारकाकारकभेदेन विभज्य,
कारकत्वं, विभक्तित्वं, प्रत्ययत्वञ्च पक्षान्तरप्रतिक्षेपपुरस्सरं सदलप्रयोजनं परिष्कृत्य,

प्रथमादीनां सप्तानां विभक्तीनामर्था निर्णोताः । आदौ कारकविभक्त्यर्थनिर्णयः, ततः कारकेतरविभक्त्यर्थनिर्णयः इति क्रमः समवगम्यतः ।

एते, विचारे, पदवाक्यपरत्नाकरारूढ विचार साकन्धेनानुपदन्ति । 'पद-वाक्यपरत्नाकरे अस्मद्गुरुचरणाः ।' इति च तन्मन निर्दिशन्ति । ततः युक्त्या तन्मतं मशीकुर्वन्ति । काशिकावृत्तिमनुसृत्य सर्गाणि पाणिनिसूत्राणि वार्तिकानि चानुपूर्व्येण विवृतानि । तदुक्तानां सर्वेषामुदाहरणवाक्यानां शाब्दबोधो वर्णितः । नान्यस्मिन् प्रौढे नैयायिकानां बोधग्रन्थे एतावतां वाक्यानां बोधवर्णनं, अनुशास-नार्थवर्णनञ्च लक्ष्यते ।

एतेषां शाब्दबोधवर्णनसराणिः गदाधरभट्टाचार्यसरणेर्विलक्षणा । क्वचित् 'कश्चित्' इति भट्टाचार्यान् निर्दिशन्ति । 'भीत्रार्थानां भयहेतु' इति सूत्रार्थवर्णन-प्रस्तावे कण्ठोक्त्या गौडशब्दनिर्देशपूर्वकं व्युत्पत्तिवादग्रन्थमनुसृत्य दूषयन्ति ।

स्तोक पचति इत्यत्र स्वगुरुचरणमार्गेणादौ, 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इत्यनुशासनसिद्धां द्वितीयां वर्णयन्ति । ततः चैत्र यावच्छीनं भवति, पुठपाराधन-मृते, इत्यादिकं निरुक्तानुशासनोदाहरणतया प्रतिपाद्य "क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गत्वञ्च इति परिभाषणात् स्तोक पचतीत्यादौ द्वितीया । ...न च क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वे कर्मलकारापत्या स्तोकः पच्यते इति प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । यतः अनुशासनेन क्रियाविशेषणवाचिप्रातिपदिकानां कर्मत्ववाचि-द्वितीयाप्रकृतिव प्रत्याप्यते ।" इति निरूपयन्ति । तद्विचारात्माने च "तस्मात् दर्शितपरिभाषणात् फलव्यापारोभयविशेषणवाचिपदात् द्वितीयैव साधु ।" इति निर्धारयन्ति ।

दार्शनिकानां घटकत्व-व्यापकत्व-वाचकत्वादीनां सप्तम्यर्थतावर्णनं अनुशासनानुरोधेवेति निर्वहन्ति । गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र सतिसप्तमीस्यले 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सूत्रेण सप्तमीमुपपाद्य, सामानाधिकरण्यलाभो विशदीकृतः । परन्तु तत्सूत्रार्थस्य, अन्वयबोधस्य च वर्णनसराणि भट्टाचार्यसरणे-र्विलक्षणा । सूत्रे भावलक्षणमित्यत्र भाव-स्वभावः-स्वरूपमिति यावत् । स्वरूपस्य

लक्षणं—विशिष्टतया ज्ञापनमित्यपि सूत्रार्थः । गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र गुणान्यत्वसामानाधिकरण्येन विशेषणेन विशिष्टतया सत्ताया ज्ञापनमिति सप्तमी साधुः । शत्रन्तासधात्वर्थस्य वर्तमानकालवृत्तिसत्ताविशिष्टस्य तादात्म्येन गुणान्यत्वे, तस्य सप्तम्यर्थे अधिकरणघृत्तित्वे, तस्य च सत्त्वे अन्वयः इति निरूपयन्ति ।

सर्वथापि शाब्दबोधे व्युत्पित्सुभिः व्युत्पन्नैश्च विमर्शनीयोऽयं प्रौढो विभक्त्यर्थनिर्णयः ॥

सिद्धान्तमुक्तावलीप्रभाकाराणां श्रीरायनरसिंहशास्त्रिणामन्तेवासिनः श्रीपट्टाभिरामशास्त्रिणः इतरापरिशीलितार्थविशेषनिरूपणेन शाब्दबोधवर्णनेन च विपश्चितां बहुमानपात्रभूताः दक्षिणदेशमलमकार्षुः । तैर्विरचितः स्वकृतटीकोपेतः कारिकात्मकः त्रिंशच्छ्लोक्यभिधानो बोधग्रन्थो विलसति । पाठनावसरे येषां शब्दानामर्थविशेषान् वाचा विवरीतुमशक्नुवन्तो विद्वांसः अभिनयेन निरूपयन्ति, तेषां, न च वाच्यम्, यदि, तदा, ननु, चेत्, इत्याकारकं, परन्तु, मध्ये इत्यादीनामर्थविशेषं निष्कृष्य, तत्तत्पदघटितानि सिद्धान्तमुक्तावलीवाक्यान्वयेव प्रायः उदाहरणानि कृत्वा, साक्षेपनिरासं व्युत्पत्तिविशेषादिप्रदर्शनपूर्वकं शाब्दबोधवर्णनमकारि तत्र निबन्धे । तत्रायमादिमः श्लोकः—

स्वानुभूत्येकशरणाः विषयाः पूर्वपक्षिणाम् ।

उच्यन्ते तत्र तत्रार्थाः श्लोकैर्द्वात्रिंशता मया ॥ इति ॥

‘निर्धारणविभक्त्यर्थः मध्येशब्दार्थ इष्यते ।’ इत्युक्त्वा, गदाधरभट्टाचार्यसरणि-
वैलक्षण्येन, भेदः अमेदश्च निर्धारणविभक्त्यर्थः इति व्यवस्थापितं वर्तते । एतदीयेषु
मुक्तावलीव्याख्यानादिग्रन्थेषु शाब्दसरणिः पूर्वानधिगता विद्वज्जनहृदयहारिणी च
विलसति ॥

एतावता न्यायदर्शनानुबन्धिनः बोधग्रन्थाः ययामति किञ्चिदित्र चिन्तिताः ॥

नव्यमीमांसकाः श्रीखण्डदेवमिश्राः नव्यनैयायिकपद्धतिमनुसृत्य वैया-
करणनैयायिकमतनिरासपूर्वकं स्वमतसिद्धां शाब्दसरणिं परिष्कृतां चक्रुः भाट्टरह-
स्याभिधनिबन्धस्य रचनेन ।

प्राधान्येन' इति वचनात् धात्वर्थविशेष्यतया आख्यातार्थबोधः सिद्धः ।
 कालादीनामनेकेषां आख्यातार्थानां मध्ये कस्य विशेष्यत्वं कस्य विशेषणत्वमित्य-
 पेक्षायां, 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति स्मृतिः भावनातिरिक्ताख्यातार्थं प्रति
 भावनायाः प्राधान्यं नियमयति । क्रियाविशेषणपदात् 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते'
 इत्यनुशासनेन द्वितीयामात्रम्, न तत्र कर्मसंज्ञा, कर्मणि लकारापत्तेः । कृति-
 शक्तस्यापि आख्यातस्य आनुशासनिकी कर्तरि निरूढलक्षणा, इत्यादिक-
 मसाधारणं प्रमेयजातं व्युत्पादयन्ति भाट्टरहस्ये श्रीखण्डदेवमिश्राः ॥

अद्वैतशास्त्रव्यवस्थापनलब्धवर्णानां श्रीरङ्गोजिमद्भानां तनूजाः श्रीकौण्ड-
 भट्टाः, शब्दकौस्तुभे निर्णीतान् वैयाकरणसिद्धान्तान् संक्षेपेण प्रतिपादयन्तीनां
 श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितकारिकाणां व्याख्यानरूपे विस्तृते वैयाकरणभूषणमि-
 धाने तत्सारसंप्रहात्मके भूषणसाराभिधाने च निबन्धे, नव्यनैयायिकपद्धत्यनु-
 सारिण्या तत्त्वविवेचनशैल्या नैयायिकैः मीमांसकैश्चोक्तानि दूषणानि दूरीकृत्य
 वैयाकरणसिद्धान्तान् व्यवस्थापयामासुः । तद्ग्रन्थोपक्रमे स्थितोऽयं श्लोकः—

पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रङ्गोजिमद्भानिधं
 द्वैतध्वान्तनिवारणादिफलिकां पुंभाववाग्देवताम् ।
 दुग्ढिं गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातृभिर्दूषितान्
 सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये ॥ इति ।

सुप्तिङन्तचयः वाक्यम् । तत्र तिङन्तं प्रधानम् । अतएव धात्वर्थमुख्य-
 विशेष्यको बोधो जायते । अतः प्रथमं, धातोः फलव्यापारोभयार्थकतां, तिङश्चा-
 श्रयपर्यवसितकर्तृकर्मार्थकतां, धात्वर्थं व्यापारे तिङर्थस्य विशेषणतयान्वयं, दशानां
 लकाराणामर्थाश्च निर्णाय तिङन्तनिरूपणं समापितम् । ततः सुवर्थान्, सुप्-
 प्रकृतिनाम्नोऽर्थं, नामसमुदायात्मकसमासस्य एकार्थीभावं च निर्णाय, शक्तिस्वरूपं
 निरणायि । ततः नञर्थं, प्रादीनामिव चादीनामपि द्योतकतां, तत्रादिप्रत्ययार्थञ्च
 निर्णाय शास्त्रसिद्धः स्फोटो निरूपितः । वर्णस्फोटादीनष्टविधान् स्फोटान् विशदी-
 कृत्यान्ते अखण्डवाक्यजातिस्फोटं ब्रह्मरूपिणमुत्तवा, तन्नमस्काररूपमङ्गलेन
 समीचीनया रीत्या निबन्धमुपसमाहर्षुः ॥

अथ वैयाकरणानां नैयायिकानाञ्च बोधानुबन्धिनः सिद्धान्तमेदाः
प्रदर्शयन्ते ।

- (1) धात्वर्थमुख्यविशेष्यरूः शब्दबोधः ।
- (2) सकर्मकाणामिनाकर्मकाणामपि धातूनां फलव्यापारोभयार्थता ।
- (3) कर्तृकर्मादयो धर्मिणः प्रत्ययवाच्याः ।
- (4) लडाद्यर्थकालः धात्वर्थभावनान्वयी ।
- (5) समासे एकार्थीभावः ।
- (6) बोधरूढं शक्तिः, न संकेतः ।
- (7) अपभ्रंशा वाचकाः ।
- (8) लक्षणाख्यं वृत्त्यन्तरं नास्ति ।
- (9) प्रादीनां चादीनाञ्च वैषम्यं नास्ति ।
- (10) वाक्यार्थबोधकः स्फोटः ।

इत्येते वैयाकरणसिद्धान्ताः ।

- (1) प्रायः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको बोधः ।
- (2) सकर्मकाणामेव धातूनां फलव्यापारोभयार्थरूता, नाकर्मरूधातूनाम् ।
- (3) कर्तृत्वकर्मत्वादिः धर्म एव प्रत्ययवाच्यः, न धर्मी ।
- (4) आख्यातार्थकालः आख्यातार्थकृत्यन्वयी, यत्राख्यातेन वृत्तेर्न बोधः
तत्र, जानाति, नश्यति इत्यादौ धात्वर्थान्वयी ।
- (5) समासे वाक्यवत् व्यपेक्षैव, नैकार्थीभावः ।
- (6) ईश्वरसंकेतः शक्तिः ।
- (7) अपभ्रंशा न वाचकाः, शक्तिभ्रमात् तेभ्यः शब्दबोधः ।
- (8) लक्षणा नाम वृत्त्यन्तरम् ।
- (9) प्रादयो द्योतकाः, चादयो वाचकाः ।
- (10) स्फोटः न प्रमाणसिद्धः ।

इत्येते नैयायिकसिद्धान्ताः ।

नव्यवैयाकरणसिद्धान्तानपेक्ष्य प्राचीनवैयाकरणसिद्धान्ताः नैयायिक-
सिद्धान्तसंनिकृष्टा वर्तन्ते । तथाहि—

(1) धातोः फलवच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले च शक्तिद्वयं
स्वीकुर्वन्ति नव्यवैयाकरणाः । प्राचीनास्तु फलं व्यापारश्च धात्वर्थः इति नैयायिक-
संमतं खण्डशक्तिपक्षं रोचयन्ते । परन्तु फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्ये धातो-
रकर्मकत्वं, वैयधिकरण्ये तु सकर्मकत्वमिति वैयाकरणनयः । अकर्मकधातोः
केवलव्यापारार्थकत्वं, न फलार्थकत्वमपि । सकर्मकधातोरेव फलव्यापारोभयार्थ-
कत्वमिति न्यायनयः ।

(2) क्रियाजन्यफलाश्रयत्वात् कर्मत्वमिति व्यवहारदर्शनात् स्वस्य
स्वप्रयोज्यत्वासंभवात् क्रियाजन्यफलाश्रयत्वातिरिक्तं कर्मत्वमखण्डो धर्मः इति
नवीनाः । नैयायिकमतवत् क्रियाजन्यफलाश्रयत्वं सखण्डमेव कर्मत्वम् ।
निरुक्तव्यवहारे कर्मत्वपदं कर्मसंज्ञापरमिति प्राचीना वदन्ति ।

(3) द्वितीयार्थः कर्म । तत्र क्रियायाः फलस्य च धातुतः, जन्यत्वस्य
आकांक्षया च लाभात् अनन्यलभ्यः आश्रयः अर्थः इति फलितम् । शक्तिपक्षे
आश्रयत्वमर्थः इति प्राचीनानां निरूपणं, कर्मत्वार्थकद्वितीयायाः आधेयत्ववाचिता-
वादिनैयायिकपद्धतिमध्यास्ते ।

(4) जातिः, द्रव्यं, संख्या, लिङ्गं, कारकमिति पञ्चकस्य नामार्थतापक्षं
परमसिद्धान्ततया आद्रियन्ते नव्याः । कारकस्य प्रत्ययवाच्यतापक्षं रोचयन्ते
प्राचीनाः भूषणसारकाराः 'प्रत्ययस्यैव वाचकताया युक्तत्वात्' इति ग्रन्थेन ।

(5) लिङ्गार्थः प्रेरणा । तेनेष्टसाधनत्वमनुमाय पुरुषः प्रवर्तते इति नव्याः ।
प्राचीनास्तु नैयायिकवत् इष्टसाधनत्वं लिङ्गार्थः इति प्रतिपादयन्ति । परन्तु
नैयायिकसंमतं वलवदनिष्ठाननुबन्धित्वं कृतिसाध्यत्वञ्च न लिङ्गार्थः शाब्दिकमते ।
नव्यनैयायिकाः केचन इष्टसाधनतामात्रस्य लिङ्गार्थतां स्वीकुर्वन्ति ।

(6) आरोपितत्वं नवा द्योत्यते । चैत्रो न पचति इति वाक्यात् आरोपितः
चैत्रकर्तृकः पाकः इति बोधः इति नव्याः । प्राचीनास्तु आरोपितत्वस्य नव-

बोध्यतापक्षमुपन्यस्य, 'निवृत्तपदार्थको नञ् ।' इति भाष्यप्रामाण्यात् नैयायिकामि-
मत नञ् अभिप्रायार्थकत्वं सिद्धान्तपक्षतया निरूपयन्ति ।

अभासो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।

विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्यताम् ॥

इति कारिका । वैयाकरणसिद्धान्तानां व्यवस्थापकं भूषणग्रन्थोऽयं सर्वथा
विदुषा हृदयशरी विजयते ।

हरिवल्लभभट्टाचार्याः, शब्दविचारोपयोगिनिखिलतत्त्वप्रतिफलनवता
दर्पणेन व्याख्यानेनालचक्रुर्भूषणसारम् । दर्पणकाराश्चेमे न्याय-याचरणयो-
पारद्वन्द्वान् । मूलवाक्यावतरण, तदर्थविष्करण, तदुपरिप्रसक्ताक्षेपसमाधान-
निरूपणश्चेतेषां गदाधरभट्टाचार्यसरणिमनुसरति । व्युत्पत्तिवादादिनध्यनैयायिक-
ग्रन्थेषु अकृतश्रमाणा न सुलभावगाहमिदं दर्पणम् । एकैकस्मिन्नपि प्रकरणे
वैयाकरणसिद्धान्तं सनिष्कर्षं सप्रमाणं निरूप्य, अन्ते नैयायिकानामाशयविशेषं
निरूपयन्ति । न कस्यापि ग्रन्थकर्तुर्नामोद्धिखन्ति । गदाधरभट्टाचार्यादर्वाचीन-
पण्डितरचितग्रन्थेषूक्तमपि न्यायसिद्धान्तं प्रतिपादयन्ति । नैयायिकमतनिरूपणा-
वसरे, घटादीनां जानातिर्नर्मत्वं गौणमिति शिरोमण्युदीरितमनभिधाय, विषयत्व
ज्ञानश्च धात्वर्थं इत्यभ्युपगम्य धात्वर्थतावच्छेदकविषयत्वारूपफलाश्रयत्वात् मुर्य-
मेव घटादीनां जानातिर्नर्मत्वमिति षट्वाक्यरत्नाकरोक्तं निरूपयन्ति ।

समासे एकार्थीभावो व्यवस्थाप्य, अन्ते एकार्थीभावानङ्गीकारे मीमांस-
कां नामधिकरणत्रयस्यासागत्य भवति इति निरूप्य, "तस्मात् समासशक्तिपक्ष-
जैमिनीयैरवश्याभ्युपेय इत्यास्तां विस्तरः ।" इत्युपसङ्गतं भूषणसारे ।

तत्र 'जैमिनीयैरिति वदता नैयायिकमतस्य सयुक्तिरूपं ध्वन्यते ।" इति
व्याचक्षाणां दर्पणकारा न्यायमतेऽभिनिवेशं प्रकटयन्ति ।

परन्तु, शक्तिनिर्णये, 'अत्र वदन्ति' इत्यादिना ग्रन्थेन मूलेक्तस्य बोध-
कत्वस्य, नैयायिकोक्त्या ईश्वरेच्छायाश्च शक्तित्वं निराकृत्य, वाच्यवाचकभाव-
व्यवहारनियामकं सन्धं पदार्थांतरमिति व्यवस्थापयन्ति । तत्र प्रवृत्ते, परि-

ष्कारविशेषाश्रयणेन गङ्गापदस्य न तीरवाचकत्वमिति नैयायिकोक्तिः शिष्यप्रतारण-
मात्रम् इत्युक्तं तैरिति बोध्यम् ।

एवं, सुवर्थनिर्णये, यूपाय दारु इत्यत्र चतुर्थ्यर्थं तादर्थ्यं व्युत्पत्तिवादोक्त-
मनूद्य, “तन्न मनोरमम्, तादर्थ्यस्योक्तरूपत्वे मुक्तये हरिं भजतीत्यत्र चतुर्थ्य-
नुपपत्तेः । न हि भजनस्य मुक्तीच्छाधीनेच्छाविषयव्यापारवत्ता । नापि मुक्तेः
संप्रदानता कर्मजन्यफलभागतयानुद्देश्यत्वात् । तस्मात् तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्व-
मेव तादर्थ्यम् । स्वर्गाय पुण्यमित्यादयस्तु इष्यन्त एव । वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्र-
कृतोऽप्रवृत्तेः न तुमर्थादिति सूत्रानुपपत्तिरपि ।” इति सन्दर्भेण दूषयन्ति ।

व्युत्पत्तिवादे, ‘तादर्थ्यार्थे सूत्रान्तरेण’ इत्यत्र ‘तादर्थ्ये’ इति कातन्त्र-
सूत्रं, तुमर्थादिति सूत्रेत्यत्र ‘तुमर्थाच्च भाववाचिनः’ इति कातन्त्रसूत्रञ्चामि-
संहितं भट्टाचार्यैरिति व्युत्पादितमस्माभिः पष्ठे तरङ्गे । अतः ‘वार्तिकं दृष्ट्वा’
इत्यादिवचनस्य नावसरः । मुक्तये हरिं भजतीत्यत्र भट्टाचार्योक्तस्य तादर्थ्यस्या-
संभवेऽपि मुक्तिं प्राप्तुमित्यर्थे ‘क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः’ इति सूत्रेण
चतुर्थी संभवतीति चिन्तनीयम् ॥

शाब्दविचारकैः पण्डितैरवश्यं परिशीलनीयोऽयं प्रौढो दर्पणग्रन्थः इत्य-
विवादम् ॥

नैयायिकाग्रेसरैः वैयाकरणैः कालोपनासकहरिराममहोदयैः विरचिता
काशिकाभिधाना भूषणसारटीकास्ते । तत्रापि अतिसमीचीनया पद्धत्या मूलार्थो
विशदीकृतः । सुवर्थनिर्णयावसाने, शाब्दिकमर्यादया बहूनां वाक्यानां प्रामाणिक-
तत्तद्ग्रन्थानुरोधेन नव्यनैयायिकसरण्या शाब्दबोधवर्णनगर्भितः स्वतन्त्रः विस्तृतो
विचारः, तेषां न्यायव्याकरणयोः निरतिशयं पाण्डित्यमभिव्यनक्ति । परन्तु हरि-
वल्लभवत् नैते नैयायिकपक्षपातिनः इति बोध्यम् ॥

सर्वतन्त्रार्थतत्त्वज्ञाः सर्वत्र शास्त्रे निबन्धप्रणेतारः वैयाकरणनागेशभट्टाः
महाभाष्यं मुख्यं प्रमाणं स्वीकुर्वन्तः वैयाकरणसिद्धान्तानां पेट्टिकामिव विस्तृतां
लघुमञ्जूषां निबबन्धुः । ‘अन्यत्र विस्तरः’ इति मञ्जूषाग्रन्थे व्याख्यातृणां गुरुमञ्जूषा-
यामिति वचनात् गुरुमञ्जूषापि निर्मितेति अवगच्छामः । परन्तु सा नोपलभ्यते ।

शकिलक्षणाव्यञ्जनानां वृत्तीनां स्वरूपस्य, पदवाच्यस्य बौद्धार्थस्य, वाच-
कस्य स्फोटस्य च निरूपणेन वाच्यवाचकशक्तिनिर्णयं परिसमाप्य, वाक्यार्थबोधो-
पयोगिनामाकांक्षायोग्यतासत्तत्तात्पर्याणां विचारः प्रवर्तितः । ततः निखिलशब्द-
मूलस्य धातोरर्थः, निपातार्थश्च निर्णीतः । ततः तिङ्ग्यं, सनाद्यर्थं, वृद्धर्थञ्च
निर्णीय धात्वनुबन्धी विचारः समाप्तिं नीतः । ततः प्रातिपदिकस्य, तत्रप्रवृत्तिर-
सुन्विभक्तीनाञ्चार्थं विचार्य, सुवन्तप्रकृतिरुसमासादिवृत्तीनामर्थनिरूपणेन मञ्जूपा-
प्रन्थमुपसमाहर्षुः ।

महर्षिपतञ्जलिभक्ताश्चैते स्वेन निरूपिते सर्वस्मिन्नर्थे महाभाष्यं
प्रमाणीकुर्वन्ति । तदनु हरिविरचितं वाक्यपदीयं, कैयटप्रन्यञ्चोद्धरन्ति । बहुषु
स्थलेषु आयुर्वेदीयपतञ्जलिप्रन्थमपि 'चरके पतञ्जलिः' इति प्रमाणतयोपन्यस्यन्ति ।
अद्वैततत्त्वविचारेऽपि पतञ्जलिबहुमानात् शेरकृतपरमार्थसारादुद्घृताः कारिकाः
ध्याचक्षते । महाभाष्यविरोधेनाखेण सर्वान् पक्षान् निराकुर्वन्ति ।

वैयाकरणभूषणोदितानां सिद्धान्तानां निराकरणे महानमिनिवेशस्तेषां
लक्ष्यते ।

नञर्थवादे, 'निवृत्तपदार्थज्ञे नञ् इति भाष्यस्य भूषणाभिहितार्थनिरा-
करणावसरे दीक्षितादीनां भ्रान्तत्वं भाष्यार्यामिज्ञत्वञ्च वदन्ति, "यत्तु निवृत्तेति
भावे क्तः, निवृत्तं—अंभावः पदार्थो यस्येति एतद्भाष्यार्थः इति । तत् भ्रान्त्यैवेति
स्पष्टं भाष्यविदाम् ।" इति प्रन्थेन ।

वाक्यपदीयकारिकाणां भूषणाभिमतार्थादन्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यं वर्णयन्ति ।
दिङ्मात्रमुदाहियते ।

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।

अनादिरर्थैः शब्दानां संबन्धो योग्यता तथा ॥

इति कारिका, शब्दे अनादिभूतस्य बोधकत्वस्य शक्तित्वं बोधयतीति प्राचीनाः, बोध-
जनकतावच्छेदकीभूतवाच्यवाचकभावाद्यातिरिक्तसंबन्धपरेयमिति मञ्जूषाकाराश्च
निरूपयन्ति ।

संबन्धिशब्दे संबन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ।

समयाद्योग्यतासंबन्धिमातापित्रादियोग्यवत् ॥

इति कारिकां, इदमत्र योग्यमिति व्यवहारे योग्यता विषयः । अतः समयात्-
तद्व्यवहारात्, योग्यतायाः-बोधकतारूपशक्तेः, संबित्-ज्ञानं भवतीति प्राचीना
व्याचक्षते । अयमेतत्संबन्धीति व्यवहारे योग्यतां प्रति-बोधजनकतावच्छेदकधर्म-
वत्त्वरूपयोग्यताव्यवहारनिरूपितः यः तादात्म्यलक्षणः संबन्धः स एव योग्यता-
परपर्यायः विषयः । स चानादिः वृद्धव्यवहारापरपर्यायास्मदादिसमयात् निश्चीयते,
न तु बोधकत्वमेव शक्तिः, एतद्वोधजननेऽयं योग्यः इति व्यवहारादिति विवृण्वन्ति
मञ्जूपाकृतः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

भावप्रधानमाख्यातम् इत्यत्र आख्यातपदं धातुमभिधत्ते, आख्यायते सर्व-
प्रधानीभूतोऽर्थः अनेनेति व्युत्पत्तेरिति प्राचीनाः । तिङन्तमेवाख्यातपदेन विवक्षित-
मिति मञ्जूषाकाराः ।

एते चाभिनवां सरणिमाश्रयन्ते । तथाहि—

(1) इच्छतेः इच्छानुकूलज्ञानं, नशधातोः अदर्शनानुकूलव्यापारः, पतेः
विभागपूर्वकसंयोगश्चार्थः इत्यादिकं वर्णयन्ति ।

(2) बाधज्ञानं न कुत्रापि ज्ञाने प्रतिबन्धकम् । तत्कालेऽपि सत्यां
सामग्र्यां जायते एव ज्ञानम् । तत्र खखसामग्रीवशात् द्वयोरपि ज्ञानयोः
जातयोः, यत्र ज्ञाने सदोषसामग्रीजन्यत्वग्रहः तत्राप्राप्याग्रहो जायते इत्येव
मर्यादा ज्यायसीति व्युत्पादयन्ति ।

(3) 'आशुसञ्चारादलातचक्रं प्रत्यक्षेण दृश्यते, अनुमानाद्गम्यते नैत-
दस्तीति ।' इति महाभाष्यप्रामाण्यात् बाधज्ञानकालेऽपि अनुमितिं स्वीकुर्वन्ति ।

(4) नीलमुत्पलमित्यादौ सर्वदर्शनसिद्धः अभेदः न संसर्गः संभवति
द्विनिष्ठत्वाभावात् । अपितु, यथा रूपघटयोः समवायाधीनः विशेषणविशेष्यभावः
न तथा नीलोत्पलयोरिति संबन्धान्तरानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावमभेदस्थाने-
ऽभिषिञ्चन्ति ।

(5) तार्किकादिभिरभिधीयमानं, एकविधज्ञानं प्रति अन्यादृशज्ञान-
सामप्रयाः प्रतिबन्धकत्वं नैवं संभवति । विभिन्नज्ञानद्वयवृत्तिसामग्रीद्वयसमावेशे
सति, तद्दशायामेकविधज्ञानस्यैव जननात् प्रबलायाः तत्सामप्रयाः प्रतिबन्ध-
कत्वकल्पनेनान्यादृशज्ञानं वारणीयं स्यात् । ज्ञानानां यौगपद्यविरहेण तद्वृत्त-
सामग्रीद्वयस्य समावेश एव न संभवति । अतः तार्किकाणां तथा प्रतिबन्धकत्व-
कथनमसंगतमेव । एवं, एतादृशप्रतिबन्धकताज्ञानस्यानुपयुक्तत्वात्, शाब्दस्याधिरू-
विपयत्वाभ्युपगमे, भिन्नविषयकप्रत्यक्षे शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकताकल्पनालाघवो-
पन्यासः काकदन्तपरीक्षावन्निरर्थकः इति घोषयन्ति ।

(6) यजेत स्वर्गकामः इति वाक्यजन्यशाब्दबोधानन्तरं स्वर्गमनुभवामीति
प्रत्ययाभावात् शाब्दबोधस्य नानुभवरूपता । शाब्दत्वं ज्ञानत्वव्याप्यधर्मः
इत्युल्लिखन्ति ।

(7) प्राचीनमार्गविलक्षणमार्गेण स्फोटं प्रतिपादयन्ति ।

अपिच, स्वसिद्धान्तस्य नव्यनैयायिकैरनङ्गीकृतत्वेऽपि न्यायसूत्र-तद्वाप्य-
वार्तिकादिप्राचीनन्यायग्रन्थारूढत्वमस्तीति प्रतिपादने महानभिनिवेशस्तेषां लक्ष्यते ।
तथाहि—

(1) 'ते विभक्त्यन्ताः पदम्' इति न्यायसूत्रे वर्णाचामेव पदत्वोक्त्या
स्फोटो नास्तीति प्रतिपादिन न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम् । अथापि वाक्य-
स्फोटस्य वाक्यार्थबोधकताया, न्यायभाष्यवचनमेव प्रमाणतया ग्रन्थोपक्रमे निरूप-
यन्ति । "तत्र वाक्यस्फोटो मुद्गयः । लोके तस्यैवार्थबोधकत्वात्, तेनैवार्थ-
समाप्तेश्च । तदुक्तं न्यायभाष्यकृता—पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्तौ इति ।"
इति लघुमञ्जूषाग्रन्थः ।

(2) असत्कार्यवादव्यवस्थापनावसरे किञ्चिच्छङ्कोत्तरदानाय प्रवृत्त 'बुद्धि-
सिद्धं तु तदसत्' इति न्यायसूत्रं स्वाभिमतवैद्वार्थे प्रमाणतया योजयन्ति ।

(3) नव्यनैयायिकानभिमतमपि अपभ्रशानां वाचकत्वं न्यायसूत्र-
भाष्यकारयोरभिमतमेव । 'आप्तोपदेशः शब्दः' इति न्यायसूत्रे प्रमाणशब्दसामान्यं

लक्षितम् । तत्र आप्तत्वं ऋष्यार्यग्लेच्छानां समानमिति भाष्ये निरूपितम् । ग्लेच्छः अपभ्रंशवक्ता । 'सामयिकत्वादर्थसंप्रत्ययस्य' इति सूत्रे, प्रमाणतया लक्षितशब्दसामान्यजन्यप्रत्ययस्य तुल्यमेव सामयिकत्वं प्रतिपादितमिति अपभ्रंशानां वाचकत्वं सूत्रभाष्याभिमतमिति निरूपयन्ति ।

(4) तिङ्ग्यस्य कारकस्य धात्वर्थे विशेषणत्वमिति पक्षे साधकतया अपार्थक्यनिग्रहस्थानलक्षणसूत्रभाष्ये स्थितं 'क्रियाकालयोगाभिवायि आख्यातं, धात्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टम् ।' इति वाक्यनुपन्यस्य, शाब्दबोधे प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वमिति नव्यानां कल्पना कुकल्पनेति वदन्ति, "प्रथमान्तविशेष्यको बोधः इत्यर्वाचां शुष्कलाववतर्ककशरणानां कुकल्पनाविलसितमिति स्पष्टमेव ।" इति ग्रन्थेन ॥ एवमेवं गीमांसाधिकरणानि स्वसिद्धान्तानुसारेण योजयन्ति ।

स्फोटनिरूपणप्रसङ्गेन वेदान्तिनां मते काञ्चनाभिनवां सरणिं कल्पयन्ति । भ्रमस्थले अनिर्वचनीयपदार्थः नोत्पद्यते । अनिर्वचनीयमित्यस्य सदसद्विलक्षणत्वं नार्थः । सांख्यसूत्रोक्तरीत्या आरोपितं सत्त्वमसत्त्वञ्चेत्युभयवदित्यर्थः । मिथ्याज्ञानमेव अविद्या स्थूला । तत्संस्कारः सूक्ष्माविद्या । संस्कारसमुदायातिरिक्ता वासनाश्रयीभूता दण्डायमाना अविद्या नास्ति इत्येवं, व्याससूत्राणि शांकरभाष्यवाक्यानि परमार्थसारकारिकाश्च प्रमाणीकृत्य निरूपयन्ति ।

सांख्यमतानुसारेण यागीयहिंसायाः अवर्मत्वं महताभिनिवेशेन स्थापयन्ति । वत्समालमेत इत्यत्रेव पशुमालमेत इत्यत्रापि आलम्भनं स्पर्श एव । ततश्च यागीयहिंसा न विहिता, अपितु आर्था इति वदन्ति ।

गीमांसावार्तिकसरणिवैलक्षण्येन, अपत्नीकृत्य नैष्ठिकस्यापि भीष्मस्य अग्निहोत्राधिकारं बहुचर्नाह्वणप्रमाणोपन्यासेन दर्शयन्ति ।

मासमधीते इति वाक्यार्थनिरूपणे व्युत्पत्तिवाद्भोक्तस्य सारार्थं वर्णयन्ति ।

ग्रन्थावसाने,

दृढस्तर्कस्य नाभ्यास इति चिन्त्यं न पण्डितैः ।

द्वयोऽपि हि संतीर्णाः पयोधौ रामयोगतः ॥

इति श्लोकेन, रामराममहाचार्यादधीतं न्यायशास्त्रं मया, न मम तर्के दृढोऽभ्यासः
इति पण्डितैर्न मन्तव्यमित्यभिधानात्, सर्वतन्त्रेषु अप्रतिहतमतीनां नूतनसरणि-
प्रदर्शकानामेषां मेधाविशेषमसहमानैः मत्सरिपण्डितैरभियोगः आसीदिति गम्यते ।
दृश्यते चेदृशो वृत्तान्तः चिरात् मेधाविनां विषये ।

सर्वथा शाब्दबोधोपयोगिवहुप्रमेयव्युत्पादकः प्रौढो लघुमञ्जूषाग्रन्थः
पण्डितरूपैरास्वादनीयः इति ध्येयम् ॥

मञ्जूषा कुञ्चिका कला इति व्याख्याद्वयेन भूषिता । आद्या अपरिपूर्णा ।
द्वितीया पूर्णा पायुमुण्डे वैद्यनाथमङ्गुलिनिर्मिता । कलाकाराः तिङ्गर्थनिरूपणावसरे
स्वयं खण्डनयुक्तिभिः भेदप्रपञ्चस्य मायिकत्वं विस्तरेण निरूप्य, अद्वैततत्त्वं निरूप-
यन्ति । परन्तु भूषणसारस्य व्याख्याद्वयमिव नेदं व्याख्यानद्वयमुत्कर्षपदवी-
मारोहति ।

भूषणसारव्याख्यायां काशिकायां, शाब्दिकरत्नाकरः, तार्किकरत्ना-
करः, तर्करत्नाकरः, कारकवादः इत्येते बोधग्रन्था उद्धृताः । परन्तु एते न
मुद्रिताः समुपलभ्यन्ते । मथुरानाथीयात् आख्यातवाददीधितिव्याख्यानात्
तत्कृतं सुवर्धविचारामिधानं बोधग्रन्थं, विद्यनाथन्यायपञ्चाननविरचितन्यायसूत्र-
वृत्तितः तत्कृतं सुवर्धतत्त्वालोक्तनामकञ्च बोधग्रन्थमवगच्छामः ।

अलंकारशास्त्रे पण्डितराजनिर्मिते रसगङ्गाधरे सन्देहः रूपकपरिणा-
मोपमादिस्यलेषु नव्यनैयायिकरीत्या शाब्दबोधविचारः अतीव हृदयङ्गमो विलसति ।

एवं पदवाक्यप्रमाणविद्धिः विद्वदभेसैः सागरेरिवायं शाब्दबोधविचार-
महाम्बुधिरतिगमीरः संवर्धितो विजयते । तत्र महोदधाववगाहं कर्तुमपारयमाणोऽहं
तद्वेलासञ्चारी समीपागतकृतिपयतरङ्गान् मंकलभ्य काञ्चनाल्पीयसी तरङ्गिणीं
निर्माय तत्रैव विचारमहोदधौ संयोजयितुमनाः शाब्दतरङ्गिण्यभिधानामभिनवां
कृतिमिमां व्यरचयम् ।

परोक्त वाक्यं शृण्वन्तः तदर्थमवगम्य तत्र तत्र कार्यं प्रवर्तन्ते प्रेक्षावन्तः ।
वाक्यार्थावगम एव अन्वयबोधः, शाब्दबोधः इति चाख्यायते ।

तत्र श्रूयमाणपदैरभिव्यक्तः स्फोटः वाक्यार्थबोधं जनयतीति वैयाकरणा मन्यन्ते । पाकानुकूलं ज्वालां काष्ठानीव श्रूयमाणपदानि वाक्यार्थावगमानुकूलं पदार्थावगमं जनयन्ति । पदामिहिताः पदार्थाः सामर्थ्यात् तेषामन्वयबोधं जनयन्ति इति अभिहितान्वयवादिनः मीमांसावार्तिककारभट्टमतानुयायिनः प्रतिपन्नाः । व्यवहारेण पदानामितरान्वितेऽर्थे शक्तेरवधारणात् अन्वितशक्तानि श्रूयमाणपदानि, शिब्रिकावाहकाः एकं वहनकर्मेव, वाक्यार्थबोधमेकं जनयन्तीति अन्विताभिधानवादिनो गुरुमतानुयायिनो मीमांसकाः संगिरन्ते । व्यवहारेण पदानामेव वाक्यार्थावगमकारणतावधारणात् पदान्येव शाब्दबोधमुत्पादयन्ति । परन्तु आकांक्षालभ्यः अन्वयः (संसर्गः) न पदशक्यः । वृत्त्या स्वजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा आकांक्षादिसहकारेण पदानां वाक्यार्थावगमहेतुतेति नैयायिकाः प्रतिपादयन्ति ।

पदेन पदार्थस्मृतिजनने उपयुज्यमानः पदतदर्थयोः संबन्धः वृत्तिः । सा—मुख्या जघन्या चेति द्विविधा । आद्या शक्तिरित्यभिधीयते । शक्तिश्च पदतदर्थयोः स्वाभाविकः नित्यः संबन्धः इति जैमिनीया वदन्ति । शब्दार्थयोस्तादात्म्येनोपकृतः वाच्यवाचकभावाख्यः अतिरिक्तः संबन्धः इति नव्यवैयाकरणाः संगिरन्ते । प्राचीना वैयाकरणास्तु बोधकत्वमेव शक्तिं मन्यन्ते । सर्वमतेऽपि अवश्यं ज्ञेयः संकेत एव समयापरपर्यायः शक्तिः । सा च अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्यः इतीश्वरसंकेतरूपेति नैयायिका विवेचयन्ति ।

अतः पदार्थनिष्ठ लक्षणा-व्यापार पदे आरोप्यते इति केचन वदन्ति । अशक्ये तात्पर्यं, शक्यादशक्योपस्थितिं, शक्यमवघेन प्रतिपादक वस्तु विभिन्ना प्रवचनधार लक्षणा मयते । बोध्यसंबन्धो लक्षणेति मीमांसका । शक्यसंबन्धो लक्षणा । गङ्गात्वेन तीरस्य शाब्दबोध इत्यालंकारिका प्रतिपन्ना । शक्यसंबन्ध साक्षात्परम्परासाधारण लक्षणा । गङ्गापदात् तीरत्वेन लक्षणया स्मृतस्य तीरत्वेनैव शाब्दबोध इति नैयायिका निष्कर्षयन्ति ।

व्यञ्जना नाम वृत्ति न स्वीकरणीया । शब्दशक्तिमूलध्वनिविषयस्य शब्द-शक्त्यैव बोधसमवात्, अर्थशक्तिमूलध्वनिविषयस्य मानसबोधसमवात्, प्रयोजनस्य शैल्यादे लक्षणयैव प्रतीतिमभवादिति नैयायिका समिरन्ते । काव्यजीवातुरसस्य वाच्यत्वासमवात् तत्प्रतीते व्यञ्जना-व्यापारेणैव निर्वाहात् व्यञ्जनावृत्ति-रावश्यकीति रसिका वर्णयन्ति ।

एव पदार्थस्मृतिद्वारा पदैर्जायमान वाक्यार्थबोध मुख्यविशेष्यतया आख्यातार्थभावना विषयीकरोति । तिङन्त विना वाक्यपरिसमाप्तेरभावात् सुबन्ता-पेक्षया तिङन्तस्य प्राधान्यम् । तत्रापि प्रकृतिभूतधातोरर्थापेक्षया प्रत्ययार्थभावनाया प्राधान्यमिति, 'तद्भूताना क्रियार्थेन समाप्ताय' इति सूत्रसिद्ध भावना-मुख्यविशेष्यको बोध जायते इति मीमांसका प्रतिपादयन्ति । 'क्रियाप्रधान-माख्यातम्' इति महाभाष्यात्, 'भावप्रधानमाख्यातम्', 'यत्रोमे भावप्रधाने भवत' इत्यादिनिरुक्तवाक्याच्च महर्षिसमत धात्वर्थमुख्यविशेष्यक एव बोध समुचित, न प्रथमातार्थविशेष्यक । तथा सति पश्य मृगो धावतीत्यत्र एव-वाक्यतानुपपत्तेरिति वैयाकरणे वदन्ति । क्रियापद विनापि पण्डितक्षेत्र इत्यादौ प्रथमातार्थविशेष्यकबोधस्य क्लृप्तत्वात्, चैत्र पचतीत्यादावपि सख्यातिरिक्तार्थ-शुभप्रथमाप्रकृत्यर्थस्य निर्व्यापारत्वेन व्यापारान्नाक्षणात्, आख्यातार्थकृतिरूप-व्यापारस्य व्यापार्यान्नाक्षणात्, उभयाकाक्षया आख्यातार्थस्य प्रथमातार्थेऽवयवस्य युक्तत्वात्, प्रयाति पुरुष तस्य पादयोरभिप्राय इत्यत्र प्रकृतप्रधानवाचन-तच्छब्देन प्रथमातार्थपुरुषस्य परामर्शाच्चानुभवसिद्ध प्रथमातार्थमुख्यविशेष्यक एव बोध स्वीकर्तुमुचित इति नैयायिका व्युत्पादयन्ति ।

वक्तव्यब्राह्मण्यात् गहनं स्फोटवाद् विहायान्ये दार्शनिकानां निरुक्ताः सिद्धान्तभेदाः स्वमतिशोधनं परमं प्रयोजनमभिसन्धाय पक्षान्तरनिराकरणपूर्वकं विवेचिताः शाब्दतरङ्गिण्याम् । प्रयतितश्च न्यायवासनया यथामति, न्यायसिद्धान्ते वैयाकरणमीमांसकादिभिरुदीरितावधानां दूरीकरणे । अत्र स्थितं दोषजातं दूरी-कृत्य, स्याच्चेद्गुणलेशः तदनुमोदनेनानुग्राह्योऽयं जनः इति सहृदयान् पण्डित-प्रकाण्डानभ्यर्थये ।

सर्वदार्शनिकादृतायां रमणीयायां शाब्दसरणौ तत्तद्विषयविचारेणाप्रतिबद्ध-सञ्चारे लेखने च विशेषतोऽभिरुचिं निरन्तरप्रश्नोत्तरधोरण्या महतीमापादितवन्तः इदंग्रन्थप्रणयननिदानभूताः प्रियसुहृदः गोश्रीमहाराजाश्रिताः पण्डितराज-सहृदय-तिलक-विरुदभूषिताः रामपिण्डारकमहोदयाः दिवं गता अपि मदीयहार्दधन्यवादान-नहन्ति ।

एतन्निबन्धप्रमेयजातं लेखद्वारा समक्षं च येषां साधुवादेन परिशुद्धमभूत्, यैश्चैवं प्रमेयसंकलनेन ग्रन्थप्रणयने प्रोत्साहितोऽयं जनः, प्रतिभाप्रसरविस्मापित-निखिलान्तर्वाणिकुलाः मादृशविद्वज्जनवत्सलाः ते गोश्रीजनपदेश्वराः श्रीपरीक्षिन्-महाराजाः दिवमलंकुर्वाणाः मदीयं ग्रन्थमिमं प्रकाशितं बुध्वा निर्भरानन्दभरिता भवेयुरिति दृढो मे विसम्भः ।

आत्राल्यात् जनमिमं सर्वथा रक्षन्तः पादचरिणो महेश्वरमूर्तयः श्रीकाञ्ची-कामकोटिपीठाधिपाः जगद्गुरवः परमहंसपरिव्राजकाचार्य-शङ्कराचार्यश्रीचरणाः मयैतत्प्रबन्धप्रकाशनानुग्रहकरणायाभ्यर्थिताः स्वीयापाङ्गसंवर्यितेन मद्रपुरी-संस्कृत-समाजेन तत्प्रकाशनं विधाय, कृपया श्रीमुखश्च प्रदाय मामन्वगृह्णन् । तेषामुदार-चरितानां परमाचार्याणां चरणकमलयोः पादपातैः प्रणामपरम्परां वितनोमि ।

भूमिकालेखनेन ग्रन्थमिमं महीकृतवतां, शास्त्ररक्षकाणां, अध्यात्मदर्शनार्थ-विचारसुखानुभवनिरतानां, अण्णामलै-विश्वविद्यालयाद्विश्रान्तं मां स्वकीयसंस्कृत-कलाशालायामध्यापकपदे नियोजनेन शारीरकार्थविचारकुतूहलिनं कृतवतां, मद्रपुरी-संस्कृतसमाजाध्यक्षाणां ब्रह्मश्रीसंपन्नानां पद्मभूषण-के. बालसुब्रह्मण्यार्य-वर्याणां संनिधौ नैकान् नमोवाकान् सप्रश्रयं समर्पयामि ।

महतादरेण लिबर्टिमुद्रणालये मुद्राप्य ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनेन बहूप-
कृतवद्भ्यः, संस्कृतसमाजसामाजिकेभ्यः परमाचार्यकैङ्कर्यनिरतेभ्यः ब्रह्मश्रीयुत-
के. नीलकण्ठार्येभ्यः मदीया कृतज्ञता निवेदयामि ।

संस्कृतसमाजाय, विशिष्य प्रस्तावनापरिशीलनादिना प्रकाशने बहूपकृत-
वद्भ्यः पद्मभूषण-डाक्टर-वे. राघवमहोदयेभ्यः, विना विलम्बं ग्रन्थस्यास्य समाजेन
प्रकटीकरणे बद्धपरिकरेभ्यः संस्कृतसमाजकार्यदर्शिभ्य, ब्रह्मश्रीयुत - टि. वि.
विस्मनाथार्यवर्येभ्यश्च हार्दाननेकान् धन्यवादान् समर्पयामि ।

फ्रूट् (Proof)-पत्रशोधकेषु दुर्लभायाः शास्त्रीयव्युत्पत्तेर्वलेन सावधानं
पत्राणि परिशोष्य मुद्रापणस्य शोभनतामापादितवद्भ्यः का. श्री श्रीनिवासाचार्येभ्यः
मदीयानि हार्दाभिनन्दनानि वितरामि ।

इदंग्रन्थप्रकाशने परमनिदानभूताना जगद्गुरुणा चरणनलिनयोः पुनः
साष्टाङ्गप्रणामपरम्परा विवाय विरमति लेखनदैर्घ्यकरणात् ।

संस्कृतकलाशाला
मद्रपुरी
18-4-1969

सुधीजनविधेयः,
चि. सुब्रह्मण्यशास्त्री

श्रीगुरुभ्यो नमः

शब्दविचारोपयोगिनां मौलिकानां शास्त्रार्थानां तन्मतभेदसूची

2		3		4	5	
1	वैयाकरणः		मीमांसकाः		नैयायिकाः	इतरे
	प्राचीनाः	नवीनाः	भाट्टाः	प्राभाकराः		
शास्त्रार्थः						
1. वाक्यार्थ- बोधे करणम्	स्फोटः	स्फोटः	पदैरभिहिताः पदार्थाः ।	अ न्वि त् । श् श क्त । नि पदानि ।	त त् त्व । श् शक्तानि पदानि आकाङ्क्षादिसह- कारेण पदार्थस्मृ- तिद्वारा वाक्या- र्थबोधे करणम् ।	बोधानुकूलशक्ति- मत्पदस्य ज्ञानं संस्कारो वा अभिधा इति काव्यप्रदीपकाराः।
2. शक्तिः (अभिधा)	शब्दगतमनादि- बोधकत्वं बोध- जनकतावच्छेद- विषयिताकत्व- पर्यवसितम्	शब्दार्थतादात्म्ये- नोपकृतः वाच्य- वाचकभावाख्यः अ त्ति रि क्तः संबन्धः । तादा- त्म्यमपि शक्यु- प का र क त्वा त्	प द प द । र्थ योः स्व । भ । वि कः संबन्धः नित्यः ।	पदानामर्थबोधे सामर्थ्यम् । पदानां स्वार्थे जातौ स्मारकशक्तिः । अन्वितेऽर्थे आनु- भाविकी शक्तिः ।	अवश्यज्ञेयः समयः संकेतः । नित्यः ईश्वरसंकेतः श- क्तिः । अनित्यः आधुनिकसंकेतः परिभाषा। संकेतः -इच्छा ।	बोधानुकूलशक्ति- मत्पदस्य ज्ञानं संस्कारो वा अभिधा इति काव्यप्रदीपकाराः। शक्त्या प्रतिपाद- क त्व म भि धे ति बुत्तिवार्तिककृतः ।

1	2		3	4	5
	वैयाकरणः				
शास्त्रार्थः	प्राचीनाः	नवीनाः	मीमांसकाः	नैयायिकाः	इतरे
			भाट्टाः	प्राभाकराः	
3. एकार्थी- भावः	समासे विशि- ष्टार्थे शक्तिः ।	शक्तिरिति व्यप- दिश्यते । समासे अजह- स्वार्था वृत्तिः ।	वाक्ये इव समासे- ऽपि व्यपेक्षेव, नैकार्थीभावः ।	शक्तिः पदमात्र- वृत्तिः, समासे पदसमुदाये न शक्तिः ।	—
4. लक्षणा	सर्वे सर्वार्थवाच- काः । लक्षणावृत्ति- र्नास्ति । प्रयोग- प्राचुर्ये तद भा- वाम्या शक्ति- रिति लक्षणेति चैव्येवहारः ।	सर्वेषां शब्दानां सर्वार्थवाचक- त्वात् शक्यत्वेन प्रसिद्धान्यवो- चकः व्यक्त- विशेषवोधोपपि- कश्च शक्ति- विशेषः ।	वाक्यार्थवोधानु- कूलः पदार्थ- सम्बन्धः । अन्वयनिष्ठं पदा- र्थप्रतियोगिकत्वं लक्षणेति, वाक्या- र्थः लक्ष्यः इत्यु- च्यते ।	शक्यार्थसंबन्धः । पदार्थसंबन्धः । वाक्येऽपि लक्षणा- स्ति ।	अर्थगतः बोधानु- कूलः शब्दे आरो- प्यते । लक्षणा आरो- पिता क्रिया इति काव्यप्रकाशकारः । मुख्यार्थसंबन्धे न प्रतिपादकत्वमिति वृत्तिवार्तिककारः ।

1	2		3		4	5
	वैयाकरणः	नवीनाः	भाट्टाः	मीमांसकाः		
शास्त्रार्थः	प्राचीनाः	नवीनाः	भाट्टाः	मीमांसकाः	नैयायिकाः	इतरे
5. लाक्षणिक- बोधः	—	शक्यतावच्छेदक- गङ्गात्वादिरूपेण लक्ष्यतीरादि- बोधः आहार्या- रोपः ।	—	—	पदात् लक्ष्यता- वच्छेदकः रूपे- णोपस्थितस्य तेनैव रूपेण शब्द- बोधः ।	शक्यादशक्योप- स्थितिरिति अशक्ये तात्पर्यमिति च नैयायिकैकदेशिनः । लक्षणया तीरत्वे- नोपस्थितस्य गङ्गात्वेन शब्द- बोधः इति रस- गङ्गाधरकाराः ।
6. व्यञ्जना	—	शब्दतदर्थदि- साधारणः व्या- पारविशेषः ।	—	व्यङ्ग्याभिमतेऽपि शब्दस्याभिधैव इषोरिव दीर्घ- दीर्घतरो व्यापारः	व्यङ्ग्याभिमतेऽपि शक्या, लक्षणया, मनसा वा व्य- ङ्ग्याभिमतस्या- र्थस्य प्रतीतिः । नञ् काव्यजीवातुरस- प्रतीतये शब्दार्थ- साधारणी व्यञ्जना	

1	2		3		4	5
	व्याकरण	नवीना.	भौमासका	प्राभाकरा		
घास्यार्थ.	प्राचीना	नवीना.	भाट्टा	प्राभाकरा	नैयायिका	इतरे
7. सुवर्णः	आश्रय, अवधि, उद्देश्य, सवन्धश्च । अर्भदेन प्रकृत्यर्थांस्त्वित् धात्वर्थे ज्ञेयते । शक्तिपक्षे आश्रयत्वात्त्विक सुवर्णः ।	अलण्डकर्मत्वादिमान् विशेषणविशेष्यभावश्च । विशेष्यभावश्च द्वितीयादिद्योत्य । धात्वर्थे प्रकृत्यर्थांस्त्वित् धात्वर्थे ज्ञेयते । शक्तिपक्षे आश्रयत्वात्त्विक सुवर्णः ।	अलण्ड कर्मत्वादि सुवर्णं । तत्रैव सुवर्णसंख्या अन्वेति । सुवर्णपम्परसवन्धेन भावनायामन्वेति ।	न व्यञ्जना ।	वयञ्जना वृत्तिरस्ति । कर्मत्वमाधेयत्वपर्यवसित द्वितीयार्थ साधात्सवन्धेन धात्वर्थफलान्वयी । सुवर्णसंख्या प्रकृत्यर्थे विशेषणम् ।	अलङ्कारिका ।
8. धात्वर्थ	फल व्यापारश्च सर्वधातूनामर्थः ।	वृत्तिपर्यन्तव्यापारो धात्वर्थः । फलवच्छिन्नव्यापार, कृति न धात्वर्थः ।	फलावच्छिन्नव्यापार धात्वर्थः ।	—	सकर्मकधातूना फलावच्छिन्नव्यापारोऽर्थः । फलव्यापारस्मान् धात्वर्थ इति प्राचीन-	फलमात्र धात्वर्थ इति मण्डनमिश्रा ।

1	2		3		4	5
शास्त्रार्थः	वैयाकरणाः	नवीनाः	मीमांसकाः	नैयायिकाः		
	प्राचीनाः	वृच्छिन्नफलञ्च धात्वर्थः ।	भाट्टाः	प्राभाकराः		
9. तिङर्थः	आश्रयः । धात्वर्थे विशेषणम् ।	अखण्डकर्तृत्वकर्म- त्वादिमान् ।	कृतिः - भावना- धात्वर्थस्य विशे- ष्यभूता । निरूढ- लक्ष्यः अखण्ड- कर्तृत्वादिमानपि भावनायामन्वेति ।	—	इति खण्डशक्ति- पक्षः । कृतिः न धात्वर्थः । अकर्म- काणां व्यापार- मात्रमर्थः । कृतिः शक्यार्थः । आश्रयत्वं प्रतियो- गित्वञ्च निरूढ- लक्ष्यः प्रथमान्ता- र्थे विशेषणम् ।	नैयायिकाः । व्यापारः इति मण्डनमिश्राः ।
10. लकारार्थ- कालः	धात्वर्थान्वयी ।	—	—	—	तिङर्थकृतौ, आश्र- यत्वादेः तिङर्थ- तास्थले धात्वर्थे चान्वेति ।	—

1	2		3		4	5
	वैयाकरणः		मीमांसकाः			
शास्त्रार्थः	प्राचीनाः	नवीनाः	भाट्टाः	प्राभाकराः	नैयायिकाः	इतरे
11. लिङ्गार्थः	इष्टसाधनत्वम् । प्रेरणात्वरूपा- खण्डधर्मवान् ।	प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तना।	नियोगः ।		बलवदनिष्टाननु- बन्धित्वसहितमि- ष्टसाधनत्वं, कृति- साध्यत्वञ्च ।	—
12. वाक्यार्थ- बोधे मुख्य- विशेष्यः	घात्वर्थो व्यापारः। घात्वर्थः । कर्त्ता- सोऽपि नञ्सम- भिव्याहारे, नञ्- र्थाभावे विशेष- णम् ।	व्यापारः। व्यापारः। कर्मत्व्याते फल- ञ्च विशेष्यतया भासते ।	आख्यातार्थ- भावना ।	—	प्रायः प्रथमान्ता- र्थः, क्वचित् निपातार्थः, अन्यन घात्वर्थः, अपरत्र आख्यातार्थश्च ।	—

श्रीगुरुभ्यो नमः

शाब्दतरङ्गिण्याः

विषयानुक्रमणिका

CONTENTS

विषयः	पुटसंख्या
प्रथमस्तरङ्गः	... 1-62
1. मङ्गलं ग्रन्थावतरणं च ।	... 1-2
2. अभिहितान्वयवादनिरूपणम् ।	... 2-22
3. पदेनाभिहितपदार्थस्यैव वाक्यार्थबुद्धिकरणता इति व्यवस्थापनम् ।	... 2-19
4. पदानामितरान्वितस्वार्थाभिधाने शक्तत्वात् पदानामेव वाक्यार्थबुद्धिकरणता इत्याक्षेपः ।	... 2
5. इतरान्वितार्थे पदानां शक्तिनिरासः ।	... 3-6
6. पदार्थानां वाक्यार्थज्ञानकरणत्वे शक्तित्रयकल्पना-गौरवमित्याक्षेपः ।	... 6
7. अन्विताभिधानेऽपि शक्तित्रयकल्पनं तुल्यमिति निरूपणम् ।	... 7
8. लाघवात् पदार्थानामेव वाक्यार्थाविगमसामर्थ्य-कल्पनमुचितम् ।	... 7-8
9. विनापि पदं वाक्यार्थबोधोदयात् पदार्थस्यैवान्वय-बोधकरणता ।	... 8
10. कुतूहलप्रश्नप्रतिवचनदर्शनादपि पदार्थस्य वाक्यार्थाविगमहेतुता ।	... 9-10

विषय	पुटसख्या
11 व्यवहारात् पदानामन्विताभिधायित्वव्यवस्थापन- मह्यातिवादिना न सम्भवति ।	10-11
12 पदाना विशिष्टार्थान्वयप्रतिपत्तित्वात्पदकत्वात् अन्वितवाचकत्वमित्यस्य निरास ।	11
13 'प्रातिपदिकादुच्चरन्ती' इति शाबर भाष्य, प्रत्य यस्य प्रकृत्यर्थान्वितार्थाभिधायकत्व नाभिधत्ते ।	12
14 पदजन्य पदार्थज्ञान स्मृति ।	18
15 पदजन्यपदार्थज्ञानस्य स्मृत्यनुभवविलक्षणता ।	13-14
16 पदाभिहितं पदार्थं वाक्यार्थो लक्ष्यते ।	15
17 लक्षणालक्षणायोगात् न वाक्यार्थस्य लक्ष्यता इत्याक्षेप ।	15-16
18 लक्षणालक्षणनिष्कपपूर्वकं वाक्यार्थस्य लक्ष्यता- स्थापनम् ।	17-18
19 वाक्यार्थाविगमकरणस्य पदार्थस्य शब्दप्रमाण अन्तर्भाव ।	19
20 अभिहितान्वयवादे पक्षत्रयम् ।	19-22
21 अन्विताभिधानवादविवरणम् ।	22-37
22 शक्तिग्राहकप्रमाणमूर्धन्येन व्यवहारेण पदानामि- तरान्वितार्थे आनुभाविकशक्तिव्यवस्थापनम् ।	22-23
23 प्राथम्यादिहेतुत्रयेण पदानामन्विते शक्तिनिरूपणम् ।	23-24
24 अभिहितावयवाद् शक्तिपञ्चक कल्पनीयम् अन्वितगमिधाने तु शक्तित्रयमिति लाघवम् ।	25
25 पद विनापि पदार्थं वाक्यार्थाविगमदर्शनात्, ससर्ग- योग्यत्वाच्च पदार्थानां ससर्गाविगमसामर्थ्यं नट्टम्मित्याक्षेप, तन्निरासश्च ।	26-27

विषयः	पुटसंख्या
26. स्वभाववर्णनादौ कुत्रापि पदार्थानां संसर्गविगम- सामर्थ्यस्य क्लृप्तत्वं नास्ति । ...	27
27. पदार्थबोध्यस्य वाक्यार्थस्य लक्ष्यत्वान्न पदशक्यता इत्याक्षेपः । ...	27-28
28. वाक्यार्थस्य अन्यत्रान्वयाभावात्, सर्वपदानां लाक्षणिकानामनुभावकत्वापत्त्या मुख्यजघन्य- विभागासंभवेन लिङ्गाधिकरणविरोधाच्च, न लक्ष्यता । ...	28-29
29. प्रमाणस्य शब्दस्य प्रमेये वाक्यार्थे संबन्धस्या- वश्यकत्वात् पदानामन्विते शक्तिः सिद्धयति । ...	29
30. पदानामन्विते शक्तिः अन्वयपर्यन्ता भवति, नतु अन्वये पृथक् शक्तिः । ...	29-31
31. तृणारणिमणिषु यथा एका दाहानुकूला शक्तिः, तथा पर्यायशब्देषु अर्थानुभावकत्वशक्तिरेकैव अभिहितान्वये । अन्विताभिधानेऽपि अन्वि- तानुभवरूपकार्यस्यैकत्वात् तदनुकूला शक्ति- रेकैव, नान्वये पृथक् इति मतद्वयविवेचनम् । ...	31
32. अन्वितानामानन्त्येन तेषु शक्तिग्रहणस्य दुःशकत्वात्, अन्योन्याश्रयाच्च अन्वि- ताभिधानं न संभवतीत्याक्षेपः । ...	31-32
33. आकांक्षासंनिधियोग्यतानां व्युत्पत्तावुपल- क्षणत्वाङ्गीकारेण तत्परिहारः । ...	32-33
34. घटादिपदशब्दबोधयोः कार्यकारणभावनिकर्षः ।...	34-35
35. अन्विताभिधानवादे घटत्वादेरेव वाच्यत्वव्यव- हारः इत्यादीनां प्रक्रियाविशेषाणां निरूपणम् ।...	35-36

विषय	पुटसंख्या
86 'पदानि स्वमर्थमभिधाय' इत्यादिभाष्यस्य पदानामन्वितप्रतिपादकत्वनिमित्तकमन्वयप्रतिपादकत्वमित्यत्र तात्पर्यवर्णनम् । ...	87
87. प्रामाणिकानां निर्णयनिरूपणम् । ...	87-62
38 पदान्येव पदार्थस्मृतिद्वारा अन्ययगोधं जनयन्ति इति व्यवस्थापनम् । ...	37-49
39 व्युत्पत्तिग्राहकप्रमाणमूर्धन्येन व्यवहारेण गृहीतत्वात् पदानामेव ससृष्टार्थज्ञानहेतुता समुचिता ।	37-38
40 व्यक्ते पदार्थत्वात्, नल आसीत् इत्यादी पदार्थस्य नलादे शाब्दबोधपूर्वभावित्वाभावेन करणत्वासम्भव । ...	38-39
41 अन्वयानुभवे पदविशेषस्य कारणत्वकल्पनमावश्यकम् ।	40-41
42 उत्प्रेक्षासहकृतेन मनसा चिन्तोपनीतपदार्थज्ञानद्वारा, काव्यकरणप्रयोजक कवे पदार्थससर्गज्ञान जायते, पद विना जायमाना श्वेतोऽश्वो धावतीति धी अनुमिति, मानसज्ञानरूपा वा इति च निरूपणम् । . .	41-42
43 प्रथमगृहीतत्वात् तात्पर्यवत्त्वाच्च पदानामेव ससृष्टवृद्धिकरणता । ...	42
44 वाक्यार्थस्य शाब्दत्व, तज्ज्ञानस्य पदजन्यत्व गमयति ।	42-43
45 प्रत्यक्षादिषु क्लृप्त प्रमाकरणत्वरूपमेव प्रमाणत्वशब्दस्योचित, न प्रमाप्रयोजकत्वम् । .	43
46 पदार्थस्य प्रमाकरणत्वे, शब्दप्रमाणान्तमविवेकितं न युक्ता । ...	44
47 घटादिपदात् घटत्वादिपदार्थमात्रविषयकनिर्विकल्पकशाब्दबोधो जायते इत्यनुपपन्नम् । ...	45

विषयः	पुटसंख्या
48. वाक्यघटकानि सर्वाणि पदानि वाक्यार्थे लाक्षणिकानि इति मतस्यानुवादः । ...	45
49. लाक्षणिकस्यानुभावकत्वे मुख्यघटन्यविभागानुपपत्तिः, शाब्दबोधौपयिकस्मरणप्रयोजकमूलसंबन्धाभावात् न वाक्यार्थे लक्षणापि । ...	46
50. शाब्दधीप्रयोजकबोध्यबोधकसंबन्धत्वस्य लक्षणा- लक्षणत्वेऽपि, वाक्यार्थस्यान्वयान्तराभावान्न लक्षणा ।	47
51. आनुमानिकवह्नितात्पर्यकं इह धूमः इति वाक्यं यथा न वह्निलक्षकं, तथा अनुमानपरम्परया शत्रुगृहभोजननिवृत्तित्तात्पर्यकं विषं भुङ्क्ष्व इति वाक्यं न लक्षकम् । ...	48
52. ज्ञातकरणस्थले संसर्गांशे प्रमेये प्रमाणसंबन्धानपेक्षणात्, न प्रमेये संसर्गे प्रमाणसंबन्धनियमनिर्वाहाय, विलक्षणरीत्या वाक्यार्थे लक्षणाकथनमुचितम् । ...	48-49
53. पदानामेव पदार्थस्मृतिद्वारा शाब्दबोधजनकत्वोपसंहारः । ...	49
54. पदानां नान्विते शक्तिः, किन्तु तत्तदर्थमात्रे इति निरूपणम् । ...	49-60
55. व्यवहारेण अन्विते शक्तिर्गृहीतेति अन्विताभिधानमुचितमित्याक्षेपः, प्राथमिकशक्तिग्रहः नान्वितविषयक इति तन्निरासश्च । ...	49-50
56. प्रथमगृहीता शक्तिः अन्यलभ्यत्वलाघवतर्काभ्यां त्यज्यते इति पक्षान्तरनिरूपणम् । ..	50
57. प्रथमोत्पन्नस्योपजीव्यस्यापि अन्विते शक्तिग्रहस्य पश्चात्तनेनोपजीवकेनापि बाधः । ...	50-51

विषय	पुटसख्या
58 प्रथम पदानामन्वितार्थज्ञान प्रति सामान्यत कारण- त्वमेव गृहीतम् । ...	52
59 शब्दबोधस्य शब्दवृत्तिविषयत्वनियमात् अन्विते शक्ति इत्याक्षेप , तत्परिहारश्च ।	52-75
60 पदश्रवणानन्तरमन्वयविशेष जिज्ञासोदयात् सामा- न्यत अन्वयवति शक्ति इत्यस्य निरास ।	55
61 अन्वयतात्पर्यनिर्वाहयान्वये पदवृत्तिरावश्यकी इत्याक्षेप , तन्निरासश्च ।	55-56
62 अन्वयस्य वृत्त्यविषयत्वे वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थिति- रूपकारणाभावात् न शाब्दानुभवविषयता संभवतीत्याक्षेप , तत्परिहारश्च ।	57-59
63 पदानामन्वितविषयकशाब्दानुभवजनकतया अन्व- यस्य पदवाच्यत्वमवचनसिद्धिमित्याक्षेप , तस्य श्रेया परिहारश्च ।	59-60
64 प्रथमतरङ्गनिर्गलितार्थविवरणम् ।	61-62
द्वितीयस्तरङ्गः ...	63-100
1 वृत्ते द्वैविध्यम् ।	63
2 वाक्यविदादीनां मतभेदेन अभिधास्वरूपोक्ति , नव्यप्राचीनवैयाकरणानां नैयायिकानाञ्च मत- भेदेन अभिधाविवेचनप्रतिज्ञा च ।	63-64
3 अभिधाविचार ।	64-100
4 नव्यवैयाकरणानां मतनिरूपणम् ।	64-72
5 क्लृप्ताया बोधकत्वेनेश्वरेच्छाया पदपदार्थसंबन्ध- त्वमिति न्यायमतस्य दूषणम् ।	64-65

विषयः

पुटसंख्या

6.	वाच्यवाचकभावाख्यसंबन्धान्तरमेव शक्तिः,
तद्ग्राहकञ्च शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् ।	...	66
7.	शब्दार्थयोस्तादात्म्यनिरूपणम् ।	...	66-69
8.	प्रत्ययेषु शब्दानुविद्ध एवार्थो भासते ।	...	66-67
9.	न्यायसूत्रभाष्यकाराभ्यां शाब्दप्रत्यये पदभानाङ्गी-
कारात्, अन्यत्र तदभानाग्रहो मुधैव नैयायि-
कानाम् ।	...	67
10.	शब्दसामानाधिकरण्येनार्थप्रतीत्यादिभिः शब्दार्थ-
तादात्म्यसिद्धिः ।	...	67-69
11.	बौद्धार्थस्यैव पदवाच्यत्वम् ।	...	69
12.	बौद्धार्थस्वीकार आवश्यकः ।	...	69-71
13.	न्यायदर्शनकर्तुः गोतमस्यापि संमतो बौद्धार्थः ।	...	71
14.	शब्दार्थतादात्म्योपकृतः वाच्यवाचकभावः
अतिरिक्तः संबन्धः शक्तिः इति निगमनम् ।	...	72
15.	प्राचीनवैयाकरणानां मतनिरूपणम् ।	...	72-76
16.	पदे अनादि बोधकत्वं शक्तिः, निष्कृष्टमते च
बोधजनकतावच्छेदकविषयिताकत्वं शक्ति-
रिति निरूपणम् ।	...	72
17.	अवश्यज्ञेयः संकेत एव शक्तिरित्याक्षेपः, शक्ति-
ज्ञानकारणतायां लाघवेन बोधकत्वस्यैव
शक्तित्वमिति तत्परिहारश्च ।	...	72-73
18.	आधुनिकसंकेतितस्थले संकेतज्ञानमेव बोधकत्व-
ज्ञानमिति न व्यभिचारः ।	...	73-74
19.	शक्तिग्राहकस्य व्यवहारस्य लक्ष्यार्थेऽपि तुल्यत्वात्
लक्षणाख्यं वृत्त्यन्तरं नास्ति, तत्स्वीकारे
अधिककार्यकारणभावकल्पनागौरवञ्च ।	...	74-75

विषयः -		पुटसंख्या
20. बोधकत्वं शक्तिरिति निगमनम् ।	...	76
21. नैयायिकानां मतनिरूपणम् ।	...	76-100
22. वाच्यवाचकभावः नातिरिक्तः संबन्धः ।	...	76-93
23. अवश्यज्ञेयः संकेत एव संबन्धः, नित्यः ईश्वर- संकेतः शक्तिरिति निरूपणम् ।	...	76-77
24. संकेतस्य संबन्धत्वव्यवस्थापनम् ।	...	77-81
25. द्विनिष्ठत्वादिलक्षणायोगात् संकेतो न संबन्धः इत्याक्षेपस्य निरासः ।	...	77-78
26. शब्दे बोधकत्वानुपपत्तिज्ञानदशायां व्यवहार- दर्शिनो बालस्य, तद्घटितसंबन्धज्ञानं न संभवतीत्याक्षेपस्य परिहारः ।	...	79
27. ईश्वरेच्छाज्ञानयोरुभयोरपि शक्तित्वकल्पना- गौरवमिति दूषणस्य निरासः ।	...	80
28. चक्षुरादिवत् शब्दस्यापि प्रमाणस्य बोधकत्व- घटितभिन्नसंबन्धेनार्थसंबद्धस्य बोधकत्वम्, अन्यथा बह्निधूमयोरपि व्याप्तेरुच्छेदः इति चोद्यस्य परिहारः ।	...	81
29. शब्दार्थयोः तादात्म्यासिद्धिः ।	...	82-88
30. अयं गौरित्यादिसविकल्पके न शब्दसामानाधि- करण्येनार्थो भासते ।	...	82
31. वाचकपदाज्ञाने, किमिदमिति न जानामीति व्यवहारात् शब्दानुबोधः, इत्यस्य निरासः ।	...	82-83
32. कोकिल जानतः कोकिलपदे तद्वाचकत्वमजानतः अयं कोकिलः इत्यनुव्यवसायधारणाय पद- भानभावदपकमिति चोद्यस्य निराकरणम् ।	...	83

विषयानुक्रमणिका

विषयः	पुटसंख्या
33. प्रत्यक्षादौ विषयताभाननियमनिर्वाहाय पद- भानमावश्यकमिति चोद्यस्य निरासः । ...	84
34. शाब्दबोधे पदभानं न न्यायसूत्रभाष्यकारयो- रभिमतम् । ...	85
35. शब्दार्थप्रश्नयोरेकाकारोत्तरदर्शनादियुक्तीनां शब्दार्थतादात्म्यसाधकतानिरासः । ...	86-88
36. बौद्धार्थसिद्धिः । ...	88-93
37. घटोऽस्ति, नास्ति इति प्रयोगोपपत्तये बौद्धार्थः स्वीकार्यः इत्याक्षेपस्य परिहारः । ...	88
38. शशशृङ्गं नास्ति, अङ्कुरो जायते इत्यादिवाक्य- जन्यबोधान्यथानुपपत्त्या बौद्धार्थसिद्धिरिति चोद्यस्य निरासः । ...	89
39. ज्ञानविषययोः कार्यकारणभावनिर्वाहकसामानाधि- करण्यस्य निर्वाहाय न बौद्धार्थः स्वीकरणीयः । ...	90
40. नलादिपदात् बोधनिर्वाहाय, सर्गादौ हिरण्य- गर्भस्य भूरादिशब्दार्थज्ञाननिर्वाहाय च न बौद्धार्थ आवश्यकः । ...	90-91
41. भाष्यस्थमीदृशपदं न बौद्धार्थसाधकम् । ...	92
42. न्यायसूत्रकारस्य न संमतो बौद्धार्थः । ...	92-93
43. अनादि बोधकत्वं शक्तिरिति मतस्य निरासः । ...	93-98
44. बोधकत्वज्ञानायावश्यं ज्ञातव्यः संकेत एव संबन्धः ।	93
45. आधुनिकसंकेतितस्थले बोधकत्वज्ञानस्य व्यभि- चारात् न बोधकत्वं शक्तिः । ...	94
46. सर्वत्र जन्यतायां तत्तद्विषयकत्वावच्छिन्नत्वावगाहि- शक्तिभ्रमकल्पनापत्त्या न बोधकत्वं शक्तिः । ...	94-95

विषयः	पुटसख्या
47. घटपद चैत्रस्य वाचकमिति प्रयोगापत्ते, बोध- कत्वानुपपत्तिज्ञानदशाया व्युत्पत्सुना बोध- कत्वसंबन्धस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्, बोधजन- कत्वज्ञानस्य बोधजनकत्वे आत्माश्रयाच्च न बोधकत्व शक्तिरिति निरूपणम् । ...	95
48. लक्ष्यार्थव्यावृत्तैव शक्तिर्वाच्या । ...	96
49. लक्षणास्वीकारे अनन्तकार्यकारणभावकल्पनागौरव न भवति । ...	96-97
50. शक्यसंबन्धज्ञानस्य तज्जन्योपस्थितेश्च शाब्द- बोधकारणता उभयवादिसमता । ...	97-98
51. समयस्य शक्तित्वे लक्षणोच्छेदापत्तिरित्याक्षेप, तस्य परिहारश्च । ..	99
52. आयुर्जनकस्य वैदिकायु पदवाच्यत्वापत्तिरिति चोद्य, तस्य निरासश्च । ...	99-100
तृतीयस्तरङ्गः ...	101-117
1. अभिधा शक्तिः पदमात्रवृत्तिः इति निरूपणम् ।	101-117
2. एकार्थिभाववादिनां वैयारुणानां मतनिरूपणम् ।	101-105
3. चित्रगुः, प्राप्तोदको ग्राम, राजपुरुष, उप- कुम्भम् इत्यादौ समासघटकपदलक्षणया विव- क्षितार्थबोधासभवात् समासे शक्तिः सिद्धयति ।	101-103
4. समासोत्तरप्रत्ययार्थान्वयानुरोधात् समासे शक्ति ।	103
5. समासस्य प्रातिपदिकसज्ञासिद्धये शक्तिः स्वीकार्या ।	104
6. पङ्कजपदस्यैव समासस्य शक्तिः सिद्धयति । ...	104
7. पण्डितब्राह्मण. इत्यत. ब्राह्मणोद्देश्यकपण्डितविधे- यवबोधगरणाय समासशक्तिस्वीकार । .	104

विषयः	पुटसंख्या
8. 'सविशेषणानां वृत्तिर्न' इत्यस्य विभाषासूत्रस्य चानुवादकत्वे लाघवादपि समासशक्तिः सिद्धयति । ...	105
9. व्यपेक्षावादिनां नैयायिकानां मतनिरूपणम् । ...	105-117
10. समासघटकपदानां वृत्तयैव विशिष्टार्थबोधसंभवात् न समासे शक्तिरावश्यकी । ...	106-112
11. चित्रगुरित्यत्र गोपदस्य चित्रगोस्वामिलक्षकत्वे, बहुव्रीहिसंज्ञायाः व्यपेक्षायाश्चोपपत्तिः, चरमवर्णस्य वाचकत्वप्रतिबन्धभावश्च । ...	106
12. प्राप्तोदकः इत्यत्र प्राप्तपदस्य लक्षणातात्पर्य-ग्राहकत्वे व्युत्पत्तिविरोधविरहः । ...	107
13. राजपुरुषः इत्यत्र राजपदलक्ष्यराजसंबन्धिनः अभेदेन पुरुषेऽन्वये कारणवाधाभावः । ...	108-109
14. राजपुरुषः इत्यत्र द्वेषा कर्मधारयत्वापत्तिपरिहारः ।	109-110
15. समासव्यासयोः समानाकारबोधजनकत्वनियमो न ।	110-111
16. राजपदस्य राजसंबन्धे लक्षणेति पक्षः न साधीयान् ।	111
17. उपकुम्भमित्यत्र उपशब्दस्य सामीप्यद्योतकत्वे नानुपपत्तिः । ...	112
18. समासोत्तरप्रत्ययार्थान्वयानुरोधात् न समासे शक्तिः ।..	112-113
19. समासे शक्तेरभावेऽपि द्वेषा प्रातिपदिकसंज्ञानिर्वाहः । ...	113-114
20. पङ्कजपदप्रतिबन्दी न समासशक्तिसाधिका । ...	114-116
21. समासस्याशक्तत्वेऽपि पण्डितब्राह्मणः इत्यत्र न ब्राह्मणोद्देश्यकपण्डितविधेयकबोधः । ...	116-117
22. विभाषासूत्रस्य विधित्वकल्पने न गौरवम् । ...	117

विषयः	पुटसंख्या
चतुर्थस्तरङ्गः	... 118-147
जघन्यवृत्तिनिरूपणम् ।	... 118-147
1. लक्षणाविषये लघुमञ्जूपाकृतां मतनिरूपणम् ।	... 118-121
2. लाक्षणिकस्थले शक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यार्थ- बोधः, अत एव गङ्गाया मीनघोषो स्तः इत्यत्र द्वन्द्वस्य साधुतानिर्वाहः ।	... 118
3. उक्तबोधः, महाभाष्यकार-न्यायसूत्रकार-न्याय- वार्तिककाराणामभिमतः ।	... 119
4. व्यञ्जनया शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः, द्वेषा लक्ष- णाया द्वैविध्यञ्च ।	... 120
5. मञ्जूपातात्पर्यविवेचनम् ।	... 121-127
6. शक्यतावच्छेदकारोपो न लक्षणा, शक्यत्वेन प्रसिद्धान्यबोधोपयिक्शक्तिविशेषः व्यक्ति- विशेषविषयकबोधोपयिक्शक्तिविशेषश्च लक्षणाव्यवहारविषयः ।	... 121-123
7. गङ्गाया घोषः इत्यत्र आरोपितगङ्गात्वेन, गङ्गात्वेन वा तीरबोधः इति विचारः ।	... 123-124
8. लक्षणाव्यवहारस्थले यथाकथञ्चिदारोपो वर्तते इत्यत्र तात्पर्यम् ।	... 125
9. शक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यार्थबोधस्वीकारे, वृक्षः-महोरुहः इति व्याख्यानवाक्यस्य घटो घटः इति निराकाक्षवाक्यतुल्यताक्षेपः, शब्दानुविद्धार्थभावेन तत्परिहारश्च ।	... 125-126
10. लाक्षणिकव्यक्तिविशेषाभेदबोधातिरिक्ताभेद- बोधे एव उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छे-	

विषयः	पुटसंख्या :
दकयोः भेद अपेक्षितः इत्यत्र, विरुद्धत्वं तादर्थ्यञ्च अखण्डसंबन्धः इत्यत्र च ग्रन्थकारतात्पर्यम् ।	... 126-127
11. निरुद्धेतरलक्षणास्थले सर्वत्र प्रयोजनास्तित्व-विचारः ।	... 127
12. लक्षणाख्यं वृत्त्यन्तरं नास्तीति प्राचीनवैयाकरणानां मतनिरूपणम् ।	... 127-129
13. वाचकः, लक्षकः इत्यसंकीर्णव्यवहारात्, बोधकतायाः शक्तिरूपत्वाभावात्, ईश्वरसंकेतस्य शक्तित्वेऽपि क्लृप्तशक्यसंबन्धप्रयोज्यतीराद्युपस्थितेः शाब्दबोधानुकूलत्वमात्रकल्पने लाघवाच्च लक्षणा वृत्त्यन्तरमेव ।	... 129-132
14. लक्षणाज्ञानसाधारणरूपेण शक्तिज्ञानस्य कारणत्वं संभवति ।	... 132
15. लक्षणावृत्तेः स्वरूपविचारः ।	... 132-147
16. प्राचीननैयायिकानामवान्तरमतभेदेन लक्षणास्वरूपनिरूपणम् ।	... 132-133
17. केषांचित् मीमांसकानां, वृत्तिवार्तिककृताञ्च मते लक्षणास्वरूपम् ।	... 134
18. बोध्यसंबन्धो लक्षणा, गभीरायां नद्यां घोषः इत्यत्र वाक्यलक्षणयैव निर्वाहश्च ।	... 135-136
19. नवीनालंकारिकमते लक्षणास्वरूपं, गङ्गापदात् लक्षणयां तीरत्वेन स्मृतस्य तीरस्य गङ्गात्वेन शाब्दबोधः ।	... 137
20. नव्यनैयायिकमतनिरूपणम् ।	... 137-147

विषय	पुटमत्या
21 शाब्दबोधोपयित्तपदार्थस्मृत्योपयिवत्त्वेन मप्रति- पन्न स्वत सिद्धसंबन्धभाव शक्यसंबन्धो लक्षणा ।	137-138
22 शक्यसंबन्धिनि तात्पर्यं, अशक्ये तात्पर्यं, प्रयोक्तु- रभिप्राय इति त्रयाणा लक्षणात्वनिरास । .	138-139
23 शक्यादेशक्यापस्थितिरंक्षणा, शक्यनिष्ठ अशक्य- संबन्धो ऽक्षणा इति पक्षयोर्निराकरणम् ।	139-140
24 मुख्यायंसंबन्धेन शब्दस्य प्रतिपादकत्व ऽक्षणा इति वृत्तिवातिकस्य समालोचनम् । ...	141
25 गभीराया नद्या घोष इत्यत्र पदलक्षणैव, वाक्ये लक्षणा न सम्भवति, बोध्यसंबन्धो न लक्षणा इति च निरूपणम् ।	142-143
26 गङ्गापदात् लक्षणया तीरत्वेनोपस्थितस्य तीरस्य तीरत्वेन शाब्दबोध, गङ्गापदप्रतिपाद्यत्व- ज्ञानात् मानसात् शैत्यपावनत्वादिप्रतीति ।...	143
27. गङ्गात्वेन तीरबोधाभावे गङ्गाया मीनघोषो स्त इत्यत्र द्वन्द्वस्य साधुता न स्यादित्याक्षेप, तस्य द्वेषा परिहारश्च । ...	144
28 शक्यतावच्छेदकारोप न न्यायसूत्रकारादिसमत ।	145
29 शक्याविनाभावो लक्षणा इति पक्षस्य निरास ।...	145
30 उपचाराख्यवृत्त्यन्तरस्य निराकरणम् । ...	146
31 लक्षणातिरिक्ता गौणी जघन्या वृत्ति इत्याक्षेप तत्परिहारश्च । . .	146-147
पश्चमस्तरङ्गः	148-158
1. मुख्यजघन्यव्यतिरिक्ता व्यञ्जना वृत्ति स्वीकार्या इति पूर्वपक्ष । ...	148-149

विषयः	पुटसंख्या
2. वृत्तिलक्षणानाक्रान्तत्वात्, अप्रकृतार्थस्यापि शक्त्या बोधात्, मानसबोधेनैव चमत्कारोपपत्तेश्च न व्यञ्जना स्वीकरणीयेति सिद्धान्तः ।	... 149-151
3. व्यञ्जनां स्वीकुर्वतां रसिकानां मतम् ।	... 151-157
4. गङ्गायां घोषः इत्यादौ पावनत्वविशेषस्य प्रतीतिः, चमत्कारकारिणी रसप्रतीतिश्च विना व्यञ्जनां न संभवति ।	... 151-152
5. अभिधारूपस्य शब्दव्यापारस्य दीर्घदीर्घतरत्वात् व्यङ्ग्यत्वाभिमतोऽप्यर्थः वाच्य एवेति पक्षः, तन्निरासश्च ।	... 153
6. शाब्दबोधानन्तरोत्पन्नः व्यङ्ग्यत्वाभिमततत्तदर्थ-विषयकमानसबोध एव चमत्कारकारीति न व्यञ्जनापेक्ष्यते इत्याक्षेपः, तत्परिहारश्च ।	... 154
7. व्यङ्ग्यत्वेनाभिमतस्यानुमानेन प्रतीतेः न व्यञ्जना स्वीकरणीया इत्याक्षेपः, तन्निरासश्च ।	... 155-156
8. व्यङ्ग्यार्थस्यानियतत्वं, तद्भेदस्य वाक्यभेदा-प्रयोजकत्वं, बाधाप्रतिबध्यत्वं, वाच्यादेरिव पदार्थान्तरान्वयनियमविरहश्च ।	... 156-157
9. प्रायः सर्वदार्शनिकसंमता अनुभवारूढा व्यञ्जना सर्वथा स्वीकरणीया ।	... 158
षष्ठस्तरङ्गः	159-208
1. वाक्यार्थबोधचिन्ता ।	... 159-208
2. वाक्यार्थबोधमुख्यविशेष्यतायां तीर्थकराणां पक्षत्रयप्रदर्शनम् ।	... 159

विषयः	पुटसंख्या
३ भावनामुप्यविशेष्यकयोधवादिनां मीमांसकाणां मतनिरूपणम् । ...	159-170
4 सुवन्तानां विशेष्य समपंकेण त्रियापदेन धात्वर्था- पेक्षया प्राधान्येन बोधिताख्यातार्थभाव- नाया मुख्यविशेष्यतया शाब्दबोधे भानम् । ...	159-162
5 प्रथमान्तस्यापि क्रियापदसाकाक्षत्वम् । ...	160
6 प्रथमार्थं चैत्रादि, वार्तिकमते अक्षण्डकृतृत्वादिक - च भावनायामेवान्वेति । ...	161-162
7. शाब्दबोधे प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वमित्याक्षेप ।	163
8. तस्य निरासः । ...	163-166
9 आख्यातार्थप्रकारबोधे अन्याविशेषणीभूतप्रथ- मान्तपदजन्योपस्थिते कारणत्वनिष्प्रमाणम् ।	163
10 तिङुपात्तसख्यायाः, प्रथमान्तार्थे नान्वय । ...	164
11 चैनो न पचति इत्यत्र व्यभिचारात् निरुक्त- - कारणता, न सम्भवति । ...	164
12 चैन एव पचति इत्यत्र व्यभिचारात्, अन्या- विशेषणीभूतप्रथमान्तार्थे -आख्यातार्थान्वय- नियमो न । ...	165
13 प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वे, चैन कीदृशः इति प्रश्नस्य चैन पचति इति वाक्यमुत्तर स्यात् । ...	166
14 सवन्धत्वेनैव सवन्धानां शाब्दबोधे भानात् आख्यातार्थकालस्य तत्तत्स्थलेषु भिन्नभिन्न- सवन्धेन भावनायामन्वयेऽपि न कारणता- नन्त्यम् । ...	166-167

विषयः	पुटसंख्या :
15. कर्त्राख्यातस्य निरूढलक्षणया अर्थः कर्ता भावनान्वयी । ...	167
16. धात्वर्थः यथायथं कर्मत्वकरणत्वान्यतरसंबन्धेन भावनायामन्वेति । ...	168
17. द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादिकमपि परम्परासंबन्धेन भावनायामेवान्वेति, न तु साक्षात्संबन्धेन धात्वर्थे । ...	168
18. कर्तृकर्मभावाख्यातस्थले, नञ्समभिव्याहारे च निष्कृष्टशाब्दबोधवर्णनम् । ...	169
19. नीलो घटः, घटः पटो न इत्यादौ क्रियापदाध्या- हारेण निष्कृष्टशाब्दबोधवर्णनम्, व्युत्पत्ति- लाघवेन भावनामुख्यविशेष्यकबोधनिरूपणो- पसंहारश्च । ...	170
20. धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधवादिनां त्रैयाकरणानां मतनिरूपणम् । ...	170-177
21. निरुक्ततद्भाष्याद्यनुसारेण धात्वर्थस्य विशेष्यत्वम् ।	170-172
22. भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तस्य धात्वर्थ- प्राधान्यपरत्वव्यवस्थापनम् । ...	170-171
23. भावप्राधान्यं न्यायभाष्यकारादिप्राचीननैयायि- काभिमंतम् । ...	171-172
24. 'यत्रोभे भावप्रधाने भवतः' इति निरुक्तात् वाक्यजबोधस्य धात्वर्थमुख्यविशेष्यकत्वम् । ...	172
25. प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधो न समञ्जसः । ...	172-175
26. तथाबोधवादिमते पश्य मृगो धावतीत्यत्र एक- वाक्यतानुपपत्तिः । ...	172-174

विषय.	पुटसख्या
27. आनय मृगो धावति इत्यत्र मृगधावनकर्मकानय- नान्वयबोध सविशेषणे इति न्यायेन मृगकर्म- कानयने पर्यवस्यति ।	175
28 व्युत्पत्तिविशेषविरोधात्, पचति व्रजतीति प्रयोगापत्तेश्च प्रथमान्तार्थं मुख्यविशेष्यकबोध अनुपपन्न । ...	175
29 प्राचीनवैयाकरणसमता बोधसरणि ।	175-176
30 चैत्रो न पचतीत्यत्र बोधनिष्कर्षं । ...	176
31. नवीनवैयाकरणसमता बोधसरणि । ..	177
32 प्रथमान्तार्थं मुख्यविशेष्यकबोधवादिना नैयायि- कानां मतनिरूपणम् । ..	178-208
33 पण्डितश्चैत्रः इत्यत्र प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधस्य फलसत्त्वात् सति संभवे सर्वत्र तादृशबोध- स्यैवोचितता ।	178-180
34 पण्डितश्चैत्र इत्यत्र न क्रियापदाध्याहार । ...	178
35 अस्तिर्भवन्तीपर इति वचन न विधायकम्, तिङन्तरहितमपि वाक्य वैयाकरणसमतम् । ..	179
36 निर्व्यापारतयोपस्थिते प्रथमान्तार्थे आख्यातार्थ- व्यापारस्य परस्पराकाक्षया अन्वय समुचित ।	180-181
37 आख्याताभिहित कर्तृत्वादिक न प्रथमार्थं । ...	181-182
38 प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधाङ्गीकारे तच्छब्देन प्रथमान्तार्थपरामर्शादियुक्तीना निरूपणम् ।	182-188
39 भावप्रधानमिति स्मृते वैयाकरणमीमांसकसम- तार्थनिराकरण, नैयायिकाभिमतार्थनिरूपणञ्च ।	188-185
40 यत्रोभे भावप्रधाने भवत इति वाक्यपर्यालोच- नया भावस्य बोधे विशेष्यत्व न सिद्धयति ।...	185

विषयः	पुटसंख्या
41. भावविशेष्यकबोधः न प्राचीननैयायिकाभिमतः ।...	186
42. निरुक्तानुसारेणैव बोधो वाच्य इति न निर्बन्धः ।	187
43. आख्यातार्थसंख्याभावनासाधारण्येन एककार्य- कारणभावकल्पनालाघवं न मूलयुक्तिर्नैयायि- कानाम् । ...	187-188
44. भावनात्वादीनामननुगतत्वात् सुबर्थेत्यादिरनु- गतकार्यकारणभावो न संभवति । ...	188-189
45. विशिष्यैव संबन्धानां संसर्गतया भानात् विभिन्न- संसर्गाविगाहिवोधे, उत्तरकालिकमानसबोधे वा तत्तत्समभिव्याहारज्ञानकारणतानां कल्पन- मावश्यकम् । अनुभवसिद्धबोधानुसारेण व्युत्पत्तीनां कल्पनमुचितम् । ...	189-190
46. कीदृशः चैत्रः इत्यस्य चैत्रः पचतीति नोत्तरम् ।	191
47. पश्य मृगो धावतीति वाक्यार्थविचारः । ...	192-195
48. वाक्यार्थस्य दर्शनकर्मतया अन्वयात् न मृग- पदात् द्वितीया । ...	192
49. धात्वर्थान्वितमृगस्य कर्मतया दर्शनान्वयात् पदैकवाक्यता निर्वहति । ...	192-194
50. व्युत्पत्तिवैचित्र्येण मृगविशेषितधावनकृतेः आख्यातार्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वये, पदैक- वाक्यत्वं, सविशेषणे इति न्यायेन धावनकर्म- कत्वञ्च दर्शनस्य सिद्धं भवति । ...	194-195
51. प्रथमान्तार्थविशेष्यको बोधः न व्युत्पत्तिविरुद्धः, पचति व्रजतीति प्रयोगापत्तिश्च न संभवति ।...	195-196
52. द्वितीयार्थः कर्मत्वं नाखण्डम् । ...	197

विषय.	पुटसंख्या
53 क्रियाकारकभाव विशेषणत्वञ्च न द्वितीयार्थं ।	197
54 कर्मणि द्वितीयाया आधेयत्वमर्थं । ...	197
55 कर्मत्व धात्वर्थेऽन्वेति, न भावनायाम् । ...	198
56 आस्यातार्थं कृतिरेव न निरुद्धलक्षणया कर्तापि ।	199
57 क्रियावर्तृत्वमपि नाखण्डम् । ..	200
58 क्रियाया विषयित्वानुकूलत्वोभयसंबन्धेन कृता- वन्वय । ...	201
59 कर्तृकर्मभावाख्यातस्थलेषु बोधवर्णनम् । ..	201-202
60 नैयायिकाना अनुशासनाननुरोधि बोधवर्णन, अविद्यमानानुशासनोत्लेख, अनुशासनादा- हरणे प्रमादश्च लक्ष्यते इत्याक्षेप । .	202-203
61 तण्डुलानोदन पचति इत्यादी विभक्त्यर्थवर्णन- मनुशासनानुराध्यैव । .	203-204
62 वैयाकरणाना, मीमांसकाना, व्युत्पत्तिवाद- व्याख्यातृणा च क्रियाविशेषणपदात् द्वितीया- पपादनरीति न साधीयसी । ..	204-205
63 प्राचीनवैयाकरणाभिमत ज्ञापकसिद्ध परिभाषा- रूपमेवानुशासन भट्टाचार्ये प्रतिपादितम् । ..	205-206
64 पाणिनिसूत्राणामिव कातन्त्रसूत्रभागुरिस्मृत्या- दीनामपि नव्यनैयायिकै प्रमाणतयोद्धरणम् ।	206-207
65 व्युत्पत्तिवादे चतुर्थोविचारे तादर्थ्ये इति कातन्त्रसूत्रमेवादधृतमिति नानुशासनोत्लेखे प्रमाद । - - ..	207
66 ग्रन्थोपसंहार ।	208

श्रीगुरुभ्यो नमः

सांकेतिकविवरणम्

LIST OF ABBREVIATIONS

(1) क. त.	—	कल्पतरुः
(2) का. सू.	—	कातन्त्रसूत्रम्
(3) का. वा.	—	कात्यायनवार्तिकम्
(4) का. प्र.	—	काव्यप्रकाशः
(5) काव्या.	—	काव्यादर्शः
(6) छा.	—	छान्दोग्योपनिषत्
(7) ध्वन्या.	—	ध्वन्यालोकः
(8) न्या. सू.	—	न्यायसूत्रम्
(9) न्या. वा.	—	न्यायरत्नमालावाक्यार्थनिर्णयः
(10) प. वा. र.	—	पदवाक्यरत्नाकरः
(11) पा. सू.	—	पाणिनिसूत्रम्
(12) पू. सू.	—	पूर्वमीमांसासूत्रम्
(13) वृ. टी.	—	वृहट्टीका
(14) भ. वा.	—	भट्टवार्तिकम्
(15) भू. का.	—	भूषणसारकारिका
(16) वा. मा.	—	वाक्यार्थमातृका

- (17) वा मा स — वावयार्थमातृकासग्रहश्लोकः
 (18) श व्या वि — शब्दव्यापारविचार.
 (19) शा भा — शाबरभाष्यम्
 (20) श्लो वा — श्लोकवार्तिकम्
 (21) स शा — सक्षेपशास्त्रीरकम्
 (22) ह का — हरिकारिका

शुभ भूयात्

श्रीः

श्रीगुरुभ्यो नमः

शाब्दतरङ्गिणी

प्रथमस्तरङ्गः

श्रीगणेशाय नमः

विद्याधिपं विश्वगुरुं विश्वाराध्यं महेश्वरम् ।

ब्रह्मविद्यासमाश्लिष्टं कलये हृदि सन्ततम् ॥ १ ॥

गभीरे शाब्दविज्ञानविचारणमहाम्बुधौ ।

सर्वतीर्थकरैर्धीरैः सादरं सुनिषेविते ॥ २ ॥

स्रवन्तीं चापलात् स्वैरमिमां शाब्दतरङ्गिणीम् ।

संयोजयितुमिच्छामि बालभावसमुत्सुकः ॥ ३ ॥

अन्तर्वाणिकुलं याचे सद्भतां साहसं मम ।

स्नेहपूरितया दृष्ट्या मत्कृतिश्च विभाव्यताम् ॥ ४ ॥

इह खलु सर्वे खानधिगतमर्थं परेभ्यो बुध्वा समीहितसाधने प्रवर्तन्ते,
अनिष्टसाधनाच्च निवर्तन्ते । लौकिकाः परीक्षकाश्च बुभुत्सितं श्रोतृपुरुषानवगत-
मर्थमवगमयितुमनसः वाक्यमुच्चारयन्ति । प्रतिपित्सितश्च प्रमेयं पृच्छन्ति बोद्धारः ।
एवं लोकयात्रां निर्वर्तयति शब्दः । अत एव शब्दः सर्वार्थप्रकाशकत्वात् ज्योति-
रित्यभिधीयते ।

यदाह आचार्यदण्डी—

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ इति ॥

न हि भूयो भूयः समधिगतं पदार्थमात्रं बुभुत्सन्ते बोद्धारः ; न वा प्रतिपादयन्ति

प्रेक्षावन्तः । तथा सति अबुभुत्सिताबोधने अनवधेयवचनतया ते न लौकिकाः
नापि परीक्षकाः इत्युन्मत्तवदुपेक्षणीया भवेयुः । अतः अनधिगतं वाक्यार्थमेव
बुभुत्सन्ते बोधयन्ति च । वाक्यार्थश्च पदार्थानां संसर्गः, अनेकगुणभूतपदार्थ-
विशिष्टः एकः प्रधानपदार्थो वा, पदार्थानामन्वितावस्था वा । तद्बोधः वाक्यार्थ-
बोधः, अन्वयबोधः, शाब्दबोधः इति चाख्यायते । स च शाब्दबोधः केन करणेन
कैः सहकारिमिः किमाकारो जायते इत्यत्र विविच्यते ।

तत्र वाक्यार्थो लक्षणिक इति व्यवस्थापयन्तः मीमांसावार्तिककारमिथाः
तदनुयायिनश्च “पदानि स्वं स्वमर्थमभिगम्य निवृत्तव्यापाराणि; अथेदानीं
पदार्था अवगतास्सन्त वाक्यार्थमवगमयन्ति” (शा. भा. १-१-२५) इति
वाक्यविदा वचनं प्रमाणीकुर्वन्तः, पदसमुदायात्मकवाक्यवृत्तकपर्देभ्यः अमिहितैः
पदार्थैः आकाङ्क्षादिसहकृतैः वाक्यार्थबोधे जायते, न पदं वाक्यार्थबोधे कारण-
मिति स्त्रीकुर्वन्तः, अमिहितेन पदार्थेन करणेन अन्वयः संसर्गबोधः इत्यमिहि-
तान्वयवादमुररीकुर्वन्ति ।

तेषामयमभिसन्धिः—

पदकदम्बश्रवणानन्तरमपि व्युत्पत्तिप्रहाभावैरूपान्मानसापराधादविदित-
पदार्थं कोऽपि न वाक्यार्थमधिगच्छति, अधिगच्छति तु पदकदम्बजनितस्वार्थोप-
स्थित्यनन्तरम् । अतोऽन्वयव्यतिरेकाम्या पदार्थज्ञानस्य ज्ञायमानपदार्थस्यैव वा
वाक्यार्थबुद्धौ कारणता स्त्रीरूपणीया ।

ननु गुणभूतपदार्थान्तरान्वितप्रधानपदार्थो वाक्यार्थः । तत्र वाक्यार्थं
पदान्येवावगमयितुं शक्तानि । पदानामितरान्वितस्वार्थे शक्तत्वात् । आकाङ्क्षिता-
सन्नयोग्यार्थान्तरान्वितार्थाभिधायिनि पदानि वाक्यमिति तद्वाक्यार्थबोधजनकम् ।

तदुक्तम्—

पदान्याकाङ्क्षितासन्नयोग्यार्थान्तरसंगतान् ।

स्वार्थानमिदधन्तीह वाक्यं वाक्यार्थगोचरम् ॥ इति ।

अथा च पदानामेव वाक्यार्थबुद्धिकारणता स्त्रीरुत्तमुचितेति चेत्—

प्रथमस्तरङ्गः

न—वाक्यघटकानां सर्वेषां पदानामितरान्वितार्थाभिधानशक्तिस्वीकारे,
पदस्य जातिरर्थः, अस्य द्रव्यं, अस्य गुणः, अस्य क्रिया अर्थः इति
यन्विभाग एव दुरधिगमः स्यात्, सर्वस्मात् पदात् कदम्बाकारार्थप्रतीतेः ।
भिनवविरचितश्लोकाद्वाक्यार्थप्रतीतिर्न स्यात्, तत्रान्वितपदार्थे व्युत्पत्तेः
तुमशक्यत्वात् ।

किञ्च, वाक्यघटकपदानां सर्वेषामपि इतरान्वितार्थाभिधायकत्वात् यावन्ति
ानि तावन्तो वाक्यार्थाः संपन्ना इति सर्वत्र वाक्यमेदः प्रसज्येत ।

अपि च, पदं किमनभिहितेनार्थान्तरेणान्वितमर्थमभिधत्ते, उताभिहितेन ।
द्ये पदान्तरवैयर्थ्यम् । वाक्यघटकेतैकेन पदेन पदार्थान्तरान्वितार्थरूपवाक्यार्थ-
धनात् । द्वितीये, तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलपदं पचतिपदामिहितपाकक्रिया-
व्रततण्डुलामिधायकं, पचतिपदश्च तण्डुलपदामिहितार्थान्वितपाकक्रियामिधायक-
त्यायातम् । तथा च तण्डुलपदेन अन्वितस्वार्थाभिधानं पचतिपदेनाभिधान-
पेक्षते पचतिपदेनान्वितार्थाभिधानं च तण्डुलपदेनार्थाभिधानमपेक्षते इत्यन्योन्या-
स्यो दोषः ।

न च—अभिधानं स्मरणादन्यदेव, तण्डुलादिपदं श्रवणत्रेलायां न पाकान्वितं
तण्डुलमभिधत्ते, अन्वयप्रतियोगिपाकस्यानुपस्थितेः । अपि तु साहचर्यात्
तण्डुलस्वरूपं स्मारयति न पदशक्त्या । ततश्च तत्तत्पदार्थस्वरूपस्मरणे सति
अन्वयप्रतियोगिज्ञानसंभवात् तण्डुलादिपदं इतरान्वितं स्वार्थमभिधत्ते इति नान्यो-
न्याश्रय इति शङ्क्यम् ।

स्मरणं हि स्वकारणानुभवसमानाकारमेव जायते । पदार्थमात्रेण पुरुष-
प्रवृत्त्यादिव्यवहारानिर्वर्तनात् इतरान्वितार्थ एव गामानयेत्यादिवाक्यप्रयोगः दृश्यते ।
तस्मात् गोशब्दस्यानयनान्वितगोरूपार्थेन सहचरितत्वात् गां पश्येत्यत्रापि
गोशब्दः आनयनान्वितगामेव स्मारयेत् न गोमात्रम् । एवञ्च स्मृतानयनान्वयेनैव
शान्ताक्रांक्षत्वात् गोरादं न पश्यपदेनान्वियात् । एवं पश्येति पदमपि प्रासादं
पश्येत्यत्र प्रासादान्वितदर्शनसहचरितमिति प्रासादान्वितदर्शनमेव स्मारयेदिति

स्मृतप्रासादान्वयेन शान्ताकाक्ष पश्येति पदं गामिति पदेन नान्वियात् । तथा च सर्वत्र वाक्यार्थप्रतीतिरेव दुर्लभा भवेत् ।

न च गां पश्येत्यत्र गोपदं गामेव स्मारयति न त्वानयनादिकमपि, गा बधानेत्यादौ आनयनाप्रतीत्या व्यभिचारात्, गा बधान, गामानय इत्यादिषु गोपदघटितवाक्येषु प्रयुक्तेषु गोरूपार्थो नियमेन भासते इत्यव्यभिचाराद्गोपद गामेव स्मारयति नान्वितगामिति वाच्यम् ।

पट्वम्यासादरप्रत्ययाहिता हि भावना प्रबोधवती स्मृतिहेतु संगीयते । भावनायाश्च प्रबोधार्थ्य उद्बोधः । प्रणिधानसूत्रोक्तैः प्रणिधानादिभिर्भवति । न चाव्यभिचारे सत्येव भावना स्मृति जनयतीति नियमोऽस्ति । तथा च साहचर्याच्चानोद्बोधवती भावना आनयनान्वितगामेव स्मारयेदिति निराकाक्ष गोपद न पश्येति पदेनान्वियादिति वाक्यार्थबुद्धिरेव नोन्मेष लभते ।

किञ्च—पदानामितरान्विते शक्तिवादिना पदशक्तेरन्वयमात्रविषयत्वे तत्त्वाविशेषात् सर्वशब्दानां पर्यायताप्रसङ्गः ।

न च—अन्वितगवादिरूपार्थवाचक गवादिपद नान्वयस्य वाचकम् । व्यक्तेरवाचकैः जातिवाचकगवादिपदैः जातौ बुध्यमानाया व्यक्तिरपि बुध्यते । व्यक्तिं विना जातेर्मानासम्भवात् जातिज्ञान न्यक्तिमपि विषयीकरोति । तथैव अवितायज्ञानमन्वयमपि विषयीकरोति । अन्वितार्थानाञ्च स्वरूपतो भेदान्न सर्वपदानां पर्यायतापत्तिरिति वाच्यम् ।

द्विप्पणी—

पटुप्रत्ययेन अम्यासप्रत्ययेन आदरप्रत्ययेन च सस्कारो भावनाख्यः जायते । स च उद्बोधवान् उद्बुद्ध स्मृति जनयति । आश्चर्यदर्शनं पटुप्रत्यय, दास्नाधिगमादिविद्या अम्यासप्रत्ययः; अपूर्वमर्थं दिदृक्षमाणस्य विशिष्य मन चक्षुषि स्थापयितु यदपूर्वदर्शनं जायते स आदरप्रत्ययः ॥

प्रणिधाननिबन्धाम्यासलज्जलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसवन्धानन्तर्यवियोगैवकार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानमुखदु स्तेच्छाद्वेषभयाधिकत्व-श्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ (न्या सू ३-२-४२)

न—अन्विताभिधानमतेऽपि शक्तित्रयकल्पनायास्तुल्यत्वात् । पदेन हि स्वार्थः स्मार्यते । निर्विभक्तिकघटादिपदादपि घटत्वस्मरणं मङ्गीक्रियते । अन्यपदोच्चारणानन्तरं तावत्पदविषयकमेकं स्मरणं जायते । तादृशस्मरणविषयीभूतानि पदानि अन्वितार्थमवगमयन्ति । एवञ्च पदानां पदार्थज्ञानं जननं शक्तिरेको, अन्वितार्थप्रतिपादनशक्तिरपरा, संकल्पपदविषयकस्मरणविषयीकृतस्यैव पदकदम्बस्य अन्वितार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमिति । पदगतान्वितार्थप्रतिपादनशक्त्या धानशक्तिरप्या तावत्पदविषयकस्मरणे कल्पनीया । तथा च न शक्तिकल्पनागौरवमस्मरमतेः इति बोध्यम् ।

अपि च पदार्थानामेवं परस्परांश्व्याहृत्वात्तेषु परस्परांश्वयोरुपवाक्यार्थबोधसामर्थ्यं क्लृप्तमेव । परन्तु नियतान्वयप्रतीतिः एकवाक्यतावलेन कल्पनीयेति नियममात्रं कल्पनीयम् । पदानान्तु अन्वितार्थप्रतिपादनशक्तिरत्यन्ताक्लृप्ता कल्पनीया । तथा च धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीयत्वात् पदार्थानामिव वाक्यार्थावगमहेतुतोचिता ।

किञ्च—पदानां पदार्थानाञ्चोभयेषामपि वाक्यार्थावगमसामर्थ्यमपूर्वमेव कल्पनीयमित्यङ्गीकारेऽपि पदार्थे एव तत्कल्पनमुचितं लाभवात् । यद्यपि यत्र एकं पदं एकञ्च पदार्थः तत्र 'घटवद्भूतलमित्यादौ अन्विताभिधानवादे अमिहितान्वयवादे च शक्तिकल्पनं तुल्यम् । अन्विताभिधानवादे प्रागुक्तस्मरण्या घटपदस्य अन्वये अन्विते च शक्तिद्वयम्, अमिहितान्वये च घटपदे अर्थाभिधानशक्तिः पदार्थे वाक्यार्थावगमशक्तिरिति शक्तिद्वयं कल्पनीयम् । एवं यत्र एकस्य पदस्य त्रयोऽर्थाः, यथा अक्षपदस्य इन्द्रियं विभीतकं विदेवनञ्चार्थः, 'अक्षैः पश्यतीत्यत्रेन्द्रियाणां, 'अक्षमारोहतीत्यत्र विभीतकस्य, 'अक्षैर्दीव्यतीत्यत्र विदेवनस्य च बोधात्, तत्रापि स्थले अक्षशब्दस्य प्रत्यर्थं अन्वये अन्विते च शक्तिकल्पनाच्छक्तिषट्कमन्विताभिधानमते । अमिहितान्वयमतेऽपि अक्षशब्दस्य त्रिषु अर्थेषु शक्तित्रयं त्रयाणां पदार्थानां वाक्यार्थबुद्धिशक्तित्रयमिति शक्तिषट्कमिति शक्तिकल्पनं तुल्यमेव । तथापि यत्र नानाशब्दानामेकोऽर्थः, यथा—पाणिकरहस्तशब्दात्त्रयो-

सह भासते इति वाच्यम् । व्यक्तिप्रतीतिर्न हि सम्भवति कारणाभावात् । न तावच्छब्द कारण, शब्दस्य व्यक्तावशक्तवात् । जातिप्रतीति कारणमिति चेत्, तस्या पूर्वसंभावात् कय व्यक्ति प्रतीयात्, अप्रतीयमानया च इत्यतया सह कय जातिः प्रतीयात्, तस्मात् शब्दाजातेरेव प्रतीतिर्भवति, तत आक्षेपात् आनयनगर्मबाधनुपपरया व्यक्तिर्भासते इति न व्यक्ति शब्दबोधविषयः इत्येवाङ्गीकर्तव्यम् । तस्मादक्षिते शक्ति नान्वयपर्यतेति अवये पदार्थे च शक्तिद्वय कल्पनीयमिति गौरवमापत्ति । पदाना स्वार्यमात्रे शक्तिव्यल्पनाया लाघवश्च भवति ।

- तस्मात् पदै पदार्था अमिचीयन्ते । ते चाकाक्षादिसहकृताः परस्पर-
भावप्रवगमयन्तीति युक्तम् ।

ननु पदामिहितानामर्थाना वाक्यार्थज्ञानकारणतास्वीकारे शक्तित्रयकल्प नागौरवमापतति । एका पदाना पदार्थाभिधानशक्ति, अया पदार्थानां वाक्यार्थावगमशक्ति, अपरा पदाना पदार्थेषु वाक्यार्थावगमशक्त्याधानशक्ति कल्पनीया । शब्दा येन प्रत्यक्षादिप्रमाणेनोपस्थिताना परस्परावयवबोधजनकता न दृश्यते । अत शब्दामिवेयानां पदार्थाना वाक्यार्थावगमशक्ति कल्पनीया । पदार्थेषु तादृशशक्त्यु पत्तौ च शब्दसंबन्ध एव हेतुरित्याश्रयणीयम् । शब्दो हि विशिष्टार्थ-
प्रतिपत्तिपरतया लोके प्रयुज्यमानो दृश्यते । तदाह मण्डनमिश्राः—‘विशिष्टार्थ-
प्रयुक्ता हि सममि-याहतिर्जने’ इति । शब्दश्च साक्षाद्वाक्यार्थप्रतिपादने न समर्थ इति पदार्थानवातरव्यापारीकरोति । ते च पदार्था यद्य-यो-यावयवबोधनसमर्था तदैव तेषा व्यापारता स्यादिति विशिष्टार्थबोधतात्यर्थकशब्दबोध्यत्वादेव पदार्थाना त्वावयवार्थावगमशक्तिराविर्भवति । इत्यञ्च शक्तित्रयकल्पनया गौरव भवति ।

तदाह —

किं तु तेषामदृष्टैषा शक्तिर्मानन्तरोद्भूतौ ।

कल्प्या विशिष्टार्थपरपदसुस्पर्शभाविता ॥ (वा मा) ॥ इति ॥

पदानामेव वाक्यार्थबोधशक्तिवादिमते तु पदानामवितार्थे एवैव शक्ति कल्पनीया । पूर्वोक्तदिशा शक्तिद्वय वा कल्पनीयमिति लाघवमिति चेत्—

न—अन्वितामिधानमतेऽपि शक्तित्रयकल्पनायास्तुल्यत्वात् । पदेन हि स्वार्थः स्मार्यते । निर्विभक्तिकघटादिपदादपि घटत्वस्मरणमङ्गीक्रियते । अन्वयपदोच्चारणानन्तरं तावत्पदविषयकमेकं स्मरणं जायते । तादृशस्मरणविषयीभूतानि पदानि अन्वितार्थमवगमयन्ति । एवञ्च पदानां पदार्थज्ञानजननशक्तिरेका, अन्वितार्थप्रतिपादनशक्तिरपरा, सकलपदविषयकस्मरणविषयीकृतस्यैव पदकदम्बस्य अन्वितार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमिति पदगतान्वितार्थप्रतिपादनशक्त्याधानशक्तिर्या तावत्पदविषयकस्मरणे कल्पनीया । तथा च न शक्तिकल्पनागौरवमस्मर्यते इति बोध्यम् ।

अपि च पदार्थानामेव परस्परान्वयार्हत्वात्तेषु परस्परान्वयरूपवाक्यार्थबोधसामर्थ्यं क्लृप्तमेव । परन्तु नियतान्वयप्रतीतिः एकवाक्यतावलेन कल्पनीयेति नियममात्रं कल्पनीयम् । पदानान्तु अन्वितार्थप्रतिपादनशक्तिरत्यन्ताक्लृप्ता कल्पनीया । तथा च धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीयत्वात् पदार्थानामेव वाक्यार्थावगमहेतुतोचिता ।

किञ्च—पदानां पदार्थानाञ्चोभयेषामपि वाक्यार्थावगमसामर्थ्यमपूर्वमेव कल्पनीयमित्यङ्गीकारेऽपि पदार्थे एव तत्कल्पनमुचितं लाघवात् । यद्यपि यत्र एकं पदं एकञ्च पदार्थः तत्र 'घटवद्भूतलमित्यादौ अन्वितामिधानवादे अभिहितान्वयवादे च शक्तिकल्पनं तुल्यम् । अन्वितामिधानवादे प्रागुक्तसरण्या घटपदस्य अन्वये अन्विते च शक्तिद्वयम्, अभिहितान्वये च घटपदे अर्थाभिधानशक्तिः पदार्थे वाक्यार्थावगमशक्तिरिति शक्तिद्वयं कल्पनीयम् । एवं यत्र एकस्य पदस्य त्रयोऽर्थाः, यथा अक्षपदस्य इन्द्रियं विभीतकं विदेवनश्चार्थः, 'अक्षैः पश्यतीत्यत्रेन्द्रियाणां, 'अक्षमारोहतीत्यत्र विभीतकस्य, 'अक्षैर्दाव्यतीत्यत्र विदेवनस्य च बोधात्, तत्रापि स्थले अक्षशब्दस्य प्रत्यर्थं अन्वये अन्विते च शक्तिकल्पनाच्छक्तिषट्कमन्वितामिधानमते । अभिहितान्वयमतेऽपि अक्षशब्दस्य त्रिषु अर्थेषु शक्तित्रयं त्रयाणां पदार्थानां वाक्यार्थबुद्धिशक्तित्रयमिति शक्तिषट्कमिति शक्तिकल्पनं तुल्यमेव । तथापि यत्र नानाशब्दानामेकोऽर्थः, यथा—पाणिकरहस्तशब्दात्तद्योः

ऽप्येकार्थबोधकाः, तत्रान्वितामिधानमते त्रिष्वपि शब्देषु प्रत्येकमन्वितान्वयमेतेन शक्तिद्वयकल्पनेन आहत्य शक्तिपदकं कल्पनीयम् । अमिहितान्वयवादे तु त्रयाणां शब्दानां एकार्थबोधनशक्तित्रयं अर्थस्यैकस्य वाक्यार्थबोधशक्तिरिति चतस्र एव शक्यः कल्पनीया इति शक्तिरूपनालाघयस्तुग्गमेव ।

अपि च—विनापि पदं पदार्थमात्रात् वाक्यार्थबुद्धिरुदेति । तस्यमुप्रे-
क्षितमर्थं कवयः काव्ये निवसन्ति । वाक्यपरवनायां वाक्यार्थज्ञानं हेतुः । अर्थं
तुम्हा शब्दरचना इति हि वदन्ति । काव्यहेतुवाक्यार्थज्ञानं कवेः पदानि
जनयन्तीति न युज्यते । परन्तु विन्तावशेनोपस्थिताः पदार्था एव परस्परमन्वय-
रूपवाक्यार्थमवगमयन्तीति वक्तव्यम् । एवं येन पुरुषेण अज्ञाताभयं शैव्यं प्रतिपन्नं,
हेतारवेण अज्ञातस्वपोऽधोऽनुनिः, सुरपदनिष्पेशशब्देन अज्ञातकर्तृकं धावनशानु-
दितं, तस्य पुरुषस्य शैवोऽप्रो धायतीति वाक्यार्थबुद्धिरुदेति । न च तत्र पदं
क्षुपते । तस्मादप्रोपस्थिताः पदार्था एवान्वयमवगमयन्तीत्यकानेनापि अङ्गीकर-
णीयम् ।

आहत्य चार्थितकाराः—

वाक्यार्थः प्रतीयते इति सार्वजनीनमेतत् । तस्मात् दृष्टानुगुण्यात् पदार्थनिमित्तक एव वाक्यार्थबोधः न पदनिमित्तकः ।

यदाहुः—

पदार्थानाञ्च सामर्थ्यं गम्यमानमपह्नुतम् ।

आनन्तर्याद्वि वाक्यार्थस्तद्वेतुत्वं न मुञ्चति ॥ इति ।

अत्र वाक्यार्थपदं तद्वगमपरं तद्वेतुत्वपदञ्च पदार्थहेतुकत्वरं बोध्यम् ।

किञ्चान्यत्, अन्विताभिधानवादिनापि पदार्थनिमित्तकः वाक्यार्थावगमः इति स्वीकरणीयमेव । ते किल कार्यान्विते पदानां शक्तिमभ्युपगच्छन्ति । कार्यता-स्मारकलिङ्गादिवटितवाक्यादेव कार्यान्वितविषयकः शाब्दबोधो जायते । कुतूहल-प्रश्नप्रतिवचनरूपण्यपि वाक्यानि प्रयुज्यन्ते । कोऽयं गच्छति इति प्रश्ने, राजाऽसौ गच्छति इत्युत्तरम् । एवमेव कवीनामर्थविशेषवर्णनारूपः वाक्यसन्दर्भोऽपि दृश्यते—

‘नीलोत्पलवनेष्वथ चरन्तश्चारुसंरवाः ।

रामाः कौशेयसंवीताः प्रनृत्यन्तीव सारसाः ॥’

‘अस्ति किल ब्रह्मगिरिनामा गिरिवरः ।

त्रैयम्बकजटाजूटकलनाय विनिर्मिता ।

पाण्डरेव पटी भाति यत्र गोदावरी नदी ॥’ इत्यादिः ।

इदं लाक्षणिकमिति तेषां समयः । अत्रापि पदार्थानामन्योन्यसंसर्गप्रत्ययो भवत्येव । न च पदानामन्विताभिमिधायिता शक्या वक्तुम् । कार्यतावाचिपदाभावेन कार्यान्विताभिधायकताया असंभवात् । तस्मादत्र राजा गच्छतीत्यादौ राजपदस्मारितराजपदार्थात् गच्छतिपदस्मारितात् गमनपदार्थाच्च आकांक्षादिसहकृतात् राजगमनयोः संसर्गावगाहिबुद्धिरुदेति इत्यकामेनापि स्वीकरणीयम् । तथा च पदार्थस्य वाक्यार्थावगमनिमित्तत्वे सिद्धे सर्वत्रापि तस्यैव निमित्तत्वकल्पनमुचितमिति पदानामन्विताभिधायकत्वमनुचितम् । यदि च—सिद्धार्थबोधकवाक्येषु पदेन

पदार्थेन वा नान्वयावगतिः, परन्वनुमानेन । आप्तवाक्यरचना पौरुषेयी विशिष्टार्थ-
विवक्षापूर्विका विवक्षामनुमापयति, विवक्षा च स्वकारण विशिष्टज्ञानम्, तेन
स्वविषयीभूतार्थानुमानसिद्धिरिति न पदार्थानामन्वितप्रतिपादनसामर्थ्यं कल्प्यते
इत्युच्यते; तदा गामानयेत्यादावपि पूर्वोक्तानुमानपरम्परया विशिष्टार्थावगतेः
पदानामन्विताभिधायित्वं न कल्पनीयमित्यन्विताभिधानं न सिद्धयेत् । यदि च
तत्र संसर्गग्रह एव न जायते परन्त्वसंसर्गग्रह एवेत्युच्यते; तदा अनुभवापत्तापः ।
गामानयेत्यत्रापि संसर्गावगमस्वीकारो व्यर्थः, असंसर्गग्रहसंभवात् ।

अपि च, पदानामन्विताभिधायित्वं व्यवहारारिक्त व्यवस्थापनीयम् ।
तत्र संभवति । गामानयेति प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धो गवानयने
प्रवर्तते । तत्र प्रयोज्यवृद्धस्य वाक्यश्रवणानन्तरमन्वितार्थज्ञानमुत्पन्नमित्यत्र न
किमपि प्रमाणं, येन शब्दस्यान्वितार्थाभिधायकता सिद्धयेत् । न चानुमानेन प्रयोज्य-
वृद्धस्यान्वितप्रतीतिरवगम्यत इति वाच्यम् । प्रवृत्त्या हि लिङ्गेन अन्वितज्ञानमनुमेयम् ।
न चैतत् संभवति अन्विताभिधानानुरोधिनामख्यानिवादिनाम् । शुकौ इदंरजत-
मिति ज्ञानं न शुकविशेष्यकं रजतत्वप्रकारकमेकं ज्ञानम् । परन्तु इदमिति ग्रह-
णात्मकं ज्ञानं, रजतमिति स्मरणात्मकम् । दोषमहिम्ना इदमि रजतमेदो
विद्यमानोऽपि न गृह्यते । रजतार्थी पुरुषः पुरोवर्तिनि इष्टरजतामेदज्ञानविरहेऽपि
इष्टरजतमेदग्रहाभावमात्रात् पुरोवर्तिनि प्रवर्तते इति ते मन्यन्ते । एवञ्च गामान-
येत्यत्र गोपदेन द्वितीयाभिभक्त्या धातुना विधिप्रत्ययेन च तत्तदर्थेषु अमिहितेषु
सत्सु तेषामन्वयेऽगृहीतेऽपि तदनन्वयाग्रहादपि प्रवृत्तिः संभवति । तस्मात्
मध्यमवृद्धः विशिष्टार्थावगमवान् प्रवृत्तिमत्त्वादित्यनुमानं न संभवति, विनापि
विशिष्टज्ञानं प्रवृत्तेः तन्मते संभवेन व्यभिचारात् । न च—मेदाग्रहनिबन्धना प्रवृत्तिः
विसंवादिनी दृष्टा शुक्तिरजतादिस्यले, गामानयेत्यादिवाक्यप्रयोगस्यले मध्यम-
वृद्धस्य प्रवृत्तिः संवादिनी दृश्यते, इत्यञ्च संदादिप्रवृत्तेः विशिष्टज्ञानाव्यभिचारात्
तथा विशिष्टज्ञानानुमानं संभवतीति वाच्यम् । विवेकाग्रहणनिबन्धनोऽपि व्यवहारः
अविसंवादी दृश्यते । यथा उष्ण जलमिति व्यवहारः । जले उष्णमेदाग्रह एव, न
तूष्णामेदग्रहः, भ्रमस्वीकारापत्तेः । तत्प्रयुक्तोऽपि व्यवहारः अविसंवाद्येवानुभूयते ।

किञ्च यस्मिन् देशे विनाऽपि धूममग्निरस्ति तदुपरिदेशे वाष्पोद्गमो भवति तश्च वाष्पं धूमं मत्वा तेन तत्र देशे वह्निमनुमाय वह्न्यर्थी प्रवर्तते लभते च वह्निम् ; वह्निव्याप्यधूमवानयमितिज्ञानं न तत्र देशे धूमसंसर्गमवगाहते भ्रमस्वीकारापत्तेः । अपि तु धूमानंजर्गाग्रह एव । तत्प्रयुक्ता प्रवृत्तिः सफला भवति । वस्तुतः तत्र वह्नेः सत्त्वात् । तथा च अग्रहणनिवन्धनाया अपि सफलप्रवृत्तेः दर्शनात् न संवादित्वविशेषणदानेनापि व्यभिचारवारणसंभवः । तस्मादन्विताभिधायित्वमेव तन्मते न सिद्धयति ।

ननु पदानां विशिष्टार्थान्वयप्रतिपत्तित्वात्पर्यक्त्वात् साक्षादन्वितार्थवाचकत्वमभ्युपगन्तुं युक्तमिति चेत्—

न—तथा सति गङ्गायां घोषः इत्यत्र गङ्गापदस्यापि तीराभिधायित्वं स्यात्, तीरतात्पर्यक्त्वात् । यदि च, गङ्गापदेनोपस्थितः प्रवाहः स्वसंबन्धितीरं लक्षयतीति पदस्मारितार्थसंसर्गेणापि तीरप्रतीतेरुपपत्तेः तीरपरस्यापि गङ्गापदस्य न तीराभिधायित्वमिति मन्यते ; तदा शब्दस्यापि स्वबोधितपदार्थसंसर्गेण वाक्यार्थप्रतीतेरुपपत्तेः वाक्यार्थपरत्वसंभवात् अन्विताभिधायित्वं न सिद्धयति । तत्कार्यतात्पर्यत्वं न तत्र शक्तत्वव्याप्यम् । पाकपराण्यपि काष्ठानि न साक्षात् पाकसमर्थानि, अपि तु ज्वरुन एव, तद्द्वारा तु पाके उपयुज्यन्ते । काष्ठवदेव पदानि स्वार्थानभिदधति, ते त्वर्था वाक्यार्थमवगमयन्ति । पदार्थप्रतिपादनं काष्ठानां ज्वालास्थानीयम् ।

यदाहुः—

साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।

वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥

वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।

पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ इति ।

पूर्वमीमांसासूत्रकारोऽपि 'अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्' (१-१-१५) इति स्पष्टमेव पदार्थस्य वाक्यार्थावगमहेतुतामाचष्टे ।

ननु 'प्रातिपदिकादुचरन्ती द्वितीयाभिक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्याह' इति 'माभ्ये' प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितामिधायित्वमुक्तम् । एवञ्च किं प्रत्ययमात्रस्यान्विनामिधायित्वस्वीकारेणार्धजरतीयन्यायविषयेण, सर्वेषामपि पदानामन्वितामिधायित्वमेव स्वीक्रियताम् इति चेत्—

नेदं भाष्यं प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितार्थामिधायकत्वमभिधत्ते । यथा—सोऽयं देवदत्तः इति प्रत्यमिज्ञानं ग्रहणस्मरणात्मकम्, स्मृतित्वानुभवत्वादीनां जातित्वानङ्गीकारेण तत्साकर्येऽप्यदोषात्, तत्र अयं देवदत्त इति ग्रहणांशः इन्द्रियनिमित्तकः स इति स्मरणांशः संस्कारनिमित्तकः इति विविच्यते; यथा वा—घटाभाववद्भूतलनितिज्ञानेन घटाभावविशिष्टे भूतले गृह्यमाणे सति विशेष्यस्य भावांशस्य भूतलस्य प्रत्यक्षविषयता, विशेषणस्याभावांशस्यानुपलब्धिप्रमाणविषयता च विविच्यते; तथा प्रत्ययेन स्वार्थोऽभिधीयमानः प्रथमावगतप्रकृत्यर्थसंबद्ध एवावगम्यते, तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतेः प्रत्ययस्य च स्वस्वार्थांशे निमित्तत्वं पदान्तरसमभिव्याहारस्य पदार्थान्तरसंसर्ग इव प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारस्य प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोः संसर्गांशे निमित्तत्वं च विविच्यते । प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारादेव संबन्धांशस्य प्रतीतिसिद्धेः न प्रत्ययस्य तदमिधायकत्वम् ।

यदाहुः—

पाकन्तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः ।

पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित् ॥ इति ।

तथा च न प्रत्ययस्यान्विनामिधायित्वमिति नार्धजरतीयदोषः ।

तत् सिद्धं वाक्यार्थावबोधव्यपधानात्, अव्यमिचारात्, क्लृप्तवाक्यार्थावगमसामर्थ्यात्, शक्तिरूपनालाघवाच्च पदामिहिताः पदार्था एव वाक्यार्थव्यवशयन्ति इति ॥

पदञ्च शुद्धं पदार्थस्वरूपमभिधत्ते । तावता पदं चरितार्थम् । घटादिपदाज्जायमानं घटत्वादिरूपमिधेयज्ञानं स्मरणरूपं, ज्ञातपदार्थमात्रविषयत्वेनाविगतार्थगोचरत्वात् ।

अत एव—

भावनावचनस्तावत्तां स्मारयति लोकवत् ।
पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते ॥

तेऽपि नैवास्मृता यस्माद्वाक्यार्थं गमयन्ति नः ।

तस्मात्तस्मरणेष्वेव संगतेषु प्रमाणता ॥ इति वार्तिककारा
निरूपयन्ति । आचार्यवाचस्पतिमिश्राश्च अभिहितान्वयप्रस्तावे “तदमूषा-
मेव (मानसीनां) स्वार्थस्मृतीनां आकांक्षायोग्यतासत्तिसहकारिणीनां कारणत्वं
वाक्यार्थप्रत्ययं प्रत्यध्यवस्यामः” इति ग्रन्थे वाक्यार्थप्रत्ययकारणं पदजन्यपदार्थ-
ज्ञानं स्मृतिपदेन व्यवहरन्ति । युक्तञ्चेत्—प्रमाणसंशयविपर्ययस्मृतिषु पदाज्जाय-
माना पदार्थप्रतिपत्तिः कतमेति पर्यालोचनायां, न तावदियं प्रमाणज्ञानम् ।
अनधिगतार्थविषयकं हि प्रमाणम्, पदार्थश्च व्युत्पत्तिसंवेदनसमय एवाधिगत इति
तद्गोचरेयं प्रतिपत्तिः न प्रमाणज्ञानं भवितुमर्हति । संशयविपर्ययहेतुत्वं शब्दस्य
दूरापेतम् । पञ्चमी च ज्ञानविधा नास्तीति पदार्थज्ञानं स्मृतिरेव । अर्थसंस्कारस्य
पदमुद्बोधकमिति ।

वस्तुतस्तु, पदजन्यं पदार्थज्ञानं स्मृत्यनुभवविलक्षणमेव स्वीक्रियते । न हि
पदात् पदार्थस्य स्मृतिरिति वक्तुं शक्यते । हस्तिहस्तिपालकयोः संयोगादि-
संबन्धे सति एकस्य संबन्धिनो हस्तिनः ज्ञानमपरसंबन्धिनो हस्तिपालकस्य स्मरणं
जनयति इति संबन्धापेक्षं स्मारकत्वं लोके दृश्यते । तथा अत्र पदस्य पदार्थेन
संयोगादिकस्य संबन्धस्याभावात् पदस्यार्थस्मारकत्वं न संभवति । न च अर्था-
न्वयानुभावकत्वं पदेऽर्थस्य संबन्धोऽस्तीति वाच्यम् । पदेऽन्वितार्थावगमहेतुत्व-
स्यानङ्गीकारात् । न च स्मारकत्वमेव संबन्धोऽस्तीति शङ्कनीयम् । लोके
स्मारकत्वातिरिक्तेनैव संयोगादिना स्मारकत्वं दृष्टमिति स्मारकत्वातिरिक्तस्यैव संबन्ध-
स्यापेक्षणात् । न चार्थाभिधायकत्वमेव संबन्धोऽस्तीति वाच्यम् । तथा सति
पदेनार्थाभिधानसंभवात् स्मृतिजनकत्वं पदस्य न संभवति ।

किञ्च, स घटः इति तत्तावगाहि स्मरण जायते इत्यनुभवमिदम् । न हि पदादुत्पद्यमानं घटत्वादिज्ञानं तत्तामगाहते । तस्मान्न स्मरणं तत् । न च तत्ताशे प्रमोपऋपनात् प्रमुष्टतत्ताकमेव पदार्थस्मरण जायते इति वाच्यम् । सर्वत्र प्रमोपऋपनाया महागौरवात् । पदार्थमात्रावगाहि च ज्ञानमज्ञानधियत्राभावात्तानुभवरूपम् । परन्तु स्मृत्यनुभवविलक्षण प्रमाणवत्त्वाद्भीक्रियते । न च तर्हि वार्तिकादौ पदार्थज्ञाने स्मरणव्यवहार तत्र तत्र कथमुपपद्यत इति वाच्यम् । गृहीतप्राहित्वेन स्मरणाविशिष्टत्वात् 'भावनावचनस्तावत्तां स्मारयति लोकवत्' इति व्यवहार औपचारिको बोध्यः । अत एव 'पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते' इति स्मारकादविशेष उक्त, न तु स्मारकनैवामिहिता । न च ज्ञातपदार्थमात्रविषयऋज्ञानमात्रजनऋस्य शब्दस्य अनधिगतार्थगोचरप्रमात्मकज्ञानजनकत्वरूप प्रमाणत्व न स्यादिति वाच्यम् । यत्र प्रमाकरणत्वाभावेऽपि प्रमाप्रयोजकत्वलक्षण प्रमाणत्वमस्त्येव शब्दस्य ।

पदजनिताभिधाननामऋविलक्षणज्ञाननिषयीभूता पदार्था अमिहिता इत्युच्यन्ते । ते च परस्परान्वयानुभव जनयन्ति । न च नलो राजासीदित्यादौ पदार्थस्यातीतस्य नलदेः इदानीमसत्त्वेन ससर्गानुभवकारणत्व न संगच्छते इति वाच्यम् । आवृत्यधिकरणन्यायेन जातेरेव पदार्थत्वात् तस्याश्च नित्यत्वात् न शाब्दानुभवकारणत्वे विरोध । पदजन्यानुभवस्य वाक्यार्थानुभवहेतुत्वात् तद्विषयतया पदार्थेषु करणत्वव्यवहार इत्यपि बोध्यम् ।

पदजन्यश्च पदार्थस्वरूपमात्रविषयऋ ज्ञानं निर्विकल्पऋ भवति । सांसर्गिकविषयत्वानिरूपिततन्निष्ठविषयताशालिबोधं प्रति पदज्ञानस्य कारणत्वं बोध्यम् । पदजन्यमभिधानमेव ससर्गावगाहिशाब्दबोधहेतुरासत्तिः । आकाशपदादाश्रयाश्रयिभावसन्धेनाकाशोपस्थितौ मल्यामाकाशमेऋमिति बोधो न जायते । अतः वृत्त्या साक्षात्पदजन्य ज्ञान हेतुरिति वक्तव्यम् । वृत्त्या तादृशपदजन्यत्वश्च तदर्थवृत्तिज्ञानजन्यमस्कारसहकृतपदजन्यत्वम् । तथा चोक्तमस्कारपदाभ्या जनितस्य पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थबुद्धिहेतुता पर्यवसिता बोध्या ॥

एवमभिहिताः पदार्थाः स्वसंबन्धिनीमन्वितावस्थां लक्षयन्ति । एवञ्चानन्य-
लभ्यः शब्दार्थः इति न्यायात् लक्षणया बुध्यमानवाक्यार्थस्य न शब्दार्थता
युक्तेति पदानामन्विते शक्तिर्न सिद्ध्यति । अत एवाख्यातस्यापि कर्ता न वाच्यः
तस्याक्षेपलभ्यत्वेनानन्यलभ्यत्वाभावादिति वदन्ति । सर्वावस्थानां सामान्यात्मनि
पदार्थस्वरूपे पदेनाभिहिते आकांक्षादिसहकारिबलेन तत एवान्वितरूपावस्था-
विशेषप्रतीतिः सिद्ध्यति ।

तदुक्तम्—

स्यात् स्वरूपामिधानेऽपि धीर्विंशितार्थगोचरा ।

विशेषधीर्हि सामान्यादनायासेन सिद्ध्यति ॥ इति ।

यथा गङ्गायां घोषः इत्यत्र गङ्गापदस्मृतेन प्रवाहेण तीरं स्मर्यते इति तीरं
लक्षयमित्युच्यते तथा पदजन्यामिधानविषयेण पदार्थानान्वयोऽनुभूयते इति अन्वय-
रूपः वक्तव्यार्थः लक्ष्य इत्युच्यते । पदबोध्यः शक्यः, पदार्थबोधो लक्ष्यः, इति
तान्त्रिकमर्यादा । इयांस्तु विशेषः—गङ्गायां घोषः इत्यत्र लाक्षणिकं तीरं स्मृति-
विषयः, वाक्यार्थस्तु लाक्षणिकः अनुभवविषय इति ।

एतेन—पदानामन्विते शक्तिकल्पनामपेक्ष्य अभिहितान्वयवादे पदे अर्थ-
बोधनशक्तेः पदार्थे वाक्यार्थबोधनशक्तेश्च कल्पनया गौरवमित्यपास्तम् । वाक्यार्थस्य
लक्ष्यत्वाभ्युपगमात् ।

यदाहुः—

न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः ।

वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति नः स्थितिः ॥ इति ।

अत्र वाक्यार्थबोधप्रयोजकत्वरूपमेव सामर्थ्यं विवक्षितं बोध्यम् ।

ननु वाक्यार्थे लक्षणाभिधानमसंगतम्; गङ्गायां घोषः इत्यादौ गङ्गापदलक्ष्ये
तीरे शक्यार्थप्रवाहस्य प्रवेशो नास्ति, अत्र तु पदार्थसंसर्गरूपलक्ष्ये शक्यस्य
पदार्थस्य प्रवेशोऽस्ति, अतो नात्र लक्षणा । यदि च—सर्वत्र लक्षणास्थले न
शक्यार्थपरित्यागः, जहलक्षणायामेव तत्क्षीकारात्, छत्रिणो यान्तीत्यत्र छत्रिपदस्य

यस्तुतस्तु इयं लक्षणैव । पूर्वोक्तलक्षणालक्षणं चान्याप्तं भवति । न हि सर्वत्र लक्षणास्थले वाच्यार्थान्वयानुपपत्तिरस्ति । काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ वाच्यार्थान्वयानुपपत्तेरभावात् । एवं वेदेऽपि वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इत्यादेरर्थवादस्य प्राशस्त्ये लक्षणा सर्वसंप्रतिपन्ना । न च तत्र वायुक्षेपिष्ठत्वादीनामन्वये काचनानुपपत्तिरस्ति । वाच्यार्थसंबन्धवशप्राप्तस्य वाक्यार्थे अन्वयोऽपि न सार्वत्रिकः । शत्रुगृहभोजननिवृत्तिपरं त्रिषं भुङ्क्व इति वाक्यं प्रयुज्यते, तत्र वाक्यलक्ष्यस्य शत्रुगृहभोजननिवृत्तिरूपस्य पुनः वाच्यार्थे वा अन्यत्र याऽन्वयो न दृश्यते । तस्मात् अनुपपत्तिः वाच्यसंबन्धवशप्राप्तस्य प्रतीतौ लक्षणा इत्येव सर्वलक्षणानुगतं लक्षणम् । तदुक्तमाचार्यवाचस्पतिभिः—“मृष्यामहे वाच्यानुपपत्ति इति, संबन्धवशप्राप्तस्य इति च, न पुनः वाक्यार्थे संबन्धेति, अन्वयादिति च” इति ।

न हि केवलं ज्ञातचरपदार्थमात्रबुबोधयिषया पदानि सममिव्याहरन्ति प्रेक्षावन्तः, बोद्धारो वा पदार्थमात्रं बुभुत्सन्ते । अपि तु अनधिगतपदार्थसंसर्गबुबोधयिषया पदानि प्रयुञ्जते, अनवगतसंसर्गं च बुभुत्सन्ते बोद्धारः । तस्मात् पदानामनधिगतार्थप्रत्यायनप्रयुक्तः सममिव्याहारः संसर्गप्रत्यायनमन्तरेणानुपपद्यमानः स्वाभिधेयसंबन्धिनीमन्वितावस्थां लक्षयति । संसर्गबोधने अनधिगतार्थबोधकत्वलक्षणप्रामाण्यानुपपत्त्या लक्षणा आक्षिप्यते । इयञ्चानुपपत्तिः सर्वलाक्षणीकानुगता । ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता’ इत्यादौ वाच्यार्थानुपपत्त्यभावेऽपि, तत्र कैमर्थ्याकांक्षायाः सत्त्वात्, निष्प्रयोजनार्थबोधकत्वे अज्ञातप्रयोजनवदर्थबोधकत्वलक्षणप्रामाण्यानुपपत्त्या प्राशस्त्ये लक्षणाङ्गीक्रियते । गङ्गायां घोषः इत्यादौ प्रवाहबोधकत्वे घोषे प्रवाहवृत्तित्वस्य बाधितत्वेन अबाधितार्थबोधकत्वलक्षणप्रामाण्यानुपपत्तिरस्त्येव । काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र तात्पर्यविषयान्वयप्रतिपादकत्वरूपप्रामाण्यानुपपत्त्या काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा ।

यद्यपि ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ तीरे गङ्गापदशक्यसंबन्धज्ञानमपेक्ष्यते । यद्वा गङ्गापदात् प्रवाहोपस्थित्यनन्तरं तदधीनतीरोपस्थितिरपेक्ष्यते । न चात्र तथा

पदार्थसंसर्गे पदार्थप्रतियोगिकत्वरूपसंबन्धज्ञानं वा पदार्थप्रतीत्यधीनसंसर्गोपस्थितिर्वा वाक्यार्थावगमात् पूर्वमस्ति ।

तथापि यत्र बोध्यप्रमापूर्वं बोध्योपस्थितिरपेक्ष्यते तत्रैव बोध्यबोधकसंबन्धज्ञानं कारणम् । तीरादिमंबन्धावगाहिशाब्दबुद्धौ तीरोपस्थितेर्देतुत्वात् । तस्याश्च गङ्गापदबोध्यप्रवाहेण तीरस्य संबन्धज्ञानं विना असंभवात् । यत्र तु बोध्यप्रमापूर्वं बोध्योपस्थितिर्नापेक्ष्यते, तत्र बोध्यबोधकसंबन्धज्ञानं न कारणम् । यथा रूपचाक्षुषप्रमायां बोध्यरूपस्योपस्थितिर्नापेक्षिता, तत्र बोध्यस्य रूपस्य बोधकस्य चक्षुषश्च संबन्धज्ञानं न कारणम् । अपि तु स्वरूपसन्नेव चक्षुस्मंयुक्तसमवायसंबन्धः अपेक्ष्यते । एवमत्र वाक्यार्थः संसर्गरूपः अपूर्वः । अतः तद्विषयकशान्दप्रमाया तस्य संसर्गस्योपस्थितिर्नापेक्ष्यते । अतश्च बोध्यसंसर्गे बोधकपदार्थस्य संबन्धज्ञानं नापेक्षितम् । किन्तु स्वरूपसन्नेव पदार्थप्रतियोगिकत्वरूपः संबन्धः प्रयोजकः । अन्यथा शान्दबुद्धेः प्रमात्वानुपपत्तेः ।

तदयं निष्कर्षः — शब्दार्थधीनोप्यनिष्ठः शब्दार्थप्रतियोगिकः संबन्धो लक्षणा । 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गङ्गाशब्दार्थप्रवाहधीनोप्यतीरनिष्ठः प्रवाहप्रतियोगिकः संयोगादिः संबन्धो लक्षणा । प्रकृते च शब्दार्थज्ञानोप्यसंसर्ग- (वाक्यार्थ) निष्ठः शब्दार्थप्रतियोगिकः निरूपकत्वादिः संबन्धो लक्षणा । शान्दधी- प्रयोजकः बोध्यबोधकसंबन्धो वृत्तिः । वाक्यार्थे लक्षणा स्वरूपसती उपयुज्यते इति । संसर्गनिष्ठाया लक्षणायाः पदार्थप्रतियोगिकत्वात्मकसंबन्धरूपाया अज्ञा- तायाः संसर्गबोधे प्रमाणप्रमेयसंबन्धविधया प्रयोजकरूपम् । भूतल घटवदित्या- कारके घटप्रकारके संयोगसंसर्गके प्रत्यक्षे संयोगगतस्य इन्द्रियमंयुक्तमवयवस्य संबन्धस्यापेक्षणात् मामान्यतः प्रमेयबोधे प्रमाणप्रमेयसंबन्धस्य प्रयोजकत्वात् ।

यदि तु लक्षणाज्ञानमावश्यकं शान्दधीनियतासामान्यस्य वृत्तिज्ञानविषयता- प्रयोज्यवनिषमादिति मन्यते, तदापि न शक्तिः । घटप्रतियोगिकत्वरूपतानिष्ठ- संबन्धविशेषणेन संबन्धस्याभानेऽपि तात्पर्यज्ञान इव लक्षणाज्ञानेऽपि घटादिपदार्थ- तद्दिना घटादिपदार्थगानमन्वत् । अज्ञानाया लक्षणायाः संसर्गशान्दशोऽप्रयो- जकत्वप्रतीपादकप्रत्येऽ अज्ञानपदं उक्तविशेषरूपेणाज्ञातार्थकं बोध्यम् ।

ननु वाक्यार्थावगमं प्रति अभिधीयमानपदार्थस्य करणत्वे पदार्थस्यातिरिक्तप्रमाणत्वापत्तिः । एवं वाक्यार्थज्ञानस्य शब्दजन्यत्वाभावात् वाक्यार्थस्य शाब्दत्वं न स्यादिति चेत्—

न—पदार्थस्य शब्दप्रमाण एवान्तर्भावान्नातिरिक्तप्रमाणाभ्युपगमापातः । अङ्गताग्राहकाणि श्रुतिलिङ्गादीनि । तत्र श्रुतिः वाक्यं समाख्या च शब्दरूपत्वाच्छब्दप्रमाणेऽन्तर्भवति । लिङ्गं प्रकरणं स्थानं च श्रुतिकल्पनयैवाङ्गतां ग्राहयन्तीति शब्दप्रमाण एवान्तर्भवन्ति । तथैव पदामिहितानां पदार्थानां अन्वयबोधकत्वेऽपि शब्दप्रमाण एवान्तर्भावो मन्तव्यः । अन्वयप्रतीतेः शब्दजन्यत्वभावेऽपि शब्दावगतपदार्थजन्यत्वाच्छाब्दत्वं, तद्विषयत्वात् वाक्यार्थस्यापि शाब्दत्वं सिद्धयति । न च शब्दावगतपदार्थजन्यत्वादन्वयज्ञानस्य शाब्दतास्वीकारे चक्षुरिन्द्रियावगतधूमरूपानुमानप्रमाणजन्यायाः पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरपि चाक्षुपत्वं स्यादिति वाच्यम् । वाक्यार्थावगमपराणि पदानि पदार्थज्ञानमवान्तरव्यापारीकृत्य अन्वयावगमं जनयन्ति ।

यथोक्तं—‘पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्’ इति । न च तथा चक्षुषः लिङ्गज्ञानमवान्तरव्यापारः । चक्षुषा लिङ्गे अवगतेऽपि अविनाभावज्ञानानुदये वह्निज्ञानानुदयात्, विनाऽपि चक्षुषा धूमज्ञानं व्याप्तिज्ञानेनानुमित्युत्पत्तेश्च । तथा च वैषम्यात् न चक्षुरवगतधूमजन्यवह्निज्ञानस्य चाक्षुषत्वमापादयितुं शक्यते ।

अभिहितेन पदार्थेन करणेन अन्वयः पदार्थसंसर्गरूपान्वयधीः इति अभिहितान्वयशब्दार्थघटना बोध्या ॥

अत्र वादे पक्षत्रयं विद्यते ।

तत्र घटमानयेत्यादौ घटपदेन घटत्वं अपदेन कर्मत्वं चानुभाव्यते, प्रकृतिप्रत्ययजन्यानुभवाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गशब्दधीर्जायते, न तु प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम्, घटत्वनिष्ठकर्मत्वप्रतीत्या आनयनक्रियायां घटत्वनिष्ठकर्मत्वस्य

निरूपकत्वरूपसंसर्गविषयकः क्रियाकारकसंबन्धावगाहिशब्दबोधो जायते इत्याद्यः पक्षः । प्रत्ययपूर्ववृत्तित्वविशिष्टप्रकृतेः कर्मत्वविशिष्टघटत्वानुभावकत्वमिति द्वितीयः पक्षः । प्रकृत्युत्तरत्वविशिष्टप्रत्ययस्य घटत्वविशिष्टकर्मत्वानुभावकत्वमिति तृतीयः पक्षः । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र द्वितीयपक्षावलम्बनेन करणत्वविशिष्ट दधि विधीयते इति, तृतीयपक्षमवलम्ब्य दधिकरणत्व विधीयते इति च, प्रामाणिका व्यवहरन्ति ।

द्वितीय-तृतीयपक्षवादिनामयमाशयः —

प्रथमपक्षे हि पदात् पदार्थस्वरूपमात्रविषयकनिर्विकल्पकज्ञानं जायते । तच्च नागृहीतप्राहीति शब्दस्य प्रमाणस्य अगृहीतप्राहिधीजनकत्वमङ्गः । न च प्रमाणत्वावच्छेदेन अगृहीतप्राहिधीप्रयोजकत्वनियम एव नागृहीतप्राहिधीजनकत्वनियमः, शब्दे च पदार्थजन्यागृहीतप्राहिवाक्यार्थानुभवप्रयोजकत्वं वर्तते इति वाच्यम् । साक्षात्तद्दीजनकत्वसंभवे परम्परया तज्जनकत्वाकल्पनात् ।

न च प्रमाणजन्यज्ञाने अगृहीतविषयकत्वनियमे मानाभाव इति वाच्यम् । प्रमाणेन हि विषय व्यवस्थाप्यते । अतः प्रमाणजन्यज्ञानस्य विषयव्यवस्थापकत्वाभावश्यकम् । तत्त्व च स्वविशेष्ये विशेषणाभावज्ञानाभावप्रयोजकत्वम् । ज्ञानान्तरेण विशेष्ये विशेषणस्य पूर्वं गृहीतत्वे ज्ञानान्तरस्य विपरीतज्ञानाभावप्रयोजकतया क्लृप्तत्वेन तत्र ज्ञाने तत्कल्पने मानाभाव इति अगृहीतप्राहिज्ञानस्यैव विषयव्यवस्थापकत्वमिति प्रमाणजन्यज्ञानस्यागृहीतप्राहित्वमवश्याभ्युपेयम् । तस्मादगृहीतसंसर्गविषयकज्ञानस्य शब्दजन्यता सिद्धयति । पदेन पदार्थविषयकनिर्विकल्पक जन्यते इत्यपि न समञ्जसम् । निर्विकल्पकस्य शाब्दत्वे मानाभावात् । परन्तु घटपदेन घटत्वस्य द्वितीयया कर्मत्वस्य च स्मृतिर्जायते । पदे स्मरणप्रयोजकसंबन्धः स्मारकत्वातिरिक्तः पदार्थसंसर्गानुभावकत्वरूपः । घटत्वानिष्ठतुरीयविषयताशालि-
शाब्दं प्रति घटपदस्य कारणत्वाङ्गीकारे, घटत्वाद्ये निर्विकल्पकप्रत्यक्षात्मक वाक्या-
जन्यं श्वेतोऽश्वो धावतीत्याकारक शाब्दज्ञान पद विनापि जायते इति व्यतिरेक-
व्यभिचारः स्यात् । प्रत्यक्षत्वशाब्दत्वादेः जातित्वानङ्गीकारेण ग्रहणस्मरणात्मकस्य

प्रत्यभिज्ञानस्येव आंशिकप्रत्यक्षात्मकस्यापि शाब्दस्य संभवात् । अतस्तद्धारणाय घटत्वनिष्ठतुरीयविषयत्वावच्छिन्नशाब्दत्वविशिष्टं प्रति घटपदस्य कारणता स्वीकरणीया । सा च न संभवति, अनधिगतविशेषणविशेष्यसंबन्धविषयताया एव शाब्दत्वावच्छेदकत्वेन अधिगतपदार्थविषयतायाः शाब्दत्वावच्छेदकत्वाभावात् । 'कर्मतायां घटत्वं शृणोमि', 'घटत्वविशिष्टं कर्मत्वं शाब्दयामि' इत्येवानुभव उदेति । अनुमानस्यलेऽपि 'पर्वते वह्निसंबन्धमनुमिनोमि', इत्येवानुभवः न तु 'पर्वतमनुमिनोमि', इति, 'वह्निसंयोगमनुमिनोमि', इति वा अनुभवः । अतस्तत्र पक्षसाध्यसंसर्गविषयतैवानुमितित्वावच्छेदिका भवति । तस्मादज्ञातस्य विशेषणविशेष्यसंसर्गस्य विषयतैव प्रमाणप्रयोज्या भवतीति न प्रमाणजन्यं ज्ञानं ज्ञातपदार्थस्वरूपमात्रगोचरं भवितुमर्हति । तथा च निर्विकल्पके शाब्दत्वस्याप्रामाणिकत्वेन पदार्थसंसर्गानुभावकत्वस्यैव पदानामुचितत्वात् स्मृत्यनुभवविलक्षणानन्तबोधकल्पनापेक्षया स्मृतिद्वारकसंसर्गानुभावकल्पनस्यैव लघुत्वात्, भवन्मतेऽपि निर्विभक्तिकघटादिपदात् घटत्वस्मृतेः स्वीकारेण घटपदे स्मारकत्वस्य क्लृप्तत्वेन तुरीयविषयत्वावच्छिन्नशाब्दत्वविशिष्टं प्रति शाब्दस्य हेतुत्वकल्पनवैयर्थ्यात् पदार्थद्वयविषयतानिरूपितसंसर्गविषयत्वावच्छिन्नशाब्दत्वविशिष्टं प्रत्येव पदानां कारणत्वस्वीकरणमुचितमिति ॥

एतत्पक्षे घटमित्यत्र घटपदाद्धटत्वस्य अम्पदात्कर्मत्वस्य च स्मृतिर्जायते । स्मरणद्वारा घटमिति पदं घटत्वनिष्ठं कर्मत्वं इत्याकारकं संसर्गबोधं जनयति । प्रकृत्यर्थांस्वितकारकविभक्त्यर्थस्य आनयनरूपक्रियायां निरूपकत्वरूपसंबन्धस्तु घटमितिपदबोध्येन घटत्वनिष्ठकर्मत्वेन लक्ष्यते । अमुमेव पक्षमभिप्रेत्य सर्वज्ञात्ममुनिभिः संक्षेपशारीरके—

प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो बहिर्विद्यतेऽभिहितसंगतिश्च नः ।

प्रत्ययप्रकृतिशब्दयोः पुनर्नित्यमन्वितधियो निमित्तता ॥

इति पद्येनाभिहितान्वयसरणिः प्रत्यपादि ।

शब्दार्थधीबोधनिष्ठः शब्दार्थप्रतियोगिकः संबन्धो लक्षणा । अत्र शब्दार्थ-घटत्वकर्मत्वधीबोधे आनयनक्रियानिष्ठे संसर्गे विद्यमानः शब्दार्थघटत्वकर्मत्वप्रति-

योगिताकावरूपः संबन्धो लक्षणा । शब्दार्थस्य प्रवाहस्य लक्षकत्वं तीरस्मरणद्वारा लक्ष्यतीरशाब्दबोधजनकज्ञानविषयत्वम् । घटत्वकर्मत्वस्य तु लक्ष्यक्रियानिष्ठ-संसर्गानुभवं प्रति साक्षाज्जनकज्ञानविषयत्वरूप लक्षकत्वं बोध्यम् । घटमिति पदार्थ-बोधानन्तरमेव क्रियाकारकसंसर्गावगाहिवोधजननात् महावाक्यार्थबोधः विशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाहोव जायते, विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानरूपकारणस्य संपत्तेः । अस्मिन् पक्षे, अभिहितेन घटमिति पदार्थेन घटत्वनिष्ठकर्मत्वादिना अन्वयः क्रियाकारकसंबन्धबोधः इति अभिहितान्वयशब्दयोजना वेदितव्या । तस्माद्वाक्यार्थः लक्ष्य एवेति ॥

इत्यभिहितान्वयवादनिरूपणम् ।

गुरुमतानुयायितस्तु—

पदानामन्वितामिधानमाचक्षते । तथाहि—दीप इव व्युत्पत्तिनिरपेक्षः शब्दः नार्थमवगमयति । व्युत्पत्तिश्च वृद्धल्यवहाराद्भवति । वृद्धाश्च संसृष्टार्थविव-क्षया वाक्यं प्रयुञ्जते । श्रोतारोऽपि संसृष्टार्थमेव बुध्यन्ते । वाक्यं च पदान्येव नातिरिक्तम् । पदार्थ एव गुणभूतानेकपदार्थविशिष्टो वाक्यार्थः । यथा शिविकाया उद्यन्तारः सर्वे शिविकासुयच्छन्ति, यथा वा त्रयोऽपि प्रावाणः उन्वा विन्नति, तथा वाक्यघटकानि सर्वाणि पदानि वाक्यार्थमवगमयन्ति । पदानामर्थान्तरा-न्वितस्वार्थे शक्तिः । प्रथमं व्युत्पत्तिमह इत्थं जायते । उत्तमवृद्धः गामानयेति वाक्यं प्रयुद्धके । ततो मध्यमवृद्धः गवानयने प्रवर्तते । तदानीं तटस्थो व्युत्पत्तिस्सुरेवं मन्यते । अस्य पुरुषस्य प्रवृत्तिः ज्ञानजन्या प्रवृत्तिर्वात् मदीयप्रवृत्तिवत् ; तच्च प्रवृत्तिजनकं ज्ञानं गामानयेतिशब्दजन्यं तदनन्तरभाषित्वादिति । एवमवृत्तप्रयोगेन गामानयेति वाक्यस्य गौर्गमफानयने वाक्यार्थे व्युत्पत्तिः संमुधा जायते । ततः कदाचित् अक्षमानयेतिप्रयोगे अक्षानयनप्रवृत्तौ सत्यां अक्षपदावापे नदर्शान्वयात् गोपदोद्वापे तदर्थान्वयात् अक्षपदस्यार्थान्तरान्विनश्यत्कारणे गोपदस्यार्थान्तरान्विनसायादि-मर्थे च प्रत्येकं शक्तिं गृह्णाति । इत्थं शक्तिप्राटकप्रमाणमूर्धन्येन व्यवहारेण

पदानामितरान्वितार्थे शक्तिः इतरान्वितार्थानुभवजनकत्वरूपा सिद्धयति । इयमेव पदानामानुभाविकी शक्तिरित्युच्यते ।

न च—गुरूणां मते न सर्वत्र ज्ञानपूर्वको व्यवहारः, अख्यातिवादि-
मिरेतैः इदं रजतमितिभ्रमस्थले इदंविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानास्वीकारेण इष्टरजत-
भेदाग्रहेणैव व्यवहारसमर्थनात् । एवञ्च व्यवहारेण न तत्कारणं संसृष्टार्थज्ञान-
मनुमातुं शक्यते इति वाच्यम् । गवानयनप्रवृत्त्या मध्यमवृद्धस्य संसृष्टार्थज्ञान-
मनुमिनोति तटस्थः । विसंवादिप्रवृत्तावेष्टेष्टभेदाग्रहणं कारणम् । संवादिप्रवृत्तौ
संसृष्टार्थज्ञानमेव कारणम् । मध्यमवृद्धप्रवृत्तिश्च संवादिनीति तया संसृष्टार्थज्ञान-
मनुमातुं शक्यत एव, अनैकान्तिकताविरहात् ।

न च—वस्तुतो वह्निमिति देशे धूमरहिते अपरिदृश्यमानव्राणं धूमं मत्वा
वह्निमनुमाय वह्न्यर्थी तत्र प्रवर्तमानो न विसंवदते । पर्वते तत्र न धूमवैशिष्ट्यज्ञानं
गुरुमते, भ्रमस्वीकारापत्तेः, किन्तु धूमासंसर्गाग्रहणमेव । तथा च संवादिप्रवृत्ति-
रपि अग्रहणनिबन्धना दृष्टेति व्यभिचारस्तदवस्थ इति वाच्यम् । यतः पुरोवर्ति-
देशे वह्निमनुमायैव वह्न्यर्थी प्रवर्तते । तस्य च पुरोवर्तिदेशे वह्निसंसृष्टत्वज्ञानमनु-
मितिरूपमस्त्येव । तच्च प्रमात्कमेव, पुरोवर्तिदेशे वह्निसंबन्धस्याबाधितत्वात् ।
तादृशानुमितिकारणं न धूमसंसृष्टत्वज्ञानम् । तथा च निरुक्तसंवादिप्रवृत्तौ संसृष्ट-
ज्ञानपूर्वकत्वमस्त्येवेति न व्यभिचार उद्भावयितुं शक्यते । तस्मात् व्यवहारात्
अर्थान्तरान्वितार्थे पदानां शक्तिः सिद्धयति ।

न च व्युत्पित्सुः अर्थान्तरान्वितार्थज्ञानं पदप्रयोज्यमवगच्छतीति पदाभिहि-
तानां पदार्थानामेवान्वयबोधशक्तिः कल्प्यतामिति वाच्यम् । प्रथमभावीनि पदा-
न्यतिलिख्य पदार्थेषु वाक्यार्थबोधनशक्तिस्वीकारस्यायुक्तत्वात् । पदेषु अन्वितार्थ-
बोधकारणत्वग्रहस्योत्सर्गसिद्धत्वेन पदेषु बोधप्रयोजकत्वग्रह एवोत्पद्यते इत्यत्र
मानाभावात् ।

किञ्च—पदार्थाः वाक्यार्थमनुभावयन्तीति वादिमिरपि पदानामभिधान-
शक्तिः संप्रतिपन्ना वर्तते । तस्या अन्वयपर्यन्ततामात्रं कल्पनीयमस्माभिः । पदार्थानां

वाक्यार्थावगमशक्तिस्वीकारे शक्तिरेव कल्पनीया । तस्मात् धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीयत्वात् पदार्थेषु शक्तिकल्पनापेक्षया पदनिष्ठाभिधानशक्तेः क्लृप्तायाः अन्वयपर्यन्तताकल्पनमेवोचितम् ।

अपिच, यदि पदानि घटादिस्वरूपमात्रविपरिणीं बुद्धिं जनयेयुः तदा पदानां स्वामिमताभिधायकता हीयेत । पदार्थबुद्धेरुद्बुद्धमंस्कारप्रभवत्वेन स्मृति-त्वात् । तस्मात् पूर्वान्वितामिधायकत्वबोधजनकत्वाम्युपगम एव पदानामभिधायकता सिद्धयतीति पदानामभिधातृत्वमङ्गीकृत्यता अन्विताभिधायकता अवश्यं स्वीकरणीया ।

यदि—

‘पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते ।’

‘भावनात्रचनस्तावत्तां स्मारयति लोकवत् ।’ इत्यादिभद्रचार्य-

वार्तिकदर्शनात् पदानां पदार्थस्मारकत्वमेवामिधायकत्वमिति मन्यते, तदापि पदानामन्वितार्थबोधनशक्तिरङ्गीकरणीया । वाक्यस्य वाक्यार्थप्रतिपत्तौ तात्पर्य-मावश्यकम् । अन्यथा वाक्यार्थस्य शाब्दत्वमेव न स्यात् । परम्परया शब्दाव-गतपदार्थजन्यज्ञानविषयत्वेन शब्दप्रयोज्यत्वाद्यदि शाब्दत्वं वाक्यार्थस्येभ्यते, तदा शब्दग्राहकश्रोत्रस्यापि वाक्यार्थबुद्धिप्रयोजकत्वाद्वाक्यार्थस्य श्रोत्रत्वमपि व्यवहियेत । तथा च वाक्यार्थप्रतिपत्तित्वात्पर्यवत्वस्वीकारे पदानां साक्षाद्वाक्यार्थबोधजनकत्व-शक्तिरेवोचिता । न परम्पराश्रयण युज्येत ।

यदाहुः—

प्राथम्यादभिधातृत्वात्तात्पर्योपगमादपि ।

पदानामेव सा शक्तिर्धर्माम्युपगम्यताम् ॥ इति ।

पदानामेवेत्यत्र एतेन पदार्थानां व्यवच्छेदः ।

पदानां न स्मारकत्वमपि त्वमिधायकत्वमिति मते तु, पदानां पदार्थाभिधान-शक्तिः, पदार्थानां वाक्यार्थावगमशक्तिः, पदाना पदार्थगतवाक्यार्थावगमशक्त्याधान-

शक्तिश्चेति शक्तित्रयकल्पनया गौरवम् । अस्मन्मते तु पदानामन्वितार्थे एकैव शक्तिः कल्प्यत इति लाघवमित्यतोऽपि अन्विताभिधानं युज्यते ।

नच — अन्विताभिधानेऽपि शक्तित्रयकल्पनमस्ति । एका पदानां स्वार्थ-स्मारकशक्तिः, अन्या तेषामन्वितानुभवजननशक्तिः, एकस्मृत्यारूढानामेव सर्वेषां पदानामन्वितानुभवजनकत्वेन पदगतान्विताभिधानशक्त्याधानशक्तिः तावत्पद-विषयकस्मरणे अपरा इत्युक्तमिति वाच्यम् । एकस्मादेव पदाद्वाक्यार्थबोधं न कोऽपि मन्यते । तत्र निर्विभक्तिकघटादिपदात् घटवस्मरणमेव जायते । तदुक्तं लघु-चन्द्रिकायां अमिहितान्वयवादद्वितीयतृतीयपक्षवादिनामाशयनिरूपणावसरे ब्रह्मा-नन्दसरस्वतीभिः “ त्वयाऽपि हि निर्विभक्तिकघटादिपदात् घटत्वादिस्मृतिः स्वीक्रियत एव ” इति । तत्र शुष्मच्छब्देन प्रथमपक्षावलम्बी अमिहितान्वयवादी परामृश्यते । अमिहितान्वयवादिनोऽपि यावत्पदान्तरमर्थान्तरं नोपस्थापयति, तावदन्वयावगमो नास्ति । अन्वयावबोधजनकस्य पदार्थस्य पदार्थान्तरापेक्षणात् अन्वयस्य प्रति-योगिसापेक्षत्वात् । एवञ्च तन्मतेऽपि सर्वपदैरनन्वितस्वार्था अमिधीयन्ते । ततः तावत्पदार्थविषयकस्मरणं जायते । एकस्मृत्यारूढेभ्यः सर्वेभ्यः पदाभिहितेभ्यः पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तिरङ्गीकरणीया । तथा च वार्तिकम्—

तेऽपि नैवास्मृता यस्माद्वाक्यार्थं गमयन्ति नः ।

तस्मात्तस्मरणेष्वेव संहतेषु प्रमाणता ॥ इति ॥

ते इत्यस्य पदार्था इत्यर्थः । तथा च पदे (1) स्वार्थाभिधानशक्तिः,
(2) स्वार्थस्मरणशक्तिः, (3) पदार्थगतवाक्यार्थावगमशक्त्याधानशक्तिः,
(4) पदार्थे वाक्यार्थावगमशक्तिः, (5) एकस्मृत्यारूढानामेव पदार्थानामन्वय-बोधकत्वात् तावत्पदार्थविषयकस्मरणे पदार्थगतवाक्यार्थावगमशक्त्याधान-शक्तिरिति शक्तिपञ्चकममिहितान्वयवादे कल्पनीयम् । अन्विताभिधाने तु शङ्कितदिशा शक्तित्रयमेवेति शक्तिकल्पनालाघवमक्षुण्णमेव ॥

ननु पदेषु न पदार्थगतवाक्यार्थावगमशक्त्याधानशक्तिः पदार्थेषु वाक्यार्थावगमशक्तिश्च कल्पनीया । पदगन्धं विनाऽपि केवलं पदार्थैः वाक्यार्थावगमदर्शनेन पदार्थेषु वाक्यार्थावगमशक्तेः सिद्धत्वात् । पदाभिहितैरेव पदार्थैः अन्वयोऽवगम्यते इति नियमाभावात् पदेषु पदार्थगतशक्त्याधानशक्तिरपि न कल्पनीया । अनवधारिताश्रयविशेषस्य शैत्यस्य प्रत्यक्षदृष्टस्य, हेपाशब्दानुमितस्याश्रयानवगतगुणविशेषस्य, पदविशेषशब्दानुमितस्य अज्ञातकर्तृविशेषस्य धावनस्य चार्थस्य, श्वेतोऽश्वो धावतीति वाक्यार्थावगमकत्वदर्शनात् । काव्यरचनाहेतुभूतवाक्यार्थावगमं प्रति चिन्तोपनीतपदार्थमात्रे कारणत्वस्य दर्शनात्, पदार्थानां संसर्गयोग्यत्वेन संसर्गावगमसामर्थ्यस्य क्लृप्तत्वाच्चेति चेत्—

न—न तावत्पदं विना पदार्थमात्रेण श्वेतोऽश्वो धावतीति अन्वयधीर्भित्तु-
 'मर्हति । तत्र यदि शैत्याधिकरणे हेपाश्वनिः सूरविशेषशब्दश्चावगतः, तदानु-
 'मानेनैवाश्रयप्रतीतिः, श्वेतोऽयमश्वः हेपाशब्दवचादिति लिङ्गसामर्थ्यजन्य एवावगमः
 न पदार्थसामर्थ्यजः । यदि शैत्यं हेपाशब्दः सूरविशेषशब्दश्च स्वरूपत एवा-
 'वसिताः, न तेषां सामानाधिकरण्यमप्यवगतम्, तदा तत्र स्वले अस्मातिरिक्तद्रव्यस्या-
 'भावनिश्चये, देवदत्तस्य गृहमावज्ञानात् बहिस्तत्प्रज्ञानमिव अर्थापत्तिप्रमाणजन्या
 'श्वेतोऽश्वो धावतीति प्रतिपत्तिः । यदि च द्रव्यान्तराभावनिश्चये न जातः, तदा
 'नोद्देश्येय तादृशधीः । किञ्च श्वेतोऽश्वो धावतीति धी यदि पदार्थसामर्थ्यादेव
 'जायते, तदा अस्य कस्मिन् प्रमाणेऽन्तर्भावः? न तावच्छब्दे, शब्दस्यैवा-
 'भावात् । नापि प्रमाणान्तरं, प्रमाणपरिगणनाश्रयसरे भाष्यवारादिभिर्नुक्तत्वात् ।
 'तथापि प्रमाणान्तरस्य शब्दाश्रयनपदार्थम्यलेऽपि शब्दप्रमाण्यत्रिओपप्रसङ्गात् ।
 'अपि च नाप्यवगमः शब्दः । तदनन्तरं धावन्तं श्वेतमश्वं शृणोमि इति
 'शब्दमपि इति वा अनुप्यवभाषाभावात् । न हि पशुनमर्गावगादि शानं
 'सर्वमपि शब्दमिदं यत्तुं युक्तम् ।

तत्र बुध्यामहे । पर्वतस्य वह्नेश्च संबन्धयोग्यत्वात् वह्निपर्वतयोः संसर्गाव-
गाहिन्यां पर्वतो वह्निमानित्याकारिकायामनुमितौ कारणत्वं न हि कश्चिदुपैति ।
प्रत्यक्षरूपे तु संसर्गज्ञाने विषयविधया वह्निपर्वतयोः कारणत्वं संभवति । अतः
पदार्थानां संसर्गयोग्यत्वादन्वयानुभावकत्वं क्लृप्तमिति रिक्तं वचः ।

न च को गच्छति राजा गच्छतीत्यादौ कविकृतस्वभाववर्णनादौ च पदा-
र्थानां अन्वयबोधजननसामर्थ्यं क्लृप्तम् । न हि तत्र पदानामन्विनानुभावकता
संभवति, कार्यतावाचकलिङ्गादिपदाभावेन कार्यान्वितार्थबोधजनकताया अभावा-
दिति वाच्यम् ।

शक्तिप्राहकप्रमाणमूर्धन्येन व्यवहारेण कार्यान्वित एवार्थे पदानां शक्तेरव-
धारणात् उपजीव्यविरोधेन कार्याशस्याल्यागात् कार्यान्वितार्थविषयक एव सर्वत्र
वाक्यार्थबोधः । यत्र कार्यवाचिपदं न श्रूयते तत्रापि लिङ्गादिपदमध्याहृत्यैव बोधः ।
चैत्र पुत्रस्ते जातः इत्यत्र तं पश्येत्यध्याहारेणान्वयबोधः । जातो मृतश्चेत्युक्तौ
पश्येति क्रियाध्याहारासंभवेऽपि जानीहि इति योग्यक्रियाध्याहारसंभवात् । यत्र
पुराणे भारतादिपाठे फलश्रुतिर्वर्तते, तत्रापि अर्थवादकल्पितविधिशेषतया प्रवृत्ति-
परतया अतिपरम्पर्यापि कार्यान्वितार्थानुभवजनकत्वमेव स्वीक्रियते । तस्मात्
पूर्वोक्तस्यलेष्वपि जानीहि इति योग्यक्रियाध्याहारेण कार्यान्वितार्थानुभवस्यैवोपग-
मात् पदानामेव सामर्थ्यमिति न क्वचिदपि पदार्थानां वाक्यार्थावगमसामर्थ्यं
क्लृप्तमिति बोध्यम् ।

तथा च पदार्थेषु वाक्यार्थावगमशक्तिः, पदामिहितैरेव पदार्थैः वाक्यार्थाव-
गमात् पदेषु पदार्थगतवाक्यार्थावगमशक्त्याधानशक्तिश्च कल्पनीयैवेति गौरवमेवा-
भिहितान्वयवादिनाम् ।

ननु वाक्यार्थो लाक्षणिकः पदार्थबोध्यत्वात् । पदबोध्यः शक्यः, पदार्थ-
बोध्यः लक्ष्यः । गङ्गायां घोषः इत्यत्र गङ्गापदार्थप्रवाहेण तीरं स्मार्यते । पदार्थेन
तु संसर्गरूपो वाक्यार्थोऽनुभाव्यते । तथा च वाक्यार्थो लक्ष्यः न पदशक्यः
अन्यलभ्यत्वात् । लक्षणास्थले वाक्यार्थपरित्यागनियमो नास्ति । काकेभ्यो

दधि रक्ष्यतोमिषत्रं कौकेपदेस्य दध्युपवातके लक्षणायामपि शक्यकौकिस्यापरि-
त्यागात् । नापि वाच्यार्थसंबन्धानुपपत्तिं सर्वत्रापेक्षिना । उक्तस्थले एव तदभावात् ।
वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिरेव सर्वाणुगता लक्षणाक्षेपिका । नापि लक्ष्यस्य वाक्यार्थ-
ऽवयव सर्वत्रापेक्ष्यते । विष मुद्गक्ष्वेतिवाक्यलक्ष्यस्य शत्रुगृहभोजनाकर्तव्यत्वस्या-
न्वयान्तराभावात् । पदार्थबोधनिष्ठ पदबोध्यप्रतियोगिक संबन्धो लक्षणा । तथा
च पदार्थे नान्वयानुभवशक्ति कल्प्यते इति चेत्—

न—शक्यसंबन्धिनो लक्ष्यस्य वाक्यार्थेऽन्वयोऽपेक्ष्यते । न ह्यत्र लक्ष्यस्य
ससर्गस्याग्नोऽन्वयोऽस्ति । विष मुद्गक्ष्वेत्यत्रापि एकपदस्य द्विपदन्नभोजने, अपर-
पदस्य अकर्तव्यत्वे - अनिष्टसाधनत्वे लक्षणा । तयो. ससर्गो बोध्यते इति
लक्ष्यस्यान्वितत्वमेव वर्तते । अद्वैतसिद्धावखण्डार्थवादे, अपर्यायशब्दानां पदवृत्ति-
स्मरितातिरिक्तागोचरप्रमाजनकत्वमित्यखण्डार्थत्वलक्षणस्य द्विपदन्नभोजननिषेधके
विष मुद्गक्ष्व इति वाक्ये शङ्कितया अतिव्याप्ते 'नापि द्विपदन्नभोजननिषेधके-
ऽतिव्याप्ति, तत्रानिष्टसाधनत्वसर्गस्य पदवृत्तयस्मारितस्य प्रतिपाद्यत्वात्' इति
प्रथेनाभिहित परिहारोऽयमुपर्यमुपोद्वलयति ।

शाब्दबोधानुकूलस्मारकत्वप्रयोजकमूलमबन्धो वृत्ति । पदवृत्ति शक्ति ।
पदार्थवृत्तिर्लक्षणा । पदे अनुभावकत्वम् । पदार्थे शक्यरूपे लक्ष्यार्थसंबन्ध ।
पदार्थनिष्ठस्य अपूर्ववाक्यार्थसंबन्धस्य स्मारकत्वप्रयोजकत्वाभावात् निरुक्तलक्षणाया
वृत्तित्वमुपपद्यते । तस्माद्वाक्यार्थे लक्षणेऽयुक्तिरुपचरितार्थैव मन्तव्या ।

—किञ्च—अभिहितान्वयवादे सर्वाण्यपि पदानि लाक्षणिकानि । पदसमुद्ग-
रूपवाक्यज्ञानञ्च एकपदसमभिध्याद्वैतपदांतरत्वरूपाकाक्षाज्ञानविधया अनुभाव-
कम् । एवञ्च लाक्षणिकमप्यनुभावकमित्यायातम् । अत एव वेदातिनोऽपि
अभिहितान्वयवादे लाक्षणिकानामनुभावकत्वस्वीकारात् 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म'
इत्यत्र सर्वपदानां लाक्षणिकत्वेऽपि नान्वयानुभावकत्वानुपपत्तिरिति वदन्ति ।
अनुभवजननशामर्थ्यमेव शक्ति । यदि लाक्षणिकत्वापि अन्वयानुभावरूपे
स्वीक्रियते, तदा लाक्षणिकस्यापि शक्तिमत्त्वात् 'मुद्ग्यजव्यविभागो न स्यात् ।
तथा च लिङ्गाधिररणधरोव । तत्र हि बहिर्देहसदनं दार्मातिमन्त्राणां मुद्ग्ये

जघन्ये चार्थे लिङ्गाद्विनिगोगः उत मुख्य एवेति संशय्य, शाब्दत्वादुभयत्रापि विनियोग इति पूर्वपक्षे, मुख्य एव विनियोग इति सिद्धान्तितम् । मुख्यसंभवे लक्षणा नोपादेया इति सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । तस्माल्लाक्षणिके अनुभावकत्वस्वीकारस्यायुक्तत्वाद्वाक्यार्थः लक्ष्यते इत्युक्तिः न साधीयसी ।

इत्यञ्च पदानामन्वितार्थे शक्तिः स्वीकर्तुमुचिता । अन्वये शक्तेरस्वीकारे अन्वयविशेषजिज्ञासा जायमाना कथं घटेत, सामान्यज्ञानरूपकारणाभावात् । -

अपि च—प्रमेये प्रमाणस्य संबन्धोऽपेक्षितः, प्रमाणानां स्वप्रमेयसंबद्धानामेव प्रमेयावभासकत्वात् । भूतलं घटवदित्याकारकभूतलविशेष्यकसंयोगसंसर्गकघटप्रकारकप्रत्यक्षप्रमेयानां भूतलादीनां चक्षुरादिप्रमाणेन संबन्धोऽस्ति । घटभूतलयोः संयोगस्य तयोः संयोगे संयुक्तसमवायस्य च संबन्धस्य सत्त्वात् । तस्माद्वाक्यार्थे प्रमेये शब्दरूपप्रमाणस्य संबन्धः अनुभावकत्वरूप आवश्यक एव । तस्मादन्वित एव पदानां शक्तिः सिद्धयति ।

ननु अन्वयज्ञानन्वित उच्यते । अन्वयो विशेषणमितरस्तु विशेष्यः । एवञ्चान्विते शक्तिरित्युक्तौ विशेषणे विशेष्ये चोभयत्र शक्तिरवर्जनीयेति गौरवमिति चेत्—

न—अन्वयवत्तैवान्वितत्वम् । नान्वयमन्तरेणान्वितत्वस्य पृथगात्मलाभः । यथा घटमन्तरेण पटः पृथगवतिष्ठते न तथाऽन्वयमन्तरेणान्वितत्वं पृथगवतिष्ठते । तस्मादन्वयमन्तरेणान्वितत्वस्य प्रत्येतुमशक्यत्वाद्अन्वयप्रतीतौ च तत्प्रतीतेः एकैव शक्तिरन्वयपर्यन्ता । यथा जातिशक्तात्पदाज्जातौ प्रतीयमानायां व्यक्तिरपि भासते व्यक्तिं विना जातेरप्रतीतेः । जातिर्हि व्यक्तेराकारः । न ह्याकारिण विनाकारस्य प्रतीतिः संभवति । तदाहुः—

अन्वितेषु पदैरेव बोध्यमानेषु शक्तिभिः ।

अन्वयोऽर्थगृहीतत्वान्नान्यां शक्तिमपेक्षते ॥

प्रतीयन्नन्वयं यस्मात् प्रतीयादन्वितं पुमान् ।

व्यक्तिं जातिमिवार्थोऽसाविति संपरिकीर्त्यते ॥ इति ।

अन्वयं विनापि पदार्थस्वरूपमात्रं प्रतीयते । तथापि तन्नान्वितम् । अत एवान्वयं विना अन्वितत्वस्य न पृथगात्मलाम् न वा प्रतीतिरित्युक्तम् ।

एतेन—विनाप्यन्वयं पदार्थस्वरूपं प्रतीयत एव । अन्वयं विना स्वरूपस्यानवस्थानादन्वयाविनाभावादर्थस्य अन्वयोऽपि प्रतीयत इत्युक्तौ, यदि विना धूमस्यानवस्थानात् धूमज्ञानमेव बह्निमपि गोचरयेदिति अनुमानप्रामाण्यविलोपप्रसङ्गः इति,—परास्तम् ।

। १ न च—व्यक्तिवदिति दृष्टान्तो न संगच्छते, व्यक्ते पदानभिधेयत्वादन्यस्य च पदाभिधेयत्वात् । एव व्यक्तिसन्तरेण जातेरप्रतीते जातिगोचरा शक्तिव्यक्तिमप्यनुप्रविशेत् अन्वितगोचरा शक्तिरन्वयमिवेति—वाच्यम् ।

। १ अन्वयवत्तैवान्वितस्वरूपम् । तस्मादन्वितगोचरा शक्तिरन्वयं गोचरयति । जातिस्वरूपं न व्यक्तिमैव । व्यक्ते पृथग्भूता तदाकारभूता जाति । तस्मान् जातिशक्तिं व्यक्तं गोचरयति । तर्हि व्यक्तिवदिति दृष्टान्तं कथं संगच्छते इति चेत्—इयम्—शक्तिं विना जातिस्वभावात् व्यक्तया सह जातिर्भासते । अन्यच्छब्दत्वेन व्यक्तिर्न शक्या । तदप्रतीतावेव तदप्रतीति तदप्रतीतौ तदप्रतीतिरित्यशमादाय दृष्टान्तं संगच्छते । दृष्टान्तश्च न सर्वसाम्यमपेक्षते ।

। १ न च—दृष्टान्त एवासंगतं रूपिणं विनापि रूपस्य प्रतीतेर्दर्शनात् । गन्धाश्रयपुष्पमविषयीकृत्यापि गन्धमात्रस्य घ्राणेन ग्रहणादिति—वाच्यम् ।

F न हि गन्धं पुष्पस्याकारं, उत्पत्तिक्षणे गन्धं विनापि पुष्पस्य द्रव्यस्यावस्थानात् । न हि गन्धश्चत्वेव पुष्पस्वरूपं, येन गन्धः सह पुष्पेण प्रतीयात् । तस्मात् स्वरूपतो जातिभासे व्यक्तिरवश्यं भासते निरवच्छिन्नजातिविषयताया व्यक्तिविषयतानिरूपितत्वनियमात् । जातिभासिका सामग्री व्यक्तं भासयति । व्यक्तज्ञाने च जातिभानप्रयोजकजातिशक्तिज्ञानादिकमेव सामग्री न तु जातिज्ञानमिति जातौ भासमानाया व्यक्तिरपि भासते ।

एतेन—कारणाभावात् व्यक्तिप्रतीति संभवति । शब्दस्तत्र न कारणं, तस्य व्यक्तावशक्तत्वात् । जातिप्रतीतिरेव कारणमिति चेत्, तस्या पूर्वमभावात्

कथं व्यक्तिः प्रतीयेत । अप्रतीयमानया च व्यक्त्या कथं जातिः प्रतीयादिति—
निरस्तम् । जातिस्वभावपर्यालोचनया जातिभासकसामग्रया एव व्यक्तिज्ञान-
जनकत्वाङ्गीकारात् कारणाभावोक्तेरसंगतत्वात् ।

अपि च, नैयायिकैः घटत्वविशिष्टे घटपदस्य शक्तिः स्वीक्रियते । घटत्व-
तदाश्रयवैशिष्ट्येषु त्रिषु एका शक्तिरिति विवृण्वन्ति नैयायिकाः । स्पष्टश्चैतच्छक्ति-
वादे गदाधरीये । तथैवान्वयविशिष्टे शक्तिस्वीकारे अन्वये पृथक् शक्तिर्नावश्यकी ।
तस्मात् पदानामन्विते शक्तिः अन्वयपर्यन्ता भवतीति सिद्धम् ।

एतेन—यत्र पदस्यैकोऽर्थः तत्र शक्तिकल्पनाया अभिहितान्वयवादान्वि-
ताभिधानवाद्योस्तुल्यत्वेऽपि, यत्र त्रयाणां पाणिहस्तकरशब्दानामेकोऽर्थः तत्र
अभिहितान्वयवादे त्रयाणां शब्दानां कररूपार्थे तिस्रः शक्तयः एकस्यार्थस्य
वाक्यार्थावगमशक्तिरिति चतस्रः शक्तयः कल्पनीयाः, अन्विताभिधानवादे तु
त्रयाणां पदानां अन्वितस्वार्थे अन्वये च पृथक् शक्तिद्वयमिति षट् शक्तयः कल्प-
नीया इति गौरवमिति—परास्तम् ।

अन्विते एकस्या एव शक्तेः स्थापितत्वेन अन्वयांशे पृथक्शक्तेरकल्पनात्
त्रयाणां पदानां अन्वितार्थे तिस्र एव शक्तयः कल्पनीया इत्यन्विताभिधानवादे
शक्तिकल्पनालाघवस्यैव स्फुटं प्रतिभासात् । तृणारणिमणिषु त्रिष्वपि दाहानुकूला
एका शक्तिः स्वीक्रियते । तथा पर्यायशब्देषु त्रिष्वपि एकैव करानुभावकत्वशक्ति-
रभिहितान्वयमते । एवमन्विताभिधानमतेऽपि पदानामन्वये अर्थे च न पृथक्शक्तिः,
अर्थं विना अन्वयमात्रस्य अन्वयं विनाऽर्थमात्रस्य च पदादननुभवेन अन्वितार्थानुभव-
रूपकार्यस्यैकत्वेन तदनुकूलशक्तिरप्येकैव इति श्रीब्रह्मानन्दसरस्वत्यः मतद्वयतत्वं
स्फुटीकुर्वन्ति ।

ननु अन्विताभिधानं न सिद्धयति । अन्वयप्रतियोगिनामानन्त्यादन्वयस्या-
नन्तत्वम् । ततश्चान्वितानामप्यानन्त्यात् तेषु पदानां संबन्धग्रहणमेव दुश्शकम् ।
सामान्यतः अन्वयामिधानं नाशङ्कितुमप्यर्हम् ; वाक्यात् विशेषान्वयस्यैवावगमात् ।
किञ्च पदं किं पदान्तरानभिहितेनान्वितमर्थमभिधत्ते, उत पदान्तरेणामिहितार्था-

न्वितमर्थम् । आद्ये पदान्तरवैयर्थ्यम्, एकेनैव-पदेन सर्वान्वयप्रतीतिसंभवात् । द्वितीये अन्योन्याश्रय । प्रथमपदमन्वितस्वार्थामिधानाय द्वितीयपदामिधान-मपेक्षते । द्वितीयपदमपि अन्वितस्वार्थामिधानाय प्रथमपदामिधानमपेक्षते । किञ्च सर्वेषां पदानामितरान्वितवाचकत्वे पदमेदेन वाक्यार्थमेदात् सर्वत्र वाक्यमेदापत्तिरिति चेत्—न—

आकाशासन्निधियोग्यताना व्युत्पत्तावुपलक्षणत्वमङ्गीक्रियते । आकाशित सन्निहित योग्य पदार्थान्तर तदन्विते शक्तिग्रहणं सम्भवति । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्थतामित्यत्र राजपुरुषोर्ना-वय) अन्वयप्रतिषेधो गिजिज्ञासा आकाशा । सन्निधि न शब्देनैवापेक्षित । अद्याहतेनाप्यन्वितामिधानसंभवात् । अन्वितामिधानानुपपत्तिवशात्खलु अ-व्याहार । सा चानुपपत्ति योग्यप्रतियोग्यर्थोपस्थापनेन शान्तेति न शब्दकल्पनाया प्रमाणमस्ति । अत एव घटेन जलमाहरेत्यत्र 'छिद्रेतरत्वस्यापि शब्दबोधे भानं स्वीक्रियते । योग्यत्व सर्वव्याहृतत्वम् । यस्य योग्यत्वमवधारितं तेनान्वय । अत एव चङ्घिना सिञ्चतीत्यत्र बहिसेकयोर्ना-वयबोधः । तदुक्तम्—

आकांक्षासन्निधिप्राप्तयोग्यार्थान्तरसंगतान् ।

स्वार्थानाहुः प्रदानीति व्युत्पत्तिः संश्रिता मया ॥

आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां तथा दोषो न कश्चन । इति ।

एक पदं नान्वितामिधायकं, प्रतियोगिनं अनुपस्थापनात् । प्रतियोग्यप्रेक्ष-त्वादन्वितामिधानस्य । अतः पदश्रवणे प्रथमं अनन्वितस्वार्थस्मरणं जायते । न च व्यवहारेण ससृष्टे एव शक्तिग्रहात् ससृष्टस्यैव स्मरणं स्यात् केवलस्वार्थस्य, अव्यभिचारस्य स्मरणानियामकत्वादिति वाच्यम् । अन्वितार्थे अनन्विताशस्यापि विद्यमानत्वात्तस्मरणमुपपद्यते । विशिष्टानुभवादपि क्वचित्कारणवशात् विशेष्य-मात्रस्मरणं लोके बहुलं दृश्यते । अस्यासातिशय-संस्कारातिशयमागते । न च अदित्येवोद्बुद्ध-दृष्टतरं स्मरणं जनयति । गवादिपदस्य स्वार्थेन गोत्वादिना साहचर्यानुभव-पथाभ्यासवान् न तथाऽर्था-तरेण साहचर्यानुभवोऽभ्यासवान्

इत्यते । तथाच अभ्यासातिशयप्रयुक्तसंस्कारातिशयरूपकारणवशात् स्वार्थ-
स्वरूपमात्रस्मरणमुपपद्यते । स्वार्थेन सह पदस्य स्वार्थान्वयानुभावकत्वं स्मरण-
प्रयोजकमूलसंबन्धः इति श्रीब्रह्मानन्दसरस्वत्यो निरूपयन्ति । एवञ्च एकैकपद-
श्रवणानन्तरमनन्विततत्तदर्थोपस्थितौ सत्यां एकस्मृत्यारूढेभ्यः पदेभ्यः आकांक्षित-
योग्यसंनिहितार्थान्तरान्वितप्रतीतिर्जायते इति नान्योन्याश्रयः । तदुक्तम्—

स्मृतिसंनिहितैरेवमर्थैरन्वितमात्मनः ।

अर्थमाह पदं सर्वमिति नान्योन्यसंश्रयः ॥ इति ।

न च घटमानयेत्यत्र वाक्यभेदापत्तिः घटपदेनानयनान्वितघटस्य आनयपदेन
घटान्वितानयनस्य च विशेष्यविशेषणभावभेदभिन्नस्य बोधादिति वाच्यम् । यत्र
एकस्मिन् वाक्यार्थे पर्यवसन्ने वाक्यार्थान्तरबोधः तत्रैव वाक्यभेदः । प्रकृते तु न
तथा । विशेष्यविशेषणमात्रभेदेऽपि घटानयनात्मकस्यार्थस्याभेदात् न वाक्यभेदः ।
न चाकांक्षादिकस्योपलक्षणस्याश्रयणे गौरवमिति शङ्क्यम् । अभिहितान्वयवादेऽपि
नियतान्वयसिद्धयर्थं तेषामङ्गीकारात् ।

ननु उपलक्षणपक्षेऽपि उपलक्षितानामानन्त्यात् गामानय, वधान, मुञ्च
इत्यादावेकस्यैव गोपदस्यानन्ताः शक्तयः स्युः । अभिहितान्वयवादे तु गोपदस्य
स्वार्थे एकस्मिन्नेव शक्तिरिति लाघवमिति चेत्—

न—यथा चक्षुः एकैव रूपरूपत्वरूपवद्वस्त्वादिगोचरया दर्शनशक्त्या
प्रतियोगिभेदभिन्नतत्तद्दर्शनकार्यभेदहेतुः, तथा शब्दोऽपि एकैव आकांक्षितसंनि-
हितयोग्यप्रतियोगिगोचरया शक्त्या प्रतियोगिभेदेऽपि तत्तत्प्रतियोगिबोधनकार्यभेदे
हेतुः । अन्वितघटत्वादिविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति घटपदं कारणमिति
कार्यकारणभावः । शाब्दत्वावच्छेदकविशेष्यतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितघटत्वप्रका-

टिप्पणी—

पदानामन्विते आनुभाविकी शक्तिः । स्वार्थे स्मारकशक्तिः । संकेत
एव स्मारकशक्तिरिति गीयते इति अन्वितभिवाननिरूपणावसरे मथुरा-
नाथभट्टाचार्या वर्णयन्ति । तत्र संकेतस्य स्मारकशक्तित्वं मीमांसकसंगतं
न वेति विचारणीयम् ।

रताशालित्वं घटपदकार्यतावच्छेदकम् । अज्ञातज्ञापकत्वात् प्रमाणस्य अज्ञातविषय-
 तैव प्रमाणप्रयुक्ता वाच्या । प्रमाणप्रयुक्तत्वञ्च तत्कार्यतावच्छेदकत्वम् । घटत्वनिष्ठ-
 प्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितविशेष्यताशालिशब्दबोध प्रति घटपदं कारण-
 मित्युक्तौ, घटत्वीयकर्मत्वांशे अनुमित्यात्मकस्य पटत्वकरणत्वांशे शाब्दस्य घटपदं
 विनाप्युत्पत्तेर्व्यभिचारः । मीमांसकमते जातिः अनुगतसंस्थानमात्रव्यङ्ग्या । अवयव-
 संयोगविशेष एवावयवसंस्थानमित्युच्यते । तच्च द्रव्य एव संभवति न गुणादौ ।
 अतः ज्ञानगतं प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादिकं न जातिः । अपित्वखण्डो धर्मः विषयता-
 विशेषो वा । अतः पूर्वोक्तानुमित्यात्मकशब्दबोधः जायते इति व्यभिचारः । तद्वार-
 ण्याय विषयतायां शाब्दत्वावच्छेदकत्वं विशेषणमुपात्तम् । घटत्वकर्मतां शाब्दया-
 मीत्यनुभवात् घटत्वान्वितविषयतायां शाब्दत्वावच्छेदकत्वं स्वीक्रियते । निरुक्त-
 ज्ञानीयपटकरणत्वीयविषयतायाः शाब्दत्वावच्छेदकत्वम् । न घटत्वान्वितकर्मत्व-
 विषयतायाः । तत्र तामनुमिनोमीत्यनुव्यवसायात् अनुमितित्वावच्छेदकताया एव
 स्वीकारात् । इत्थञ्च घटत्वान्वितकर्मत्वादिविषयतावच्छिन्नशाब्दत्व घटपदकार्यताव-
 च्छेदकम् । अन्वितकर्मत्वादिविषयतावच्छिन्नशाब्दत्वं अमादिपदकार्यतावच्छेदक-
 मिति बोध्यम् ।

ननु घटं इत्यानुपूर्वीविशेषज्ञानत्वेन घटत्वकर्मताशाब्दबोधं प्रति कारणत्व-
 मवश्यकल्पनीयम् । अन्यथा अं घट इत्यानुपूर्वीज्ञानादपि तादृशशाब्दबोधापत्तेः ।
 तथा च घटपदत्वेन घटत्वान्वितशाब्दबोधत्वेन च कार्यकारणभावकल्पनं व्यर्थमिति
 चेत्—न—घटं, घटेन इत्याद्यानुपूर्वीविशेषाणानेकस्याप्यभावे, घटत्वान्वित-
 शाब्दसामान्याभाव उपलभ्यते । तादृशाभावे घटत्वान्वितकर्मतादिशाब्दविशेष-
 हेतुभूतघटमित्याद्यानुपूर्वीविशेषाभावकूटस्य प्रयोजकत्वरूपने गौरवात् । घटपद-
 ज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य तत्प्रयोजकत्वरूपने लाघवात् । तत्कल्पनञ्च घटत्वा-
 न्वितशाब्दत्वावच्छिन्न प्रति घटपदत्वेन (घटपदज्ञानत्वेन) कारणताङ्गीकारे एव
 संभवति, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावे
 प्रयोजकत्वात् । अतः घटत्वान्वितशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदत्वेन कारणत्व-
 मावश्यकम् ।

न च—निर्विभक्तिकघटादिपदश्रवणे घटत्वस्य स्मरणमात्रं जायते नान्वयानुभव इति सर्वसंप्रतिपन्नोऽर्थः । तत्र घटत्वान्वितशाब्दत्वावच्छिन्नाभावः न घटपदज्ञानसामान्याभावप्रयुक्तः घटपदस्यैव सत्त्वात् । परन्तु घटत्वान्वितकर्मत्वकरणत्वादिशाब्दविशेषहेतुभूतघटं घटेनेत्याद्यानुपूर्वीविशेषाभावकूटस्यैव प्रयोजकत्वं वक्तव्यम् । तथा च घटपदज्ञानसामान्याभावकालेऽपि उक्तानुपूर्वीविशेषाभावकूटस्यैव घटत्वान्वितशाब्दसामान्याभावप्रयोजकत्वसंभवेन निरुक्तकार्यकारणभावकल्पनं व्यर्थमिति—वाच्यम् ।

निर्विभक्तिकघटादिपदज्ञानकाले घटत्वान्वितशाब्दसामान्याभावे घटादिपदज्ञानसामान्याभावस्य प्रयोजकत्वासंभवेऽपि घटपदज्ञानसामान्यशून्ये पुरुषविशेषे विद्यमानायां घटत्वान्वितशाब्दत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणतायां स्वरूपसंबन्धरूपायां लाघवेन घटादिपदज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्यैव प्रयोजकत्वकल्पनात् तदनुरोधेन निरुक्तकार्यकारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वात् ।

यद्वा, घटत्वान्वितशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति सविभक्तिकघटपदज्ञानत्वेन कारणता स्वीक्रियते । एवञ्च निर्विभक्तिकघटादिपदस्थलेऽपि सविभक्तिकघटादिपदज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रयोजकता संभवतीति बोध्यम् । परन्तु घटपदं घटत्वस्य वाचकमिति व्यवहियते, नान्वितघटत्वस्य वाचकमिति, न वा अन्वितघटत्वं घटपदवाच्यमिति व्यवहियते । यादृशार्थनिरूपितत्वेन शक्तेर्ग्रहः शाब्दबोधहेतुः स एवार्थो वाच्यतया व्यवहियते । क्रियाकारकसंबन्धशाब्दबोधानुकूला शक्तिः पदे स्वीक्रियते । शक्तं पदम् । तादृशशक्तिनिरूपिका घटत्वकर्मतादिविषयकशाब्दधीः । तस्यां घटत्वशाब्दधीत्वस्य सत्त्वात् घटत्वधीनिरूपितशक्तित्वेनैव शक्तिज्ञानं कारणं लाघवात् न तु संबन्धादिनिरूपितशक्तित्वेन गौरवात् । घटत्वनिरूपितत्वेन शक्तिज्ञानस्य शाब्दधीप्रयोजकत्वाद्धटत्वमेव वाच्यतया व्यवहियते । एवञ्चान्वयस्य नानात्वेऽपि न घटादिपदस्य नानार्थत्वापत्तिः । यत्र नानाधर्माणां प्रत्येकनिरूपितत्वेन पदे शक्तिग्रहाः शाब्दबोधहेतवः, तत्रैव पदस्य नानार्थता । यथा हर्यादिपदस्य । तत्र विष्णुत्वसूर्यत्वादिप्रत्येकनिरूपितत्वेन हरिपदे शक्तिज्ञानस्य विष्ण्वादिविषयकशाब्दबोधहेतुतास्वीकारात् । अन्वयनिरूपितत्वेन शक्तिग्रहस्य हेतुताया अनङ्गी-

कारेण तद्वेदेन नानार्थत्वापत्तेरसंभवात् । अन्यान्वितघटत्वं शक्यमिति प्रामाणिक-
ग्रन्थस्य च । शाब्दत्वावच्छेदकविशेष्यतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितघटत्वप्रकारत्वं
घटपदकार्यतावच्छेदकमित्यत्र तात्पर्यमत्रसेयम् । अनुभावरूपमेव शक्तिः ।
गङ्गाया घोष इत्यादौ लाक्षणिक गङ्गादिपदं न तीरानुभावरूपम् । गङ्गापदस्य
तीरवाचकतापत्तेः । किन्तु गङ्गापदसमभिव्याहृत शक्त घोषपदमेवानुभावरूपम् ।
वाक्ये च न सर्वाणि पदानि लाक्षणिकानि । येन तादृशवाक्यस्थले अनुभावरू-
विरहाच्छब्दबोधो न स्यात् ।

एतेन वाक्यघटकानां सर्वेषां पदानां लाक्षणिकत्ववादः दूरापास्तो वेदितव्यः ॥

मतेऽस्मिन् नावा-तरवाक्यार्थबोधपूर्वक महावाक्यार्थबोध आद्यव्युत्पत्ति-
ग्रहानुरोधेन शाब्दसामान्यस्य कार्यान्वितविषयव नियतम् । घटमानयनीत्यत्र
घटमिति सुगन्तात् न घटनिष्ठ कर्मत्वमिति शाब्दबोधः । तज्ज्ञानीयघटादिविषयताया
कार्यताविषयतानिरूपितत्वाभावात् । परन्तु क्रियाकारकसंसर्गावगाही शाब्दबोध-
कार्यताविषयकः । स च न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही । तत्कारणस्य विशेषणताव-
च्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य पूर्वमभावात् । तस्मात् खलेकपोतन्यायेनैव शाब्दबोध
इति बोध्यम् ।

यद्यपि अमिहितान्वयवादद्वितीयतृतीयपक्षयोः घटमित्यत्र घटपदस्य घटत्व-
कर्मत्वादिसंसर्गानुभावरूपत्वं स्वीक्रियते । त्रियाकारकसंसर्गावगाहिमहावाक्यार्थ-
बोधहेतुता पदे नाङ्गीक्रियते । अन्वितामिधानवादिनस्तु तत्स्वीकुर्वन्ति । तथापि
अमिहितान्वयवादे प्रवृत्तिप्रत्ययार्थान्वयबोधोत्तरमेव तादृशबोधरूपकारणेन क्रिया-
कारकसंसर्गावगाहिशाब्दबोधो जायते इति सामग्रीसाकल्याणमहावाक्यार्थबोध-
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहोऽत्र भवतीति ज्ञेयम् ।

ननु तथापि “पदानि स्व स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि । अथेदानीं
पदार्था अत्रगतास्सन्त वाक्यार्थमवगमयन्ति” इति शारदं भाष्यं पदार्थानां
वाक्यार्थावगमसामर्थ्यप्रतिपादकं कथं समञ्जसं इति चेत्—

इत्थम्—पदानामन्वितामिधायित्वे अन्वयस्य प्रतीतये अन्वये शक्त्यन्तर-
पदानां वरूपनीयमिति शङ्कायामुत्तरं पदानीत्यादिभाष्यम् । गवादिपदानामावृत्ति

(जातिः) शक्या । जातिश्च व्यक्तिमन्तरा दुर्निरूप्या । अतः शब्देन प्रतीयमाना जातिः व्यक्त्या सहैव प्रतीयते । शब्दस्याकृतिप्रत्यायकत्वं स्वाभाविकं तन्निमित्तकं व्यक्तिप्रत्यायकत्वमिति आकृतिप्रत्ययः व्यक्तिप्रत्ययस्य निमित्तमिति व्यवहियते, न तु शब्देन प्रथमं जातिप्रत्ययः तदनन्तरं व्यक्तिप्रत्ययः इति । तद्वत् अन्विताभिधायिना पदेनान्वयं विनाऽन्वितबोधनासंभवात् अन्वयो बोध्यते । स चान्वयः अन्वितार्थनिमित्तक इत्युच्यते । नान्वितबोधनान्तरमन्वयावगमः । भाष्ये वाक्यार्थ-पदेन अन्वयो विवक्षितः । वाक्यतात्पर्यविषयः वाक्यार्थः । पदार्थस्वरूपश्च संगतिग्रहणसमय एव विदितम् । गां पश्येत्यादिवाक्यान्तरे च संबन्धान्तरमेव प्रतिपन्नमिति प्रकृतान्वय एव वाक्यतात्पर्यविषयः । अर्थशब्देनान्वितार्थो विवक्षितः । तथा च पदानि अन्वितमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि भवन्ति । नान्वयं पृथगभि-दधति । अथेदानीं प्रतिपन्नाः पदार्थाः अन्वितार्थाः वाक्यार्थं अन्वयमवगमयन्ति । अन्विता अन्वयमवगमयन्ति । पदानामन्वितप्रतिपादकत्वनिमित्तमन्वयप्रतिपाद-कत्वमिति, भाष्यस्य पर्यवसितोऽर्थः । अन्वये पृथक्शक्तयनङ्गीकारकथनेन पृथक्-शक्तिस्वीकारशङ्का परिहृता भवति । पदानामन्विताभिधायित्वस्य युक्तिभिः व्यवस्थापितत्वेनेयमेव व्याख्या शोभते । 'अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्' (1-1-25) इति सूत्रमपि अर्थस्य-पदार्थस्य तन्निमित्तत्वं वाक्यार्थनिमित्तत्वमाचष्टे । अन्वितः पदार्थः । वाक्यार्थश्चान्वयः । तथा च निरुक्तसरण्या अन्वितार्थस्यान्वयप्रतीति-निमित्तत्वमुक्तं भवति ।

तत्सिद्धं—

यद्यदाकांक्षितं योग्यं संनिधानं प्रपद्यते ।

तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ॥ इति ॥

इत्यन्विताभिधानवादविवरणं समाप्तम् ।

ग्रामाणिकास्तु—अलक्ष्यमशक्यञ्च वाक्यार्थं पदानि आकांक्षादिसहकारेण पदार्थस्मृतिद्वारा अवगमयन्तीति निरणैपुः । तेषामयमभिसन्धिः— व्युत्पत्तिग्रह-विधुरो न वाक्यार्थमधिगच्छति । वाक्यार्थबोधायावश्यापेक्षितव्युत्पत्तिग्राहजनकेपु

मूर्धन्यो वृद्धव्यवहारः । अपिदितकिञ्चिपदशक्तिव्यस्य पुंसः कर्मणि द्वितीया इत्यादिव्याकरणेन, गुणे शुक्लादयः इत्यादिकोशेन प्रसिद्धार्थरूपदसानिधेन विवरणेन वा व्युत्पत्तिप्रहोदयामंभवात् । अतः प्रापनिकशक्तिप्रदः व्यवहाराद्भवति । व्यवहारश्च उत्तमवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरजातप्रवृत्त्यादिः । उत्तमवृद्धोक्तं गामानयेति-वाक्यमुपश्रुत्य मध्यमवृद्ध. गामानयति । तदर्थी व्युत्पिप्तुः यगाहं संसृष्टार्थज्ञानात्प्रवर्ते तथाऽयमपि मध्यमवृद्धः संसृष्टार्थज्ञानादेव प्रवर्तेत । तद्य ज्ञानमस्य वाक्ये-नैव जातं वाक्यश्रवणात्पूर्वमप्रवृत्तेः ततः परं प्रवृत्तेः कारणान्तरस्यानुपलम्भाच्च । ततश्च गामानयेतिवाक्ये गोरुर्ममानयनस्वपार्थज्ञानजनकतामवगच्छति न तु प्रयोजकता जनकत्वग्रहे बाधकाभावात् । पदानां गृहीतसंसृष्टार्थज्ञानहेतुतानुपपत्त्या अवान्तरव्यापारविभवा पदार्थोपस्थितिहेतुतां कल्पयति । ततः आरापोद्गाम्या गवादिपदानां गवादिरूपार्थे शक्तिं गृह्णाति । तस्मादवस्थापेक्षितव्युत्पत्तिग्रह-जनकप्रमाणमूर्धन्येन व्यवहारेण संसृष्टार्थज्ञानहेतुतायाः पदे गृहीतत्वात् पदानामेव वाक्यार्थधीजनकाश्रयण समुचितं न पदामिहितपदार्थानाम् । यद्यप्यगृहीतपदा-र्थस्य वाक्यार्थबुद्धिर्नोदेतीति पदार्थज्ञानमवस्थापेक्षितम्, तथापि पदार्थज्ञानद्वारा पदमेव वाक्यार्थबुद्धिकारणम् ।

न च वाक्यार्थबुद्धयव्यवहितपूर्वकाले पदार्थज्ञानमेवास्ति, न पद-ज्ञानमिति तादृशानुभवविषयपदार्थस्यैव करणत्वमुचितमानन्तर्यादिति वाच्यम् । नलो राजासीदित्यादिवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तेः पूर्वमनुभवविषयस्य नलादिपदार्थस्यातीत-त्वेनासत्त्वात् पूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वस्यैवाभावेन करणत्वस्य दूरापास्तत्वात् ।

न/च—पदार्थकरणतावादिनाममिहितान्वयवादिना भाट्टानां मते आकृतिरेव शब्दार्थः । गामानयेत्यादौ गोत्वकर्मकमानयनमित्येव शाब्दबोधो जायते । ततः गोत्वजाला आक्षेपादेव व्यक्तिषीः । जातेश्च सदातनत्वेन न पदार्थानामतीता-नागतस्थले वाक्यार्थबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।

गवादिपदाद्बोधे बोध आवश्यकः । अन्यथा गौरानीयतामिति वाक्य-श्रवणानन्तर गवानयनादी प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । न च गोत्वजाला व्यक्तेराक्षेप-सम्भवति । आक्षेपो हि अनुमानमथोपत्तिर्वा । व्याप्यताबच्छेदकप्रकारेण व्याप्य-

ज्ञानमेव व्यापकमनुमापयति । गोपदाच्च स्वरूपत एव जातिरूपस्थिता लाघवेन तादृश्यामेव शक्तिस्वीकारात् । तथा च गवादिपदात्स्वरूपतो गोत्वज्ञानेऽपि व्याप्य-
तावच्छेदकगोत्वत्वादिना अनुपस्थितेः व्यक्तेरनुमानं ततो न संभवति ।

न च—गामानयेत्यत्र द्वितीयार्थकर्मत्वे गोपदार्थगोत्वस्य सामानाधिकरण्ये-
नान्वयः । सामानाधिकरण्येन गोत्वविशेषितकर्मत्वेन हेतुना आनयने गोकर्म-
कत्वमनुमेयम् । कर्मत्वं तु कर्मत्वत्वेनैवोपस्थितमिति वाच्यम् ।

एतादृशानुमितेः पूर्वं गोकर्मकत्वग्राहकाभावेन साध्यग्रहस्यासंभवात् ।

यदि च शब्देन गोत्वकर्मकत्वज्ञानेऽपि गवादेरुपस्थितिसहकारेण मनसा
गोकर्मकत्वग्रहसंभव इत्युच्यते, तदापि गौरानीयतामिति वाक्ये गोपदार्थस्य
गोपदात्स्वरूपत उपस्थितस्य गोत्वस्य विशेष्यतया भानानुपपत्तिः । वाक्यज्ञान-
कालेऽपि निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्य संभवेन गौरानीयतामिति वाक्यजन्यज्ञानकाले
गौरानीयतामिति निर्धर्मितावच्छेदकशाब्दापत्तेः ।

न च नैयायिकमते प्रथमान्तार्थस्य वाक्यजन्यबोधमुख्यविशेष्यत्वेऽपि
भाट्टमते आख्यातार्थभावनाया एव मुख्यविशेष्यत्वात् तत्र प्रथमान्तार्थस्य विशेष-
णतयैव भानमिति नोक्तदोष इति वाच्यम् ।

तथापि गवादावानयनकर्मत्वं नानुमातुं शक्यते । गौः आनयनकर्मतावती,
सामानाधिकरण्यसंबन्धेन आनयनकर्मताविशेषितगोत्वादित्यनुमाने हेतोः गोत्व-
स्यानयनकर्मतारूपसाध्यशून्यगोवृत्तित्वेन व्यभिचारात् । सामानाधिकरण्येना-
नयनकर्मताविशिष्टगोत्वस्य विशेषणाभावेनानयनकर्मताशून्यगोवृत्तित्वाभावेना-
व्यभिचारेऽपि, पक्षे साध्यसन्देहदशायां पक्षे सामानाधिकरण्येनानयनकर्मता-
विशिष्टगोत्वरूपहेतोर्निश्चयासंभवात् । तस्माद्गौरानीयतामिति वाक्यजन्यबोधे
व्यक्तेर्भानमावश्यकमिति तदनुरोधेन व्यक्तौ गवादिपदानां शक्तिस्वीकारस्यावश्य-
क्तया जातिविशिष्टव्यक्तीनामेव पदार्थतया नल आसीदित्यादौ पदार्थस्य नलादि-
व्यक्तेः वाक्यार्थबोधात्पूर्वमसत्त्वेन कारणत्वस्यासंभवात् ॥

न च पदार्थज्ञानमेव पूर्ववर्ति करण, तादृशज्ञानविषयतया अभिहितानां पदार्थानां करणत्वव्यवहार इति वाच्यम् ।

व्यापारवत्कारणस्यैव करणत्वेन पदार्थज्ञानस्यावान्तरव्यापाराभावेन करणत्वासम्भवात् । पदस्य तु पदार्थज्ञानमेवावान्तरव्यापार इति करणत्वमुपपद्यते ।

यदि च नव्यनैयायिकैः फलायोगव्यवच्छिन्न कारण करणमित्यङ्गीकारात् वाक्यार्थबुद्ध्यव्यवहितपूर्ववर्तिपदार्थज्ञानस्य करणत्व सम्भवतीति मन्यते, तदापि पदस्यावयानुभव प्रति कारणत्वमावश्यकम् । आकाक्षादिमत्पदज्ञान एव ससर्गधी तदभावे तदभाव इति स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकयोः सत्त्वात् ।

न चान्वयव्यतिरेकौ पदार्थस्मरणेनान्यथासिद्धाविति वाच्यम् ।

पदार्थससर्गबुद्धौ विशेषणज्ञानविधया पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि, शाब्दबोधोदात्मकससर्गबुद्धिविशेष प्रति पदस्य हेतुत्वमवश्यकल्पनीयम् । अन्यथा मानसोपनीतभानात्मकपदार्थज्ञानेऽपि शाब्दयामीत्यनुव्यवमायापत्तेः । स्वीकृते च पदहेतुत्वे मानसोपनातभानस्थले न तादृशानुव्यवसाय आपादयितुं शक्यते ।

न च शाब्दससर्गधिय प्रति शब्दजन्यपदार्थोपस्थिति कारणमिति निरुक्तस्थले शब्दजयाया उपस्थितेरभावान्न शाब्दयामीत्यनुव्यवसायापत्तिरिति वाच्यम् । गौ कर्मत्वमानयन कृतिरित्यत्र शब्दजन्यगवाशुपस्थिते सत्त्वेऽपि शाब्दगवादिससर्गबुद्धेरनुदयेन गामानयेतिपदविशेषजन्योपस्थितिः वेन हेतुत्व वाच्यम् । एवञ्च पदविशेषस्यावश्यकत्वात् तस्यैव ससर्गशाब्दबुद्धिजनकत्वमुचितम् ।

न च—वृत्त्या पदजयपदार्थोपस्थितिं निना पदज्ञानमात्रात् अन्वयधीर्नोदिति । अतः पदजयार्थोपस्थिते हेतुत्वरूपनमाप्रत्यक्षम् । क्लृप्ताया पदार्थोपस्थितिकारणताया अवच्छेदः कोटौ पदविशेषस्य विशेष एवोचितः । न तु स्वातन्त्र्येण पदविशेषस्यावयानुभवकारणवत् कल्पयितुं युक्तमिति वाच्यम् ।

घटमानय घटशमानयेत्यादिविभिन्नानुपूर्वीयाः अत्र शब्दविशेषजन्योपस्थितिः कारणतास्वीकारे, आनुपूर्वीमेदेन, एकविधशाब्दबोध प्रति गुरुधर्मा-

वच्छिन्नकारणतानन्वयप्रसङ्गेन गौरवात् । तत्तदानुपूर्व्यवच्छिन्नपदविशेषस्य संसर्ग-
बुद्धिं प्रति स्वातन्त्र्येण कारणत्वाङ्गीकारे आनुपूर्वीभेदेन कारणताभेदेऽपि गुरु-
धर्मावच्छिन्नकारणतानन्वयं नास्ति । पदार्थोपस्थितेश्च विविधानुपूर्वीसाधारणशब्द-
जन्यपदार्थोपस्थितिवेनैकैव कारणतेति लाघवम् । किञ्च, वृत्तिज्ञानसहकृत-
स्वजन्यपदार्थोपस्थितिसंबन्धेन पदविशेषस्य कारणत्वकल्पनमेवोचितं लाघवादिति
बोध्यम् ॥

न च एवं पदविशेषस्यैवान्वयबुद्धिहेतुत्वे, कवेः काव्यकरणप्रयोजकं
संसर्गज्ञानं कथं भवेच्छब्दस्याभावात् । अतः चिन्तावशेनोपस्थितपदार्थैरेव
तज्ज्ञानं स्वीकर्तुमुचितम् । एवं विनापि पदं अज्ञाताश्रयस्य श्रैत्यस्य हेषाशब्दस्य
खुरविक्षेपशब्दस्य च ज्ञानेन श्वेतोऽश्वो धावतीति संसर्गधीः पदार्थकरणतां विना न
युज्यते इति वाच्यम् ।

उत्प्रेक्षासहकृतं मन एव चिन्तोपनीतपदार्थज्ञानावान्तरव्यापारद्वारा काव्य-
करणप्रयोजकं पदार्थसंसर्गज्ञानं जनयति । मानसे च तस्मिन् संसर्गज्ञाने मन एव
करणं न पदार्थः । न चोत्प्रेक्षायाः पृथक् प्रमाणत्वं स्यादिति वाच्यम् । उत्प्रेक्षया
कदाचित् भ्रमस्य जननात् प्रमाजनकत्वनैयत्याभावेन प्रमाकरणतावच्छेदकानति-
प्रसक्तानुगतरूपाभावात् । उत्प्रेक्षाया अवान्तरव्यापाराभावेन व्यापारवदसाधा-
रणकारणत्वाभावेन कारणत्वासंभवाच्च । परन्तु प्रमाणस्य मनसः सहकारिणी
उत्प्रेक्षा । पदज्ञानं विना यद्यपि श्वेतोऽश्वो धावतीति संसर्गधीरुदेति, तथापि न
सा शाब्दरूपा । पदार्थसंसर्गज्ञानमात्रस्य वाक्यार्थबुद्धित्वाभावात् । अन्यथा चक्षुषा
जायमानस्य भूतलं घटवदित्याकारकस्य घटभूतलसंयोगज्ञानस्यापि वाक्यार्थबुद्धि-
त्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तत्र भूतले घटसंबन्धं पश्यामीत्येवानुव्यवसायः, न
शृणोमीति वा, शाब्दयामीति वा । अतः घटभूतलसंयोगः तत्र प्रत्यक्षार्थः, न
वाक्यार्थः । ततश्च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीर्लिङ्गजन्या । अनुमानञ्च अयं श्वेतः,
अश्वः, हेषावत्वादिति । न च हेषायाः श्रवणेऽपि पक्षे श्वेते हेषाज्ञानं नास्तीति
स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । श्रवणहेषाशब्दस्यावच्छेदकरूपाश्रयविशेषाकांक्षायां
उपस्थितश्चेत एव मनसा हेषावत्त्वज्ञानं संभवतीति नासिद्धिः । एतदनुमानानन्तरं,

अयं श्वेतोऽश्वः, धावति, खुरविक्षेपशब्दवत्त्वादित्यनुमितिर्भवति । अत्रापि हेतोः पक्षधर्मताज्ञानं पूर्ववद्बोध्यम् । अयं श्वेतः, धावदश्वः, हेपावत्त्वे सति खुरविक्षेपशब्दवत्त्वादित्यनुमानं संभवति । क्वचित् मनसापि तादृशधीः संभवति ।

एवञ्च पदं विना न क्वचिदपि वाक्यार्थबोधः इति वाक्यार्थबोधे पदविशेषस्यैव हेतुता स्वीकरणीया । पदार्थापेक्षया प्रथमगृहीतत्वादपि पदानां बोधजनकत्वमुचितम् ।

अपि च, नानार्थस्थले सैन्धवमानयेत्यादौ भोजनप्रकरणे लवणान्वयबोधस्य, प्रकरणान्तरे चाश्चानुपनबोधस्य चोपपत्तये शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य कारणात्वं सर्वसंप्रतिपन्नम् । तात्पर्ये-तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वम् । तात्पर्यज्ञानञ्च पदविशेष्यकमिति तात्पर्यवत्त्वेन पदज्ञानस्य शाब्दबोधकारणता क्लृप्तैव ।

-स्तेन तात्पर्यवत्त्वं न शब्दस्य वाक्यार्थबोधजनकत्वे हेतुः पाकपराणामपि काष्ठदीनां ज्वालामात्रनिष्पादकानां पाककरणत्वाभावेन व्यभिचारादिति परास्ताम् ।

पाकप्रयोजकज्वालजनकरूपस्य काष्ठगतपाकपरत्वस्य, वाक्यार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपस्य शब्दगतवाक्यार्थपरत्वस्य चान्यादृशत्वेन काष्ठे व्यभिचारस्य दुर्निरूपत्वात् । नानार्थस्थलानुरोधेन तात्पर्यवत्त्वेन पदज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वाच्च ।

तेस्मात् पदानि पदार्थप्रतिपत्तिमात्रपर्यवसायीनि, वाक्यार्थबोधस्तु अमिहितपदार्थनिमित्तक इति वादो न समीचीनः ।

एवं वाक्यार्थस्य शाब्दत्वमपि तज्ज्ञानस्य शब्दजन्यतां गमयति । न च शब्दावगतपदार्थजन्यत्वादन्यप्रतीतेः शाब्दत्वं, तद्विषयस्य च वाक्यार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वरूप शाब्दत्वमिति वाच्यम् । तथा सति चक्षुरूपप्रत्यक्षप्रमाणावगतधूमजन्यबह्वनुमितेरपि चाक्षुषत्वं, तद्विषयस्य बह्वेः चाक्षुषत्वञ्च स्यात् । ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमितिकरणत्वे धूमलिङ्गजन्यत्वादानुमितेः । न च-वधुः न धूमज्ञानमयन्तरव्यापारीकरोति, ध्यासिज्ञानाभावे धूमज्ञानादप्यनुमितेरदर्शनात्,

व्याप्तिज्ञानसत्त्वे चक्षुर्जन्यधूमज्ञानाभावेऽपि अनुमितेर्दर्शनात् । अतो नानुमितेश्चाक्षु-
षत्वम् । अत्र तु पदार्थज्ञानमवान्तरव्यापारः ।

साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥

इति वार्तिकोक्तेरिति वैषम्यमिति वाच्यम् । तर्ह्यायातं मार्गेण । न हि पदज्ञानस्य
वाक्यार्थबोधकारणत्वाभावे पदार्थज्ञानमवान्तरव्यापार इति संभवति, तज्जन्यत्वे
सति तज्जन्यजनकत्वस्यैव तदीयव्यापारत्वरूपत्वात् । अत एव पदार्थज्ञानेन
पदज्ञानस्य नान्यथासिद्धिः । व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति
न्यायात् । अन्यथा आवश्यकेनापूर्वेण स्वर्गोत्पत्तिसंभवे तज्जनकयागस्य स्वर्ग
प्रत्यन्यथासिद्धत्वापत्तेः । न च प्रमाणान्तरावगतकारणत्वनिर्वाहाय यत्र व्यापार-
कारणता स्वीक्रियते तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः । 'यजेत
स्वर्गकामः' इति श्रुतिप्रमाणावगतयागनिष्ठस्वर्गसाधनतानिर्वाह्यापूर्वकारणतायाः
कल्पनादिति वाच्यम् । व्यवहारप्रमाणावगतपदज्ञाननिष्ठवाक्यार्थबोधकारणतानिर्वा-
हायैव पदार्थोपस्थितिकारणतायाः कल्पनेनात्रापि पदज्ञानस्यान्यथासिद्धिविरहात् ।

किञ्च, प्रमाणत्वं प्रमाकरणत्वरूपमेव प्रत्यक्षादीनां क्लृप्तम् । न हि-
प्रत्यक्षादिस्थलेऽपि पदार्थस्वरूपमात्रविषयकालोचनमेवेन्द्रियफलं, न तु विशिष्टज्ञान-
मिति कल्पनं युक्तम् । अनुमानस्य चानुमितिप्रमाकरणत्वमेव सर्वसंप्रतिपन्नम् ।
अतः प्रमाणत्वात् शब्दस्यापि प्रमाकरणत्वमेवोचितं न तु प्रमाप्रयोजकत्वमिति
विभावनीयम् ।

शब्दादमुमथं प्रत्येमीति प्रतीतेः बाधकाभावेन शब्दजन्यत्वावगाहितया
वाक्यार्थबुद्धेः शब्दजन्यतैव प्रामाणिकी । न च शब्दबोधपूर्वक्षणे अविद्यमानस्य
पदज्ञानस्य कथं कारणतेति शङ्क्यम् । तदीयव्यापारस्य पदार्थज्ञानस्य सत्त्वेनैव
कारणत्वनिर्वाहात् । कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तिस्वख्यव्यापारान्यतरकत्वस्यैव कारणता-

रूपत्वात् । अन्यथा यागस्यापि स्वर्गसाधनत्वानुपपत्तेः । फलबलेन पदानुसन्धानस्य कल्पयितुं शक्यत्वाच्च ।

न च पदार्थानां संसृष्टतया संसर्गानुभवजनकत्वं क्लृप्तमिति वाच्यम् । अन्वययोग्यतामात्रेणान्वयानुभवजनकत्वस्याक्लृप्तत्वात् । अन्यथा बह्विपर्यतयोः संबन्धयोग्यत्वात् बह्वपादीनापि संयोगानुभवरूपानुमितिहेतुता स्यात् । न हि कश्चिदम्युपैति वक्षेरनुमितिहेतुताम् । न हि वयं कार्यान्वितशक्तिवादिनः, येन 'पाण्डुरेव पटी भाति यत्र गोदानरी नदी', 'राजाऽसौ गच्छति' इत्यादौ लिङ्गाद्यसममिव्याहारे पदानामन्वयबोधजनकत्वासंभवेन पदार्थानामेवान्वयानुभवजनकत्वमिति शङ्कितुं शक्यते । तस्मान्न पदार्थः वाक्यार्थबोधे करणम् ।

किञ्च, पदार्थस्य प्रमाकरणत्वे तस्यातिरिक्तप्रमाणत्वापत्तिः । न हि मीमासाभाष्यकारोऽपि तमतिरिक्तप्रमाणं श्रते । न च तस्य लिङ्गादीनामिव शब्दप्रमाणेऽन्तर्भावान्न प्रमाणान्तरतेति वाच्यम् । अङ्गताप्राहकलिङ्गादीनि श्रुतिरूपनयाऽङ्गता बोधयन्ति । श्रुतिश्च शब्दः । स एवाङ्गतां बोधयति । लिङ्गादिकन्तु तदुत्थापकमिति लिङ्गादीनां शब्देऽन्तर्भाव, मीमासकैर्ब्यवहियते । एवं चेष्टा न मानान्तरं अनुमाने शब्दे वाऽन्तर्भावदिति प्रामाणिका व्यवहरन्ति । तत्र चेष्टा द्वित्वानुमापक लिङ्ग, द्वाविति शब्दं बोधयति । अनुमान शब्दो वा द्वित्वं बोधयति । प्रकृते यदि पदार्थः शब्दमुत्थापयेत् उत्थापितश्च शब्दः वाक्यार्थमवगमयेत्, तदा पदार्थस्य शब्देऽन्तर्भावरूपनं समञ्जसं भवेत् । नत्वेवम् । प्रत्युत शब्दोपस्थापित, अर्थ एव वाक्यार्थमवबोधयतीति शब्दस्यैव पदार्थेऽन्तर्भावः वक्तुमुचितः । न च तथैवास्त्विति शङ्कनीयम् । प्रमाणपरिगणनावसरे प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्देति कथनस्यायुक्तत्वात्, प्रत्यक्षादितुल्यरूपक्षत्वेन शब्दपदस्थाने पदार्थपदस्यैव प्रयोक्तुमुचितत्वात् । पश्यतः श्वेतमारूपमित्युक्तरित्या प्रत्यक्षाद्यपस्थितपदार्था वाक्यार्थप्रमां जनयन्ति । तथा पदोपस्थापिता अपि । अतः पदार्थ एव प्रमाणगणनाया निर्देशमर्हति । न हि वर्णपरिगणनाया ब्राह्मणराजन्यौ इतिवत्, ब्राह्मणयुधिष्ठिरौ, वसिष्ठराजन्यौ इति वा निर्दिशन्ति प्रामाणिका । तस्मात्पदार्थस्य शब्दप्रमाणेऽन्तर्भावोक्तिर्न रमणीयेति, बोध्यम् ।

किञ्च, पदात् घटत्वादिपदार्थमात्रविषयकनिर्विकल्पकशाब्दबोधो जायते इत्यनुपपन्नम् । निर्विकल्पके शाब्दत्वसत्त्वे प्रमाणाभावात् । पदजन्यपदार्थज्ञान-काले हि स्मरामीत्येवानुव्यवसायो जायते न तु शाब्दयामीति । पदस्य स्मरण-जनकत्वंतु भट्टमतेऽपि स्वीकृतमेव, निर्विभक्तिकघटपदाच्छाब्दबोधाभावेन घटत्व-मात्रस्मृतेरङ्गीकारात् । न च—पदे अर्थस्य स्मरणप्रयोजकः संबन्धो नास्ति, स्मारकत्वञ्च न तादृशः संबन्धः, तदतिरिक्तसंयोगादिसंबन्धस्यैव हस्तिहस्तिपाल-कादिस्थले स्मरणप्रयोजकत्वेन दृष्टत्वात् । तदनुभावकत्वं न संबन्धः, तदनुभाव-कत्वे स्मरणजनकत्वकल्पनावैयर्थ्यात् । अतो नार्थस्मरणमिति वाच्यम् । वृद्ध-व्यवहाराधिगतपदगततत्संसर्गानुभावकत्वस्यैव स्मरणप्रयोजकत्वसंभवात् । अन्यथा अप्रामाणिकस्मृत्यनुभवविलक्षणानन्तज्ञानकल्पनायां महागौरवात् । निर्विभक्तिक-घटादिपदे घटत्वस्मरणप्रयोजकस्येव सर्वत्रापि तादृशस्य संभवात् ।

वस्तुतस्तु पदपदार्थयोः संकेतस्य संबन्धताया व्यवस्थापयिष्यमाणत्वेन न स्मरणप्रयोजकसंबन्धानुपपत्तिलेशोऽपि ।

अपि च, येन रूपेण विशिष्टे यद्रूपविशिष्टस्य संबन्धो गृहीतः, तद्रूप-विशिष्टज्ञानेन तद्रूपविशिष्टस्यैव स्मृतिरनुभवसिद्धा । घटपदस्य घटत्वविशिष्टे संकेतरूपसंबन्धज्ञानात् घटपदेन ज्ञातेन घटत्वविशिष्टस्यैव स्मृतिर्भवति न घटत्व-मात्रस्य । व्यक्तिबोधासंभवेन जातिमात्रे पदानां शक्तिर्निराकृतेति न पदान्नि-र्विकल्पकशाब्दबोधः प्रमाणपदवीमधिरोहति ।

यदप्यभ्यधायि अन्वितामिधानदूषणावसरे, वाक्यार्थो लाक्षणिकः पदबोध्य-पदार्थेन बोध्यत्वात् तीरवत् । तीरं गङ्गापदबोध्यप्रवाहेण स्मार्यते, वाक्यार्थस्तु पदबोध्येन पदार्थेनानुभाव्यते, न स्मार्यते अपूर्वत्वात् । तथा चानन्यलभ्यः शब्दार्थः इति न्यायेन, लक्षणालभ्यस्य वाक्यार्थस्य न शब्दार्थता । लक्ष्यस्य च न वाक्यार्थेऽन्वयनियमः, विषं मुद्ङ्क्वेत्यादौ लक्ष्यस्य शत्रुगृहभोजनानिष्टसाधनत्व-स्यान्वयाभावात् । प्रामाण्यानुपपत्तिरेवानुगतं लक्षणावीजम् । पदार्थबोध्यनिष्ठः पदार्थप्रतियोगिकः संबन्धो लक्षणा इति निष्कर्षः । वाक्यघटकानि सर्वाणि पदानि वाक्यार्थे लाक्षणिकानि इति ।

तदपि चिन्तनीयमेव । यतः मीमांसकानामन्वयानुभवजननसामर्थ्यमेव शक्तिः । तद्यत्सामर्थ्यं लक्षणिकस्यापीध्यते, तदा लक्षणिकस्यापि शक्तिमत्त्वात् मुख्यजघन्यविभागो न घटते इति लिङ्गाधिकरणविरोधः । मुख्यसंभवे लक्षणानोपादेयेति सर्वतन्त्रसिद्धान्तश्च विरुद्धयते ।

यदि च—पदोपस्थापितेनार्थेनान्वयबोधः । गङ्गायां घोषः इत्यत्र तु गङ्गापदेनोपस्थापितः प्रवाहः स्वसंबन्धितरीं स्मारयति । स्मृतेन तीरेण तीरान्वयबोधः । स्वजन्यार्थोपस्थितिमात्रद्वारकानुभावऋत्वमेव शक्तिः । तद्वच्च पदं मुख्यार्थकमित्युच्यते । गङ्गापदं तु स्वजन्यप्रवाहोपस्थितिजन्यतीरोपस्थितिद्वारानुभावऋमिति 'निरुक्तस्वजन्यार्थोपस्थितिमात्रद्वारकानुभावऋत्वरूपशक्त्यभावादमुख्यार्थकमित्युच्यते इति न लिङ्गाधिकरणविरोध इति मन्यते ।

तदापि—वाक्यार्थो लक्ष्य इत्यभिधानमममञ्जसम् ।

तथा हि । घटमानयेत्यादिवाक्यजन्यान्वयबोधे अपदार्थस्य भानाभावात् पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधहेतुः । घटपदात्समवायेनोपस्थितस्याकाशस्यान्वयबोधभावात् वृत्त्या पदजन्यार्थोपस्थितिः । अन्वयबोधहेतुरिति स्वीक्रियते । वृत्तिनामं पदपदार्थयोः संबन्धः । स च शक्तिलक्षणामेदेन द्विविधः । लक्षणापि पदवृत्तिरेव । एवञ्च शक्त्या लक्षणया वा पदेनोपस्थिता अर्था भासन्ते । अत एव शाब्दबोधोपयिकस्मरणप्रयोजकपदपदार्थसंबन्धो वृत्तिरिति गीयते । पदाभिहिता अर्था अन्वयमनुभावयन्तीति पक्षे न वाक्यार्थे लक्षणा नाम वृत्तिः सम्भवति । न हि वाक्यार्थस्यान्वयस्य पदात् स्वार्थप्रतियोगिकत्वसंबन्धेन स्मृतिः, ततः शाब्दबोधश्च जायते । तस्माच्छाब्दबोधोपयिकस्मरणप्रयोजकमूलसंबन्धत्वाभावात्त्रेयं लक्षणा । न च—विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्यैव जनकत्वात् संसर्गज्ञानस्याहेतुत्वात् वाक्यार्थबोधेऽन्वयोपस्थितिर्नापेक्षिता, वाक्यार्थत्वेनापूर्वत्वात्पूर्वमुपस्थितिरममविनी चेति शाब्दबोधोपयिकस्मरणप्रयोजकत्व नास्यान्वयनिष्ठसंबन्धस्य । परन्तु स्वल्पसन्तस्तस्यान्वयबोधनियामकत्वमिति वाच्यम् । तथापि निरुक्तवृत्तिवानुपपत्तेस्तदवस्थात्वात् ।

एतेन—

वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे संबन्धानुपपत्तितः ।
तत्संबन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणेऽप्यते ॥

इत्युक्तलक्षणाभावेऽपि पदानां वाक्यार्थे अन्यादृशी वृत्तिरस्तु । तदुक्तं तत्त्वविन्दौ,
“एवञ्च न चेदियं पदवृत्तिर्लक्षणमन्वेति, भवतु तर्हि चतुर्थी दृष्टत्वात्” इति—
इत्यपास्तम् ।

वृत्तिसामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वेन वृत्तिविशेषत्वस्य दूरापास्तत्वात्
विलक्षणवृत्तिकल्पनायां गौरवाच्च ।

यदि च—शाब्दधीप्रयोजकः शाब्दधीबोध्यबोधकयोः संबन्धः वृत्तिरित्यभि-
धीयते । घटपदतदर्थघटयोः शक्तिरूपः संबन्धो वृत्तिः । गङ्गायां घोषः इत्यादौ
गङ्गापदोपस्थापितः प्रवाहः स्वसंबन्धि तीरं स्मारयति । शाब्दधीबोध्यतीरस्य बोधक-
प्रवाहस्य च संबन्धः संयोगादिः लक्षणा । अत एव पदार्थवृत्तिर्लक्षणेति प्रवादः ।
'शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणा' इति प्राचीनतार्किकोक्तिरपि अशक्योपस्थितिप्रयो-
जकः शक्यनिष्ठः संबन्धो लक्षणेत्यर्थकतया व्याख्याता । लक्षणायाः पदवृत्तित्व-
मेवेति स्वीकारेऽपि, गङ्गापदस्य तीरे स्वशक्यार्थप्रवाहसंयोगादिः निरुक्तबोध्य-
बोधकसंबन्धो वृत्तिः । स च तीरस्मृतिद्वारा तीरान्वयबोधप्रयोजकः । वाक्यार्थे
अन्वये बोधे बोधकस्यार्थस्य संबन्धः तत्प्रतियोगिकत्वादिः वृत्तिः । स च
स्वरूपसन्नेव शाब्दधीप्रयोजकः । एवञ्च शाब्दधीप्रयोजकबोध्यबोधकसंबन्धत्वरूपं
वृत्तित्वमस्मदभिमतलक्षणायामुपपन्नमेवेति मन्यते ।

तदापि नेयं लक्षणा । तीरस्येव लक्ष्यत्वमिमत्स्य वाक्यार्थस्यान्वयान्तरा-
भावात् ।

मीमांसकानां मते, शक्तिः लक्षणा गौणी चेति तिस्रो वृत्तयः
स्वीकृताः । इयं चतुर्थीति तात्पर्यम् ।

न च—विषं मुद्ग्व इत्यादिवाक्यं शत्रुगृहभोजनानिष्टसाधनत्वे लक्षणिकं दृश्यते । न च तत्र लक्ष्यस्यान्वयान्तरमस्ति । अतश्च लक्ष्यस्य वाक्यार्थेऽन्वयः लक्षणायामप्रयोजक इति वाच्यम् । शक्यसंबन्धो हि लक्षणा । शक्तिश्च पदानामेव न तत्समुदायस्य वाक्यस्य । ततश्च वाक्ये शक्त्यभावेन शक्यसंबन्ध-रूपा लक्षणैव नास्ति । तस्मात् विषपदस्य शत्रुगृहभोजने क्रियापदस्यानिष्टसाध-नत्वे च लक्षणां स्वीकृत्य तयोरन्वयबोधो वाच्य इति तत्रापि लक्ष्यस्यान्वयो वर्तते एव ।

किञ्च, यथा वह्नितात्पर्येण प्रयुक्ते धूमोऽस्तीति वाक्ये धूमपदस्य न वह्निर्लक्ष्यः । अवगतेन धूमेन लिङ्गेन घहेरनुमानसंभवेनान्यलभ्यत्वात् अनन्य-लभ्यः शब्दार्थः इति न्यायात् । तथाऽत्रापि शत्रुगृहभोजने प्रसक्ते आप्तेन विषं मुद्ग्व इति वाक्यं प्रयुज्यते । तस्य च विषभोजने इष्टसाधनत्वमर्थः । स च मरणहेतौ तस्मिन् बाधितः । प्रयोक्तार्यति विरुद्धान्योपदेष्टृत्वेन हेतुना कोपोऽनु-मीयते । कोपहेतुतया च प्रसक्तं शत्रुगृहभोजनमनुमीयते । ततः तादृशभोजन-स्याकर्तव्यत्वं बलवदनिष्टानुबन्धित्वरूपमनुमिनोति इत्यनुमानपरम्परया शत्रुगृह-भोजननिवृत्तितार्पर्यकत्वं, न तु लक्षणया तद्बोधकत्वं वाक्यस्य । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् । तस्माद्वाक्यार्थे लक्षणाकथनमसमञ्जसम् ॥

अपि च, विहायापि सर्वसंप्रतिपन्नलक्षणारीति वाक्यार्थे लक्षणाङ्गीकारे निमित्तं किमिति वक्तव्यम् । प्रमाणेन प्रमेये बोधनीये, प्रमेये प्रमाणसंबन्धः प्रयो-जकः, यथा प्रत्यक्षेन प्रमाणेन घटवद्भूतलमिति ज्ञानं जायते, तत्र भूतलं विशेष्य, घटः प्रकारः, संयोगः संसर्गः, त्रिष्वपि प्रमेयेषु इन्द्रियाख्यप्रमाणसंबन्धोऽस्ति, घटभूतलयोः संयोगस्य, संयोगे संसर्गे संयुक्तसमवायस्य च संबन्धस्य सत्त्वात्, इत्यञ्चान्वयबोधे संसर्गतया भासमानेऽन्वये प्रमेये प्रमाणस्य शब्दस्य संबन्ध आवश्यकः । शक्तिरूपसंबन्धश्च निराकृत इति लक्षणाख्यः संबन्धः कल्प्यते इति न मन्तव्यम् । अज्ञातकरणस्थले संसर्गांशे प्रमेये प्रमाणसंबन्धस्य सत्त्वेऽपि ज्ञात-करणस्थले संसर्गे प्रमेये प्रमाणसंबन्धानपेक्षादर्शनेन ज्ञायमानकरणेन शब्देन प्रमाणेन बोध्ये संसर्गे शब्दसंबन्धानपेक्षात् । ज्ञायमानलिङ्गेन धूमेनानुमान-प्रमाणेन परंतो वह्निमानित्यनुमितिर्जायते । तत्र प्रमेये वह्नौ प्रमाणेन धूमेन

व्याप्तिलक्षणः संबन्धोऽस्ति । वह्निपर्वतयोः संबन्धे संयोगे प्रमेये न प्रमाण-
संबन्धोऽस्ति । न च पर्वते वह्निसंबन्धं विना हेतोः पक्षधर्मत्वमनुपपन्नमिति
पक्षधर्मतावलात् संसर्गोऽनुमितौ भासते इति वाच्यम् । तथैवात्रापि आकांक्षाबले-
नैव विनापि वृत्तिं संसर्गभानसंभवात् । तदुक्तं मणौ—“दृष्टञ्च ज्ञातकरणे
सामान्यसंबन्धितया ज्ञातस्यापि विशेषबुद्ध्युपायत्वम्, यथा वह्निसामान्य-
व्याप्ततया गृहीतस्य धूमस्य वह्निविशेषबुद्धिजनकत्वम्” इति । “सामान्यसंब-
न्धितयेति— व्यक्तिंसंबन्धितयेत्यर्थः । विशेषबुद्धीति— संसर्गबुद्धीत्यर्थः ।
वह्निविशेषबुद्धिजनकत्वम्—वह्निसंसर्गबुद्धिजनकत्वम् ॥” इति मथुरानाथ-
भट्टाचार्या मणिग्रन्थं विवृण्वन्ति ।

वाक्यार्थो न शब्दशक्यः किन्त्वन्वयलभ्य इति मृष्यामहे । अवश्यापेक्षिता-
कांक्षाभास्यत्वात् । लाक्षणिक इति तु न मृष्यामहे ।

अभिहितान्वयवादद्वितीयतृतीयपक्षवादिनस्तु घटमितिसुबन्तस्य प्रकृतिप्रत्य-
यार्थस्मरणद्वारा घटत्ववृत्तिकर्मतारूपार्थबोधजनकत्वं स्वीकुर्वन्तोऽपि क्रियाकारकयोः
संसर्गरूपमहावाक्यार्थबोधः न पदकरणकः, अपि तु सुबन्तार्थघटत्ववृत्तिकर्मता-
रूपार्थेनानुभाव्यते इति मन्यन्ते ।

तत्र यथा वृद्धव्यवहारेण पदानां वाक्यार्थबोधे हेतुता स्वीक्रियते, तथा
तेनैव प्रमाणेन अवान्तरवाक्यार्थबोधद्वारा महावाक्यार्थबोधहेतुताऽपि स्वीकर्तु-
मुचितेति बोध्यम् ।

तस्मात् पदान्येव पदार्थस्मृतिद्वाराऽन्वयबोधं जनयन्ति ।

तत्रापि वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तिरिति सत्यम् । शिविकावाहकपुरुषवत् सर्वाणि
पदानि अन्वयबोधे कार्ये संहत्य व्याप्रियन्ते इति च सत्यम् । परन्तु पदानां
नान्विते शक्तिः, किन्तु तत्तदर्थमात्रे ।

ननु वृद्धव्यवहारेण मध्यमवृद्धनिष्ठतयानुमिते संसृष्टार्थविषयके इतरान्वित-
ज्ञाने पदानां जनकत्वमवधारयति बालः । एवञ्चेतरान्वितज्ञानस्योपस्थितत्वात्तत्रैव

पदशक्तिं गृह्णाति । न तु केवलतत्तदर्थविषयकशाब्दमात्रे । तस्यानुपस्थितत्वात्
उपायान्तरेण तदुपस्थितिरूपने गौरवात् । तथा चेतरेण्वितार्थानुभवजनकत्वेन
पदमवधारितमिति अन्वितामिधानमेव सपन्नमिति चेत्—

‘ न—व्यवहारेण। इतरान्वितज्ञानस्योपस्थितौ सत्या तत्तदर्थज्ञानरूपविशेष्य-
स्याप्युपस्थितत्वमेव । न हि विशेष्यमविषयीकृत्य विशिष्टबुद्धिरुदेति । तथा चोप-
स्थिते तत्तदर्थज्ञान एव पदस्य कारणतामवधारयति, तत्तदर्थे एव शक्तिं गृह्णाति
लाघवात् नत्वन्वयशोऽपि गौरवात् इति प्राथमिकशक्तिग्रह, नान्वितविषयक ।

अथवा, भवतु प्रथमत इतरान्वितज्ञानकारणत्वग्रह इतरान्विते शक्ति-
ग्रहपर्यवसित । तथापि पश्चात् अन्यस्यान्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानात् प्रथम-
गृहीताया अपि अन्विते शक्तेश्चाग. समवति । अन्वितशक्तिवादिमते, प्रथमत
गवानयनादिकार्यलिङ्गेन कार्यान्विते शक्तौ गृहीतायामपि कार्यस्य लिङ्गादिपद-
लभ्यतया अन्यलभ्यकार्याशल्यागवत् । न च कार्यस्य पदान्तरशक्यत्ववदन्वयस्य न
पदान्तरशक्यत्व, तत्त्वस्वीकारे वा विवादपर्यवसानमिति वाच्यम् । सर्वैरपि अन्वय-
विशेषबोधनिर्वाहायाकाक्षावश्यमपेक्षणीया । स्वीकृतश्चाभिहितान्वयवादिमि अन्वि-
तामिधानवादिमिश्चाकाक्षया वाक्यार्थबोधोपयोगित्वम् । तथा च तत्तत्सर्गा-
विशेषविषयकशाब्दबोधे प्रति तत्पदसममित्याहारज्ञानकारणताया क्लृप्तत्वात्
तादृशाकाक्षयैव ससर्गलाभादन्यलभ्यत्वेन पदान्तरशक्तिलभ्यत्वानावश्यकत्वात् ।
तस्मात् प्रथमगृहीता अन्विते शक्ति अन्यलभ्यत्वलाघवतर्काभ्यां त्यज्यते ।

न चान्विते शक्तिग्रहस्य प्रथम जातत्वेन बलत्वात् न तस्य पश्चात्तनेन
तत्तदर्थशक्तिग्रहेण बाधो युज्यते इति वाच्यम् ।

‘ न प्रथमजातत्वमात्र बलवत्त्वे अबाध्यत्वे च प्रयोजकम् । यत शुक्तौ
प्रथम जातोऽपि रजतभ्रम विशेषदर्शनजन्येन पश्चात्तनेन बाध्यते । प्रत्युत
अन्यलभ्यत्वलाघवतर्काम्यामनुगृहीत तत्तदर्थे शक्तिग्रह एव युक्त्यननुगृहीत-
प्राथमिकशक्तिग्रहवाधक । दृष्टश्च विशेषशास्त्रत्वेन प्रचलस्यापि शास्त्रस्य तर्कानु-
गृहीतेन सामान्यशास्त्रेण बाध । तथाहि, कर्मफलमित्य वा नित्य वेति।विचार. ।

तत्र 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' इति श्रुतिः कर्मफलविशेषस्य चातुर्मास्यफलस्याक्षय्यत्वं ब्रूते । 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति श्रुतिः कर्मफलसामान्यस्य नश्वरत्वं बोधयति । सामान्यशास्त्रमपि यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायानुगृहीतं प्रबलं सत् विशेषशास्त्रमपि 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' इति श्रुतिं बाधते इति कर्मफलसामान्यस्य नश्वरत्वमेवेति वेदान्तिनः प्रतिपादयन्ति । तस्मात्तर्कावष्टब्धः शक्तिग्रह एव बलीयान् ।

न च सर्वैरपि प्रथममन्वितज्ञानजनकतया प्रतीयमानत्वात् अन्विते शक्तिग्रहस्य प्राबल्यमिति वाच्यम् ।

शरीरेऽहमिति प्रत्ययः कृशोऽहं, श्यामोऽहमित्यादिः सर्वेषां प्रथमतो जायते । एवं ज्योतिःशास्त्रबोधितलक्षयोजनविस्तीर्णः अर्कः सर्वैः प्रथममल्पपरिमाणतया प्रतीयते । न हि ते प्रत्यया यथार्था इति कश्चिदुपैति । परन्तु ते पश्चात्तनेन प्रमाणेन वाध्यन्ते । तस्मान्न सर्वैः प्रथमं प्रतीयमानत्वं प्राबल्यप्रयोजकम् ।

न चोपजीव्यत्वेन तस्य प्राबल्यमिति वाच्यम् ।

सामग्रीसमवधानेन दैवात्प्रथममुत्पन्नत्वेऽपि उपजीव्यत्वाभावात् । तथात्वेऽपि वा उपजीव्यस्यापि प्रबलेनोपजीवकेन बाधः संभवति । तथा हि निर्णीतं पूर्वतन्त्रे तृतीयाध्याये । कुण्डपायिनामयने श्रूयते 'यो होता सोऽध्वर्युः' इति । अत्र प्रथमश्रुतः होतृशब्दो मुख्यार्थकः । चरमश्रुतः अध्वर्युशब्दः अध्वर्युकर्मलाक्षणिकः । तथा चाध्वर्युकर्मणि होता विधीयते । तेनात्र प्रकृतितः होतुरध्वर्योश्च प्राप्तौ सत्यामपि होत्रैवाध्वर्यवं कर्तव्यमिति व्यवस्था । प्रकृतौ हि यूपपरिव्याणकाले क्रियमाणानुवादी 'परिवीरसि' इति मन्त्रः अध्वर्युणा, 'युवा सुवासा' इति मन्त्रः होत्रा च प्रयोक्तव्यः । विकृतौ कुण्डपायिनामयने तयोः प्राप्तौ एकेन होत्रा एकस्मिन्नेव यूपपरिव्याणकाले द्वयोर्मन्त्रयोः प्रयोगो न संभवति । अनोऽध्वर्युमन्यतरस्य बाधोऽङ्गीकरणीयः । 'यो होता सोऽध्वर्युः' इति प्रत्यक्षश्रुत्या आध्वर्यवकर्मणि होतुर्विधीयमानत्वादाध्वर्यवस्य बाधायोगात् । प्रकृतिव्यवस्थायां च --

प्राप्तहोतृकर्मणो बाधः । अत्र 'यो होता' इति प्रत्यक्षवचनं होतृप्राप्तिमुपजीवति । अन्यथा यो होतेति सिद्धयद्दोतृनिर्देशानुपपत्तेः । विकृतौ पदार्थप्राप्तिरुपकार-
मुखेनैवेति होतृकर्मप्राप्तिरपि वचनस्योपजीव्या । होतृकर्मप्राप्तिश्चाविशेषेण प्रवृत्ता
'युवा सुवासा' इति मन्त्रप्रयोगमपि स्पृशति । एवमभ्युपजीवरूपस्य प्रत्यक्षवचन-
त्वेन प्रबलत्वादुपजीव्यस्यैव होतृकर्मणो बाधः सिद्धान्तितः । एवमत्रोपजीवरूपस्य
अन्यलभ्यत्वलाघवतर्कसहकृतत्वेन प्रबलत्वात्तेनोपजीव्यस्यापि प्राथमिरान्वितशक्ति-
ग्रहस्य बाधो युज्यते ।

न च प्रथममन्वितार्थज्ञाने साक्षात् कारणत्वं गृहीतमिति तद्विरोध इति
वाच्यम् । बालः साक्षात्परम्परासाधारणं कारणत्वमेव गृह्णाति । कारणताग्राह-
कान्वयव्यतिरेकादेरुभयसाधारणत्वात् । ततः बाधकाभावनिश्चयमहकृतः अन्वय-
व्यतिरेकग्रहः साक्षात्कारणत्वनिर्णायकः । अत एव स्वतःप्रामाण्यवादिनां
मीमांसकानां मते प्रामाण्यस्योत्सर्गिकत्वेऽपि बाधाभावनिश्चयसहकृतसामान्य-
सामप्रचैव प्रामाण्यनिर्णयो भवति । अतश्चोत्पन्ने ज्ञाने इदं प्रमा नवेति सन्देह
उपपद्यते । बाधाभावनिर्णयेन प्रामाण्यस्य पूर्वमनिर्णीतत्वात् । इत्यञ्च बालः अन्य-
लभ्यत्वादेः बाधकस्याभावं न निश्चिनोति । अतश्च बाधकाभावरूपसहकारा-
भावात् न साक्षात्कारणतानिर्णयः पूर्वं जातः, परन्तु सामान्यतः कारणतानिर्णय
एव जातः ।

तस्मात्, कार्यान्वितशक्तिवादिमते, घटमानयेत्यादौ बालेन प्रथमतो
गृहीतानयनकार्यविशेषान्विते शक्तिग्रहेऽपि पश्चात्कार्यविशेषे, अन्वितशक्तिवादि-
मते, प्रथमतः कार्यान्विते शक्तिग्रहेऽपि पश्चात् कार्यस्यान्यलभ्यत्वेन कार्यांशे च
'यथा शक्तेस्त्यागः', तथा प्रथमतः अन्विते शक्तिग्रहेऽपि जाते लाघवान्यलभ्यत्व-
प्रतिसन्धानात् पश्चात् अन्वयेऽपि शक्तिस्त्वय्यते इति पदानामन्वये न शक्तिः
प्रामाणिकी ॥

ननु शब्दवृत्तिविषय एव शब्दबोध्यः इति नियमः स्वीकरणीयः,
अन्यथा घटमानयेति वाक्याच्छब्दवृत्त्यविषयस्य, पटस्यापि बोधापत्तेः । यद्यपि

ज्ञायमानकरणस्थले प्रमाणेन धूमेन लिङ्गेन संबन्धं विनापि पर्वते वहिसंबन्धोऽनु-
मितौ भासते, तथापि ज्ञातकरणं शब्दः वहिसंबन्धं शब्दवृत्तिमपेक्ष्यैव बोधयति ।
पर्वतो वहिमानिति वाक्यमेव वहिसंसर्गं बोधयति, न पर्वतो वहिरिति वाक्यम् ।
स च संसर्गः मतुप्रत्ययशक्तिविषयः तस्य संबन्धशक्तत्वात् । तथा च शाब्दबोधे
भासमानस्य संसर्गस्य शब्दवृत्तिविषयत्वमावश्यकमित्यन्विते शक्तिरात्रयकीति चेन्न ।
घटः पटो नेत्यत्र पटप्रतियोगिकभेदः, घटे पटो न इत्यत्र पटप्रतियोगिकाल्यन्ता-
भावश्च बुध्यते । समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञः,
अन्योन्याभावबोधकतायाः, सप्तम्यन्तानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञः, अत्य-
न्ताभावबोधकतायाश्च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । तत्र नञर्थे अभावे घटपदार्थः प्रति-
योगितासंबन्धेनान्वेति । न च प्रतियोगित्वशक्तं किमपि पदमस्ति । तस्मात्
शब्दवृत्त्यविषयस्यापि प्रतियोगिसंबन्धस्य प्रतियोगित्वस्य शाब्दबोधे भानात्
शब्दवृत्तिविषयस्यैव शाब्दबोधविषयत्वमिति नियमोऽप्रामाणिकः । नाध्यतिप्रसङ्गः
शङ्कनीयः, वृत्त्यविषयस्य शब्दबोध्यत्वे शक्यप्रतियोगिकान्वयत्वस्य नियामकता-
स्वीकारात् ।

न च नञ्पदवृत्तिविषय एव प्रतियोगिसंबन्धः । तदन्यवाचि तदभाववाचि
च नञ्पदम् । तदन्यशरीरे प्रतियोगिनो भेदस्य च संबन्धोऽपि प्रविष्टः । अतश्च
तद्वाचिनञः शक्यकोटावपि प्रतियोगिसंबन्धः प्रविशत्येवेति वाच्यम् । घटादन्यः
इत्यादौ अन्यशब्दस्य भेदवानर्थः । भेदे घटस्य संबन्धः प्रतियोगित्वं घटपदोत्तर-
पञ्चम्या बोध्यते नान्यशब्देन । अनन्यलभ्यः शब्दार्थः इति न्यायात् । एवमेव
घटस्याभावः इत्यत्र अभावपदशक्यार्थः अभाव एव । तत्र घटीयसंबन्धस्तु घट-
पदोत्तरषष्ठीविभक्त्या बोध्यते । तस्मादन्याभावशब्दयोः शक्यकोटौ प्रतियोगि-
संबन्धस्याप्रविष्टत्वेन तत्संमानार्थकनञः शक्यकोटावपि प्रतियोगिसंबन्धस्याप्रवे-
शात् । न च घटादन्यः इत्यत्रान्यपदसमभिव्याहारे संबन्धबोधकपञ्चमीव, घट-
स्याभावः इत्यत्र संबन्धबोधकषष्ठीव च भेदार्थकनञ्प्रयोगे संबन्धबोधकपञ्चमी,
अभावार्थकनञ्प्रयोगे तादृशी षष्ठी च स्यादिति, घटान्न, घटस्य न, इति प्रयोगा-
पत्तिरिति वाच्यम् । घटान्नेति प्रयोगमापादयता केन सूत्रेण पञ्चमी भवतीति

वक्तव्यम् । न तावत् 'अन्यारा'दिति सूत्रेण । अन्यशब्दस्येतरशब्दस्य चाप्र-
योगात् । न च तत्सूत्रे अन्यशब्दः अन्यार्थकपदपरः, इतरपदोपादानञ्च
स्पष्टार्थमिति अन्यार्थकनञ्योगेऽपि तेन सूत्रेण पञ्चमी स्यादिति वाच्यम् । तत्रा-
न्यशब्देनान्यार्थकपदस्य विवक्षितत्वे घटादेकः इति प्रयोगापत्तिः । एकशब्दस्या-
न्यार्थकत्वात् । न चैकपदस्य नान्यत्वेनान्यार्थकता । परन्तु सममिव्याहृत-
पदार्थान्यत्वोपलक्षितनिष्ठयक्तुघुद्धिविषयतावच्छेदकवदत्वादिनैव । चैत्रं एकमान-
यति मैत्रश्चापरमित्यत्र घटत्वपटत्वादिनैव आनयनकर्मत्वान्वयबोधः । न तु पट-
घटान्यत्वादिना, अन्यत्वान्वयिप्रतियोगिवाचकपदासममिव्याहारात् । तथा
च नैकपदसममिव्याहारे पञ्चम्यापत्तिरिति वाच्यम् । तच्छब्दस्य बुद्धिस्यवाच-
कत्वेनान्यार्थकतच्छब्दयोगे घटात् सः इति प्रयोगापत्तेर्दुर्भारत्वात् । एवञ्चान्या-
रादिति सूत्रे अन्यशब्दः शब्दपर एव नान्यार्थकपदपरः । इत्यमेवान्यशब्दस्य
शब्दपरत्वं व्यवस्थापितं नव्यवैयाकरणैः । तस्मान्न नञ्योगे पञ्चमी अन्यारादिति
सूत्रेणापादयितुं शक्यते ।

अन्यपदस्यार्थपरतापक्षेऽपि अन्यार्थकतदादिपदव्यावर्तकविशेषणस्यैव प्रयो-
गानुसारेण निपातातिरिक्तत्वस्यान्यार्थकपदे विशेषणान्न पूर्वप्रयोगातिप्रसङ्गः ।

एवं घटस्य नेति प्रयोगापत्तिर्न संभवति । षष्ठ्यां प्रतियोगित्वरूपसंबन्धार्थ-
कत्वस्य क्लृप्तत्वेऽपि, प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया संबन्धविवक्षायामेव 'षष्ठी शेषे'
इति सूत्रेण षष्ठीविधानात् । न चात्र प्रतियोगित्वसंबन्धः प्रातिपदिकार्थविशेष्य-
तया विवक्षितः, परन्तु संसर्गतयेति नोक्तापत्तिः । न च घटविशेष्यतया प्रति-
योगित्वविवक्षायां घटस्य नेति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगित्वस्य नञर्थ-
तायामपि तदर्थकदेशप्रतियोगित्वान्वयाधेयत्वस्य संबन्धस्य घटप्रातिपादिकार्थ-
विशेष्यतया विवक्षायां घटस्य न इति प्रयोगापत्तेः दुर्भारत्वात् । घटस्य विषयत्वम्
इत्यादिप्रयोगेन स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वार्थकतायाः षष्ठ्या क्लृप्तत्वात् ।

यदि च घटस्य रूपमित्यादिप्रयोगेन समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य
षष्ठ्यर्थतायाः क्लृप्तत्वेऽपि शाखासमन्वैतवृक्षतात्पर्येण 'शाखाया वृक्षः' इति न

प्रामाणिकः प्रयोगो दृश्यते पूर्वप्रयोगाभावात् । अतः एवानभिधानेन बहवः प्रयोगा-
वार्थन्ते वैयाकरणैः । तथा च पूर्वप्रयोगाभावात् न, नञर्थकदेशप्रतियोगित्वा-
न्वय्याद्येयत्वंविवक्षया 'घटस्य न' इति प्रयोगापत्तिरिति मन्यते । तदा प्रति-
योगित्वस्य (संबन्धस्य) नञर्थताविरहेऽपि पूर्वप्रयोगाभावेनैव घटस्य न इति
प्रयोगो वारयितुं शक्यते ।

तस्मात् शब्दबोध्यस्य वृत्तिविषयत्वनियमाभावात् न तदनुरोधेनान्विते
शक्तिः सिद्धयति ॥

न च पदश्रवणानन्तरमन्वयविशेषे जिज्ञासोदेति । विशेषजिज्ञासायाश्च
सामान्यज्ञानं कारणम् । अतः सामान्यतोऽन्वयवति पदार्थे पदानां शक्तिः
स्वीकरणीया । अतएव, राजपुरुषः इति वाक्यजन्यप्रत्ययानन्तरं, किं राज्ञः
पुरुषः, उत राज्ञां पुरुषः इति संख्याविशेषजिज्ञासोदयात्, समासजन्यबोधे
अभेदैकत्वसंख्यापि भासते इति शाब्दिका वदन्ति इति शङ्कनीयम् । पदात्पदार्थ-
मात्रप्रत्ययेऽपि पदार्थत्वेनान्वयस्यानुमानसंभवेनान्वयविशेषे जिज्ञासाया उपपत्तेः
नान्विते शक्तिरावश्यकी । अन्यथा आम्रादिफलविशेषदर्शनानन्तरं तत्र रस-
विशेषजिज्ञासा जायते इति तत्कारणं रससामान्यविषयकं फलविषयकं चाक्षुष-
ज्ञानमापद्येत । न हि फलविशेषचाक्षुषस्य रससामान्यविषयकत्वं कश्चिदभ्युपैति ।

ननु पदमन्वयतात्पर्यकतयान्वयप्रतिपादकमित्यविवादम् । तात्पर्यनिर्वा-
हिका च वृत्तिः । पदतात्पर्याधीनबोधे पदवृत्तिज्ञानापेक्षया दर्शनात् । अन्व-
यांशे न गौणी वृत्तिः, नापि लक्षणा पूर्वोक्तयुक्तेः । अतस्तत्र शक्तिरेव तात्पर्य-
निर्वाहिका । तथा च प्रयोगः, अन्वयः पदशक्यः, वृत्त्यन्तरं विना पदप्रति-
पाद्यत्वादिति इति चेन्न ।

अवश्यकल्पनीयकारणभावेनाकांक्षाज्ञानेनैवान्वयबोधसंभवात् वृत्तिं विनापि
तात्पर्यनिर्वाहेणान्वये वृत्तिर्न कल्पनीया । यदि क्वचित् तात्पर्यज्ञानाधीनबोधस्य
वृत्तिज्ञाननिर्वाह्यत्वदर्शनात् सर्वत्र तथा कल्प्यते । तदा क्वचित्तात्पर्याधीनशब्द-
बोधस्य शक्तिनिर्वाह्यत्वदर्शनात् गङ्गायां घोषः इत्यत्रापि तीरतात्पर्याधीनबोध-

निर्वाहाय गङ्गापदस्य तीरे शक्ति स्यात् । यदि च शक्तिं विनापि शक्यसंबन्धरूप-
लक्षणया तापर्याधीनत्वबोधनिर्वाह इति न तीरे शक्तिरियुच्यते, तदा वृत्तिं
विनापि आकाशात्प्रेन तात्पर्यज्ञानाधीनत्वबोधनिर्वाहात् नाक्ये वृत्ति
कल्प्यते । अतएव, अन्वय पदशक्य, वृत्त्यन्तर विना पदप्रतिपाद्यत्वादित्यनु-
मानमप्रयोजकम् ॥

विनापि वृत्तिं तात्पर्यज्ञानाधीनत्वो बोध बहुषु स्थलेषु दृष्ट । तथाहि, वहि-
तापर्येण धूमोऽस्तीति वाक्य प्रयुञ्जते प्रामाणिका । तत्र धूमशाब्दबोधे जाते
धूमेनानुमीयते वहि । न ह्यत्र धूमपदस्य वह्नौ लक्षणामभ्युपगच्छन्ति ।

एव—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥

इति पद्य प्रियगमनाकर्तव्यत्वात्पर्यक्रमम् । अत्र तापर्यनिर्वाह्य गमनाकर्तव्य-
त्वबोध न वृत्तिज्ञाननिर्वाह्य । परंतु, ममापि तत्र जन्म भूयादिति वाक्य
जयबोधे वृत्ते, मरण विना पुनर्जन्माभावात् जन्मना मरणमाक्षिप्यते । तदनन्तर
मरणहेतुत्वमुपस्थितस्य गमनस्य मनसा बुध्यते । तत मानसज्ञानविषयीभूतेन
प्रियामरणहेतुत्वेन हेतुना गमने अकर्तव्यत्वमनुमीयते, मया गमन न कर्तव्य,
प्रियामरणहेतुवादिति ।

अवयवग्रन्थे न्यायलक्षणे न्यायस्य विशिष्टैकार्थबोधजनकत्व दूषयिवा,
“एकवाक्यताव्यवहारस्तु विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिपरतामात्रेण” इति ग्रन्थेन दीधिति
कारा एकवाक्यताव्यवहार समर्थयति । तत्र “तपरता च तामजनयतोऽपि
उत्तरेतरवाक्यप्रयोजिकामाकाशामुत्थापयत प्रतिज्ञादे, इह धूम इत्यादिवचसा
मानुमानिकवह्न्यादिधीपरतावनिर्वाहयेव तप्रयोजकतया ।” इति श्रीगदाधरभग्न
चार्या विवृण्वति । लघुचन्द्रिकाया द्वितीयमिध्यात्वविचारे ‘नेह नानास्ति
किञ्चन । इति श्रुतिजयबोधनिरूपणानसरे “विनाशिद्दृश्यत्वावच्छेदेनाप्राति-
भासिकस्वरूपनिश्चयस्यानुमितिद्वारोक्तश्रुतितात्पर्य-

विषयत्वसंभवात्" इति श्रीब्रह्मानन्दसरस्वत्यो निरूपयन्ति । तथा च विनापि वृत्तितात्पर्यनिर्वाहस्य बहुषु स्थलेषु दृष्टत्वान्न तात्पर्यनिर्वाहायान्वये वृत्तिः कल्पयितव्या ॥

ननु घटमानयेत्यत्र समवायेन घटपदादुपस्थितस्याकाशस्यान्वयबोधवारणाय तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितेः कारणत्वं वक्तव्यम् । अन्वये वृत्त्यस्वीकारे वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितेः कारणस्याभावात् तस्य शाब्दानुभवविषयता न संभवति । न च सांसर्गिकविषयताभिन्नतद्विषयताशालिशब्दबुद्धिप्रत्येव वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितेः कारणत्वं कल्प्यते । अन्वयविषयतायाश्च सांसर्गिकविषयतात्वान्न दोष इति वाच्यम् । कार्यतावच्छेदककोटौ सांसर्गिकविषयताभिन्नत्वनिवेशे गौरवात् । तथा चान्वयस्य शाब्दानुभवः कथमुपपद्यते इति चेन्न ।

सामान्यतः तद्विषयकशाब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितेः हेतुत्वस्वीकारे, यत्र पदार्थतावच्छेदकगोत्वे, पदार्थे गवि च स्वतन्त्रशक्तिज्ञानात् विशेषणविशेष्यभावानापन्नयोगो गोत्वयोरुपस्थितिः, तत्र गोत्वप्रकारेण गोविषयकशाब्दबोधापत्तिः । अतः तद्धर्मप्रकारेण तद्विषयकशाब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्मावच्छिन्नतद्विषयकोपस्थितिर्हेतुरिति स्वीकरणीयम् । एवञ्च वृत्त्यनुपस्थाप्यस्यान्वयस्य बोधे न किमपि बाधकं, संसर्गांशे विशेषणस्य प्रकारताख्यविषयता न स्वीक्रियते इति तद्धर्मप्रकारकतद्विषयकबोधपदेन अन्वयविषयकस्योपादानासंभवेन वृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्मावच्छिन्नतद्विषयकोपस्थितेरनपेक्षणात् ।

न चोक्तदोषवारणाय निरुक्तविशेषकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वेऽपि, सामान्यतः विषयतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति विषयतासंबन्धेन वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुताया अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् अन्वयेऽपि शक्तिरावश्यकतीति वाच्यम् । शक्त्योपस्थितस्येव लक्षणयोपस्थितस्यापि शाब्दबोधो जायते । शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिरूपकारणाभावेऽपि तीरादिलक्ष्यार्थविषयकशाब्दबोधस्य, लक्षणाज्ञानजन्योपस्थित्यभावेऽपि शक्यार्थविषयकशाब्दबोधस्य चोदयेन व्यतिरेकव्यभिचार इति तद्धारणाय, तत्तद्वृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यव्यवहितोत्तरशाब्दबोधं प्रति तत्तद्वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः हेतुत्वं वक्तव्यम् । तथा च शक्तिलक्षणारूपवृत्तिज्ञानजन्यतदु-

पस्वित्त्वव्यवहितोत्तरत्वस्यान्यविषयवबोधेऽसरणेन कार्यनावच्छेदकानामान्तवात्
तत्र न वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिरपेक्ष्यते ।

न च शक्तिलक्षणान्यतरज्ञानजन्येपस्थितित्रेनानुगतरूपेणोभयविधोपस्थिते.
हेतुत्व संभ्रवीतीति निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वं न निवेशनीयमिति वाच्यम् । अन्यतर-
त्वस्यान्यग्रहोपाधित्वे गानाभावात् भेदद्वयावच्छिन्नभेदरूपः गत् शक्तिभेदविशिष्ट-
लक्षणामेदावच्छिन्नभेदरूपान्यतरत्वस्य कारणतावच्छेदकनीटौ निवेशे, अन्यतरत्व-
घटकशक्तिभेदलक्षणामेदयो मिय विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण लक्षणा-
भेदविशिष्टशक्तिभेदावच्छिन्नभेदरूपान्यतरत्ववटितरूपेणापि कारणतापरया द्विविध-
गुरुभर्मावच्छिन्नकारणतावृत्ति ।

• न च शान्दबोधोपयिकोपस्थितिजनकसंन्यतरूपेण वृत्तित्वेन शक्ति-
लक्षणे अनुगतीकृत्य, तादृशसंन्यतरज्ञानजन्यतदुपस्थिति वेन कारणताङ्गीकारे
न व्यभिचार इति नाव्यवहितोत्तरत्वं निवेश इति वाच्यम् । शान्दबोधजनकत्व-
घटितधर्मेण शान्दबोधजनकतास्वीकारे आत्माश्रयात् ।

न च शक्तिविषयकज्ञानजन्यतदुपस्थिति त्रेनैव शक्त्यधीनपदार्थोपस्थिते
लक्षणाधीनपदार्थोपस्थितेश्चानुगम संभ्रवति । घटशक्त घटपदमिति शक्तिज्ञान-
जन्योपस्थितेरिव घटसंबन्धि पटशक्त पटपदमिति लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितेरपि
घटसंबन्धिपटनिरूपितशक्तिविषयकनिरुक्तलक्षणाज्ञानजन्यत्वात् । इत्यत्र न
परस्परव्यभिचार इति नाव्यवहितोत्तरत्वं निवेश इति वाच्यम् । घटवाश्रयवाचकात्
द्रव्यपदादञ्जातस्य घटत्वप्रकारकशान्दबोधवारणाय तद्धर्मप्रकारकशान्दबोधे
तद्धर्मविशिष्टनिरूपितत्वेन शक्त्यवगाहिज्ञानस्योपयोगितया तद्धर्मविशिष्टनिरूपितत्वेन
शक्त्यवगाहिज्ञानजन्योपस्थितित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वात् । घटसंबन्धि पटशक्त
पटपदमिति लक्षणाज्ञानस्य संबन्धिनिरूपितत्वेन शक्त्यवगाहित्वेऽपि घटत्वविशिष्ट-
निरूपितत्वेन शक्त्यवगाहित्वात् तादृशशक्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वस्य लक्षणा-
धीनोपस्थितिसाधारण्याभावात् ।

एव पदे व्यर्थवाचकत्वावगाहि, अर्थे पदवाच्यत्वावगाहि चेति द्विविधमपि
शक्तिज्ञान विनिगमनाविरहात् शान्दबोधप्रयोजकम् । शक्तिप्रतियोगित्वशक्त्या-

घटपदत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयीभूत शान्द्रबोधलक्षणं ज्ञानं अन्वय-
मनवगाह्य न जायते इति घटशक्तिज्ञानादेवान्वयस्य भानं संभवति । तस्मादन्वयांशे
कुञ्जशक्तिरस्ति । ज्ञातशक्तिकपदजन्यज्ञानविषयत्वाभावाद्द्वयो न वाच्यः ॥

अथवा, ज्ञानस्वप्रकाशत्ववादिनां प्रामाण्यमीमांसकानां मते घटादि-
पदाधीनमपि ज्ञानं मितिमातृघटादिविषयक जायते । घटविषयकानुभवजनके
घटपदे मितिमातृविषयकानुभवजनकत्वमन्यस्ति । तथापि सर्वत्र ज्ञाने स्व-स्वाश्रय-
विषयकत्वनैयत्यात् मितिमातृविषयतयोः न घटपदजन्यतावच्छेदकता । परन्तु
घटादिविषयताया एव । तद्विषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वमेव घटादि-
पदे शक्तिः । ततश्च घटपदस्य न मितिमातृवाचकत्वमितीभ्यते ।

तथैवास्माभिरपि, तद्विषयकत्वावच्छिन्नबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकता-
प्रकारकेसरेच्छाविषयत्वमेव तद्वाचकत्वं, तत्पदजन्यतावच्छेदकविषयत्वप्रकारतानिरू-
पितभगवदिच्छाविशेष्यत्वमेव तत्पदवाच्यत्वमिति स्वीक्रियते । यद्यपि अन्वयविषयक
पदार्थबोधं जनयति पदं, तथापि अन्वयविषयकत्वं न पदजन्यतावच्छेदकं
गौरवात्, तस्य चाकाक्षाज्ञानकार्यतायामेवावच्छेदकत्वात् । तदुक्तं मणौ—
“घटज्ञानत्वं शक्यतावच्छेदकं, नत्वन्वितघटज्ञानत्वं गौरवादन्यलभ्यत्वाच्च” इति ।
अत्र शक्यतावच्छेदकपदेन कार्यतावच्छेदकं विवक्षितम् । इत्यन्वान्वयविषयतायां
घटादिपदजन्यतावच्छेदकत्वस्य बाधात् सन्मात्रप्राहिणी भगवदिच्छा न बाधित
घटपदजन्यतावच्छेदकत्वमवगाहते इति घटपदजन्यतावच्छेदकविषयत्वप्रकारता-
निरूपितभगवदिच्छाविशेष्यताया अन्वये विरहान्वावयस्य घटादिपदवाच्यत्वापत्तिः ॥

वस्तुतस्तु, तीरं बोधविषयो भवतु, बोधः गङ्गापदजन्यो भवतु इत्याकार-
कत्वेऽपि भगवदिच्छायाः सन्मात्रविषयकत्वोपपत्तेः गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छाविशेष्यतायाः तीरेऽसत्त्वाद्यया तीरस्य गङ्गापद-
वाच्यत्वाभावः, तथा, अन्वयः बोधविषयो भवतु, बोधः घटादिपदजन्यो भवतु
इत्याकारिकाया एवेश्वरेच्छायाः स्वीकारेण तावदेव तस्याः सन्मात्रप्राहित्वोपपत्तेः
घटादिपदजन्यबोधविषयतात्वेन तादृशबोधविरयतायाः अन्वयांशे भगवदिच्छाया-
नवगाहनात् घटादिपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छा-
विशेष्यतायाः अन्वये विरहान्न तस्य घटादिपदवाच्यतेति बोध्यम् ॥

तदयं निर्गलितोऽर्थः—वाक्यार्थावगमतात्पर्येण प्रयुक्तानि पदानि स्वार्थ-
स्मरणद्वारा अन्वयबोधं जनयन्ति । ये तु वादिनः पदानि पदार्थप्रतिपादनावसित-
व्यापाराणि इति वदन्ति, तैरपि “पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्”
इति वदद्भिः भङ्ग्यन्तरेण पदानां वाक्यार्थानुभवकारणता स्वीकृतैव । पदार्थप्रति-
पादनस्य व्यापारत्वमभ्युपगम्यान्वयस्य शाब्दत्वं निर्व्यूढं तैः । पदार्थज्ञानस्यावान्तर-
व्यापारत्वोक्तिरेव वाक्यार्थावगमं शब्दजन्यमङ्गीकारयति ।

अन्विताभिधानवादिनस्तु अन्वितार्थबोधशक्तिं स्वीकुर्वाणाः कण्ठरत्रेणैव
पदानां शाब्दान्वयानुभवकारणतामभ्युपगच्छन्ति । अभिहितान्वयवादिनः पदेन
स्वार्थजातिविषयकनिर्विकल्पकं ज्ञानं स्मृत्यनुभवविलक्षणमभिधाननामकं जायते इति
मन्यन्ते । तत्र विलक्षणनिर्विकल्पकशाब्दज्ञानकल्पनं न समञ्जसमिति पदेन
स्वार्थस्मरणं जायते इति तदीयपक्षान्तरमेवास्मभ्यं रोचते । न केवलं पदानां
शाब्दान्वयानुभवकारणतास्वीकारेणान्विताभिधानवादिनोऽस्माकं संनिहिताः । अपि
तु पदजन्यपदार्थस्मरणाङ्गीकारेणापि । यद्यप्यन्विते शक्तिवादिनां तेषां मते
अन्वयेऽपि पदशक्तिरस्ति, तथापि सा आनुभाविकी शक्तिः न स्मारकशक्तिः ।
पदैः इतरान्वितार्थविषयकशाब्दानुभवो जायते । पदानि स्वार्थजातिस्मारकाणि ।
शुद्धाया जातेः व्यक्तिं विना भानासंभवात् पदजन्यं जातिस्मरणं व्यक्तिविषयकमपि
भवति । तदधीनः शाब्दबोधोऽपि व्यक्तिविषयकः । परन्तु व्यक्तिविषयता पदशक्ति-
प्रयोज्या न वेत्यन्यदेतत् । अभिहितान्वयवादिमिस्तु प्रथमं पदात् जातिविषयक-
निर्विकल्पकशाब्दबोधः, ततो वाक्यार्थबोधः, तदनन्तरमेवाक्षेपात् व्यक्तिविषयक-
बोधः स्वीक्रियते । वयं तु जातिविशिष्टशक्तिवादिनः पदेन जातिविशिष्टव्यक्ति-
स्मरणमङ्गीकुर्मः ।

संसर्गेऽपि प्रमेये प्रमाणसंबन्धस्य प्रत्यक्षादिस्थले दृष्टत्वात् सर्वत्र प्रमेयस्य
प्रमाणसंबन्धावश्यकतां मन्यमानाः अभिहितान्वयवादिनः, पदबोधः शक्यार्थः,
पदार्थबोधो लक्ष्यार्थ इति व्यवस्थामनुरुन्धानाः अन्वयं पदाभिहितपदार्थबोधं
लक्ष्यं स्वीकुर्वन्ति । शब्दवृत्तिज्ञानविषयस्यैव शाब्दानुभवविषयत्वमिति नियममुर-
कुर्वाणा अन्विताभिधानवादिनः अन्वितशक्तेरन्वयपर्यन्ततामभ्युपगच्छन्ति ।

उभयेषामपि मते अन्वयस्य वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् शाब्दबोधोत्पत्तिमुपस्थितिर्नास्ति ।
पदार्थस्मरणानन्तरमेवान्वयबुद्धिर्जायते । तत्र चाकांक्षादिकं सर्वैरुपजीव्यते ।
अतः विनैव वृत्ति शक्तिं लक्षणां वा अन्वयस्य संसर्गस्याकांक्षया भानं वयं वदामः ।

अनधिगतार्थविषयकत्वं ज्ञानस्य प्रमात्वं, अनधिगतार्थबोधकत्वं प्रमाणत्व-
मिति स्त्रीकुर्वाणा मीमांसकाः, अनधिगतार्थविषयतायां प्रमाणप्रयोज्यत्वस्य प्रमाण-
जन्यतावच्छेदकत्वस्यावश्यकतां मन्यमानाः संसर्गविषयतायाः पदजन्यतावच्छेद-
कत्वमभ्युपगच्छन्ति । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमाणत्वादिनः लाघवपक्षपातिनो वयं
तु संसर्गविषयतायाः पदजन्यतावच्छेदकत्वं नाङ्गीकुर्मः ।

अयश्चापरो विशेषः, यत्, कार्यान्वितशक्तिवादिनो मीमांसकाः कार्यता-
स्मारकशक्तिमल्लिङ्गादिसममिव्याहाराभावे अन्वयबोधमपलपन्ति, अमंसर्गाग्रह-
मन्वयबोधस्थाने स्थापयन्ति । अत एवान्तरवाक्यार्थबोधस्य शाब्दत्वं नाभ्युप-
गच्छन्ति कार्यताविषयकत्वाभावात् । अपितु खलेरूपोतन्यायेन वाक्यार्थबोधं
वदन्ति । वयं तु न कुत्रापि शाब्दबोधमपलपामः इति ।

अभिहितान्वयवादे द्वितीयतृतीयपक्षयोः खण्डवाक्यार्थबोधस्य विशेषणता-
वच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य संपन्नत्वात् महावाक्यार्थबोधः विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही
जायते । परन्तु तन्मते खण्डवाक्यार्थबोधे एव पदानां हेतुता । महावाक्यार्थबोधे
तु अवान्तरवाक्यार्थबोध एव हेतुः । अस्माकं तु अवान्तरवाक्यार्थबोधद्वारा महा-
वाक्यार्थबोधेऽपि पदानां कारणतास्ति । अन्वयबोधस्य पदजन्यत्वाविशेषेऽपि
अन्वयविषयतायाः पदजन्यतावच्छेदकत्वनदभावाभ्यां मतयोरनयोर्भेदोऽवसेयः ।

तस्मात् पदानि स्वार्थस्मरणद्वारा आकांक्षादिसहकारेण अन्वयबोधं
जनयन्ति, अन्वयश्च न पदलक्ष्यः, न वा पदशक्यः, अपितु आकांक्षालभ्यः इति
'सिद्धम् ॥

इति पण्डितराजेन सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा विरचितायां
शाब्दतरङ्गिण्यां प्रथमस्तरङ्गः ।

अथ द्वितीयस्तरङ्गः

अथ वृत्तिर्निरूप्यते ।

शाब्दबोधजनकपदार्थस्मरणानुकूलपदतदर्थसंबन्धो वृत्तिः । व्यापारपदेनापि इमां व्यपदिशन्ति प्रबन्धारः । मुख्या जघन्या चेति द्विविधा वृत्तिः । तत्र मुख्या वृत्तिः अभिधा शक्तिरिति चाख्यायते ।

वाक्यविदः 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' (पू. सू. 1-1-5)

इति पारमर्ष सूत्रं प्रमाणयन्तः, स्वाभाविकः संज्ञासंज्ञिलक्षणः वाच्यवाचकभावा-

टिप्पणी—

आचार्यवाचस्पतिमिश्राः तत्त्वविन्दौ 'तस्मात् स्वगोचरं विज्ञानमेव शब्दानां व्यापारः स्वार्थबोधे । यथा आह भगवान् भाष्यकारः— "शास्त्रं शब्दविज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थे विज्ञानम्" इति । स एव स्वाभाविकशक्ति-शालिनः शब्दस्य स्वशक्त्या अर्थधीहेतुतया अभिधेति गीयते' इति ग्रन्थेन शब्दगोचरं ज्ञानं अभिधेति व्यवहरन्ति ।

"शब्दविषयविज्ञानस्यैव पदार्थस्मरणजननशक्त्युपहितस्य अभिधा-व्यापारत्वेन स्वीकारात् । अन्यस्य परिस्पन्दयत्नलक्षणस्य व्यापारस्य विभौ, विभुगुणे वा शब्दे चैतन्यानधिकरणे दुर्निरूपत्वात् ।" इति तत्त्वप्रदीपिकायां चित्सुखाचार्याः ।

"साक्षात्संकेतितार्थप्रतीत्यनुकूलः शब्दव्यापारोऽभिधा । स च पदज्ञानं तद्गोचरः संस्कारो वा ।" इति काव्यप्रदीपव्याख्यायां वैद्यनाथभट्टाः । "शक्त्याख्यः शब्दस्यार्थगतः संबन्धविशेषः अभिधा" इति रसगङ्गाधरः ।

एवं अभिधालक्षणाव्यञ्जनादीनां सर्वेषामपि सामर्थ्यपरशक्तिशब्देन व्यवहारः अभिनवगुप्ताचार्याणां दृश्यते ।

तद्यथा— "समयापेक्षया वाच्यावगमनशक्तिः अभिधाशक्तिः । तदन्यथानुपपत्तिसहायार्थविबोधनशक्तिः तात्पर्यशक्तिः । मुख्यार्थवाधादि-सहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिः लक्षणाशक्तिः । तच्छक्तित्रयोपजनिता-र्थविगममूलजाततत्प्रति भासपवित्रितप्रतिपत्तृप्रतिभासहायार्थद्योतनशक्तिः ध्वननव्यापारः" इति ।

अत्र चतस्रोऽपि शक्तयः व्यापारपदेनापि व्यवहृताः ।

अन्वयस्याकांक्षाभास्यत्वमेव, न लक्ष्यत्वं न वा शक्यत्वमिति प्रथम-तरङ्गे निरूपितत्वात् अन्वयबोधोपयिकी तात्पर्यशक्तिः नाङ्गीक्रियते प्रामाणिकैः । द्योतनशक्तिश्चाग्रे विवेचयिष्यते इति बोध्यम् ।

पराभिधान अर्थप्रतीतिजननसामर्थ्यपर्यवसित संबन्ध अभिधेति प्रतिपन्ना । पदपदार्थातिरिक्तसामर्थ्यलक्षणा शक्तिमभ्युपगच्छन्तस्ते शब्देऽपि अतिरिक्त तादृशसामर्थ्यपर्यवसित संबन्ध स्वीकुर्वन्ति ।

अन्विताभिधानवादिन तदन्वयानुभावकत्वमेव स्मरणप्रयोजकसंबन्ध वदन्ति ।

समयमेव शब्दार्थयो संबन्ध मन्यन्ते प्रामाणिका ।

* नव्यवैयाकरणास्तु समयस्य संबन्धत्व निराकुर्वाणा, वाच्यवाचकभावाख्यातिरिक्तसंबन्ध स्वीकुर्वन्त स्वयं सकेतपदेन सकेतितस्य शब्दार्थतादात्म्यस्य तद्प्राहकता प्रतिपादयन्ति । प्राचीनवैयाकरणाः, समयस्य संबन्धत्व निराकृत्य, अनादिभूतस्यार्थबोधकत्वस्य अमिगारूपत्व स्वीकुर्वन्ति ।

वैयाकरणानां पक्षद्वयमपि वाक्यविदा राद्धान्तमेवानुसरति । परन्तु, अनुभावकत्व शक्तिरिति वादिन प्राभाकरा. गङ्गापदस्य तीरानुभावकत्वे तीरवाचकत्वापत्तिप्रतिवार्या मयमाना, लाक्षणिकस्यानुभावकत्वमेव नाम्युपगच्छन्ति । लक्षणाख्यामतिरिक्ता वृत्तिमनङ्गीकुर्वाणा वैयाकरणा लाक्षणिकगङ्गापदस्यापि तीरानुभावकता स्वीकुर्वन्ति । शक्यतया प्रसिद्धेतरार्थबोध निमित्तीकृत्य गङ्गादिपदे लाक्षणिकत्वव्यवहार च निर्दहन्ति ।

तस्मात् नव्यवैयाकरणानां प्राचीनवैयाकरणानां नैयायिकानां च मतमेदेन अभिधास्वरूप विविच्यते ॥

नव्यवैयाकरणाः

पदपदार्थयो वाच्यवाचकभावाख्य क्लृप्तपदार्थातिरिक्त संबन्ध शक्तिरिति, अभिधेति चोच्यते । न चातिरिक्तसंबन्धस्य कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तस्य इदं पदमेतदर्थबोधक भवत्विति ईश्वरसकेतस्यैव पदपदार्थसंबन्धामकशक्तित्वमुचितमिति वाच्यम् । इच्छारूपसकेतस्य पदपदार्थसंबन्धत्वासम्भवात् ।

तथाहि—संबन्धो नाम संबन्धिभ्या मित्र द्विनिष्ठ विशिष्टबुद्धिनियामकश्च भवति । यथा घटभूतलयो संबन्ध सयोग । स च संबन्धिभ्या घट-

भूतलाभ्यां भिन्नः, समवायेन घटभूतलोभयनिष्ठः, घटवद्भूतलमिति विशिष्टबुद्धि-
नियामकश्च । बोधकत्वेन ईश्वरेच्छा न पदार्थोभयवृत्तिः । इच्छाविषयबोधविषयतायाः
घटादिरूपेऽर्थे सत्त्वेऽपि तस्या इच्छाश्रयतानियामकत्वाभावात् । एव घटादिविषयो
निरुक्तेच्छावानिति प्रामाणिकव्यवहारमूलबुद्धिरपि नास्ति । अतः संकेतस्य संबन्ध-
त्वमेव न संभवति ।

अपि च, बोधकत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानः संबन्धः न बोधकताघटितो
युज्यते । प्रयोजकवृद्धो घटमानयेति ब्रूते । तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धो घटमानयति । तच्च
पश्यन् व्युत्पित्सुर्वालः—घटानयनकर्तुः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवर्तकं कार्यताज्ञानं
वर्तते, तच्च शब्देनैव जातम्, तदन्यस्य कारणस्यानुपलब्धेः, अर्थेनासंबन्धस्य च
शब्दस्य तद्बोधकारणत्वमनुपपन्नमिति—बोधकत्वान्यथानुपपत्त्या शब्दार्थयोः संबन्धं
कल्पयति । बोधजनकत्वस्य अनुपपद्यमानत्वेन ज्ञानदर्शायां तद्वदितसंबन्धज्ञानं न
संभवतीति व्यवहारेणावगम्यमानः संबन्धः न बोधकत्वघटितनिरुक्तसंकेतात्मको
युज्यते ।

किञ्च, बोधकत्वप्रकारकेश्वरेच्छा शक्तिः, उत बोधकत्वप्रकारकेश्वरज्ञानं
शक्तिरित्यत्र विनिगमनाविरहः । तथा च 'विनिगमनाविरहेण सिद्धं चेदुभयमपि
सिद्धमेव' इति न्यायेन ईश्वरेच्छाज्ञानयोरुभयोरपि शक्तित्वमङ्गीकरणीयमिति गौरवम् ।

अपि च, अर्धबोधजनकत्वेन इच्छाविषयत्वं यदि पदस्य स्वीक्रियते, तदा
दण्डस्यापि घटजनकत्वं घटजनकत्वप्रकारकेश्वरेच्छाविषयत्वरूपं स्यादिति बहूपपत्त्यः ।

किञ्च, चक्षुरादिप्रमाणानि बोधजनकत्वघटितसंबन्धमिन्नेन संयोगादिना
घटादिप्रमेयसंबन्धानि घटादिकं बोधयन्ति । एवं शब्दोऽपि प्रमाणम् । अतश्च
शब्दः बोधजनकत्वघटितसंबन्धमिन्नसंबन्धेन प्रनेयसंबन्धः प्रमेयं बोधयति प्रमा-
णत्वादिति कल्प्यते । अन्यथा बहिर्धूमयोः व्याप्तिरूपः संबन्धो मास्तु, धूमाट्टहिज्ञानं
जायतामितीश्वरेच्छाविषयत्वमेव संबन्धोऽस्तु इति व्याप्तिरप्युच्छिद्येत ।

तस्मात् क्लृप्तायाः बोधकत्वेनेत्यरेच्छायाः पदतदर्थसंबन्धत्वासंभवात्
वाच्यवाचकभावाख्यसंबन्धान्तरमेव कल्प्यते । सैव शक्तिः । तादृशशक्तिप्राप्तं

शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् । स एव संकेतः । शतशतकारकत्वात् तादात्म्यमपि शक्तिरिति व्यवहियते । न च शब्दार्थयोस्तादात्म्ये, अत्रमित्युक्ते पूरणापत्तिः, पूरण-हेतोरर्थस्य अन्नस्य शब्दामिन्नत्वेन तत्र सखादिति वाच्यम् । शब्दार्थयोरत्यन्ता-मेदानङ्गीकारात् मेदसमानाधिकारणामेदरूपतादात्म्यस्यैव स्वीकारात् उक्तापत्ते-रसंभवात् ।

ननु शब्दार्थयोस्तादात्म्ये किं मानमिति चेत्—उच्यते ।

अयं घटः इत्यादिप्रत्यये घटादिरूपोऽर्थः ततद्वाचकशब्दानुविद्ध एव भासते । अत एव पुरोवर्तिपदार्थदर्शी तद्वाचकशब्दमजानानः किमिदमिति न जानामि इति ब्रूते । वाचकशब्दोपदेशानन्तरं ज्ञातमिति वदति । प्रत्ययेषु अर्थमात्रस्य भाने न जानामीति कथं ज्ञ्यात् । अर्थस्य ज्ञातत्वात् । अतः शब्दानुविद्धोऽर्थो भासते ।

अपि च, कोकिलरूपार्थस्य पिकपदे एव शक्तिं जानतः कोकिलपदे तामजानतः पुंसः कोकिलदर्शने सति अयं कोकिल. इत्यनुव्यवसायापत्तिः । ज्ञाने अर्थमात्रस्य भानात् अर्थस्य च तेन ज्ञातत्वात् । अतः वाचकपदमपि तत्र भासते इति स्वीकरणीयम् । कोकिलपदस्य वाचकस्य तेनाज्ञानात् न तस्य तथा-ऽनुव्यवसायापत्तिः ।

किञ्च, अयं घटः इति प्रत्यक्षे घटस्य विशेष्यता घटत्वस्य प्रकारता इति विषयताभाननियमनिर्वाहार्थमपि पदभानमावश्यकम् । पदभाने सति, 'यत् ज्ञानं यत्पदविषयकं तत् तज्जन्यबोधीयविषयतासमानविषयताकम्' इति नियमात् घटविशेष्यकत्वादिनियमो निर्वहति ।

घटादिपदानामपि घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ने शक्तिः । अतः घटपदजन्यबोधे विशेष्यत्वादिकं भासते । तस्मात् घटपदविषयकप्रत्यक्षेऽपि तत्समानविषयतादिकं भासते । व्यवसाये विषयता भासते इत्यकामेनापि अङ्गी-कार्यम् । कथमन्यथा घटमहं जानामीत्यनुव्यवसाये विषयत्वं भासते । व्यवसाय-विषयस्यैवानुव्यवसाये भानात् । व्यवसायाविषयस्यापि व्यवसायविषये विद्यमानस्य अनुव्यवसाये भानोपगमे, अर्थं गुड. इति व्यवसायानन्तरभावी अनुव्यवसायः

व्यवसायविषयगुडे विद्यमानं माधुर्यमवगाहेत । विषयतायाश्च भानं न विषयत्वान्तरम्, अपि तु खमेवेति नानवस्था । तस्मात् प्रत्यक्षादावपि विषयताभाननियमनिर्वाहाय पदभानमावश्यकम् ।

न्यायसूत्रकर्तुः गोतमस्यापि शाब्दबोधे पदभानं संमतम् । 'इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्' (न्या. सू. 1-1-4) इति प्रत्यक्षलक्षणसूत्रम् । तत्र अव्यपदेश्यम् इत्यस्य वाचकशब्दाविषयकमित्यर्थः । एवञ्च प्रत्यक्षं शब्दाविषयकं वदन् शाब्दबोधं वाचकशब्दविषयं मन्यते सूत्रकारः ।

तस्मिन्नेव सूत्रे 'शब्दविषयकत्वेन प्रत्यक्षस्य शाब्दत्वापत्तिः' इति वदतो न्यायभाष्यकारस्यापि अभिमतोऽयमर्थः । व्यवस्थिते हि शाब्दे पदभाने शब्दविषयकत्वात् प्रत्यक्षस्य शाब्दत्वमापादयितुं शक्यते । 'शब्दविषयकत्वमेव शाब्दत्वं न तु शब्दजन्यत्वम्' इति तत्रैव वाचस्पतिमिश्रैरुक्तम् । तथा च नैयायिकैः शाब्दे पदभानाङ्गीकारात् अन्यत्र प्रत्यक्षादौ तेषां तदभानाग्रहो मुधैव ॥

तस्मात् अयं घटः इत्यादिप्रत्यये तत्तद्वाचकशब्दानुविद्ध एवार्थो भासते इति सिद्धम् ॥

किञ्च, यत् यत्सामानाधिकरण्येन प्रतीयते तत् तदात्मकम् । यत् यदात्मकं न भवति तत् न तत्सामानाधिकरण्येन प्रतीयते । यथा गौः नाश्वात्मकः, गौरश्चः इत्यश्चसामानाधिकरण्येन न प्रतीयते । अर्थस्तु वाचकशब्दसामानाधिकरण्येन प्रतीयते इति शब्दात्मकः । न च गवि अश्वसामानाधिकरण्येन प्रतीयत्वात् तयोरेपायोपेयभावाभावात्, न तु तादात्म्याभावात्, शब्दार्थयोस्तु उपायोपेयभावसत्त्वात् सामानाधिकरण्येन प्रतीतिरिति वाच्यम् । उपायोपेयभावसत्त्वेऽपि रूपचक्षुषोः वह्निधूमयोश्च सामानाधिकरण्येन प्रतीतेरदर्शनात् उपायोपेयभावस्य सामानाधिकरण्येन बुद्धिनियामकत्वाभावात् । किञ्च, उपायोपेयभावस्य सामानाधिकरण्येन बुद्धिप्रयोजकत्वे शाब्दे एव प्रत्यये तयोः सामानाधिकरण्यं भासेत,

नखनुमित्यादौ । तत्रार्थस्य शब्दोपेयत्वाभावात् । साधित च सर्वत्र ज्ञाने पदभानम् । तस्मात् अत्यन्तमिन्नयो घटपटयो घट पट इति सामानाधिकरण्येनाप्रतीते, अत्यन्तामेदेऽपि घटे घट इति सामानाधिकरण्येन बुद्धेरदर्शनात्, नीले घट इति सामानाधिकरण्येन प्रतीते नीलघटयोरिव शब्दार्थयोरपि सामानाधिकरण्येन प्रतीते भेदसामानाधिकरण्यमेदरूप तादात्म्य सिद्धयति ॥

अपि च, अतदुपायक अतद्विषयकश्च न तत्पुर सरो दृष्ट । सर्वोऽपि सविकल्पप्रत्यय शब्दपुर सर । अतश्च सविकल्पकप्रत्यय शब्दविषयक शब्दोपायको वा वाच्य । आद्ये अर्थज्ञानस्य शब्दज्ञानात्मकत्वे सिद्ध शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् । द्वितीये किं शब्द अज्ञान सन्नुपाय, उत ज्ञान । नाद्य निर्विकल्पकम्पैवासिद्धिप्रसङ्गात् । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य उपायत्वे एव निर्विकल्पक सिद्धयति । अज्ञातस्याप्युपायत्वे अज्ञातस्यापि घटत्वं अय घट इति विशिष्टबुद्धिजनकत्वसंभवात्, घटत्वज्ञानानपेक्षणेन निर्विकल्पकज्ञाङ्गीकारस्य व्यर्थत्वात् । द्वितीयपक्षे च सिद्ध न समीहितम् ।

असनिहितस्य न ज्ञान संभवति । शब्दश्च न सनिहित । अत अर्थतादात्म्यादर्थमनिधानमेव शब्दसनिधानमिति सनिहितस्य शब्दस्य ज्ञान भवेत् । तथा च सिद्ध शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् ।

एव क शब्द इति प्रश्नेऽपि घट इत्यय शब्द इत्युत्तरयन्ति । कोऽर्थ इति प्रश्नेऽपि घट इत्ययमर्थ इत्युत्तरयति । तथा च शब्दार्थप्रभयो एकाकारोत्तरदर्शनात् तमूलतादात्म्यप्रतीति तथा च शब्दार्थयो तादात्म्य सिद्धयति ।

अपि च, पद श्रुतम्, अर्थं शृणु इति व्यवहरति । अत्र च अर्थपद न शब्दपरम् । पद श्रुतमिति पृथगभिवानात् । अपि तु अर्थपरमेव । अर्थस्य च श्रावणप्रत्यक्षकर्मत्व न संभवति । अपि तु शब्दस्यैव । तस्मात् शब्दार्थयो तादात्म्यमभिसंधायैव 'अर्थं शृणु' इति व्यवहरति इति निरुक्तप्रयोगमूलप्रतीत्यापि शब्दार्थयोस्तादात्म्य सिद्धयति ।

किञ्च, वाच्य आदौ च (अर्थं) वाचकं बुद्धिशब्द च सामानाधिकरण्येन 'बुद्धिरादौ च' (पा सू 1-1-1) इति प्रयुञ्जान पाणिनिरपि वाच्यवाचकयो-

स्तादात्म्यमभिप्रैति । प्रणववाच्यं ब्रह्म, वाचकं प्रणवं च सामानाधिकरण्येन निर्दिशन्ती 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति श्रुतिरपि वाच्यवाचकयोस्तादात्म्यं द्रढयति ।

एवं पिनाकिनो मानभङ्गकः रामः (अर्थः) न तु तद्वाचकः शब्दः । रामेति नाम्नि मानभङ्गकत्वं प्रतिपादयन्नयं 'रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः' इति प्रयोगः शब्दार्थयोरभेदाध्यासमूलक इति तेन तादात्म्यं सिद्धयति ।

अत एव 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इति प्रयोगोऽपि संगच्छते । अत्र पुरुषविशेषं हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते इत्युक्तम् । हिरण्यपूर्वत्वं कशिपुपदस्यैव । तथा च अर्थस्य हिरण्यपूर्वकशिपुशब्दस्य च सामानाधिकरण्येन प्रयोगः तयोस्तादात्म्यं द्रढयति ॥

वस्तुतस्तु बौद्धयोरेव शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकभावः । तादृशयोरेव शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् । नातः अन्नमित्युक्ते पूरणापत्तिः बाह्यस्यैवान्नस्य पूरकत्वादिति बोध्यम् ॥

आवश्यकश्च बौद्धार्थस्य वाच्यतास्वीकारः । कथमन्यथा घटोऽस्ति, घटे नास्ति इति प्रयोग उपपद्यते । यदि घटशब्दस्य बाह्यसत्ताविशिष्टो घटो वाच्यः तदा घटशब्देनैव घटे बाह्यसत्ताया बोधनात् उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायेन अस्तीति प्रयोगो न स्यात् । एवं घटशब्देन घटे बाह्यसत्ताया बोधितत्वात् तद्विरुद्धः बाह्यसत्ताभावः तत्रानुपपन्न इति तत्र सत्ताभावबोधकः नास्ति इति प्रयोगोऽप्यनुपपन्नः स्यात् । यदि बुद्धिसत्ताविशिष्टघटो वाच्यः, तदा घटशब्देन बोधितबाह्यसत्ताया बोधनाय अस्तिपदप्रयोग उपपद्यते । घटशब्दबोध्यबौद्धघटे अबाधितं बाह्यसत्ताभावं बोधयितुं नास्तीति प्रयोगोऽप्युपपद्यते । तस्माद्बौद्धार्थ एव वाच्यः ।

अपि च, बौद्धार्थानङ्गीकारे शशशृङ्गं नास्तीति वाक्यात् शब्दबोधो न स्यात् बाह्यस्य शशशृङ्गस्यासत्त्वात् । एवं अङ्कुरो जायते इति वाक्यादपि बोधो न स्यात् । योऽङ्कुरः उत्पत्त्याश्रयः स एव तत्र शब्दबोधे भासते इति वक्तव्यम् ।

तच्च न संभवति । ज्ञानसामान्ये विषयस्य कारणत्वेन विद्यमानस्यैव शाब्दबोधत्वात् शाब्दकाले बाह्यस्योत्पत्त्याश्रयस्याद्भुरस्याभावात् । बौद्धार्थस्वीकारे तु शशशृङ्ग-पदबोध्ये बौद्धे शशशृङ्गे बाह्यसत्ताभावात् । शशशृङ्ग नास्तीति वाक्येन बोध्यते । एवं तत्काले बुद्धिसिद्धाद्भुरे उत्पत्तिः अद्भुरो जायते इति वाक्येन बोध्यते इति न कोऽपि दोषः ।

किञ्च, ज्ञानसामान्ये विषय कारणम् । समानाधिकरणयोरेव कार्य-कारणभावात् बाह्यघटादि । खानधिकरणमनोगतज्ञानस्य न कारणं भवितुमर्हति । बौद्धार्थस्वीकारे तु बौद्धो विषयः घटादि मनोनिष्ठ स्वाधिकरणे मनसि ज्ञानं जनयेदिति कार्यकारणभाव उपपद्यते ।

न च विषयतासंबन्धेन ज्ञान प्रति तादात्म्येन विषयस्य विषयनिष्ठ-प्रत्यासत्त्या कारणत्वमभवान्न बौद्धार्थः स्वीकरणीय इति वाच्यम् । तादात्म्यनग्नस्य चृत्त्यनियामकत्वेन, तेन संबन्धेन विषयस्य कारणस्य कार्यभूतज्ञानाधिकरण-स्ववृत्तित्वामंभवेन, विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावमंभवात् । एव अतीत-घटविषयस्मरणज्ञाने अतीतघटस्य निरुक्तरीत्या कारणत्वं न वक्तुं शक्यते । विषयस्य अतीतघटस्य बाह्यस्य स्मरणकाले अमत्त्वेन तत्र स्मरणस्य विषयता-मन्धेन असत्त्वात् । विद्यमानयोरेव घटभूतलाघोः सयोगादिसंबन्धदर्शनेन अविद्यमाने अतीतघटे विद्यमानस्मरणस्य संबन्धामंभवात् । बौद्धार्थस्वीकारे तु बाह्यस्य घटस्यातीतत्वेऽपि बौद्धस्य विद्यमानत्वात् स्मरणमन्धः, मनोनिष्ठप्रत्यासत्त्या ज्ञानविषययोः कार्यकारणभावश्चोपपद्यते ।

एव नलरावणादिपदात् शाब्दबोधनिर्वाहायापि बौद्धार्थस्वीकरणमावश्यकम् । घटवादिद्व्यङ्गकघटादिमस्थानानामिदं नलत्वादिव्यङ्गकनलादिसंस्थानानामस्माकमप्रत्यक्षत्वात् घटादिपदानां घटवादिजातिविशिष्टे इव नलादिपदानां नलत्वादिजातिविशिष्टे शक्तिप्रहो न संभवति । फलबलात् क्नादीन् नलादिविषयकमकारान् कल्पयित्वा, तादृशसंस्कारेणोत्स्थिते शक्तिप्रहात् नलादिपदात् विशिष्य नलत्वादिप्रकारको बोधः इत्यपि न शक्यते वक्तुम् । अप्रसिद्धार्थक-

नलादिपदश्रवणे कः एतदर्थः इति प्रश्नस्य उपमानादिना तत्प्रतिवचनस्य चानुपपत्तेः । तस्मात् तदीयगुणसमृद्ध्यादिश्रवणोत्तरं सामान्यतः बुद्ध्या गृहीताकारे शक्तिग्रहः । बौद्ध एवार्थः शाब्दबोधे भासते इति बौद्धार्थस्वीकार आवश्यकः ।

किञ्च, 'स भूरिति व्याहरत् स भूमिमसृजत्' इति श्रुत्या सृष्टेः प्राक् हिरण्यगर्भः भूरादिशब्देभ्यः तदर्थं ज्ञात्वा भूरादीन् लोकान् ससर्ज इति गम्यते । यदि बाह्य एवार्थः तदा बाह्याया भुवः तदानीमभावेन भूशब्दस्य शक्तिग्रहासंभवात् तच्छब्दात् भुवो बोधो न स्यात् । बौद्धार्थस्वीकारे तु, हिरण्यगर्भस्य सर्वज्ञत्वात् भगवदनुग्रहाच्च वेदलाभवत्, तदैव स्वबुद्धिपरिवर्तिपदार्थस्य स्थूलरूपेण भानं, तत्र संबन्धग्रहः, शाब्दबोधश्च संभवतीत्युपपद्यते । अतोऽपि बौद्धार्थः स्वीकरणीयः ।

अपि च, 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' [पा.सू. 1-8-2] इति सूत्रे भाष्ये को देवदत्तः इति प्रश्ने, 'अङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्कः वृत्तवाहुः ईदृशो देवदत्तः' इत्युक्तम् । तत्र ईदृशपदं एतत्सदृशार्थकम् । यदि बाह्य एवार्थः, तदा देवदत्तव्यक्तेरैक्यात् भेदघटितसादृश्यस्यासंभवात् ईदृशो देवदत्तः इति वाक्यमपार्थक्यं स्यात् । बौद्धार्थस्वीकारे तु एतैः शब्दैः यादृशोऽर्थः बुद्धौ प्रतिभासते तादृशो बाह्यदेवदत्तः इत्यर्थकं पूर्वोक्तवाक्यं बौद्धबाह्यदेवदत्तव्यक्तयोः भेदघटितसादृश्यसंभवादुपपद्यते ।

असत्कार्यवादनिरूपणावसरे 'बुद्धिसिद्धं तु तदसत्' (न्या. सू. 4-1-50) इति सूत्रकर्तुः गोतमस्यापि संमतो बौद्धार्थः । कर्तृत्वं कार्यनियतपूर्ववृत्तिस्वरूपकारणत्वव्याप्यम् । उत्पत्तेः प्रागसच्च कार्यं कथमुत्पत्तिकर्तृ भवेत्, तत्त्वाभावे च घटो जायते इति कर्त्राख्यातप्रयोगः कथमुपपद्यते, इत्याशङ्कापरिहाराय तत्सूत्रं प्रवृत्तम् । तत्—कार्यं उत्पत्तेः प्राक् नाशोत्तरञ्च असदपि बुद्धिधिष्यतया सिद्धम् इति सूत्रार्थः । बौद्धस्य घटस्य पूर्ववृत्तित्वात् कर्तृत्वमुपपद्यते इति परिहाराशयः । ततश्च बौद्धार्थः न्यायदर्शनकर्तुः गोतमस्यापि संमतः ।

तच्च न संभवति । ज्ञानसामान्ये विषयस्य कारणत्वेन विद्यमानस्यैव शाब्दबोधोऽपि
शाब्दकाले बाह्यस्योत्पत्त्याश्रयस्याङ्कुरस्याभावात् । बौद्धार्थाङ्गीकारे तु शशशृङ्ग-
पदबोध्ये बौद्धे शशशृङ्गे बाह्यसत्ताभावः शशशृङ्ग नास्तीति वाक्येन बोध्यते ।
एवं तत्काले बुद्धिसिद्धाङ्कुरे उत्पत्तिः अङ्कुरो जायते इति वाक्येन बोध्यते इति न
कोऽपि दोषः ।

किञ्च, ज्ञानसामान्ये विषयः कारणम् । समानाधिकरणयोरेव कार्य-
कारणभावात् बाह्यघटादिः स्वानधिकरणमनोगतज्ञानस्य न कारणं भवितुमर्हति ।
बौद्धार्थस्वीकारे तु बौद्धो विषयः घटादिः मनोनिष्ठः स्वाधिकरणे मनसि ज्ञानं जन-
येदिति कार्यकारणभाव उपपद्यते ।

न च विषयतासंबन्धेन ज्ञानं प्रति तादात्म्येन विषयस्य विषयनिष्ठ
प्रत्यासत्त्या कारणत्वसंभवान्न बौद्धार्थः स्वीकरणीय इति वाच्यम् । तादात्म्यसंबन्धस्य
चूष्यनियामकत्वेन, तेन संबन्धेन विषयस्य कारणस्य कार्यभूतज्ञानाधिकरण-
स्यवृत्तित्वासंभवेन, विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावासंभवात् । एवं अतीत-
घटविषयस्मरणज्ञाने अतीतघटस्य निरुक्तरीत्या कारणत्वं न वक्तुं शक्यते ।
विषयस्य अतीतघटस्य बाह्यस्य स्मरणकाले असत्त्वेन तत्र स्मरणस्य विषयता-
संबन्धेन असत्त्वात् । विद्यमानयोरेव घटभूतलाघोः संयोगादिसंबन्धदर्शनेन
अविद्यमाने अतीतघटे विद्यमानस्मरणस्य संबन्धासंभवात् । बौद्धार्थस्वीकारे तु
बाह्यस्य घटस्यातीतत्वेऽपि बौद्धस्य विद्यमानत्वात् स्मरणसंबन्धः, मनोनिष्ठप्रत्यासत्त्या
ज्ञानविषययोः कार्यकारणभावश्चोपपद्यते ।

एवं नलरावणादिपदात् शाब्दबोधनिर्वाहायापि बौद्धार्थस्वीकरणमावश्यक-
म् । घट्वादिब्यञ्जकघटादिसंस्थानानामिव नलत्वादिब्यञ्जकनलादिसंस्थानाना-
मस्माकमप्रत्यक्षत्वात् घटादिपदानां घट्वादिजातिविशिष्टे इव नलादिपदानां
नलत्वादिजातिविशिष्टे शक्तिप्रहो न संभवति । फलबलात् कनादीन् नलादि-
विषयकमंस्कारान् कल्पयित्वा, तादृशसंस्कारेणोपस्थिते शक्तिप्रहात् नलादिपदात्
विशिष्य नलत्वादिप्रकारको बोधः इत्यपि न शक्यते वक्तुम् । अप्रतिबद्धार्थक-

नलादिपदश्रवणे कः एतदर्थः इति प्रश्नस्य उपमानादिना तत्प्रतिवचनस्य चानुपपत्तेः । तस्मात् तदीयगुणसमृद्ध्यादिश्रवणोत्तरं सामान्यतः बुद्ध्या गृहीताकारे शक्तिग्रहः । बौद्ध एवार्थः शाब्दबोधे भासते इति बौद्धार्थस्वीकार आवश्यकः ।

किञ्च, 'स भूरिति व्याहरत् स भूमिमसृजत' इति श्रुत्या सृष्टेः प्राक् हिरण्यगर्भः भूरादिशब्देभ्यः तदर्थं ज्ञात्वा भूरादीन् लोकान् ससर्ज इति गम्यते । यदि ब्राह्म एवार्थः तदा ब्राह्मया भुवः तदानीमभावेन भूशब्दस्य शक्तिग्रहासंभवात् तच्छब्दात् भुवो बोधो न स्यात् । बौद्धार्थस्वीकारे तु, हिरण्यगर्भस्य सर्वज्ञत्वात् भगवदनुग्रहाच्च वेदलाभवत्, तदैव खबुद्धिपरिवर्तिपदार्थस्य स्थूलरूपेण भानं, तत्र संबन्धग्रहः, शाब्दबोधश्च संभवतीत्युपपद्यते । अतोऽपि बौद्धार्थः स्वीकरणीयः ।

अपि च, 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' [पा.सू. 1-3-2] इति सूत्रे भाष्ये को देवदत्तः इति प्रश्ने, 'अङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्कः वृत्तवाहुः ईदृशो देवदत्तः' इत्युक्तम् । तत्र ईदृशपदं एतत्सदृशार्थकम् । यदि ब्राह्म एवार्थः, तदा देवदत्तव्यक्तैरेक्यात् भेदघटितसादृश्यस्यासंभवात् ईदृशो देवदत्तः इति वाक्यमपार्थक्यं स्यात् । बौद्धार्थस्वीकारे तु एतैः शब्दैः यादृशोऽर्थः बुद्धौ प्रतिभासते तादृशो ब्राह्मदेवदत्तः इत्यर्थकं पूर्वोक्तवाक्यं बौद्धब्राह्मदेवदत्तव्यक्तयोः भेदघटितसादृश्यसंभवाद्दुपपद्यते ।

असत्कार्यवादनिरूपणावसरे 'बुद्धिसिद्धं तु तदसत्' (न्या. सू. 4-1-50) इति सूत्रकर्तुः गोतमस्यापि संमतो बौद्धार्थः । कर्तृत्वं कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वव्याप्यम् । उत्पत्तेः प्रागसच्च कार्यं कथमुत्पत्तिकर्तृ भवेत्, तत्त्वाभावे च घटो जायते इति कर्त्राख्यातप्रयोगः कथमुपपद्यते, इत्याशङ्कापरिहाराय तत्सूत्रं प्रवृत्तम् । तत्—कार्यं उत्पत्तेः प्राक् नाशोत्तरश्च असदपि बुद्धिविषयतया सिद्धम् इति सूत्रार्थः । बौद्धस्य घटस्य पूर्ववृत्तित्वात् कर्तृत्वमुपपद्यते इति परिहाराशयः । ततश्च बौद्धार्थः न्यायदर्शनकर्तुः गोतमस्यापि संमतः ।

एवञ्च बौद्ध एवार्थो वाच्यः, बौद्ध एव शब्दो वाचकः । तयोरेव तादा-
त्म्यमिति नान्नमित्युक्ते पूरणापत्तिः ।

शब्दार्थतादात्म्योपपत्तश्च वाच्यवाचकभावः अतिरिक्तः संबन्धः शक्तिः ।
तस्य अर्थोऽनुयोगी । पदं प्रतियोगि । तादृशसम्बन्धानुयोगिवं शक्यत्वम् । तादृश-
संबन्धप्रतियोगित्वं शक्तत्वं—वाचकत्वम् । अनुयोगितावच्छेदकं शक्यतावच्छेदकम् ।
शक्यतावच्छेदकतामेदात् शक्तिमेदः, न तु शक्यतावच्छेदकमेदात् । अतश्च
दिवाकरत्वनिशाकरत्वम्पशक्यतावच्छेदकमेदेऽपि न पुष्पवपदस्य शक्तिमेदः इति
निरूपयन्ति ॥

प्राचीनवैयाकरणाः—

यथा चक्षुरादीन्द्रियेषु घटादिवाक्षुपकारणत्वं अनादि, तथा घटादिपदे
घटादिशाब्दबोधकारणत्वं अनादि वर्तते । सैव शक्तिः । बोधकत्वे अनादित्वञ्च
स्वप्रयोज्यशाब्दबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसकालीनत्वम् । बोधकत्वं शक्ति-
रित्यभिधानं, ज्ञायमानं पदं शाब्दकारणमिति मतेन । यदा तु पदज्ञानमेव बोधकारण-
मिति निष्कृष्टमतमाद्रियते, तदा बोधजनकज्ञानविषयत्वं शक्तिः । न च यत्र
घटपदगजोभयविषयकसमूहालम्बनस्मरणात् घटशाब्दबोधो जातः तत्र घटबोध-
कारणसमूहालम्बनज्ञानविषयत्वं गजेऽपि वर्तते इति गजस्यापि घटवाचकत्वापत्ति-
रिति वाच्यम् । बोधजनकतावच्छेदकविषयिताकत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृते च
समूहालम्बनस्य घटपदविषयकत्वेनैव घटशाब्दबोधकारणत्वमिति बोधजनकतावच्छे-
दिका पदनिरूपितैव विषयितेति नातिप्रसङ्गः । तथा च निष्कृष्टमते बोधजनक-
तावच्छेदकविषयिताकत्वं शक्तिरिति सिद्धम् ।

ननु अनादिबोधकारणत्वं न शक्तिः । आधुनिकमकेतितदेवदत्तादिपदे
बोधकत्वसत्त्वेऽपि अनादिबोधकत्वाभावात् । न च वस्तुतः अनादिभूतबोधकत्वस्य
तत्राभावेऽपि न शाब्दबोधानुपपत्तिः, केवलबोधकत्वचावच्छिन्नविषयकज्ञानत्वेन
शक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वात् तस्य चाक्षतत्वादिति वाच्यम् । देवदत्तादिपदं
पित्रा व्यक्तिविशेषे संकेतितमिति संकेतज्ञानामाये देवदत्तपदे व्यक्तिविशेषबोधकत्व-
ज्ञानानुदयेन संकेतज्ञानमवश्यमपेक्षणीयम् । तथा च 'तद्धेतोरेवास्तु हेतुत्व

मध्ये किं तेन' इति न्यायात् संकेतज्ञानमेव शाब्दबोधहेतुः, न बोधकत्वज्ञानम् । तस्मादावश्यकः संकेत एव शक्तिः । स च संकेतः आधुनिके नाम्नि पित्रादेः । गवादिपदे तु ईश्वरस्य । तथा च बोधकत्वं न शक्तिः इति चेत्, न ।

किं संकेतः शाब्दबोधकारणम्, उत संकेतज्ञानम् । द्वितीयेऽपि सामान्यतः संकेतज्ञानं, ईश्वरसंकेतत्वेन ज्ञानं वा । नाबः, घटपदे संकेतमजानतोऽपि वस्तुतः संकेतस्य सत्त्वेन शाब्दबोधप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, घटपदे संकेतमजानतः प्रमेयमिति ज्ञानवनेऽपि शाब्दबोधापत्तेः । प्रमेयत्वेन संकेतज्ञानस्याक्षतत्वात् । न तृतीयः, ईश्वरानङ्गीकर्तृणां मीमांसकादीनां ईश्वरसंकेतत्वेन संकेतज्ञानाभावेऽपि शाब्दबोधोदयेन व्यतिरेकव्यभिचारात् । न च अर्थबोधजनकतावच्छेदकत्वेन संकेतज्ञानं कारणम् । इदं पदमेतदर्थबोधजनकतावच्छेदकवदिति ज्ञानं मीमांसकादीनामपि संभवतीति न व्यभिचारः इति वाच्यम् । ततोऽपि लाघवेन अर्थबोधजनकतात्वावच्छिन्नविषयकज्ञानत्वेन कारणत्वस्योचितत्वात् । तथा च शाब्दबोधकारणज्ञानविषयबोधकत्वमेव शक्तिः ॥

न च आधुनिकसंकेतितदेवदत्तादिपदे बोधकत्वज्ञानाभावेऽपि संकेतज्ञानादेव शाब्दबोधोत्पत्त्या बोधकत्वज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे व्यतिरेकव्यभिचार इति वाच्यम् । संकेतज्ञानस्यैव बोधकत्वज्ञानरूपत्वेन व्यभिचारानवकाशात् । इदंपदमेतदर्थबोधकं भवतु इति संकेते बोधकत्वं विषयः । संकेतज्ञाने च संकेतविषयबोधकत्वमपि विषयः । इच्छादिज्ञानस्य इच्छाविषयविषयकत्वनियमात् । एवञ्च संकेतज्ञानमपि बोधकत्वज्ञानमेवेति न व्यभिचारः । न च इतराविशेषणतया बोधकत्वज्ञानमेव शाब्दबोधकारणम् । संकेतज्ञानञ्च संकेतविशेषणतयैव बोधकत्वमवगाहते, न तु इतराविशेषणतयेति व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम् । इतराविशेषणत्वेन बोधकताज्ञानस्य कारणत्वे मानाभावात् । न च घटपदं न घटधीजनकमिति ज्ञानं पदे बोधकत्वावगाहिज्ञानमेव प्रतिबध्नाति, न तु अर्थे तत्पदजन्यपुरुषान्तरीयज्ञानविषयत्वावगाहिज्ञानमपि । तथा च इतरविशेषणतयाऽपि बोधकत्वज्ञानस्य शाब्दबोधकारणत्वे घटपदं न घटधीजनकमिति जानतः घटपदजन्यमैत्रज्ञानविषयो घटः इति ज्ञानात् शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् । घटपदजन्य-

मैत्रज्ञानविषयो घट इति ज्ञानस्य घटपदे घटबोधकत्वाप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञान-
रूपत्वाभावेन तेन शाब्दबोधापादानासंभवात् । न च पदजन्यबोधविषयत्वस्यार्थे
भाने तुल्यवित्तिवेद्यतया पदे अर्थबोधकत्वं भासते इति निरुक्तज्ञानस्य शक्तिज्ञानस्य
संभवत्येवेति वाच्यम् । नेद पद तद्धीजनकमिति बाधज्ञानस्य जागरूकत्वेन
पूर्वोक्तज्ञानस्य पदे बोधकत्वागाहित्वांसंभवात् ।

न च पदे बोधकत्वज्ञानादिय अर्थे पदबोध्यत्वज्ञानादपि शाब्दबोधोदयेन
बोधकत्वमिदं, अर्थनिष्ठ बोध्यत्वमपि शक्ति । एतच्च घटपदजन्यमैत्रज्ञानविषयो घट
इति ज्ञान बोध्यत्वरूपशक्तिविषयकमिति तेन शाब्दबोधापादन संभवतीति वाच्यम् ।
तथा सति नेद तद्धीजनकमिति बाधप्रहोपन्यासस्य व्यर्थत्वात् । शक्तिज्ञानप्रति-
बन्धकज्ञानसद्भावेन न शाब्दबोधो वस्तुतः संभवतीति बोधनायैव तादृशज्ञानमुप-
न्यस्तम् । यदि अर्थे बोध्यत्वमपि शक्ति तदा बोध्यत्वरूपशक्तिज्ञान प्रति पदे
बोधकत्वाभावावगाहिज्ञानस्य प्राह्याभावानवगाहित्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् तदुपन्यासो-
ऽनर्थक । यदि च प्राह्याभावानवगाह्यपि बोधकत्वाभावज्ञान बोध्यत्वबोधकत्व-
रूपोभयविधशक्तिज्ञान प्रतिबन्धातीति तदुपन्यासोऽर्थवानित्युच्यते, तदा तादृशबाध-
ज्ञानदशाया घटपदजन्यमैत्रज्ञानविषयो घट इति ज्ञानस्यासंभवेन तेनापत्तेरसंभवात्
न कोऽपि दोषः ॥

ननु गङ्गापदे तीरबोधकत्वसत्त्वात् तीरवाचकत्वापत्त्या गङ्गापदस्य तीरे
लक्षणाया उच्छेदप्रसङ्ग इति चेत्, न । शक्तिप्राहकस्य व्यवहारस्य लक्ष्यार्थेऽपि
सत्त्वेन लक्षणोच्छेदस्येष्टत्वात् ।

अपि च, चक्षुरादिनोपस्थितघटादे शाब्दबोधाभावेन तद्विषयकशाब्दबोधे
शक्त्या पदजन्यतदुपस्थिति कारणमिति वाच्यम् । लक्षणाया म्बीकारे तद्विषयक-
शाब्दबोधे शक्त्या पदजन्यतदुपस्थिति, लक्षणाया पदजन्यतदुपस्थितिश्च कारणमिति
कार्यकारणभावद्वयमल्पनया गौरवम् । एवं लक्षणाजन्योपस्थितेरभावेऽपि शक्ति-
जन्योपस्थित्या शाब्दनोभजननेन प्रसक्तव्यतिरेकव्यभिचारवारणाय अव्यवहितोत्त-
रत्वमन्वयेन तत्तदुपस्थितिषिशिष्टशाब्दबोध प्रति तत्तदुपस्थिति कारणमिति

अनन्तकार्यकारणभावकल्पनया गौरवम् । एवं पदार्थोपस्थितिं प्रति शक्तिज्ञानस्य लक्षणाज्ञानस्य च पृथक् कारणत्वं कल्पनीयमित्यपि गौरवम् ।

न च शाब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिः कारणम् । पदार्थोपस्थितौ च वृत्तिज्ञानं कारणमिति एकैक एव कार्यकारणभावः । वृत्तित्वञ्च शक्तिः लक्षणो-भयानुगतमिति वाच्यम् । वृत्तित्वं हि शक्तिभिन्नः लक्षणाभिन्नश्च यः तद्विन्नत्वपर्य-वसितं शक्तिः लक्षणान्यतरत्वं, शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलसंबन्धत्वं वा । उभयमपि शक्तित्वापेक्षया गुर्विति तद्वदितस्य कारणतावच्छेदकत्वं न संभवति । किञ्च शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलसंबन्धत्वं न वृत्तित्वम्, अन्योन्याश्रयात् । निरुक्तवृत्तित्वं उपस्थितिनिष्ठशाब्दबोधहेतुत्ववदितम् । हेतुत्वज्ञाने हेतुतावच्छेदक-ज्ञानं कारणम् । अवच्छेद्यज्ञाने अवच्छेदकज्ञानस्य कारणत्वात् । उपस्थितिनिष्ठ-कारणतावच्छेदकं वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वं वृत्तित्ववदितम् । एवञ्च, वृत्तित्वज्ञाने सति शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावज्ञानं, कार्यकारणभावज्ञाने च कारणतावदितवृत्तित्वज्ञानमिति अन्योन्याश्रयः । तस्मान्न शाब्दबोधहेतुत्ववदितं वृत्तित्वम् ।

न च लक्षणायाः शक्यसंबन्धरूपत्वेन शक्तिवदितत्वात् लक्षणाजन्योप-स्थितिरपि शक्तिप्रयोज्येति, लक्ष्यार्थोपस्थितिसाधारणेन शक्तिप्रयोज्योपस्थितित्वेन एक एव कार्यकारणभावः इति न गौरवमिति वाच्यम् । प्रयोज्यत्वस्य जन्यजन्यत्व-रूपत्वे घटपदजन्यशाब्दबोधे भूतलस्य भानापत्तिः । घटपदशक्यवद्भूतल-मित्युपस्थितौ घटपदशक्तिज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया कारणत्वेन पूर्वोक्तोपस्थितेः शक्तिज्ञानप्रयोज्यत्वात् । प्रयोज्यत्वस्य जन्यत्वरूपत्वे, लक्षणाजन्य-तीरोपस्थितेः शक्तिज्ञानजन्यत्वाभावेन न लक्ष्यार्थोपस्थितिसाधारणः एकः कार्य-कारणभावः । तस्मात् लक्षणायाः स्वीकारे अधिककार्यकारणभावकल्पनागौरवं दुर्वारमेव ॥

एवञ्च गङ्गापदस्यापि तीरबोधकत्वात् तीरे शक्तिरेव । यथा हर्यादिपद-प्रयोगे, किमत्र विष्णुर्विवक्षितः, उत सूर्यः इत्यर्थसन्देहः, प्रकरणादिना तात्पर्यज्ञाने तु अर्थविशेषविषयकः शाब्दबोधः, तथा गङ्गापदे नानार्थबोधकत्वं जानतः

पुरुषस्य भगवत्प्रेवार्थस्य देह, अन्वयानुपपत्त्यादिना तीरतात्पर्यन्तुनिश्चये तीर-
विपर्ययः शाब्दबोधो जायते । अत एव 'सर्वे सर्वार्था' इति वैयाकरणप्रवाद
सगच्छते । तथा च बोधकृतमेव शक्ति इति निरूपयन्ति ॥

नैयायिकास्तु—

आधुनिकमकेतस्थले सकेतज्ञानादेः शाब्दबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्,
वाच्यवाचकभावाख्यातिरिक्तमन्व-धप्रहणार्थमपेक्षणीयस्य सकेतज्ञानस्यैव 'तद्वेतो-
रेवास्तु हेतुत्वं मध्ये किं तेन' इति न्यायेन शाब्दबोधकारणताया उचितत्वाच्च
अवश्यं ज्ञातव्यं क्लृप्तं सकेत एव समयापरपर्यायं पदस्यार्थं सन्नन्ध । न तु
अतिरिक्त वाच्यवाचकभाव तत्र प्रमाणाभावात्, पारिभाषिकरूपदाना अङ्गुल्याद्यभि-
नयानाञ्च बोधार्थेनातिरिक्तमगतिरिति सिद्धिप्रसङ्गाच्च । तथा च पारमार्थे सूत्रम्
'सामयिकत्वाच्छब्दादर्थसंप्रत्ययस्य' (-या सू ३ १ ५५) इति ।

सकेतो द्विविध आधुनिक नित्यश्चेति । आधुनिकसकेत परिभाषा ।
नित्य ईश्वरसकेत शक्ति । घटपद घटरूपार्थबोधकं भवतु इत्याकारिका, घट
टिप्पणी—

'व पुनरयं समय । अस्य शब्दस्येदमर्थं ज्ञातमभिधेयमिति अभि-
धानाभिधेयनियमनियोगः । तस्मिन्नुपयुक्ते शब्दादर्थसंप्रत्ययो भवति ।
विपर्यये हि शब्दश्रवणेऽपि प्रत्ययाभावः । सन्नन्धवादिनोऽपि धायमवर्जनीय
इति ।' इति चात्स्यायनभाष्यम् ।

"अभिधानाभिधेययो नियम -गोशब्दस्य सास्नादिमानेवार्थं, एव-
मश्वशब्दस्य वेसरादिमानेवेति । तस्मिन् नियोग -बोद्धव्य इति भगवत्
परमेश्वरस्य सर्गादौ, सोऽयं समय इत्यर्थः । सन्नन्धवादिनोऽपीति । योऽपि
मीमांसना वैयाकरणा वा स्वाभाविक शब्दार्थयो सन्नन्धमास्थिपत
तेषामपि नैव सत्तामात्रण गमक, अपि तु ज्ञातं सन् । विज्ञाने च अयमस्य
वाचक इति वा, अस्मादयं बोद्धव्य इति वा भवत एवोपायः । बृद्धव्यव-
हारोऽपि गवादिशब्दाना दवदत्तादिशब्दवत्, सकेतपूर्वं एव । तत् परमस्तु
रावेन एव । एतामत्र स्नात्पारिणेन सन्नन्धेन । तन्मात्रादेव प्रयोगप्रतिपत्ति-
व्यवहाराणामुपपत्तेरित्यर्थः ।" इति न्याययातिङ्गनात्पर्यटीका ।

घटपदजन्यबोधविषयो भवतु इत्याकारिका वा ईश्वरेच्छा बोध्या । विशेष्यता-
संबन्धेन तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेश्वरेच्छावत्त्वं तत्पदवाच्यत्वम् । न च
विद्यमानसर्वविषयिण्यामेकस्यामीश्वरेच्छायां पटोऽपि विशेष्यः, तथा च घटपद-
बोद्धव्यत्वप्रकारकेश्वरेच्छाविशेष्यत्वं पटस्यापीति पटस्य घटपदवाच्यत्वं स्यादिति
वाच्यम् । पटादिविषयिण्यामीश्वरेच्छा न पटे घटपदजन्यबोधविषयत्वमवगाहते
तथा सति तस्या विसंवादित्वप्रसङ्गात् । अपि तु घटे एव घटपदबोद्धव्यत्वमव-
गाहते । तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छाविशेष्यत्वमेव तत्पद-
शक्यत्वम् । ईश्वरेच्छीयपदविशेष्यतायां न घटपदबोद्धव्यत्वप्रकारतानिरूपितत्वमिति
न पटस्य घटपदवाच्यत्वमापादयितुं शक्यते ॥

न च द्विनिष्ठत्वादिसंबन्धलक्षणायोगात् संकेतस्य संबन्धत्वमेव नोपपद्यते
इत्युक्तमिति वाच्यम् ।

नीलो घटः इति विशिष्टबुद्ध्या सिद्धे अमेदसंबन्धे द्विनिष्ठत्वाभावेन तस्य
संबन्धलक्षणत्वायोगात् । न च द्विनिष्ठत्वाभावादेवामेदस्य न संबन्धत्वमिति वाच्यम् ।
अमेदसंबन्धं निराकृत्य तत्स्थाने नव्यवैयाकरणाभिपिक्तस्य संबन्धान्तरानवच्छिन्न-
विशेषणविशेष्यभावस्यापि द्विनिष्ठत्वाभावेनानुपपत्तेः । अपि च आधाराधेयभावादयः
संबन्धा न द्विनिष्ठाः । आधाराधेयभावो नाम आधारता, आधेयता, उभयं वा
स्यात् । सर्वथापि न द्विनिष्ठः । आधारतायाः आधारमात्रवृत्तित्वात्, आधेयता-
याश्च आधेयमात्रवृत्तित्वात् । यदि आधारता स्वरूपसंबन्धेनाधारे, निरूप-
कतासंबन्धेन चाधेये वर्तते इति द्विनिष्ठेऽप्युच्यते, तदा संकेतोऽपि द्विनिष्ठः ।
घटशब्दः घटबोधको भवतु इतीच्छायां शब्दो विशेष्यः, तत्र जनकत्वं, तत्र च
बोधः, तत्र च विषयितासंबन्धेन घटः प्रकारः । एवञ्च इच्छा विशेष्यता-
संबन्धेन शब्दे प्रकारताविशेषसंबन्धेन च घटे (अर्थे) वर्तते । विषयितासंबन्धस्य
बुद्ध्यनियामकत्वात् न तेन संबन्धेन संबन्धिनिष्ठत्वं संकेतस्येति चेत्, किं निरूप-
कतासंबन्धो वृत्तिनियामकः, येन तेनाधेयसंबन्धिनः आधारत्वस्य द्विनिष्ठत्वं भवेत् ।

तस्मात् सन्नधस्य द्विनिष्ठत्वं नापेक्षितम्, अपि तु द्विसवन्धत्वमेव । तच्च सर्वत्र नापेक्षितम्, अग्रेदसवन्धस्वीकारादित्युक्तम् ।

एव सन्नधत्व न विशिष्टबुद्धिनियामकत्वम् । नियामकत्वस्य जनकरूपत्वे अतीन्द्रियपरमाण्वो सयोगे अव्याप्ति । विशिष्टबुद्धे प्रत्यक्षत्वे सयोगस्य विषय-विधया तज्जनकत्व भवेत् । अतीन्द्रियपरमाण्वो विशिष्टबुद्धिस्तु अनुमित्यादिरूपेति तद्विषयसयोगे तज्जनकत्व नास्तीत्यव्याप्ति । नियामकत्व यदि विषयत्व तदा वस्तुमात्रे अतिव्याप्ति । न च प्रकारतानिरूपिता या विशेष्यताभिन्नविषयता तद्वत् सन्नधत्वमिति न वस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । सयोगेन द्रव्यचप्रकारक-भ्रमीय-द्रव्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित-विशेष्यताभिन्नविषयतात्प्र सयोगे वर्तते इति सयोगो द्रव्यत्वस्य सवन्ध इति व्यवहारापत्ते । अत्र तद्वारणाय प्रमात्प्र-ज्ञाननिरूपितनिरुक्तविषयतावत्त्व सन्नधत्वमित्युच्यते इति चेत्, तदा अयो-याश्रय । तेन सन्नधेन तद्विशेष्यत्वत्वे सति तेन सन्नधेन तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वस्य सवन्धघटितत्वात् । निरुक्तस्य च सवन्धत्वस्य प्रमात्वघटितत्वात् ।

तस्मात् तस्य सवन्धत्व तत्प्रतियोगिकत्वविशेष । तस्मिन् सवन्धत्व च तदनुयोगिकत्वविशेष । स्पष्टश्लेदमभिहित सिद्धान्तलक्षणविचारशेषे 'दर्शितश्च नियमाघटितं संबन्धत्वम्' इति दीधिति-यास्यानावसरे श्रीगदाधरभट्टा-चार्यैः ॥

न च निष्प्रतियोगिकस्य सकेतस्य कथं पदप्रतियोगिकत्वस्य पदसवन्धत्व-मिति वाच्यम् ।

अर्थे पदस्य स्वजन्यज्ञानविषयत्वप्रकारकेश्वरेच्छाविषयत्व सवन्ध । तत्र च स्वत्व परिचायकम्, न सन्नधकोटिप्रविष्टम् । जन्यत्वञ्च पदप्रतियोगिकमिति जन्यत्वघटितस्य तस्य पदसवन्धत्वम् । सयोगस्य इन्द्रियप्रतियोगिकत्वेन तद्वटितस्य सयुक्तविशेष्यज्ञानप्रकारीभूतधूमवस्य इन्द्रियसवन्धत्वमिषेति न कोऽपि दोषः ॥

न च घट्टव्यवहारदर्शिनो गालस्य शब्दे बोधकारणत्वमनुपपन्नमिति ज्ञान-दशया तद्वटितसकेतरूपसवन्धज्ञान न समन्वीत्युक्तमिति वाच्यम् ।

देवदत्तः पुरोवर्तिनं रजतं जानाति । तस्य ज्ञानं भ्रमः रजतत्वशून्ये पुरो-
वर्तिनि रजतत्वप्रकारकत्वात् । यज्ञदत्तस्तु अभ्रान्तः पुरोवर्तिनो रजतत्वमनुपपन्न-
मिति जानन्नपि पुरोवर्ती रजतत्वप्रकारकदेवदत्तज्ञानविषयः इति प्रत्येति । पुरोवर्तिनो
रजतत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानं पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकमेव ज्ञानं प्रतिबध्नाति ।
पूर्वोक्तज्ञानं तु न पुरोवर्तिनि रजतत्वावगाहि । अपि तु तत्प्रकारकान्यदीयज्ञान-
विषयत्वावगाहीति न अनुपपद्यमानत्वज्ञानेन प्रतिबध्यते । अत एव भ्रान्तिज्ञानस्य
तच्छून्ये तत्प्रकारकत्वरूपं भ्रमत्वं नास्ति । अभिहितञ्चेदं सर्वज्ञस्येश्वरस्य सविषय-
भ्रमज्ञातृत्वेन प्रसक्तं भ्रान्तत्वं परिहरद्भिः न्यायाचार्यैः न्यायकुसुमाञ्जलौ
चतुर्थस्तवके, प्रकाशे च तत्र वर्धमानोपाध्यायैः । प्रकृते च शब्दे अर्थस्य
बोधजनकत्वप्रकारकेश्वरेच्छाविषयत्वं संबन्धः । शब्दस्य बोधकारणत्वमनुपपन्न-
मिति ज्ञानं शब्दे बोधकारणत्वप्रकारकमेव ज्ञानं प्रतिबध्नाति । न तु बोधकारण-
त्वप्रकारकेश्वरेच्छाविषयत्वप्रकारकमपि ज्ञानम् । तस्मात् बोधकारणत्वस्य अनु-
पद्यमानत्वज्ञानदशायामपि अस्मद्भिमतसंबन्धज्ञानं संभवत्येवेति न दोषः ॥

न च विनिगमनाविरहेण ईश्वरेच्छाज्ञानयोरुभयोरपि शक्तित्वकल्पनया
गौरवमिति वाच्यम् ।

टिप्पणी—

“विभ्रमस्याप्रामाण्येऽपि तद्विषयस्य तत्त्वमुल्लिखतः अभ्रान्तत्वात् ।
अन्यथा भ्रान्तिसमुच्छेदप्रसङ्गः प्रमाणाभावात् । तथापि आरोपितार्था-
वच्छिन्नज्ञानालम्बनत्वेन कथं न भ्रान्तत्वमिति चेत्, न । यत् यत्र नास्ति
तस्य तत्रावगतिरिति भ्रान्त्यर्थत्वात् । एतदालम्बनस्य च एवमुल्लिखितः
सर्वत्र यथार्थत्वात् । न हि न तद्रजतम्, नापि तत्रासत्, नापि तत्राव-
गतम् ॥” इति न्यायकुसुमाञ्जलिः ।

“शुक्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानवानिति ज्ञानं न भ्रमः । शुक्ताविदं
रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रकारः । तेन तद्भ्रमः । ईश्वरज्ञाने तु रजतत्व-
प्रकारकत्वं प्रकारः इति न भ्रमत्वम् । अत एव अस्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो
न भ्रान्तः इति ॥” इति प्रकाशः ॥

शक्तिज्ञानस्य पृथक् कारणत्वाकल्पनात्मकलाघवरूपविनिगमकसद्भावेन ईश्वरेच्छाया एव शक्तित्वात् । तथाहि—नद्यादिपारिभाषिकपदेभ्यः शाब्दबोधो जायते । तत्र परिभाषाज्ञानं कारणम् । परिभाषा च आधुनिकसंकेतः । ईश्वर-संकेतस्य शक्तित्वेऽपि संकेतत्वेनैव तद्ज्ञानं कारणम्, ईश्वरानङ्गीकर्तृणां मीमांसकादीनामपि शाब्दबोधस्य जायमानत्वात् । एवञ्च शक्तिज्ञाननिष्ठकारणता परिभाषाज्ञानसाधारणी । परिभाषाज्ञानस्य च कारणत्वं सर्वप्रतिपन्नमिति, शक्तिज्ञानस्यातिरिक्तकार्यकारणभावो न कल्प्यते इति लाघवम् । ईश्वरज्ञानस्य शक्तिवे तु शक्तिज्ञानस्य अतिरिक्त कारणत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् ॥

न च आधुनिकसंकेतस्यैव आधुनिकज्ञानस्यापि परिभाषात्वाङ्गीकारात् ईश्वरज्ञानरूपशक्तिविषयकज्ञानस्यापि परिभाषाज्ञानव्यावृत्तकारणत्वान्तरं न कल्पनीयमिति न गौरवमिति वाच्यम् । आधुनिकज्ञानस्य परिभाषात्वासंभवात् । 'नदीशब्दः पाणिनिनैव ईदृदन्तस्त्रीलिङ्गशब्दे परिभाषितः नास्मदादिभिः' इति प्रामाणिको व्यवहारः । यदि आधुनिकबोधकत्वज्ञानं परिभाषा, तदा अस्मदादीनामपि नदीशब्दः ईदृदन्तस्त्रीलिङ्गशब्दबोधकः इति ज्ञानसंभवात्, नदीशब्दः निरुक्तार्थे अस्मदादिभिः परिभाषित इति प्रामाणिकव्यवहारः स्यात् । न च तथा व्यवहारः प्रामाणिकानां दृश्यते । एवं वाचकानां घटादिशब्दानामपि पारिभाषिकत्वापत्तिः । अस्मदादीनां घटशब्दो घटबोधकः इति ज्ञानसंभवात् । तस्मादाधुनिकसंकेत एव परिभाषा । ईश्वरज्ञानस्य शक्तित्वे तज्ज्ञानस्य परिभाषाज्ञानव्यावृत्ता अतिरिक्ता कारणता कल्पनीयेति गौरवमेव । तथा च निरुक्तरीत्या विनिगमनासत्त्वेन ईश्वरेच्छाया एव शक्तित्वमिति न गौरवानवकाशः ॥

न च इदमस्माद्भवतु इतीच्छाविषयत्वमेव जनकत्वं स्यादिति बहूपप्लव इत्युक्तमिति वाच्यम् ।

पदस्यार्थबोधजनकत्वं बोधकत्वेनेच्छाविषयत्वमिति वादिनः संभवत्ययं दोषः । न हि नैयायिकास्तथा मन्यन्ते । अपि तु पदगतस्य अर्थबोधकत्वस्य निर्वाहकः संबन्धः तत्त्वेनेच्छरेच्छाविषयत्वमिति । अथ पदस्य अर्थबोधजनकत्वनिर्वाहकः संबन्धो यदि तत्त्वेनेच्छाविषयत्वं, तदा घटजनकत्वेनेच्छाविषयत्वमेव

कपालस्य घटजनकतानिर्वाहकः संबन्धः स्यादिति दूषणाशयः इति चेत्, न ।
कपाले घटस्य समवायः संबन्धः प्रत्यक्षसिद्ध इति तस्यैव जनकतानिर्वाहकत्वम् ।
न तु जनकत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वस्य तादृशसंबन्धत्वं कल्प्यं गौरवात् । शब्दे
चार्थस्य न समवायादिः संबन्धः सिद्धः, अग्निरित्युक्ते वाचि दाहाभावात् । अतो
बोधजनकतानिर्वाहकसंबन्धः तत्त्वेनेच्छाविषयत्वमिति न कोऽपि दोषः ॥

न च शब्दोऽपि प्रमाणं चक्षुरादिवत् बोधकत्वघटितसंबन्धभिन्नसंबन्धेन
प्रमेयसंबद्धः सन्नर्थबोधकः । अन्यथा वह्निधूमयोरपि धूमाद्वह्निज्ञानं जायतामितीच्छा-
विषयत्वमेव संबन्धोऽस्तु इति व्याप्त्युच्छेद इति वाच्यम् ।

शब्दः बोधकत्वघटितसंबन्धभिन्नसंबन्धेन प्रमेयसंबद्धः सन् बोधकः प्रमा-
णत्वादिति प्रयोगे प्रमाणत्वहेतुरप्रयोजकः व्यभिचारशङ्कावारकतर्काभावात् । किञ्च,
अनुमानोपमानशब्दाः परामर्श-अतिदेशवाक्यार्थस्मरण-पदार्थस्मरण-रूपज्ञान-
द्वारैव प्रमितिजनका इति प्रत्यक्षमपि (चक्षुरादि) ज्ञानद्वारैव प्रमितिजनकं भवेत् ।
तथा च प्रत्यक्षप्रमाणं ज्ञानद्वारा प्रमितिजनकं प्रमाणत्वात् अनुमानादिवत्
इत्याभाससाम्यम् । अपि च वह्निधूमयोः व्याप्त्युच्छेदः इत्यत्र कोऽसौ व्याप्त्युच्छेदः ।
न तावत् साहचर्यनियमस्योच्छेदः, तस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन तदभावस्यापादयितु-
मशक्यत्वात् । नापि व्याप्तिज्ञानस्य अनुमितिहेतुत्वोच्छेदः, तस्मिन् सत्यनुमितिः
तदभावे नेति अन्वयव्यतिरेकयोः कारणताग्राहकयोः सत्त्वेन हेतुत्वाभावस्याप्या-
पादयितुमशक्यत्वात् ।

वह्निधूमयोः धूमाद्वह्निज्ञानं जायतामितीच्छाविषयत्वमेव संबन्धोऽस्तु इत्यप्य-
संगतम् । ईश्वरेच्छा सन्मात्रविषयिणी (वस्तुत्वव्यापकविषयताका) । धूमाच्च
वह्निज्ञानं जायते । तस्मात् सा धूमाद्वह्निज्ञानं जायतामित्याकारिकापि । परन्तु
तादृशेच्छाविषयत्वस्य संबन्धत्वकल्पने न प्रमाणमस्ति । शब्दार्थयोस्तु संयोग-
समवायसामानाधिकरण्यादयः संबन्धा न संभवन्ति । शाब्दबोधकादाचित्कत्वान्यथा-
नुपपत्त्या च कश्चन संबन्धो वाच्यः । अतिरिक्तसंबन्धरूपधर्मिकल्पनामपेक्ष्य, अवश्य-
ज्ञेयस्य क्लृप्तस्य संकैतस्य संबन्धत्वकल्पने लाघवम् । तथा च निरुक्तलाघवज्ञान-
सहकृतशाब्दबोधकादाचित्कत्वान्यथानुपपत्तिरेव संकैतस्य संबन्धत्वे प्रमाणमिति ॥

वाच्यवाचकभाषाद्वयातिरिक्तसंबन्धरूपसंगतिप्राहकं शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् ।
तदपि शब्दयुपकारकत्वात् शक्तिरिति व्यथयिते, इत्यपि न संगतम् । मानाभावेन
शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्यैवासिद्धेः ॥

न च अयं गौरित्यादेः सविकल्पप्रत्ययस्य वाचकशब्दसामानाधिकरण्ये-
नार्थावगाहिवात् शब्दार्थतादात्म्यं गिह्यपीरयुक्तमिति वाच्यम् ।

अस्यार्थस्यायं शब्दो वाचकः इति शब्दार्थसंबन्धमगृहीतयत्नां बालगूडा-
दीनामपि अर्थज्ञानं जायते । मूकादिभिश्च शब्दगन्धोऽव्यनाप्राप्त इति कथं
तेषामर्थज्ञानं शब्दसामानाधिकरण्यमवगाहेत् । कथं वा तदादात्म्यनर्पानां
सिद्धयेत् । तेषां शब्दभावनासत्त्वे प्रमाणाभावात् ।

अथ शब्दार्थसंबन्धमजानतां शब्दसामानाधिकरण्येन अर्थप्रतीतिः उ-
नेति सन्देह एवास्तु । व्युत्पन्नानां जापमानः सविकल्पकप्रत्ययः शब्दसामानाधि-
करण्यमवगाहते इति शब्दार्थयोः तादात्म्ये सिद्धे बालादिज्ञानानामपि अर्थविषय-
कत्वेन तदात्मकशब्दविषयकत्वं सिद्धयतीति चेत्, न । व्युत्पन्नानां तथा प्रतीने-
रेवासिद्धेः । ते हि साक्षादिमद्रूपस्यार्थस्य गोशब्दो वाचकः इति प्रतीयन्ति । न तु
अयं गोशब्द इति । यत्र च अयं गौरिति अमेदेन संबन्धप्रोधनं, तत्र गोशब्दः
गोशब्दप्रतिपाद्ये निरूढलाक्षणिकः । यथा गौर्बाहीकः इत्यत्र गोत्वं समवायात्
गोतादात्म्याद्वा न बाहीकोपाधिः । अपि तु गोगुणलक्षकत्वेन । बाहीके गौरिति
प्रतीतेरभावात् । तथा गवि अथ गोशब्दः इति प्रतीतेरभावात् गोशब्दः वाच्यत्वे-
पलक्षकतया इदंपदार्थोपाधिः ॥

न चाज्ञातवाचकस्य पुरुषस्य अर्थे ज्ञातेऽपि किमिदमिति न जानामीति
व्यवहारात्, वाचरूपदोषदेशे किमिदमिति ज्ञातमिति व्यवहाराच्च शब्दानुविद्ध
एवार्थो सविकल्पके भासते इति वाच्यम् ।

अथ कः इत्यादौ विधेयवाचककिंशब्दस्य, समन्वित्याहृतपदोपस्थाव्यता-
वच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञा-
सितः यो विशेषधर्मः, तदवच्छिन्ने शक्तिः । धर्मे विशेषत्वश्च विधेयतावच्छेद-
कत्वेन वक्तृज्ञानविषयत्वम् । स च विशेषधर्मः प्रकरणादिना ज्ञायते । यदा प्रष्टा

इमं प्राणिनं जानाति न मनुष्यमिति प्रकरणात् ज्ञायते, तदा अयं कः इति प्रश्ने, अयं मनुष्यः इत्युत्तरं दीयते । यद्वा तु इमं मनुष्यं जानाति न ब्राह्मणमिति ज्ञायते, तदा अयं ब्राह्मणः इत्युत्तरं दीयते । अयं क इति न जानामीत्यादौ इतिशब्दः समभिव्याहृतवाक्यप्रतिपाद्यजिज्ञासाविषयधर्मविशेषविषयकामिन्नज्ञानाभाववानहमिति बोधो भवतीति वस्तुस्थितिः । प्रकृते च अज्ञातवाचकः अर्थदर्शी पुरुषः, अयं कः इति पृच्छति, अयं क इति न जानामीति च व्यवहरति । प्रष्टा पुरोवर्ती पदार्थः सम्यगनुभूयते, परन्तु तस्यार्थस्य पदविशेषवाच्यत्वं नावगतम् । तस्मात् पद-विशेषवाच्यत्वप्रकारको बोधः तस्मै जननीयः इत्यमिसन्धिना, अयं एतच्छब्दवाच्यः इति वाचकशब्दमुपदिशति पार्श्वस्थः पुरुषः । ततः स्वेन जिज्ञासितस्य धर्मविशेषस्य ज्ञातत्वात् अयं क इति ज्ञातमिति व्यवहरति । एवञ्च सति सविकल्पकप्रत्यये वाचकपदभानं नावश्यकं भवति ।

यदि पदमाने आग्रहः, तदा चैत्रादिज्ञाने तदीयपाचकत्वादिधर्मविशेषा अपि भासन्ते इति स्वीकरणीयं भवेत् । नामवेये ज्ञातेऽपि अर्थगतविशेषधर्मान्तरा-ज्ञानात्, अयं चैत्रः क इत्यपि पृच्छ्यते, अयं चैत्रः क इति न जानामीति व्यवहियते च । अयं चैत्रः पाचकः इत्युत्तरेण तद्गते पाचकत्वधर्मविशेषे ज्ञाते, अयं चैत्रः क इति ज्ञातमिति व्यवहियते । तथा च पाचकत्वाज्ञानेन चैत्रे अज्ञातत्वव्यवहारस्य, तज्ज्ञानेन तत्र ज्ञातत्वव्यवहारस्य च तुल्यत्वात् चैत्रज्ञानेऽपि पाचकत्वादि भासते इत्यापद्येत । तस्मात् पूर्वोक्तप्रकार एव साधुः । तत्र च न कार्यकारणभावकल्पनागौरवम् । तथा च सर्वत्र ज्ञाने पदभानं नावश्यकम् ॥

न च कोकिलमर्थं जानतः कोकिलपदे च तद्वाचकत्वमजानतः पुरुषस्य, अयं कोकिलः इत्यनुव्यवसायवारणाय पदभानमावश्यकमिति वाच्यम् ।

अयं कोकिलः इति जानामीत्यादौ इतिशब्दः तत्तद्वाक्यजन्यबोधसमाना-कारकपरः । इतिपदार्थश्चाभेदेन धात्वर्थज्ञानान्वयी । स्पष्टश्चेदममिहितं गदाधर-भट्टाचार्यैः शक्तिवादे विशेषकाण्डे युष्मदर्थनिरूपणावसरे । एवञ्च अयं कोकिल इत्यनुव्यवसायः इत्यस्य अयं कोकिलः इति वाक्यजन्यबोधसमानाकार-कानुव्यवसाय इत्यर्थः । तस्य च नापत्तिः संभवति । शाब्दबोधविषयकोकिल-

रूपार्थविषयज्ञानस्य सत्त्वात् । न च इतिज्ञानमित्यस्य पूर्वोक्तार्थाभिन्नज्ञानमित्यर्थः,
 अर्थज्ञानयोश्च तादान्मयाव्यास इति वाच्यम् । आन्तरत्बवात्त्वचक्षुर्माह्वानदम्राह-
 त्वादिविरुद्धधर्मप्रत्यक्षे जागरूके सति अर्थज्ञानयोरमेदज्ञानस्यासंभवात् । अन्यथा
 'सुखं भवतु इति इच्छा' इति प्रतीतिवत्त्वात् सुखभवनरूपस्यार्थस्य इच्छायाधा-
 मेदाव्यासः, तयोः तादान्म्यञ्च सिद्धयेत् । अयं तत्पुरुषीयं ज्ञानं अयं कोकिलः
 इत्यभिध्येत इत्यत्र दूषणतान्पर्यमिति चेत्, न । कोकिलपदे तच्छक्तिं जानद्भि-
 रग्नाभिः तदीयज्ञानस्य कोकिलशब्देनामिलापस्येष्टत्वात् । अथ तेनैव स्वीयप्रतीतिः
 कोकिलशब्देनाभिध्येतेति चेत्, न । तस्य कोकिलपदे शक्तिप्रहाभावेन तेन तथा
 अभिलपितुमशक्यत्वात् । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ॥

न च प्रत्यक्षादौ विषयताभाननियमनिर्वाहाय पदभानमाशयकमिति
 वाच्यम् ।

यत्पदविषयकमित्यंशमपहाय, तत्स्थाने यत्पदामिल्यमिति निवेशेन सर्वसामञ्ज-
स्यात् । तथा च 'यत् ज्ञानं यत्पदामिल्यं तत् तत्पदजन्यबोधविषयतासमान-
विषयताकम्' इति नियमेनैव विषयताभाननियमनिर्वाहः संभवतीति न तदर्थं
पदविषयकत्वं प्रत्यक्षादीनां कल्पनीयम् ॥

'इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नम्' इति न्यायसूत्रे अव्यपदेश्यपदं निर्वि-
कल्पकपरम् । तेन प्रत्यक्षज्ञानस्य सविकल्पकनिर्विकल्पकमेदेन द्वैविध्यं सूचितम् ।
न तु शाब्दबोधे अतिव्याप्तिवारणाय अव्यपदेश्यपदम् । येन शाब्दबोधस्य शब्द-
विषयकत्वं सूत्रकाराभिमतमिति कल्प्येत ।

तत्सूत्रभाष्यकारस्यापि न शाब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वमभिमतम् ।
'अर्थवन्नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सच्छाब्दं प्रसज्यते' इति अव्यपदेश्य-
पदावतरणिकास्थं भाष्यम् । प्रत्यक्षस्य शाब्दबोधत्वापत्तौ नैतद्भाष्यस्य तात्पर्यम् ।
अपि तु प्रत्यक्षमपि शब्दविषयकमिति शब्दरहितमविकल्पकं नास्तीत्यत्र ।
स्पष्टश्चायमर्थः तात्पर्यटीकायाम् । तस्मात् शाब्दबोधे शब्दभानं न न्याय-
भाष्यकारसंमतमिति बोध्यम् ॥

टिप्पणी—

'तथा च अर्थानां नामधेयात्मकत्वात् तद्गोचरमालोचनमपि नाम-
धेयगोचरमिति अर्थवन्नामधेयेन व्यपदिश्यमानं शाब्दं प्रसज्यते इति । न
शब्दप्रमाणकतया शाब्दम् । अपि तु शब्दे जातं शाब्दम् । शब्दश्चास्य
विषयत्वेन जनकः अर्थतादात्म्यात् । तथा च नाविकल्पं शब्दरहितमस्तीति
तात्पर्यार्थः । तथा चाहुः—

'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥'

तदस्य निराकरणं लक्षणगतेन आलोचनज्ञानावरोधार्येन अव्यपदेश्यपदेन
सूचितम् । परीक्षापर्वणि वचनाहंमपि सुभाषितरचितया तद्विलम्बमसह-
मानो भाष्यकारः लक्षणावसर एवाह । अत एवाह—अव्यपदेश्यमितीति ।"
इति तात्पर्यटीका ।

एवञ्च अयं घटः इत्यादिप्रत्यये पदमानाभावात् न शब्दसामानाधिकरण्ये-
नार्थस्य प्रतीतेर्बलात् शब्दार्थयोस्तादात्म्यं सिद्धयति ॥

न च शब्दपुरःसरत्वाद्विकल्पस्य शब्दोपायकत्वं शब्दविषयकत्वं वेत्यु-
भयथापि सिद्धं तयोस्तादात्म्यमित्युक्तमिति वाच्यम् ।

सविकल्पकप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं नियमेन शब्दस्याभावात् । अस्तु वा शब्द-
स्मरणम् । तथापि न तत्पूर्वकस्य अर्थज्ञानस्य शब्दतादात्म्यापन्नार्थविषयकत्वम् ।
तथा सति घटस्मरणपूर्वकं घटाभावज्ञानमपि घटतादात्म्यापन्नाभावविषयकमिति
घटतदभावयोस्तादात्म्यं सिद्धयेत् । परन्तु व्युत्पन्नस्य प्रथमतः इन्द्रियार्थसंनिर्करणे
अर्थविषयकं निर्विकल्पकं जायते । तेन च शब्दविषयकः संस्कार उद्बुद्धः
शब्दस्मरणं जनयति । अतः सविकल्पप्रत्ययः शब्दस्मरणपुरःसरो जायते । न
चैतावता शब्दस्मरणसविकल्पकयोरुपायोपेयभावः, शब्दस्य विकल्पविषयत्वं वा
सिद्धयति । न हि धूमविषयकाविकल्पेनोद्बोधितः महानसीयगहिसंस्कारः वहिस्मरण
जनयति, ततः धूमसविकल्पको जायते, इति वहिस्मरणधूमसविकल्पयोः उपायो-
पेयभावः, बह्वेर्वा धूमविकल्पविषयत्वं भवति । शब्दस्मरणस्योपायत्वेऽपि, असनिहिते
अतीतादौ स्मरणसंभवेन, शब्दस्मरणं न शब्दसंनिधानमपेक्षते । येन अर्थ-
सानिध्यमेव शब्दसानिध्यमिति तयोः तादात्म्यं सिद्धयेत् ॥

न च शब्दप्रश्नस्यार्थप्रश्नस्य चैकाकारोत्तरदर्शनात् तयोस्तादात्म्यमिति
वाच्यम् ।

शब्दानामर्थपरत्वमेव स्वाभाविकम् । 'घट इत्ययमर्थः' इत्युत्तरवाक्ये च
घटपदस्य घटः (वस्तु) अर्थः । इतिशब्दस्य अमेदोऽर्थः । तथा च अयमर्थः
घटामिन्नः इति तद्वाक्याधीनो बोधः । शब्दप्रश्ने, 'घट इत्ययं शब्दः' इत्युत्तरं
दीयते । तत्र घटशब्दः शब्दपरः । तस्य शब्दपरत्वं धोतयति इतिशब्दः । तथा
च अयंशब्दः घटा(आनुपूर्वीविशिष्टा)मिन्नः इति बोधः । एवञ्चोत्तरयत् । पुंसः न
शब्दार्थयोस्तादात्म्याध्यासः । अपि च शब्दः आकाशनिष्ठः श्रोत्रप्राद्यः, अर्थश्च
भूतलनिष्ठः चक्षुर्माहश्चेति विरुद्धधर्मप्रत्यक्षस्य, कम्बुग्रीवादिमानर्थः न घटशब्दः

इति विपरीतप्रतीतेरवाचितायाश्च सार्वजनीनत्वात्, शब्दार्थयोस्तादात्म्याध्यास एव न संभवति ॥

न च पदं श्रुतं, अर्थं शृणु इति व्यवहारमूलप्रतीत्या तादात्म्यसिद्धिरिति वाच्यम् ।

तत्रत्यार्थपदस्य पूर्वोक्तपदवाच्यार्थप्रतिपादके, पर्यायान्तरे, वाक्ये वा लाक्षणिकत्वात् । न च तत्र तद्वटकार्थपदं न शब्दपरमिति द्योतनायैव पदं श्रुतमित्युक्तमिति वाच्यम् ।

यतः पदं पूर्वं श्रुतम् । तथापि विस्तरेण तत्प्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकवाक्यं, तत्प्रतिपाद्यार्थबोधकपदान्तरं वा न श्रुतम् । तस्मादर्थपदस्य निरुक्तार्थकथने न कोऽपि विरोधः । अपि च 'आत्मा श्रोतव्यः' इत्यादौ श्रुधातोः शान्द्रबोधार्थ-कत्वमभिहितं मुक्तिवादे गदाधरभट्टाचार्यैः । रामरुद्रभट्टाचार्याश्च शान्द्र-बोधानुव्यवसायं 'शृणोमि' इत्यभिलपन्ति । एवञ्चायं शृणु इत्यत्रापि श्रुधातोः शान्द्रबोधार्थकत्वमेव न श्रावणप्रत्यक्षार्थकत्वम् । अर्थस्य च शान्द्रबोधविषयत्व-मस्त्येवेति क्व तादात्म्याध्यासः ? ॥

'वृद्धिरादैच्' (पा. सू. 1-1-1) इत्यत्र वृद्धिशब्दः तत्पदबोध्ये निरुद्ध-लाक्षणिकः । तथा च आदैच् वृद्धिपदबोध्य इत्यर्थः । 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इत्यत्रापि एकाक्षरशब्दः तत्प्रतिपाद्ये निरुद्धलाक्षणिकः । अतो न तादृशप्रयोगः तादात्म्याध्यासमूलकः । वस्तुतस्तु 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति श्रुतिः प्रणवे ब्रह्म-दृष्टिविधानार्था । उपासाप्रकरणात् । अन्यथा 'असौ वाव लोको गौतमाग्निः' (छा. 5-4-1) इति श्रुत्या अग्निद्युलोकयोरपि तादात्म्यं सिद्धयेत् ॥

'रामेति द्वयक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः' इत्यत्र, रामशब्दार्थो यथा पिनाकिनो मानभङ्गप्रयोजकः, तथा रामनानापि स्ववाच्यार्थद्वारा मानभङ्गप्रयोजक-मित्याशयेन शब्दस्य मानभङ्गकत्वमभिहितमिति न तादात्म्याध्यासः ॥

न च 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचअते' इति प्रयोगमूलतादात्म्याध्यासात् तयोस्तादात्म्यसिद्धिरिति वाच्यम् ।

यथा गभीरायां नद्यां घोषः इत्यत्र नदीपदं गभीरनदीतीरलक्षकम् । तत्तात्पर्यग्राहकञ्च गभीरपदम् । तथा, प्रकृते कशिपुपदं हिरण्यशब्दपूर्वककशिपु-पदप्रतिपाद्ये लाक्षणिकम् । हिरण्यपूर्वपदं तत्तात्पर्यग्राहकम् । संमतश्चायं बोधस्तादात्म्यवादिनामपि । 'अन्त्ये हिरण्यकशिपुनामानमिति प्रतीतेः सर्वानुभवसिद्धत्वात्' इति स्वयमभिधानात् । तस्मान्नात्रापि तादात्म्याध्यासः ॥

बौद्ध एवार्थः शक्यः बौद्ध एव शब्दो वाचकः । बौद्धयोरेव शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति न अन्नमित्युक्ते पूरणापत्तिः इत्यपि बौद्धार्थासिद्धया न संगच्छते ।

न च घटोऽस्ति, घटो नास्ति, इति प्रयोगोपपत्तये बौद्धार्थः स्त्रीरूपीयः इत्युक्तमिति वाच्यम् ।

बाह्यघटस्य घटपदशक्यत्वेऽपि तन्निष्ठं बाह्यसत्त्वं न तत्पदशक्यतावच्छेदकम् । अतएव घटपदजन्यबोधे बाह्यसत्त्वं न भासते । एवञ्च घटपदेनानवगतसत्ताया बोधनाय अस्तिपदं प्रयोक्तव्यमेव । यदि घटपदेन घटत्वविशिष्टस्य बोधेऽपि घटत्वेन तत्र बाह्यसत्त्वमनुमातुं शक्यमिति अन्यलभ्यत्वात् अस्तिपदप्रयोगानर्थक्यमित्युच्यते । तदा घटत्वेन द्रव्यत्वप्रमेयत्वादेरनुमातुं शक्यत्वेन अन्यलभ्यत्वात्, घटो द्रव्यम्, घटः प्रमेयः इत्यादिप्रयोगोऽप्यनर्थकः स्यात् । एवं घटो नास्ति इति वाक्यात् शाब्दबोधो न जायते । अनुयोगिविनिर्माकेण नञः अभावबोधकत्वम्याव्युत्पन्नत्वात् । परन्तु भूतले घटो नास्ति इत्येव प्रयोगः । तत्र च सप्तम्यर्थो निरूपितत्वम् । असत्ताव्यर्थश्चाधेयत्वम् । तथा च भूतलनिरूपितवृत्तित्वाभाववान् घटः इति बोधो जायते । सति तात्पर्ये घटामात्रो भूतलवृत्तिरिति, भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगी घटः इति च बोधो जायते । घटपदबोध्यस्य वाग्यसत्तावत्त्वेऽपि भूतलवृत्तित्वाभावः संभवति । वाग्यसत्तायाः प्रदेशविशेषवृत्तिनाभावेन विरोधाभावात् । तस्मात् न तद्वाक्यप्रयोगानुपपत्तिः ।

प्रस्युत पदबोध्यः बौद्धसत्ताविशिष्ट एवेति वादिनामेव घटोऽस्ति, घटो नास्ति इति प्रयोगोऽनुपपन्नः । अस्तिपदमपि बौद्धसत्तामेव बोधयेत्, न गरासत्ताम् । पदत्वाविशेषात् । एवञ्च घटपदेनैव तन्निष्ठमुद्विगताया बोधितत्वात्

‘उक्तार्थानामप्रयोगः’ इति न्यायेन अस्तिपदप्रयोगोऽनर्थकः । एवं घटो नास्तीत्यत्रापि घटे बौद्धसत्ताभावो बोधनीयः । स चाभावः घटपदबोधवैद्व्यसत्ताविरोधी । नास्तिपदेन बाह्यसत्ताभावो न बोधयितुं शक्यते । सर्वपदानां बौद्ध एवार्थः शक्यः इत्यङ्गीकारात् ।

तस्मात् घटोऽस्ति घटो नास्ति इति प्रयोगोपपादनाय न बौद्धार्थः स्वीकार्यः ॥

न च शशशृङ्गं नास्ति, अङ्कुरो जायते इति वाक्यजन्यशाब्दबोधान्यथानुपपत्त्या बौद्धार्थः सिद्धयतीति वाच्यम् ।

केवलशशशृङ्गपदमपार्थकमेवेति प्रतिपादितमुदयनाचार्यैः । शशशृङ्गं नास्तीति वाक्याच्च शशविशेष्यकः शृङ्गाभावप्रकारकः बोधो जायते । बोधविषयस्य शशस्य शृङ्गस्य, तदभावस्य च प्रसिद्धत्वात् कथं बोधानुपपत्तिः । यद्यपि अत्यन्ताभावविषयकशाब्दबोधे सप्तम्यन्तानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारः कारणम्, प्रकृतवाक्ये च शशपदं न सप्तम्यन्तम् । तथापि शश-शृङ्गादिपदजन्यपदार्थोपस्थितिमूलकः शशे शृङ्गाभावः इत्याकारकः मानसबोधो जायते । तादृशमानसबोधजननेच्छयैव व्युत्पन्नाः शशशृङ्गं नास्तीति प्रयुज्यते । स्पष्टश्चेदमभिहितं, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावखण्डने ‘शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभाव इत्यर्थः’ इति मणिविवरणावसरे गदाधरभट्टाचार्यैः । एवं, अङ्कुरो जायते इति वाक्यात् अङ्कुरः उत्पत्त्याश्रयः इति बोधः । यद्यपि बोधविषयोऽङ्कुरः बोधकाले नास्ति, तथापि न बोधानुपपत्तिः । प्रत्यक्ष एव विषयस्य कारणत्वात् । शाब्दबोधे विषयस्याकारणत्वात् । न च ज्ञानसामान्ये विषयः कारणमिति वाच्यम् । अतीतानागतादिविषयकपरोक्षज्ञानोदयेन तथा कार्यकारणभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च अतीतादिस्थलेऽपि बौद्धार्थस्य सत्त्वान्न कार्यकारणभावानुपपत्तिरिति वाच्यम् । बौद्धार्थसाधनावसरे सिद्धवत्तथा कथनस्यासंगतत्वात् । तस्मात् शशशृङ्गं नास्ति, अङ्कुरो जायते इत्यादिवाक्यजन्यबोधानुपपत्त्या न बौद्धार्थः सिद्धयति ॥

ज्ञाने विषयः कारणमित्यस्य, विद्यमानस्यैव ज्ञानं जायते इति सारार्थः । अविद्यमानपदार्थस्मरणस्य तथाविधानुमितेः तथाविधशाब्दबोधस्य चानुभवसिद्धत्वेन

तादृशः कार्यकारणभाव एव नास्ति । अस्तु यथाकथञ्चित् कार्यकारणभावः । तथापि न तदनुपपत्त्या बौद्धार्थः स्वीकार्यः । विषयतासंबन्धेन ज्ञान प्रति तादात्म्य-संबन्धेन विषयः कारणमिति विषयनिष्ठप्रत्ययासत्त्या कार्यकारणभावसंभवात् । न च तादात्म्यसंबन्धस्य वृत्त्यनियामरूत्वेन कारणे कार्याधिकरणवृत्तित्वं न निर्वहतीति वाच्यम् । कारणस्य कार्याधिकरणसंबन्धित्वमेवापेक्षितं, न तु वृत्तित्वमिति तथा कार्यकारणभावे दोषविरहात् । यद्यपि संयोगः संबन्धः विद्यमानयोरेव, तयोरेव संयोगप्रतीतेः, तथापि विषयबलक्षणसंबन्धः अतीतपदार्थ-विद्यमानस्मरणज्ञानयो-रपि । नेदानीं देवदत्तोऽस्ति, परन्तु स्मर्यते (स्मरणविषयः) इत्यन्वाधितप्रतीतेः तत्साधिकायाः सत्त्वात् । स्पष्टश्चायमर्थः. वैयाकरणभूषणसारे, दर्पणे च सुवर्णनिर्णये अतीतादेः जानाति-कर्मत्वोपपादनावसरे । एतेन 'अतीतानागतस्थले संबन्धस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च' इति दूषणमनवकाशम् । तथा च ज्ञानविषययोः कार्यकारणभावनिर्वाहकसामानाधिकरण्योपपादनाय न बौद्धार्थः स्वीकरणीयः ॥

न च पुराणादितः गुणसमृद्ध्यादिश्रमणानन्तरं नलादिपदात् सामान्यतो बुद्ध्या गृहीताकारविशेषे शक्तिप्रहपूर्वकं तस्यैव बोधः इति, नलादिपदात् शाब्द-बोधनिर्वाहाय बौद्धार्थः स्वीकरणीय इति वाच्यम् ।

नलो राजा इत्यादौ नलपदस्य नलपदबोधे लक्षणा । इत्यञ्च नलपदबोधः कश्चिद्राजा इत्यनुभवसिद्धः शाब्दबोध उपपद्यते । न च नलपदस्य शक्तिप्रहा-भावे शक्यसंबन्धरूपलक्षणाज्ञानमपि न संभवीति वाच्यम् । यत्पदं साधु व्युत्पत्तौः प्रयुक्तं तत्पदं किञ्चिद्वाचकमिति सामान्यतः तत्पदशक्तिप्रहसंभवात् । लक्षणाग्रहे विशिष्य शक्यतावच्छेदकमानस्यानपेक्षितत्वात् । अयञ्च बोधः बौद्धार्थवादिनामपि

टिप्पणी—

'अतीतानागतस्थलेऽपि ज्ञानजन्यस्य आवरणभङ्गस्मावश्यत्वात् अन्यथा यथापूर्वं न जानामीति प्रतीत्यापत्तेः । अतीतादेराश्रयता च विष-यता ज्ञानाश्रयताया नैयायिकानामिव ।' इति भूषणसारः ।

'विनष्टघटे अनुभवानुरोधात् ज्ञानविषयतास्वीकार आवश्यकः इति दर्पणग्रन्थः ।

संमत एव । अतएव, नलत्वादिप्रकारकान् संस्कारान् कल्पयित्वा, विशिष्य नलत्वप्रकारकबोधमुपवर्णयतः कस्यचिन्मतम्, 'पदप्रकारकबोधस्यैवानुभवाच्च' इति स्वयं दूषितं संगच्छते । 'पदप्रकारकेति । नलपदवाच्यः कश्चिदासीदित्याकारके-
त्यर्थः ।' इति तद्ग्रन्थव्याख्या । नलरावणादिपदेभ्यः तत्तत्पदबोधव्यत्वेनैव बोधः इति स्पष्टमुक्तं गदाधरभट्टाचार्यैः शक्तिवादे । तस्मात् न नलादिपदेभ्यः शाब्द-
बोधनिर्वाहाय बौद्धार्थः स्वीकार्यः ॥

यत्तु, 'स भूरिति व्याहरत्' इति श्रुत्या भूरादिशब्दार्थज्ञानपूर्वकमेव हिरण्यगर्भसृष्टिरिति लाभेन, तदानीं बाह्याया भुवोऽभावेन बौद्धपृथिव्यामेव शक्ति-
ग्रहपूर्वकं हिरण्यगर्भस्य बौद्धपृथिवीबोध इति ।

तन्न । निरुक्तश्रुत्या तत्तद्वाचकशब्दोच्चारणपूर्वकं तत्तत्पदार्थान् ससर्जेति लभ्यते । न तु शब्दादर्थं ज्ञात्वा ससर्जेति । न हि स्वस्यैव शाब्दबोधजननार्थं शब्दं प्रयुञ्जानो दृश्यते । वर्णयन्ति च भगवत्पादाः निरुक्तश्रुतेः तत्तद्वाचक-
शब्दानुसन्धानपूर्वकतत्तत्सृष्टिपरत्वं देवताधिकरणे ।

यदि च 'शिल्पी यथा शिल्पशास्त्रवचनेभ्यो मरुत्वताम्' इत्यादिना न्यायरक्षामणौ प्रतिपादितसरण्या हिरण्यगर्भस्य वेदवाक्याच्छाब्दबोध आवश्यकः इत्युच्यते । तदापि न बौद्धोऽर्थः स्वीकार्यः । हिरण्यगर्भस्य जन्मान्तरानुभूत-
भूम्यादिविषयकः संस्कारो वर्तते । सृज्यमानप्राणिकर्मभिरुद्धेन तेन स्मृते भूम्यादौ शक्तिग्रहः, ततश्च शाब्दबोधः संभवतीति न बौद्धार्थापेक्षा । न च ज्ञानसामान्ये विषयस्य कारणत्वात् शाब्दबोधादिसमये बाह्याया भुवोऽभावेन कथं शाब्दबोध इति वाच्यम् । बौद्धार्थसिद्धावेव ज्ञानसामान्ये विषयस्य कारणत्वसंभवात्, तत्साधना-
वसरे सिद्धवत् तादृशकार्यकारणभावोपन्यासस्यासंगतत्वात् ॥

टिप्पणी—

'अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात् तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दाः मनसि प्रादुर्गभवुः । पश्चात् तदनुगता-
नर्थान् ससर्जेति गम्यते । तथा च श्रुतिः 'स भूरिति व्याहरत् स भूमि-
मसृजत' इति ॥ इति देवताधिकरणस्थं भगवत्पादभाष्यम् ॥

न च कीदृशो देवदत्तः इति प्रश्नोत्तरवाक्यघटकस्य ईदृशपदस्य स्वारस्यात्
बौद्धार्थसिद्धिरिति वाच्यम् ।

ईदृशपदात् समभिव्याहृतवाक्यप्रतिपाद्यधर्मविशिष्टविषयक एव बोधो-
ऽनुभवसिद्धः इति तत्पदस्य समभिव्याहृतवाक्यप्रतिपाद्यत्वोपलक्षितधर्मविशिष्टे शक्तिः ।
न तु एतत्सदृशो तथा बोधाभावात् । न च प्रकृतिप्रत्ययविवेचनेन, एतत्सदृशार्थ-
कत्वं प्रतीयते इति वाच्यम् । 'घट चेष्टायामिति धातोर्निष्पन्नो घटशब्द-
चेष्टावद्वाचक इति भाति । परन्तु घटपदात् घटत्वजातिविशिष्टस्यैव बोधात् तस्य
घटत्वविशिष्टे शक्तिः । न तु चेष्टाविशिष्टे । एतमेव 'मय ज्ञाने' इति धातो-
र्निष्पन्नः मायाशब्दः अज्ञानवाचकः । स्पष्टश्चायमर्थः अद्वैतसिद्धौ अज्ञानवादे ।
एवञ्च देवदत्तव्यक्तेरैक्येऽपि ईदृशपदाधीनबोधेदयात् न तदनुरोधेन बौद्धार्थः
स्वीकरणीयः ॥

'बुद्धिसिद्ध तु तदसत्' (न्या. सू. 4-1-50) इति न्यायसूत्रकर्तुः गोतम
महर्षेण संमतो बौद्धार्थः, पूर्वापरसन्दर्भपर्यालोचनया, भाष्यतात्पर्यटीकादिपर्या-
लोचनया च अ-यादृशार्थे तत्सूत्रतात्पर्यावधारणात् ।

तथा हि—फलपरीक्षाया, अग्निहोत्रादेः कालान्तरभाविस्वर्गफलकत्वं
व्युत्पाद्य, तन्निर्वाहक चापूर्वं निरूप्य, निष्पद्यमानं प्राङ्निष्पत्तेः नासत् उपादान-
नियमात्, न सत्, विद्यमानस्योत्पत्त्यभ्युपगमे उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्त्यापत्तेः, न
सदसत्, विरुद्धयोः सत्त्वासत्त्वयोरेकत्रायोगात्, इत्याशङ्क्य, 'उत्पादव्ययदर्शनात्'
(न्या. सू. 4-1-49) इति सूत्रेण असत्कार्यवादः स्थापितः । उत्पन्नो घटः, नष्टो
घटः इति प्रतीतेः निष्पद्यमानं प्रागसत् इति तत्सूत्रार्थः । उपादाननियमाच्च
हेतोः निष्पद्यमानं प्रागसत् न संभवतीति शङ्कितम् । सा च शङ्का अवश्य
परिहरणीया । तस्या-परिहारमाह—'बुद्धिसिद्ध तु तदसत्' (न्या. सू. 4-1-50) *

टिप्पणी—

'न च मय ज्ञाने इति धात्वर्थानुसारात् माया कथमज्ञानमिति
वाच्यम् । घट चेष्टायामिति धातुजस्यापि घटशब्दस्य चेष्टावाचकत्वाभाव-
घत् अत्रापि ज्ञानवाचकत्वाभावात् ।' इति अद्वैतसिद्धिः ।

इति । कार्यमुत्पत्तेः प्रागसदपि नियतकारणकत्वेन ज्ञातमिति पटार्थिनः तन्तूने-
वोपाददते, न मृदमिति सूत्रार्थः । तस्मात् असतः उत्पत्तिकर्तृत्वोपपादनपरं
तत्सूत्रमिति कथनं न पूर्वोक्तसन्दर्भानुगुणम् । नापि तथा व्याख्यानमुपपद्यते
बौद्धस्य पूर्ववृत्तित्वेऽपि बाह्यस्य तदभावेन उत्पत्तिकर्तृत्वासंभवस्य तदवस्यत्वात् ।
यद्यपि बौद्धबाह्ययोरभेदाध्यासः बौद्धार्थवादिभिः स्वीकृतः, तथापि बाह्यस्य
वस्तुभूतमुत्पत्तिकर्तृत्वं न संभवति । तस्मात् पूर्वोक्तरीत्या अर्थान्तरे एव सूत्र-
तात्पर्यवाधारणात् न सूत्रकर्तुः गोतमस्य संमतो बौद्धार्थः । एवञ्च बौद्धार्थस्य
विचारासहत्वात् न बौद्धयोः शब्दार्थयोः तादात्म्यं वाच्यवाचकभावापरपर्याय-
शक्त्युपकारकमिति सिद्धम् ॥

ननु वाच्यवाचकभावाख्यस्यातिरिक्तसंबन्धस्य शक्तित्वाभावेऽपि, क्लृप्तमनादि
बोधकत्वमेव पदतदर्थसंबन्धरूपशक्तिरस्तु इति चेत्—

न । बोधकत्वज्ञानार्थं संकेतज्ञानस्यावश्यापेक्षणीयत्वात् आवश्यकज्ञान-
विषयसंकेतस्यैव तादृशशक्तित्वमुचितम् । न च—संकेतो न स्वरूपतः, नापि
सामान्यतो ज्ञातो हेतुः । अपि तु ईश्वरसंकेतत्वेन ज्ञात इति वक्तव्यम् । तच्च
न संभवति, ईश्वरानङ्गीकर्तृणां मीमांसकादीनां शाब्दबोधानापत्तेरित्युक्तमिति—
वाच्यम् । ईश्वरसंकेतस्य शक्तित्वेऽपि तज्ज्ञानस्य परिभाषाज्ञानसाधारणसंकेत-

टिप्पणी—

“यत्पुनरुक्तम् प्रागुत्पत्तेः कार्यं नासत् उपादाननियमादिति । ‘बुद्धि-
सिद्धं तु तदसत् ।’ इदमस्योत्पत्तये समर्थं न सर्वमिति प्रागुत्पत्तेः नियत-
कारणं कार्यं बुद्ध्या सिद्धं, उत्पत्तिनियमदर्शनात् । तस्मादुपादाननियम-
स्योपपत्तिः । सति तु कार्ये प्रागुत्पत्तेः, उत्पत्तिरेव नास्तीति” इति
न्यायसूत्रभाष्यम् ।

“यच्चोक्तमुपादाननियमादिति, तत्र यदि पुरुषस्योपादाननियमः
पटार्थी तन्तूनेवोपादत्ते न वीरणम्, कटार्थी वीरणमिति ततः तदुपादानानां
तत्र तत्र कार्ये सामर्थ्यपरिज्ञानात् । तच्च सामर्थ्यमानुमानिकम् । तदिदं-
मुच्यते ‘बुद्धिसिद्धं तु तदसत्’ इति । तदसत् भावि कार्यं अनेनैव कारणेन
जन्यते नान्येनेत्यनुमानात् बुद्धिसिद्धमेवेत्यर्थः ॥” इति तात्पर्यटीका ।

ज्ञानत्वेन कारणत्वं लाघवात् । इत्यत्र ईश्वरसंकेतस्य तत्त्वेन ज्ञानं नापेक्षितमिति पूर्वोक्तदोषानवकाशात् ॥

आधुनिकसंकेतस्य च बोधकत्वज्ञानाभावेऽपि संकेतज्ञानादेव शाब्दबोधो-
त्पत्त्या व्यभिचारेण बोधकत्वज्ञानस्य कारणत्वासंभवात् न बोधकत्वं शक्तिः । न च
संकेतविषयबोधकत्वविषयकत्वात् संकेतज्ञानमेव बोधकत्वज्ञानमिति न व्यभिचार
इति वाच्यम् । देवदत्तपदं व्यक्तिविशेषं बोधयतु इति संकेतः । संकेतज्ञाने च
संकेतो विशेष्यः । तत्र पदविशेष्यकत्वं व्यक्तिविशेषबोधजनकत्वप्रकारकत्वं
चेद्युभयं प्रकारः । न तु पदे बोधजनकत्वं प्रकारः । तस्मात् संकेतज्ञानं न पदे
बोधकत्वावगाहीति पूर्वोक्तव्यभिचारो दुर्गारः ।

यत् ज्ञानं यद्विशेष्यकं यत्प्रकारकञ्च तज्ज्ञानज्ञानं तज्ज्ञानविषयविषयभूमिपि
न तस्मिन् विशेष्ये तत्प्रकारावगाहि । अतएव शुब्दचिन्तामणौ पदार्थसंसर्ग-
रूपवाक्यार्थज्ञानमनुमितिरिति वैशेषिकमतव्युत्पादनावसरे, 'एतानि पदानि
स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि' इति अनुमानाकारं प्रदर्श्य, 'एते पदार्थाः विषयः
संसृष्टाः' इति पदार्थपक्षकानुमानान्तरं प्रदर्शितम् । तत्र प्रथमानुमानं पदे
संसर्गज्ञानपूर्वकत्वमवगाहमानमपि, एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गं नावगाहने इति
एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गविषयकमनुमानान्तरं प्रदर्शितमिति, व्याख्यातारः
द्वितीयानुमानमप्यारपन्ति । तथा चाधुनिकसंकेतस्य च बोधकत्वज्ञानस्य व्यभि-
चारात् न बोधकत्वं शक्तिः ॥

नातिप्रसङ्ग इति वक्तव्यम् । तच्च न संभवति । कलशपदात् कुम्भपदात् घट-
पदाच्च घटविषयकः शाब्दबोधो जायते । एवञ्च घटपदाभावेऽपि कुम्भपदात्
घटविषयकशाब्दबोधस्य जायमानत्वेन व्यतिरेकव्यभिचारवारणाय, अव्यवहितोत्तर-
त्वसंबन्धेन घटादिपदविशिष्टशाब्दबोधे घटादिपदस्य कारणत्वं वक्तव्यम् । तत्र
च कार्यतावच्छेदककोटौ विषयविषयकत्वं न निवेशनीयम्, प्रयोजनविरहात् ।
तथा च घटविषयकत्वावच्छिन्नायाः शाब्दबोधनिष्ठजन्यताया अप्रसिद्धत्वात् जन्य-
तायां घटादिविषयकत्वावच्छिन्नत्वावगाहि शक्तिज्ञानं भ्रम एव । एवं च सर्वत्र
जन्यतायां तत्तद्विषयकत्वावच्छिन्नत्वावगाहिशक्तिभ्रमात् शाब्दबोधकल्पनमसमञ्ज-
सम् । तस्मान्न बोधकत्वं शक्तिः ॥

किञ्च, बोधकत्वं यदि शक्तिः, तदा घटपदं चैत्रस्य घटवाचकमिति व्यव-
हारः स्यात् । तत्र वाचकशब्दस्य बोधकमित्यर्थः । तदेकदेशे बोधे चैत्रस्येति
पष्ठयन्तार्थस्य चैत्रनिष्ठत्वस्यान्वये, चैत्रनिष्ठघटविषयकबोधजनकं घटपदमिति ततो
बोधो भवेत् । घटपदेन चैत्रे घटबोधस्य जायमानत्वेन तद्वाक्यार्थस्यात्रावितत्वेन
निरुक्तव्यवहारः प्रामाणिकः स्यात् । न च बोधकत्वेनेश्वरेच्छा शक्तिरिति पक्षेऽपि
तादृशव्यवहारापत्तिर्दुर्वारा । विद्यमानसर्ववस्तुविषयिण्यामीश्वरेच्छायां चैत्रवृत्ति-
घटबोधजनकत्वप्रकारिकायां घटपदस्य विशेष्यत्वेन विषयात्राधादिति वाच्यम् ।
गङ्गापदं तीरवाचकमिति व्यवहारस्येवास्यापि व्यवहारस्य वारणसंभवात् ।

यदि च कृञ्धातुसमानार्थकत्वात् यतेः, घटं करोतीतिवत् घटं यतते इति
प्रयोगस्य, शाखासमवेतत्वेन वृक्षस्य शाखायां वृक्षः इति प्रयोगस्य च पूर्व-
प्रयोगाभावेन साधुतावारणमिव, घटपदं चैत्रस्य घटवाचकमिति प्रयोगवारणं
सुशकमिति मन्यते । तदापि बोधकत्वस्य पदतदर्थसंबन्धरूपशक्तित्वं न संभवति ।
प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारं दृष्ट्वा, शब्दस्य बोधकारणत्वमवगत्य, असंबन्धस्य
बोधकारणत्वानुपपत्त्या पदे अर्थसंबन्धं कल्पयति व्युत्पत्तिः सुर्वालः । पदे बोध-
कारणत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानदशायां पदे बोधकत्वरूपशक्तिज्ञानं न संभवति । तस्मात्
पदपदार्थयोः न बोधकत्वं संबन्धः ॥

अपि च, वृत्तिज्ञानं शाब्दबोधे कारणमिति सर्वसंप्रतिपन्नम् । शक्तिज्ञानस्य
बोधकारणत्वे विषयितासंबन्धेन शक्तिरवच्छेदिता । बोधकत्वस्य शक्तिरूपत्वे,

बोधकारणतायां बोधकारणत्वस्यावच्छेदकत्वात् आत्माश्रयः । अवच्छेद्यज्ञाने अवच्छेदकज्ञानस्यापेक्षितत्वेन बोधकारणत्वस्यैवावच्छेद्यत्वादवच्छेदकत्वाच्च स्वज्ञाने स्वज्ञानापेक्षणात् । तस्मादपि बोधकत्वं न शक्तिः ।

एवं नानार्थकस्थल इव घटादिपदप्रयोगेऽपि तात्पर्यज्ञानादेवार्थविशेष-
विषयकः शाब्दबोधः इति सर्वत्र तात्पर्यज्ञानकल्पने गौरवमपि ।

किञ्च, शक्यार्थः लक्ष्यार्थः इत्यसकीर्णव्यवहारः सर्वतान्त्रिकाणाम् ।
तादृशव्यवहारान्यथानुपपत्त्या च लक्ष्यार्थव्यावृत्तैव शक्तिर्वाच्या । एवञ्च गङ्गा-
पदात् तीरोपस्थितये लक्षणावृत्तिरप्यङ्गीकरणीया । अन्यथा तीरबोधकत्वस्य
गङ्गापदे सत्त्वात् गङ्गापदं तीरवाचकमिति प्रामाणिकव्यवहारापत्तिः ॥

यदपि, लक्षणाङ्गीकारे, शाब्दबोधे शक्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेनेव लक्षणा-
जन्योपस्थितित्वेनापि कार्यकारणभावकल्पनेन परस्परं व्यभिचारवारणाय कार्य-
तावच्छेदककोटौ तत्तदव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन अनन्तकार्यकारणभावरूपकल्पनाया च
गौरवमिति ॥

तदपि न । पदनिष्ठस्य बोधकत्वस्य शक्तिरूपत्वसंभव एव, लक्षणा-
प्रयुक्तकार्यकारणभावाद्यकल्पने लक्षणम्, लक्षणाङ्गीकारे च अधिककार्यकारण-
भावकल्पने गौरवमिति विचारस्यावसरः । बोधकत्वञ्च न शक्तिरिति व्यनस्थापि-
तम् । एवञ्च लक्षणावृत्तेरप्यङ्गीकरणीयतया कार्यकारणभावादिकल्पनागौरवस्य
फलमुखत्वेनादोषात् । अन्यथा शाब्दबोधाद्यप्रमित्यन्तरकल्पने तद्व्यसतत्प्राग-
भावादिरूपकल्पने, पदार्थोपस्थित्यादीनां शाब्दबोधकारणत्वकल्पने च गौरवात्
शाब्दबोधाद्यविलक्षणप्रमितिरेव न सिद्धयेत् ।

वस्तुतः, लक्षणाया अङ्गीकारेऽपि न कार्यकारणभावान्तरकल्पनागौरवम् ।
लक्ष्योपस्थितिसाधारणेन शक्तिप्रयोग्योपस्थितित्वेन शाब्दबोधकारणत्वाङ्गीकारात् ।
न च प्रयोग्यत्वं जन्यत्वरूपं, जन्यजन्यत्वरूपं वा न संभवनीत्युक्तमिति वाच्यम् ।
अन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकशक्तिज्ञानोत्तरवृत्तित्वावच्छेदकधर्मस्वरूपशक्ति-
ज्ञानप्रयोग्यत्वस्य जन्य-जन्यजन्योभयसाधारणस्य सुवत्त्वात् । एवञ्च शक्तिप्रयो-
ग्योपस्थितित्वेन शक्यलक्ष्योपस्थित्योः संप्रहः संभवति ॥

एवं वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन शाब्दबोधकारणत्वाङ्गीकारात् नाधिक-
कार्यकारणभावः कल्प्यते । न च शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलसंबन्धत्वं न
वृत्तित्वम्, अन्योन्याश्रयादित्युक्तमिति वाच्यम् । विजातीयपदार्थोपस्थित्यनुकूल-
संबन्धत्वं वृत्तित्वम् । पदार्थोपस्थितौ वैजात्यपरिचयायैव शाब्दबोधहेतुत्वमुपस्थिता-
वुक्तम् । न तु तस्यापि लक्षणे प्रवेशः । उपस्थितौ वैजात्यानिवेशे घटपदा-
काशयोः संबन्धस्य समवायस्य वृत्तित्वापत्तिः । घटपदाकाशयोः समवायसंबन्ध-
ज्ञाने सति, घटपदश्रवणे आकाशस्योपस्थितेः । अतः उपस्थितौ वैजात्यमुक्तम् ।
घटपदात् समवायेनोपस्थितस्याकाशस्य शाब्दबोधे भानाभावात् आकाशोपस्थितिर्न
विजातीयेति नातिव्याप्तिः । एवञ्च वृत्तित्वस्य उपस्थितिनिष्ठशाब्दबोधहेतुत्वाघटि-
तत्वात् न पूर्वोक्तान्योन्याश्रयः ।

न च तथापि शक्तित्वापेक्षया वृत्तित्वं गुर्विति तद्वद्वटितवृत्तिज्ञानजन्योप-
स्थितित्वेन न कारणत्वमिति वाच्यम् । शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलसंबन्धत्व-
रूपवृत्तित्वस्य बोधजनकत्वरूपशक्तित्वापेक्षया गुरुत्वेऽपि शाब्दबोधहेतुत्वाघटित-
विजातीयपदार्थोपस्थित्यनुकूलसंबन्धत्वस्यागुरुत्वात् ॥

अपि च, शक्यसंबन्धो लक्षणा । सा च नास्तीति न वक्तुं शक्यते ।
गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरे सत्त्वात् । तज्ज्ञानात् न लक्ष्यार्थोपस्थितिः
इत्यपि वक्तुं न शक्यम् । येन पुंसा गङ्गापदेन तीरस्य शक्यसंबन्धरूपः संबन्धो
गृहीतः, तस्य एकसंबन्धिनः पदस्य ज्ञानेन अपरसंबन्धिनः तीरस्य स्मरणं
भवत्येवेति अनुभवसिद्धत्वात् । नापि लक्षणाज्ञानस्य लक्षणाजन्योपस्थितेर्वा शाब्द-
बोधहेतुत्वं नास्तीति युक्तम् । यत्र गङ्गापदात् शक्यसंबन्धप्रहादेव तीरमुप-
स्थितम्, न तु प्रवाहोपस्थित्यनन्तरमुपस्थितम्, तत्र तीरविषयकः शाब्द-
बोधः सर्वानुभवसिद्धः इति शक्यसंबन्धज्ञानस्य तज्जन्योपस्थितेश्च शाब्दबोधकार-
णत्वस्य क्लृप्तत्वात् । न च तत्र गङ्गापदं तीरं बोधयतु इति इत्याकारकवक्तृ-
तात्पर्यस्य ज्ञानं शक्तिज्ञानरूपम् । तस्य गङ्गापदे तीरबोधकत्वावगाहित्वात् बोध-
कत्वस्यैव शक्तिस्वरूपत्वात् । तत एव च शाब्दबोधो जायते इति लक्षणाज्ञानस्य
तज्जन्योपस्थितेर्वा शाब्दबोधकारणत्वं नाङ्गीक्रियते इति वाच्यम् । तात्पर्यं नाम

वक्तुरिच्छा । तस्यां यद्यपि पदं विशेष्यः, बोधकत्वं प्रकारः, तथापि तस्या ज्ञाने न पदे विशेष्ये बोधकत्वं प्रकारः । किन्तु इच्छायां विशेष्यभूतायां पद- विशेष्यकत्वं बोधकत्वप्रकारकत्वश्चेत्पुभयं प्रकारः । तथा च तात्पर्यज्ञानस्य पदे बोधकत्वावगाहित्वाभावात् न शक्तिज्ञानरूपत्वमिति, लक्षणाज्ञानस्य कारणत्वं क्लृप्तमेव ।

१ अपि च, पदस्य येन येन सह वृत्तिः गृहीता, तेषां सर्वेषामुपस्थिति- र्जायते । तेषु च यस्य बोधे वक्तुस्तात्पर्यं ज्ञायते, तस्य शाब्दबोधो भवति । तस्मात् तात्पर्यज्ञानात् पूर्वं पदार्थोपस्थितिरपेक्षिता । पदात् पदार्थोपस्थितये च वृत्तिज्ञानमपेक्ष्यते । स्पष्टश्चेदममिहितं तात्पर्यस्य वृत्तित्व परिहरद्भिः गदाधर- भट्टाचार्यैः शक्तिवादे सामान्यकाण्डे । तस्मात् तात्पर्यज्ञानात् पूर्वमेव वृत्ति- ज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरपेक्षितत्वात् तात्पर्यज्ञानस्य शक्तिज्ञानत्वरूपनं न समञ्जसम् ॥

एतेन—यत्र शक्यसंबन्धादेव तीरमुपस्थितं, तत्रापि बोधकत्वज्ञानं कल्प्यते । तदनन्तरमेव शाब्दबोधः । न च ज्ञानव्यक्त्यन्तरकल्पनया गौरवं दोषः । फलमुखत्वेनादोषत्वात् । वस्तुतस्तु सुषुप्त्यपगमक्षणमारभ्य पुनस्तद्रुपत्ति- क्षणपर्यन्तं प्रत्यक्षात्मविशेषगुणोत्पाद आवश्यकः । अतएव सुषुप्तिमिन्नः प्रत्यक्षात्म- विशेषगुणशून्यः कालः मूर्च्छेत्युच्यते । तथा च तावत्कालमन्तरा ज्ञानादे- रावश्यकतया ज्ञानान्तरमपेक्ष्य बोधकत्वज्ञानमेव कल्प्यते इति गौरवस्थैवाभावात्, इत्यपि समाहितम् ।

शक्तिज्ञानस्य पदार्थोपस्थितावेवोपयोगेन, तस्याश्च शक्यसंबन्धप्रहादेव जातत्वेन, तात्पर्यज्ञानानन्तरं बोधकत्वज्ञानस्योपयोगाभावेन तत्कल्पनस्यासंग- तत्वात् । तथा च शक्यसंबन्धज्ञानस्य तज्जन्योपस्थितेश्च शाब्दबोधकारणत्व- मुभयवादिसंप्रतिपन्नमेवेति न लक्षणाया अकल्पनप्रयुक्तं लाघवमपि । तस्मात् बोधकत्वं शक्तिरिति न समञ्जसमिति बोध्यम् ॥

टिप्पणी—

“यतः पदार्थोपस्थितिव्यापारकः सकेतो वृत्तिः । तात्पर्यज्ञानं च साक्षादेव शाब्दबोधोपयोगि । ननु तु पदार्थोपस्थितिद्वारा । वृत्त्युपस्थापित- पदार्थ एव प्रकरणादिना वक्तुतात्पर्याविधारणात् ।” इति शक्तिवादः ॥

ननु समयस्य शक्तित्वादिनां मते लक्षणा उच्छिद्येत । गङ्गायां घोषः इत्यादौ गङ्गापदेन तीरबोधात् विद्यमानसर्वविषयिणी ईश्वरेच्छा तीरेऽपि गङ्गापद-जन्यबोधविषयत्वमत्रगाहते इति अङ्गीकरणीयम् । एवञ्च गङ्गापदजन्यबोधविषयत्व-प्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छाविशेष्यत्वस्य तीरे सत्त्वात् तीरस्यापि गङ्गापदवाच्यत्वापत्ते-रिति चेत्—

न । तत्पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छाविशेष्य-त्वमेव तत्पदवाच्यत्वम् । अस्माकमप्रत्यक्षायाः ईश्वरेच्छायाः लोकव्यवहारा-विरोधेनाकारः कल्पनीयः । तीरं गङ्गापदवाच्यमिति व्यवहारो नास्ति । अतः विषयता गङ्गापदजन्यबोधीया भवतु, विषयतावत्तीरं भवतु इत्याकारः तस्याः कल्प्यते । तावतापि तस्याः विद्यमानसर्वविषयकत्वनिर्वाहात् । तस्यां च तीरे गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वं विषयतात्वेनैव प्रकारः, न तु तादृशविषयतात्वेन । तथा च गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तीरे अभावात् न तीरस्य गङ्गापदवाच्यत्वापत्त्या लक्षणोच्छेदप्रसङ्गः ॥

ननु, तथापि आयुर्जनकस्य वैदिकायुःपदवाच्यत्वापत्तिर्दुर्वारा । ईश्वर-कर्तृके वेदे 'आयुर्धृतम्' इति श्रूयते । तत्र आयुःपदात् आयुर्जनकस्य बोधो भवति । ततश्च तत्कर्तुरीश्वरस्य 'आयुःपदमिदं आयुर्जनकं बोधयतु' इत्या-कारिका 'आयुर्जनकः एतदायुःपदजन्यबोधविषयो भवतु' इत्याकारिका वा बुबोध-यिषा वाच्या । तस्याञ्च आयुर्जनकांशे आयुःपदजन्यबोधविषयतात्वेन तादृश-विषयत्वं प्रकार इति आयुःपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशे-ष्यतायाः आयुर्जनके सत्त्वादिति चेत्—

न । एतदनुरोधेन इदन्त्वानवच्छिन्नपदविषयताघटितनिरुक्तविषयतात्वा-वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया एव पदशक्यत्वरूपत्वं स्वीक्रियते । घटः घटपदजन्यबोधविषयो भवतु इतीच्छायां घटपदमिदन्त्वेन न भासते इति इदन्त्वानवच्छिन्नपदविषयताघटितनिरुक्तविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतामादाय घटादेः घटादिपदवाच्यत्वम् । वेदे सर्वत्र आयुःपदात् आयुर्जनकस्याबोधात् ('आयु-र्धृतम्' इति वाक्यघटकं) 'आयुःपदमिदमायुर्जनकं बोधयतु' इत्याकारिका बुबोधयिषा

वाच्या । एवञ्च तदीयायु.पदविषयता इदन्त्वावच्छिन्नेति, इदन्त्वानवच्छिन्नपदवि
यताघटितनिरुक्तविशेष्यत्वस्य आयुर्जनके विरहेण नायुर्जनकस्य वैदिकायु.पदवा
त्वापत्तिः ॥

एवञ्च सर्वस्मिन्नपि पक्षे अवश्यज्ञेयः क्लृप्तः संकेत एव समयापरपर्या
पदतदर्थसम्बन्धः । आधुनिकसंकेतः परिभाषा । नित्य ईश्वरेच्छारूप. संके
शक्तिः इति व्यवस्थापयन्ति ॥

इति पण्डितराजेन सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा विरचिताया
शाब्दतरङ्गिण्यां द्वितीयस्तरङ्गः ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः

सेयमभिधाशक्तिः पदवृत्तिरेव, न पदसमुदायात्मकसमासादिवृत्तिरपि । तद्व्यक्तपदैरेव वृत्त्या विवक्षितार्थबोधसंभवेन अनन्तसमासपदानां तत्तदर्थं शक्ति-कल्पनायां मानाभावात् गौरवाच्च ।

अत्राहुः एकार्थीभाववादिनो वैयाकरणाः —

चित्रगुः इत्यादेः समासस्य चित्रगोखामिनि शक्तिं विना तद्वोधो न संभवति । तथाहि—अत्र गोपदस्य गोखामिनि लक्षणा, गवि चित्रपदार्थस्य अभेदेनान्वयः इति न संभवति, पदार्थस्य पदार्थैकदेशेन (पदजन्योपस्थितिप्रकारेण) अन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । नापि गोपदस्य शक्त्या गौः, लक्षणया खामी चार्थः । गोः पदार्थत्वात् न तत्र चित्रपदार्थस्याभेदान्वये व्युत्पत्तिविरोधः इति युक्तम् । युगपत् वृत्तिद्वयविरोधात् । अतः गोपदस्य चित्रगोखामिनि लक्षणा, चित्रपदं तात्पर्यग्राहकमिति वक्तव्यम् । तच्च न युक्तम् । यतः चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वे बहुव्रीहिसमासस्यैवासंभवः । 'अनेकमन्यपदार्थे' (पा. सू. 2-2-24) इति बहुव्रीहि-विधायकं सूत्रम् । अन्यपदार्थे विद्यमानमनेकं सुवन्तं समस्यते, स बहुव्रीहिसंज्ञकः इति तदर्थः । अत्र विद्यमानत्वं प्रतिपादकत्वम् । चित्रपदस्य चित्रगोखामिरूपान्य-पदार्थप्रतिपादकत्वाभावे अनेकसुवन्तस्य तत्प्रतिपादकत्वाभावेन तत्सूत्राप्रवृत्तेः । समासप्रयोजकसामर्थ्याभावाच्च । एकार्थीभावानङ्गीकारे तत्पदप्रयोज्यविषयता-निरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपमेकवाक्यत्वमेव सामर्थ्यं वक्तव्यम् । तच्च न संभवति, चित्रगुपदजन्यबोधीयचित्रविषयतायाः चित्रपदप्रयोज्यत्वाभावेन गोपदस्य चित्रपदेन एकवाक्यत्वविरहात् ।

चित्रगुः इत्यत्र गोपदस्यैव चित्रगोखाम्यर्थकत्वे, घटः इत्यत्रापि अन्य-वर्णस्यैव घटादिरूपार्थवाचकतापत्तिश्च । न च केवलाकारश्रवणे घटबोधो न जायते इति न तन्मात्रस्य वाचकत्वमिति वाच्यम् । घटकारादिपूर्वपूर्ववर्णानां तात्पर्यग्राहकत्वाङ्गीकारेणादोषात् । तस्मात् चित्रगुः इत्यादौ गोपदस्य चित्र-गोखामिनि लक्षणां स्वीकृत्य, चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वाङ्गीकारो न समञ्जसः ॥

एव प्राप्तोदको प्राम इत्यत्र विना शक्ति उदककर्तृकप्राप्तिकर्मरूपार्थत्रोधो न सम्भवति । न च उदकशब्दस्यैव निरुक्तार्थे लक्षणाया स्त्रीकारान्दानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तात्पर्यग्राहकपदस्य स्ववाच्यार्थघटितार्थे लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वमिति नियमः । चित्रगु इत्यत्र चित्रपदस्य स्ववाच्यचित्रघटिते चित्रगोलामिनि गोपद-लक्षणातापर्यग्राहक वदर्शनात् । तस्य नियमस्य भङ्गापत्ति उदकपदलक्ष्यार्थे उदककर्तृकप्राप्तिकर्मणि, तात्पर्यग्राहकप्राप्तपदार्थस्य प्रातिकर्तृघटकत्वात् । प्रकृतस्थले व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने च समासशक्तिकल्पनस्यैवोचितत्वात् ।

एव, पञ्चगवधन इत्यत्र धनशब्दस्यैव पञ्चगवामिन्नधनस्वामिनि लक्षणा स्त्रीकृत्य, पूर्वतनभागस्य तात्पर्यग्राहकत्वाङ्गीकारे, पञ्चपदार्थगोपदार्थयोरभेदान्वय-बोधविरहेण पञ्चगोपदयो 'सामानाधिकरण्याभावेन कर्मधारयत्वाभावात् टच् न स्यात् । अतः समुदायशक्ति स्त्रीकरण्या ॥

एव राजपुरुष इत्यत्र शक्ति विना गतिविरहः । तथाहि राजपदलक्ष्य-ार्थस्य राजसत्रन्धिनः अमेदेन पुरुषनामार्थे अन्वयो न सम्भवति । तण्डुलस्य स्वकर्मकत्वमन्वयेन पाके अन्वयतात्पर्येण तण्डुलः पचतीति प्रयोगवारणाय प्राति-पदिकार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यनामन्धनेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासत्रन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थिते कारणताया स्त्रीकरणीयतया, धात्वर्थे पाके इव नामार्थे पुरुषेऽपि विशेष्यतासत्रन्धेन प्रत्ययजः योपस्थितिरूपकारणवाधात् । प्रातिपदि-कार्यं सत्रोऽपि प्रत्ययार्थे एवावेति । शुभ्रेण तण्डुलेन इत्यत्रापि शुभपदार्थं प्रथमार्थे अमेदे एवावेति । नामेदेन तण्डुलनामार्थे । चैत्र इत्यत्रापि नामार्थं चैत्रं प्रथमार्थे प्रातिपदिकार्थे एवावेति ।

एव राजपदलक्ष्यस्य राजसत्रन्धिनः पुरुषपदार्थे अमेदान्वये, राजपुरुष-पदयोः सामानाधिकरणत्वेन कर्मधारयत्वापत्तिः, राजः पुरुष इति विवरणवाक्य-सामानार्थकत्वाभावापत्तिश्च । विवरणवाक्येन राजस्वत्वान् पुरुष इत्येव बोधो-दयात् । न चेदापत्तिः । विग्रहवाक्यस्य समासशक्तिनिर्णायकत्वानुपपत्तेः ।

राजपदस्य राजसत्रन्धे लक्षणा इति मणिस्मरताश्रयणे च, विरह-विभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोः अमेदान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन राजसत्रन्धामिन्न पुरुष इति बोधप्रसङ्गः ॥

एवं, उपकुम्भम् इत्यत्र कुम्भपदस्य कुम्भसमीपे लक्षणा । उपपदं तात्पर्य-
ग्राहकमिति न युज्यते । प्रणमतीत्यादौ प्रशब्दद्योत्यस्य प्रकर्षस्य धात्वर्थनमन-
विशेषणतया अन्वयबोधात्, द्योत्यार्थविशेषणकशाब्दबुद्धावेव द्योत्यार्थोपस्थितेः
हेतुत्वात् उपशब्दद्योत्यस्य सामीप्यस्य कुम्भविशेष्यतया बोधासंभवात् । द्योत्यार्थ-
विशेष्यकबोधे द्योत्यार्थोपस्थितेः हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवात् ।

तथा च विवक्षितार्थबोधान्यथानुपपत्त्या समासे शक्तिः सिद्धयति ॥

किञ्च, समासस्य अशक्तत्वे चित्रगुमानयेत्यादौ द्वितीयार्थकर्मत्वेन चित्र-
गोस्वामिन अन्वयो न स्यात् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः ।
प्रकृतित्वं प्रत्ययविधानावधितापर्याप्त्यधिकरणत्वम् । नतु स्वरूपसंबन्धेन तादृशा-
वधिताश्रयत्वम् । तथा सति दण्डिनं पश्य इत्यत्र द्वितीयार्थविषयत्वस्य दण्ड-
पदार्थेनान्वयापत्तेः । दण्डपदस्यापि स्वरूपसंबन्धेन निरुक्तप्रकृतित्वाश्रयत्वात् ।
प्रकृत्यर्थत्वं च न केवलं प्रकृतिजन्योपस्थितिविषयत्वम् । तथा सति 'घटं पश्य'
इति वाक्यात् आकाशविषयकदर्शान्वयबोधापत्तेः । द्वितीयाप्रकृतिघटपदात्
समवायेनोपस्थितस्याकाशस्य प्रकृत्यर्थत्वात् । अपि तु वृत्त्या प्रकृतिजन्योपस्थिति-
विषयत्वम् । घटपदात् वृत्त्या आकाशस्यानुपस्थितत्वान्न दोषः । तथा च प्रकृते
द्वितीयाप्रकृतिः चित्रगुपदमेव, न गोपदम् । चित्रगोस्वामी च गोपदस्यार्थः न
वृत्त्या प्रकृत्यर्थः इति तेन द्वितीयार्थान्वयानुपपत्तिः ।

न च संनिहितपदार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति
प्रत्ययजन्योपस्थितेः विशेष्यतासंबन्धेन कारणतायाः स्त्रीकारात् द्वितीयाविभक्ति-
संनिहितगोपदार्थेन द्वितीयार्थान्वयसंभवः इति वाच्यम् । उपकुम्भं पश्य इत्यादौ
प्राचीननैयायिकमते कुम्भपदलक्ष्यकुम्भसंबन्धिना अमेदेनान्वितस्य उपपदार्थसमीपस्य
द्वितीयार्थान्वयेन, उपपदस्य कुम्भपदेन व्यवधानात् व्यभिचारात् निरुक्तकार्य-
कारणभावासंभवात् । न च समासोत्तरप्रत्ययस्य समस्यमानपदार्थान्वितस्वार्थ-
बोधकत्वव्युत्पत्तिः स्त्रीक्रियते इति समासघटकगोपदस्यार्थेन विभक्त्यर्थान्वयः
संभवत्येवेति वाच्यम् । प्रत्ययानामिति क्लृप्तव्युत्पत्तिं परिलय्य, समासोत्तरेत्यादि-
व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने समासशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वात् ॥

चित्रगुः इति सुबन्तपदसाधुत्वायापि समासे शक्तिस्त्रीकारः आवश्यकः । प्रातिपदिकोत्तरमेव सुप् विधीयते । अर्थवत् एव शब्दस्य प्रातिपदिकत्वम् । 'अर्थवद्घातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' (पा. सू. 1-2-45) इति सूत्रात् । अर्थवत्त्वं च वृत्तिमत्त्वम् । चित्रगुपदस्य शक्यनङ्गीकारे अर्थवत्त्वामावेन प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावेन तदुत्तरं सुब्रुत्पत्तिर्न स्यात् । न च शक्यमावेऽपि लक्षणया अर्थवत्त्वं संभ्रतीति वाच्यम् । बोध्यसंबन्धो लक्षणेति स्त्रीकुर्मता मीमांसकानां मते तत्संभवेऽपि शक्यसंबन्धो लक्षणेति वादिनां नैयायिकानां मते तदसम्भवात् । वाक्ये शक्तेरभावेन समामात्मरूपाक्यस्य शक्याप्रसिद्धया शक्यसंबन्धरूपलक्षणाया अप्रसिद्धेः । तस्मात् समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धये शक्तिस्त्रीकार आवश्यकः ॥

अपि च, समासस्याशक्तत्वे पङ्कजपदस्यापि पद्मत्वावच्छिन्ने शक्तिर्न स्यात्, तद्वटकपदैरेव पङ्कजनिकर्तुः पद्मस्य बोधसम्भवात् । न च अवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वेन बोधसम्भवेऽपि पद्मत्वेन रूपेण बोधः विना समुदायशक्तिं न निर्वहतीति वाच्यम् । समासे इव तत्रापि लक्षणया पद्मत्वविशिष्टबोधसंभवात् । तस्मात् पङ्कजपदात् पद्मत्वविशिष्टोपस्थितये तत्पदस्य तत्र शक्तिरिव समासपदानामपि तत्र तत्रार्थे शक्तिरावश्यकी । तदुक्तम्—'समासे खलु भिनैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।' इति ॥

किञ्च, ब्राह्मणः पण्डित इति वाक्यात् ब्राह्मणोद्देश्यकामेदससर्गकपण्डितविधेयको बोधो जायते । उद्देश्यस्य विधेयस्य च पदाभ्या पृथगुपस्थिते । यदि न समासे शक्तिः तदा पण्डितब्राह्मण, इति समासादपि तथा बोधापत्तिः । तथान्वयबोधप्रयोजिकायाः तयोः पृथगुपस्थिते, सत्त्वात् । समासशक्तिस्त्रीकारे तु तयोः ससृष्टतयैवोपस्थितत्वात्, पृथगुपस्थितेरभावात् न तथान्वयबोधः ॥

अतएव 'वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इत्यत्र भक्षोद्देशेन प्राथम्यविधानं न सम्भवति, एकप्रसरतामङ्गापत्ते इति मीमांसकाना सिद्धान्तोऽपि सगच्छते । समासस्यावाचकत्वे उद्देश्यविधेययो, भक्षप्राथम्ययो, पृथगुपस्थिते सत्त्वेन भक्षोद्देश्यकप्राथम्यविधेयरूढबोधसंभवेन तथा विधानसम्भवात् । समासशक्तिस्त्रीकारे तु पृथगुपस्थिते, तथान्वयबोधप्रयोजिकाया, विरहेण, तादृशबोधासंभवात् प्राथम्यविशिष्टभक्षविधानमुक्त संगच्छते ॥

अपि च, राज्ञि ऋद्धामेदान्वयतात्पर्येण ऋद्धस्य राजपुरुषः इति प्रयोगो न प्रामाणिकः । तदप्रामाणिकत्वं च एकार्थीभाववादिमते, घटपदार्थैकदेशघटत्वे नित्यत्वान्वयतात्पर्येण नित्यो घटः इति प्रयोगवारणाय अवश्यं स्वीकरणीयायाः 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति, न तदेकदेशेन' इति व्युत्पत्तेर्विरोधादेव सिद्धम्, राज्ञः राजपुरुषपदार्थैकदेशत्वेन तत्र ऋद्धपदार्थामेदान्वयासंभवात् । तथा च न्याय-सिद्धस्यार्थस्यानुवादकमेव 'सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न' इति चार्तिकम् । नच समासशक्यनङ्गीकारेऽपि राजपुरुषः इत्यत्र राजपदस्य राज-संबन्धिलक्षकत्वेन राज्ञः राजपदार्थैकदेशत्वात् तत्र ऋद्धामेदान्वयस्य निरुक्तव्युत्पत्ति-निरुद्धत्वात् तद्वाक्याप्रामाणिकत्वं सिद्धमेवेति वाच्यम् । अलुक्समासे विभक्तेः श्रूयमाणत्वेन तदर्थान्तर्भावेण पूर्वपदलक्षणायां प्रमाणाभावात्, शोभने वनेचरः, विरूपाया दास्याः पुत्रः, मिताया वाचस्पतिः इत्यादौ वनादीनां पदार्थैकदेशत्वा-भावात् तत्र शोभनाद्यभेदान्वये निरुक्तव्युत्पत्तिविरोधविरहेण 'सविशेषणानाम्' इति वार्तिकबलेनैव निरुक्तवाक्यानामप्रामाण्यस्योपपादनीयतया तद्वार्तिकस्य विधित्वकल्पने गौरवं व्यपेक्षापक्षे । एकार्थीभावपक्षे तु अलुक्समासेऽपि शक्तिरेवेति न्यायसिद्धार्थानुवादकमेव तत् वार्तिकमिति लाघवम् ॥

एवं, एकार्थीभावानङ्गीकारे, कदाचित् राज्ञः पुरुषः इति, कदाचिच्च राजपुरुषः इति समासश्च 'विभाषा' (पा. सू. 2-1-11) सूत्रेणैवोपपादनीयः, व्यपेक्षायाः समासव्याससाधारणत्वादिति तत्सूत्रस्य विधित्वकल्पनागौरवम् । वैयाकरण-नये तु एकार्थीभावविवक्षायां समासस्य, व्यपेक्षाविवक्षायां व्यासस्य च सिद्धत्वेन विभाषासूत्रस्य अनुवादत्वमेवेति लाघवम् । अतोऽपि समासे शक्तिः स्वीकरणीयेति ॥
व्यपेक्षावादिनो नैयायिकास्तु—

समासे शक्तिग्राहकप्रमाणाभावेन अनन्तसमासपदानां अप्रामाणिकानन्त-शक्तिकल्पना न युक्ता । नच अर्थविशेषे द्वन्द्वादिविधायकं 'चार्थे द्वन्द्वः' (पा. सू. 2-2-29) इत्यादि सूत्रमेव शक्तिग्राहकमस्तीति वाच्यम् । अर्थविशेषबोधकत्वं द्वन्द्वसंज्ञा चेत्युभयविधाने वाक्यभेदापत्तेः, न तत्सूत्रेण अर्थविशेषबोधकत्वमपि विधीयते । अपितु द्वन्द्वादिसंज्ञामात्रमिति वैयाकरणैरेव प्रपञ्चितत्वात् ॥

नच शक्यभावे विवक्षितार्थबोधानुपपत्ति शङ्कनीया, तद्वटकपदवृत्त्यैव तत्सम्भवात् ।

चित्रगु इत्यादौ गोपदस्यैव चित्रगोत्रामिलक्षकत्वे बहुव्रीहिसञ्ज्ञेन न स्यादिति न युज्यते । यत अन्यपदार्थबोधप्रयोजकत्वरूप अन्यपदार्थे विद्यमानत्वं चित्रपदस्यापि सम्भवति, चित्रगोत्रामिविषयकशाब्दबोधे चित्रपदगोपदयो समभिव्याहारस्य आकांक्षात्वेन चित्रपदस्य अन्यपदार्थबोधौपयिकाकाभाघटनत्वात् । अन्यपदार्थवाचकत्वञ्च भ्रमन्मतेऽपि अनेकसुब्रह्मन्ताना न सम्भवति । समुदायस्यैव वाचकत्वेन चित्रपदस्य तदवाचकत्वात् । अतः अत्राप्यपदार्थत्रावरुघटकत्वात् अनेकसुब्रह्मन्ताना अन्यपदार्थे वर्तमानत्वमुपपादनीयम् । अस्माभिस्तु तद्वोगोपयिमाकांक्षाघटनत्वात्तदिति को विशेषः ॥

चित्रपदस्य गोपदलक्षणातात्पर्यग्रहणत्वे चित्रपदगोपदयो एकत्राक्यतालक्षणस्य व्यपेक्षासामर्थ्यस्याभावेन समास एव न स्यादित्यपि न ।

चित्रपदजन्यचित्रोपस्थितिः समासज्ञः यच्चित्रगोत्रामिविषयकशाब्दबोधे न कारणमिति, यद्यपि शाब्दबोधीयचित्रविषयना चित्रपदजन्योपस्थितिद्वारा न चित्रपदप्रयोज्या । तथापि चित्रामिन्नगोत्रामिविषयकशाब्दबोधस्य चित्रपदगोपदयो समभिव्याहाररूपाकांक्षाज्ञानजन्यतया तादृशशाब्दबोधीयचित्रविषयना बोधौपयिकाकांक्षाघटनचित्रपदप्रयोज्या । एव गोविषयतापि गोपदप्रयोज्येति, चित्रपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वं गोपदे वर्तते इति न सामर्थ्यस्यानुपपत्तिः ॥

यत्तु घटादिपदेऽपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वापत्तिरिति । तन्न ।

चरमवर्णमात्रस्य घटरूपार्थे संकेतित्वाभावेन घटावाचकत्वात्, घटपदस्यैव तत्रार्थे संकेतित्वेन घटवाचकत्वात् । समासवटकचित्रराजादिपदानां तु स्वस्वार्थे संकेतितानां वाचकत्वेन क्लृप्तानां लक्षणाकल्पनं, तत्रापि प्रत्ययार्थावयसौलभ्याय चरमपदे तत्कल्पनमिति विशेषात् । किञ्च, अत्र चरमवर्णस्य वाचकत्वं पूर्वपूर्ववर्णानां तात्पर्यग्रहणकत्वमिति षोडशं । चित्रगुरित्यादौ चित्रपदशक्यार्थोपस्थित्यनन्तरं गोपदलक्षणातात्पर्यग्रहणत्वं घटारादिवर्णजन्योपस्थित्यनन्तरं चरमवर्णवाचकता-

तात्पर्यज्ञानादीनामसंभवात् । घकारादिशक्याप्रसिद्ध्या तदुपस्थितेरभावात् । अपितु घकारोत्तराकारोत्तरटकारोत्तराकारस्य वाचकत्वं न केवलाकारस्येत्यर्थो वाच्यः तच्च नानिष्टम् । पौर्वापर्यविशिष्टचरमवर्णस्यैव पदत्वेन तस्यैवार्थवाचकत्वात् ॥

नच प्राप्तेदको ग्रामः इत्यत्र प्राप्तपदस्य उदककर्तृकप्राप्तिकर्मणि उदक-पदलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वे, स्ववाच्यार्थघटितार्थे लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वव्युत्पत्ति-विरोधः इति वाच्यम् ।

उदकपदलक्ष्यार्थे धात्वर्थप्राप्तेः क्तप्रत्ययार्थकर्तृश्च घटकत्वेन व्युत्पत्ति-विरोधविरहात् । न च प्राप्तेति भागस्य पदसमुदायत्वेनावचकत्वात् स्ववाच्यार्था-प्रसिद्ध्या निरुक्तव्युत्पत्तिविरोध इति वाच्यम् । दीर्घबहुव्रीहिसमासादावपि प्रत्यया-व्यवहिनपूर्वपदे लक्षणां, तत्पूर्वतनपदसमुदायस्य तात्पर्यग्राहकतां च स्त्रीकुर्वाणानां नैयायिकानां मते, तात्पर्यग्राहकभागस्य स्ववाच्यार्थघटितार्थे लक्षणातात्पर्यग्राह-कत्वव्युत्पत्तेरसिद्धेः । अपितु तात्पर्यग्राहकस्य स्वबोध्यघटकार्थघटितेऽर्थे लक्षणा-तात्पर्यग्राहकत्वनियमः । स चाव्यभिचरितः । प्रकृते प्राप्तेति भागबोध्यप्राप्तिकर्तुः उदकपदलक्ष्यार्थघटकत्वेऽपि बोध्यार्थघटकप्राप्तेः तादृशकर्तृश्च तत्र घटकत्वात् । चित्रगुः इत्यादावपि चित्रपदबोध्यार्थघटकत्वस्य चित्रत्वविशिष्टसाधारण्येन तद्वटिते, बोध्यघटकचित्रत्वघटिते वा चित्रगोस्वामिनि लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात् । एवमनु-गतव्युत्पत्तिसंभवे चित्रगुः इति स्थलमात्रसाधारणव्युत्पत्तिं परिकल्प्य तस्येतर-साधारण्याभावेन व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनाप्रयुक्तगौरवापादनमसङ्गतम् ॥

नच पञ्चगवधनः इत्यादौ पञ्चगोपदयोः सामानाधिकरण्यं न स्यात्, तदर्थयोरभेदान्वयविरहादिति वाच्यम् ।

अभेदेन तत्पदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं स्वस्य तत्पदसामानाधिकरण्यम् । तत्पदार्थत्वञ्च तत्पदप्रयोज्यविषयताश्रयत्वम् । एवं स्वार्थत्वमपि । निरुक्तशब्द-

टिप्पणी—

चित्रत्वविशिष्टसाधारण्येनेति । स्वाविषयकप्रतीत्यविषयतत्कत्वरूप-घटकताशरीरे स्वभिन्नत्वस्यानिवेशादिति भावः ।

बोधीयपञ्चादिविषयताया तात्पर्यप्रहद्वारा, साक्षादेव आकांक्षाघटकतया च
चित्रादिपदानां प्रयोजकत्वात् निरुक्तसामानाधिकरण्यस्य तं पदयोरवाधितत्वात् ॥

नच राजपुरुषः इत्यत्र राजपदलक्ष्यार्थराजमंत्रन्विनः अमेदेन पुरुष-
पदार्थे अन्वयो न संभवति, प्रातिपदिकार्यप्रकारकशाब्दबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतु-
त्वादिति वाच्यम् । तण्डुलकर्मकपाकान्वयबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदपचधातुसममि-
व्याहारस्य आकांक्षात्वेन, तण्डुलः पचति इत्यत्र निरुक्ताकांक्षाया अभावादेव तादृश-
बोधापत्तेरसंभवेन, तद्वारणाय निरुक्तकार्यकारणभावकल्पनस्यानावश्यकत्वात् ॥

अस्तु वा तादृशः कार्यकारणभावः । तथापि तत्र कार्यतावच्छेदककोटौ
मेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारता निवेशनीया । अन्यथा नीलो घटः इत्यत्र घटपदार्थे
नीलपदार्थस्य अमेदान्वयबोधोदयेन व्यभिचारात् । नच तत्रापि नीलपदोत्तर-
प्रथमार्थे अमेदे एव नीलान्वयः इति अमेदप्रकारकस्यैव बोधस्योपगमेन न
व्यभिचार इति वाच्यम् । अमेदस्य प्रकारतया भाने अमेदीयसंबन्धयोरपि
शाब्दबोधे भानेन अधिकावगाहियोग्यतातात्पर्यज्ञानादीना तादृशशाब्दबोधसामग्री-
कुशौ निवेशनीयतया, तन्सामग्र्याः भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायामवच्छे-
दकगौरवम् ।

नच नीलतादात्म्याभाववान् घटः सुन्दरः इति विशिष्टे वैशिष्ट्यावगाहि-
प्रत्यक्षे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया नीलतादात्म्याभाववान् घटः इति
ज्ञानं कारणम् । तच्च नीलतादात्म्यवान् घटः इत्याकारकामेदप्रकारकशाब्द-
बोधे बाधज्ञानविधया प्रतिबन्धकम् । अतः निरुक्तज्ञानाभावघटिता शाब्दसामग्री ।
निरुक्तज्ञानघटिता च निरुक्तप्रत्यक्षसामग्री । अतः तयोः समावेशो न संभवति ।
एवञ्च नीलतादात्म्यवान् घटः इति शाब्दबोधसामग्रीकाले निरुक्तप्रत्यक्षसामग्र्या
अभावादेव तादृशप्रत्यक्षापत्तेरसंभवात् निरुक्तप्रत्यक्षे अमेदप्रकारकशाब्दसामग्र्याः
प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयमिति लाघवम् । अमेदमसर्गकबोधान्नीकारे तु, नील-
तादात्म्याभाववान् घटः इति ज्ञानस्य तादृशबोध प्रति बाधज्ञानत्वाभावात्, शाब्द-
प्रत्यक्षसामग्र्योः समावेशेन अमेदसंसर्गकशाब्दसामग्रीकाले तादृशप्रत्यक्षापत्तेः
संभवेन तद्वारणाय शाब्दसामग्र्याः निरुक्तप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति

गौरवम् । अतः अमेदप्रकारकबोध एव स्वीकर्तुमुचित इति वाच्यम् । अमेदस्य विशेषणविभक्त्यर्थत्वे प्रतियोग्यभावान्वयौ तुल्ययोगक्षेमौ इति न्यायेन घटे न नीलः इति वाक्यात् नीलतादात्म्याभावस्यैव घटे बोधः स्यात्, न नीलमेदस्य । नञ्-घटितनिरुक्तवाक्यानां च नीलादिभेदबोधकत्वं सर्वानुभवसिद्धम् । अतः निरुक्तलाघवमपि बाधित्वा नञ्युक्तवाक्यजन्यभेदानुभव एव विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमपाकरोति । तादात्म्यस्य संसर्गतया भाने तु प्रतियोग्यभावान्वयौ इति न्यायेन तादात्म्येन नीलाभावः, न नीलः इति वाक्यात् बोध्यते । स एवान्योन्याभावः इति भेदबोधकत्वं निर्वहति । अयं च पक्षः वैयाकरणानामपि संमत एव, अनभिहितसूत्रे 'यथा ईश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि तदीयधनेनैव तत्फलभाजः, एवं गुणा अपि' इति कैयटोक्तेः । ईश्वरः—राजा, गुणाः—विशेषणपदानि । ईश्वरस्थानापन्नघटपदसुहृत्त्वं नीलपदस्य अमेदेन तदर्थान्वयित्वम् । तस्य निर्धनत्वं स्वार्थान्वय्यर्थकविभक्त्यप्रकृतित्वम् । चैत्रः इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थस्य चैत्रस्य प्रथमार्थे चैत्रे अमेदेनान्वयो न संभवति, तथांन्वयप्रयोजिकायाः विरूपोपस्थितेरभावात् ।

तथा च प्रातिपदिकार्थप्रकारकेति कार्यकारणभावस्य नीलो घटः इत्यत्र व्यभिचारात् कार्यतावच्छेदककोटौ भेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारता निवेशनीया । एवञ्च प्रातिपदिकार्थनिष्ठभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितिः विशेष्यतासंबन्धेन कारणमिति फलितम् । राजपुरुषः इत्यत्र च राजपदलक्ष्यार्थराजसंबन्धिनः अमेदेनैव पुरुषनामार्थे अन्वयोपगमेन तत्र प्रत्ययजन्योपस्थितेरनपेक्षणान्नानुपपत्तिः ॥

नच राजपदार्थपुरुषपदार्थयोरभेदान्वयत्रोधोपगमे राजपुरुषः इत्यस्य कर्मधारयत्वप्रप्तिरिति वाच्यम् । विना लक्षणामभेदान्वयत्रोधजनकत्वस्यैव कर्मधारयप्रयोजकसामानाधिकरण्यरूपत्वाङ्गीकारात्, तत्पुरुषस्थले च पूर्वपदलक्षणयैवामेदान्वयबोधोपगमात् । नच नीलघटः इति कर्मधारयेऽपि, नीलरूपे शक्तस्य नीलपदस्य तद्विशिष्टे लक्षणां स्वीकृत्यैवामेदान्वयत्रोधनिर्वाहः इति नोक्तस्य कर्मधारयप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । नीलः घटः इति व्यासेऽपि नीलपदस्य लाक्षणि-

कत्वेन लक्षणायाः सामासिकत्वाभावात्, विना सामासिकलक्षणामभेदान्वयबोध-
जनकत्वस्यैव कर्मधारयप्रयोजकत्वात् ॥

अथवा, तत्तद्विभक्त्यन्तार्थविशिष्टे लक्षणां विना अभेदान्वयबोधप्रयोज-
कत्वमेव कर्मधारयप्रयोजकसामानाधिकरण्यम् ।

नीलघटः इत्यत्र नीलपदस्य नीलविशिष्टे लक्षणायामपि विभक्त्यन्तार्थ-
विशिष्टे लक्षणाया अभावेन सामञ्जस्यात् । विशेषणपदोत्तरविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थ-
कत्वात् । राजपुरुषः इत्यादौ तत्पुरुषे तु राजपदस्य पष्ठमन्तराजपदार्थराज-
स्वत्वविशिष्टे लक्षणायाः स्वीकारात् ।

यद्यपि घनश्यामः इत्यादौ घनशब्दस्य घनवृत्त्यसाधारणधर्मे लक्षणा ।
तस्य चाभेदेन श्यामपदार्थैरुद्देशश्यामरूपे अन्वयः । घनशब्दस्य लक्षकत्वे तस्य
उपमानबोधकत्वाभावेन 'उपमानानि सामान्यवचनैः' (पा. सू. 2-1-55) इति
समासो न स्यादिति तु न शङ्कनीयम् । प्राधान्येनोपमानबोधकत्वाभावेऽपि
असाधारणधर्मनिष्ठाधेयत्वरूपकत्वेन उपमानघनबोधकत्वात् घनशब्दस्य ।
स्पष्टा चेयं रीतिः पुत्रोयतीति वाक्यजन्यबोधनिरूपणावसरे व्युत्पत्तिवादे । तथा
च घनश्याम. इत्यत्रापि लक्षणयैवामेदान्वयबोधः । तथापि घनपदस्य घनवृत्त्य-
साधारणधर्मलक्षकस्य विभक्त्यन्तार्थविशिष्टे लक्षणाया अभावेन कर्मधारयप्रयोजकं
सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति बोध्यम् ।

एवञ्च राजपदलक्ष्यार्थाभेदान्वयोपगमेऽपि न तत्पुरुषस्य कर्मधारयत्वमापाद-
यितुं शक्यते ॥

नच राजपदस्य संबन्धिलक्षकत्वे राज्ञः पुरुषः इति विग्रहवाक्यजन्यबोध-
समानाकारबोधजनकत्वं समासस्य न स्यादिति वाच्यम् ।

चित्रगुः इत्यादिबहुव्रीहिस्यले व्यभिचारेण समासविग्रहवाक्ययोः समाना-
कारबोधजनकत्वनियमाभावात् । तत्र चित्राः गावः यस्य इति विग्रहवाक्येन

टिप्पणी—

अभेदातिरिक्तसंबन्धेषु भेदसंबन्धशब्दः नैयायिकैः परिभाषितः इति
बोध्यम् ।

यादृशविशेषणविशेष्यभावापन्नविषयकः शाब्दबोधो जायते, तद्विपरीतविशेषण-
विशेष्यभावापन्नपदार्थविषयकशाब्दबोधस्यैव समासेन जायमानत्वात् ।

विवरणवित्रियमाणवाक्ययोरपि समानाकारबोधजनकत्वनिमग्नः नैकार्थी-
भाववादिनां मते, व्याकरणमधीते यः, वैयाकरणः इत्यत्र व्यभिचारात् । तत्र
विवरणवाक्यात् वैयाकरणनये धात्वर्थाध्ययनविशेष्यकबोधस्य, वित्रियमाणपदात्
व्याकरणाध्ययनकर्तृविशेष्यकबोधस्य च जायमानत्वात् । यदि,

‘आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्रार्थस्योपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥’

इति ह्युक्तेः विवरणवाक्यादपि अव्ययनकर्तुरेव बोधः इत्युच्यते । तदा तदीय-
सिद्धान्तसिद्धस्य वाक्यमात्रे धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वनियमस्य भङ्गः । एवं
कृष्णसर्पः, गीष्पतिः, धनाधिपः इत्यादौ समासव्यासयोरेकाकारबोधजनकत्वं
नास्ति । कृष्णसर्पपदात् कृष्णसर्पत्वरूपजातिविशेषावच्छिन्नस्य, कृष्णः सर्पः इति
वाक्यात् कृष्णाभिन्नसर्पस्य च बोधात् । तस्मात् निरुक्तनियमे मानाभावात् न
तदनुपपत्त्या राजपदस्य राजसंबन्धिलक्षकत्वानुपपत्तिः ॥

राजपदस्य राजसंबन्धे लक्षणापक्षे तस्य पुरुषे अमेदेनान्वयः स्यात्,
इत्यपि न ।

नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेः समागस्थले संकोचेन राजसंबन्धवान् पुरुषः इति
भेदान्वयबोधे बाधकाभावात् । इदं तु बोध्यम् । नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेः
राजपदस्य राजसंबन्धिनि लक्षणां स्वीकृत्य तस्य पुरुषनामार्थे अमेदान्वयः गदाधर-
भट्टाचार्यसंमतः समीचीनः । समासस्थले निरुक्तव्युत्पत्तेः संकोचाङ्गीकारे, विनैव
राजपदे लक्षणां, राजपदशक्यार्थस्य स्वत्वसंबन्धेन पुरुषनामार्थे अन्वयः नव्य-
नैयायिकसंमतः साधीयान् । नतु राजपदस्य राजसंबन्धे लक्षणां स्वीकृत्य,
नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिसंकोचेन राजसंबन्धस्य पुरुषे भेदान्वयः इति ॥

नच उपकुम्भमित्यादौ कुम्भपदस्य कुम्भसमीपे लक्षणायां द्योत्यार्थोप-
स्थिते; द्योत्यार्थविशेषणकबोधजनकत्वनियमभङ्ग इति वाच्यम् ।

प्रतिष्ठते इत्यत्र व्यभिचारेण तथा नियमाभावात् । तत्र हि स्याधातोः गत्यभावोऽर्थः । प्रशब्देन तु गतिर्योच्यते । द्योत्यगतिश्च विशेष्यतया भासते । तथा च तत्र द्योत्यगतेरिव अत्र उपद्योत्यसामीप्यस्य कुम्भविशेष्यतया बोधे बाधकाभावात् । किञ्च, द्योतकत्वं तात्पर्यमाहकत्वम् । तात्पर्यञ्च विषयविशेषघटितशब्दबोधघटितमित्यननुगतम् । एवं द्योत्यत्वमपि । एवञ्च द्योत्यार्थविशेषणकबोधे द्योत्यार्थोपस्थितिः कारणमिति न अनुगतकार्यकारणभावः संभवति । अपितु पृथक् पृथगेव, प्रकर्षविशिष्टमनविषयकशब्दबोधे प्रति प्रशब्दसमभिव्याहृतन्यधातुलक्षणाग्रहजन्यप्रकर्षविशिष्टमनोपस्थितिः कारणम्, कुम्भसमीपविषयकशब्दबोधे प्रति उपपदसमभिव्याहृतकुम्भदलक्षणाग्रहजन्यकुम्भसमीपोपस्थितिः कारणमिति रीत्या, इति नापूर्वकार्यकारणभावकल्पनागौरवम् ।

तस्मात् समासघटकपदानां वृत्तैव विशिष्टार्थबोधसंभवात्, न विशिष्टार्थबोधान्यथानुपपत्त्या समासशक्तिः सिद्ध्यति ॥

यत्तु, चित्रगुमानयेत्यादौ द्वितीयार्थान्वयानुरोधात् समासे शक्तिः सिद्ध्यतीति, तन्न ।

प्रत्ययानां प्रकृतित्वाश्रयार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमेव स्वीक्रियते । गोपदस्य स्वरूपसंक्रान्तेन प्रत्ययविधानावधित्वरूपप्रकृतित्वाश्रयत्वात् तदर्थेन चित्रगोखामिना द्वितीयार्थकर्मत्वान्वयः संभवति । नच दण्डिनं पश्येत्यत्र दण्डे दर्शनकर्मत्वान्वयापत्त्या नायं पक्षो युक्तः इत्युक्तमेवेति वाच्यम् । संख्यातिरिक्तसुबर्धस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतया भाननियमात्, दण्डिनं पश्य इत्यत्र दण्डस्यैव द्वितीयार्थकर्मत्वे विशेषणतया अन्वयः आपादनीयः । तच्च न संभवति, दण्डपदार्थस्य इतिप्रत्ययार्थसंबन्धिविशेषणत्वेनोपस्थितत्वेन 'एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्य अन्यत्र विशेषणतया अन्वयो न' इति व्युत्पत्तिविरोधात् । तथा च निरुक्तव्युत्पत्तिबलेन द्वितीयार्थान्वयः संभवति ।

अथवा प्रत्ययानां संनिहितपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिः स्वीक्रियते । निरुक्तस्थले गोपदस्य द्वितीयाविभक्तिसंनिहितत्वात् तदर्थेन चित्रगोखामिना

विभक्त्यर्थकर्मत्वान्वयो न विरुध्यते । उपकुम्भमित्यत्र नवीनमते विभक्तिसंनिहित-
कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणास्वीकारान्न तत्र व्यभिचारः ॥

वस्तुतस्तु, प्रकृतित्वं प्रत्ययत्वं चानुगतानतिप्रसक्तं दुर्वचम् । तथाहि—
न तावत् प्रकृत्युत्तरत्वं प्रत्ययत्वम्, प्रकृतिपूर्वबहुजादिप्रत्ययेष्वव्याप्तेः । नापि
उत्तरवृत्तित्वपूर्ववृत्तित्वान्यतरसंबन्धेन प्रकृतिविशिष्टत्वम्, प्रकृतिमध्यवर्तिनि अकच्-
प्रत्यये अव्याप्तेः । प्रत्ययविधानावधित्वरूपप्रकृतित्वस्य प्रत्ययत्वघटितत्वेन प्रत्य-
यत्वस्य च प्रकृतित्वघटितत्वेनान्योन्याश्रयाच्च । नापि प्रत्ययपदवाच्यत्वं तत्,
तत्र ईश्वरसंकेते मानाभावात् । नापि पाणिनिसंकेतसंबन्धेन प्रत्ययपदवत्त्वम्,
व्याकरणान्तरप्रणेत्पुरुषान्तर्रीयसंकेतसंबन्धेन प्रत्ययपदवत्त्वं पुरुषविशेषीयसंकेत-
संबन्धेन घटादिपदत्वं चादाय विनिगमनाविरहात् । तथा च प्रत्ययत्वस्यानु-
गतस्याभावात् प्रकृत्यर्थेत्यादिकस्य अनुगतकार्यकारणभावस्यासंभवेन, अर्थविशेषं
निवेश्य, घटपदार्थविषयतानिरूपितविषयतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति अम्प्रत्यय-
जन्यकर्मत्वोपस्थितिः कारणमिति रीत्या, विशिष्य तत्र तत्र कार्यकारणभावो
वाच्यः इति, चित्रगुमिति स्थले गोपशार्थचित्रगोखामिनिष्ठविषयतानिरूपितविषयता-
संबन्धेन शाब्दबोधे अम्जन्यकर्मत्वोपस्थितिः विषयतासंबन्धेन कारणमित्यङ्गीकारे
गौरवस्याभावात् । तस्मान्न प्रत्ययार्थान्वयानुरोधात् समासे शक्तिः सिद्ध्यति ॥

नच समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धये शक्तिस्वीकार आवश्यक इति
वाच्यम् ।

अनन्तसमासपदानामप्रामाणिकानन्तशक्तिकल्पने गौरवात्, अर्थवत्सूत्रे
अर्थवत्पदं वृत्तिमदविषयप्रतीत्यविषयार्थकं स्वीक्रियते । तथा च प्रातिपदिकसंज्ञा-
प्रयोजकमर्थवत्त्वं वृत्तिमदविषयकप्रतीत्यविषयत्वं वृत्तिमत्तद्वटितोभयसाधारणमिति
वृत्तिमद्वटितसमासस्य प्रातिपदिकसंज्ञा सिद्ध्यति ।

अथवा, समासस्य अर्थवत्त्वाभावेन अर्थवत्सूत्राप्रवृत्तावपि 'कृत्तद्धित-
समासाश्च' (पा. सू. 1-2-46) इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा सिद्ध्यति । अर्थवच्छब्द-
स्वरूपस्य प्रातिपदिकसंज्ञामुक्त्वा, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति सूत्रकरणेनैव
समासो न वृत्तिमानिति स्पष्टं ज्ञायते । नच कृत्तद्धितसूत्रस्य विधायकत्वे

वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाव्यवच्छेदः न स्यादिति वाच्यम् । पदार्थसंसर्गरूप-
वाक्यार्थस्य आकाशालम्बत्वात्, वाक्ये तच्छक्तिग्राहकप्रमाणाभावाच्च, वाक्यस्यार्थ-
वत्त्वाभावेन अर्थवत्सूत्राप्रवृत्त्या प्रातिपदिकमज्ञाया अप्राप्ते तद्व्यवच्छेदस्यानाव-
श्यकत्वात् । एव वृदन्ततद्धितान्तसमासानां पदसमुदायत्वेनार्थवत्त्वाभावात् पूर्व-
सूत्रेण प्रातिपदिकमज्ञाया अप्राप्तौ, कृत्तद्धितेति सूत्रेण प्रातिपदिकमज्ञा विधीयते ।
नच कृत्, इयान् इत्यादीनां अर्थवत्त्वेन संज्ञा प्राप्तिवेति वाच्यम् । तयोरर्थवत्त्वेऽपि
प्रथमस्य धातुत्वेन, द्वितीयस्य च प्रत्ययत्वेन, अघातु अप्रत्यय इति पर्युदासकरणेन
संज्ञाया अप्राप्तत्वात् । नच कृत्तद्धितसूत्रस्य संज्ञाविधायकत्वे 'संज्ञाविधौ प्रत्यय-
ग्रहणे तदन्तग्रहणं न' इति परिभाषया कृत्तद्धितान्तलाभो न सम्भवीति वाच्यम् ।
परिभाषाया असार्थत्रिकत्वात् । नचैवमपि तद्धितांतग्रहणे तद्धितपूर्वकस्य
बहुपदशब्दस्य संज्ञा न स्यादिति तद्धितविशिष्टस्य संज्ञा विधीयते इति वक्तव्यम् ।
तथा च मध्यस्थिततद्धितस्य पचतकि इति भागस्य प्रातिपदिकमज्ञा स्यादिति
वाच्यम् । सूत्रस्यतद्धितपदेन स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तद्धितविशिष्टप्रकृतिघटित-
समुदायतद्धितान्तायतरस्य विवक्षणेन सामञ्जस्यात् । अरुचूप्रकृतिभूतस्य
पचतीति भागस्य तदप्रत्ययोत्तरत्वाभावेन प्रथमदलस्य, तद्धितान्तत्वाभावेन
द्वितीयदलस्य चाभावेन पचतकि इत्यत्रातिव्याप्तेरनवकाशात् । नच वृदन्तस्य
मज्ञाविधाने 'वृदूग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया कारक-
पूर्ववृदन्तस्य मूलकेनोपदेशेति भागस्य प्रातिपदिकसंज्ञापत्तौ 'सुपो धातुप्राति-
पदिकयो' (पा सू २-४-७१) इति तद्वटकसुपो लोपापत्तिरिति वाच्यम् ।
परिभाषाया असार्थत्रिकत्वेनादोषात् । आकरादौ कृत्तद्धितसूत्रस्य नियमपरत्व-
वर्णनं तु वाक्यशक्तिपक्षामिप्रायेण ।

तस्मात् कृत्तद्धितसूत्रेण समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धे न सुब्रतपद-
साधुत्वाय शक्ति स्त्रीकार्या ॥

नापि पङ्कजपदप्रतिबन्धा समासशक्ति सिद्धयति । पङ्कत्वेन रूपेणोपस्थितये
समुदायशक्तेस्तत्रावश्यकत्वात् । लक्षणया तन्निर्वाहासम्भवात् । तथाहि—न
तानत् पङ्कजेति समुदायस्य पङ्कत्वविशिष्टे लक्षणा, समुदायस्यावाचकत्वेन शक्या-

प्रसिद्धया तत्संबन्धरूपलक्षणया असंभवात् । नापि उप्रत्ययस्य, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थानन्वितस्वार्थबोधकत्वस्याव्युत्पन्नत्वेन उप्रत्यये प्रकृतिभूतपदार्थानन्वित-
पद्मत्वविशिष्टार्थबोधकत्वस्यासंभवात् ।

यदि च नैयायिकमते, यथा, कृतपाकः इति समासे पाककृतिमति न
पाकपदस्य लक्षणा, घञन्तस्यावाचकत्वात् । नापि घञ्प्रत्ययस्य, प्रकृत्यर्थानन्वि-
तार्थबोधकत्वस्याव्युत्पन्नत्वात् । अपितु पचधातोरेव तादृशार्थे लक्षणा, प्रत्ययानां
प्रकृत्येकदेशार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्वीकारान्न तत्र सुवर्थान्वये विरोधः । तथा,
पङ्कजेत्यत्र पङ्कपदस्य तदुत्तरजनेर्वा पद्मत्वविशिष्टे लक्षणा संभवतीत्युच्यते ।

तदापि तत्र समुदायशक्तिरङ्गीकरणीया । पङ्कादिपदशक्तिज्ञानाभावेऽपि
पङ्कजपदात् जायमानायाः पद्मत्वविशिष्टोपस्थितेः लक्षणया निर्वाहासंभवात्,
शक्यार्थज्ञानाभावेन शक्यसंबन्धरूपलक्षणप्रहासंभवात् । समासे तु समास-
घटकपदशक्तिग्रहसत्त्वे एव विशिष्टार्थबोधो जायते इति लक्षणया निर्वाहः
संभवति । समासशक्तिवादिमतेऽपि समासघटकप्रत्येकपदशक्तिज्ञानमपेक्षितम् ।
राजपुरुषः इति समासघटकराजपदस्य चन्द्रार्थकत्वज्ञानदशायां नृपपुरुषबोधानु-
दयात् ।

अतएव एकार्थीभाववादिनां निषादस्थपत्यधिकरणविरोधपरिहारोऽपि
संगच्छते । तथाहि—समासस्य शक्तत्वे, निषादस्थपतिशब्दस्य निषादाभिन्न-
स्थपतौ निषादसंबन्धिस्थपतौ च शक्तत्वात् लक्षणाकल्पनादिगौरवानवकाशात्,
लाघवात् कर्मधारयाश्रयणमिति सिद्धान्तविरोधः, इत्याशङ्कायाः परिहारः,

‘पर्यवस्यच्छाब्दबोधोधाविदूरप्राक्क्षणास्थिते ।

शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वचिन्तनम् ॥’

इति कारिकया अभिहितः । निषादस्थपतिशब्दस्य हर्यादिपदवत् नानार्थकत्वेन
विधवाक्यगततच्छब्दस्य तात्पर्यसन्देहे सति, समासघटकप्रत्येकपदशक्त्युप-
स्थापितार्थातिरिक्ताविषयकत्वादान्तरङ्गः कर्मधारयीयशक्तिग्रहः । तदतिरिक्तार्थ-
विषयकत्वेन तत्पुरुषीयशक्तिग्रहः बहिरङ्गः । अन्तरङ्गशक्तिग्रहे लाघवात् कर्म-

धारयसमास स्वीक्रियने इति परिहाराशयः । पदघटकवर्णानामिव समासघटक-
पदानामनर्थकत्वे उक्तपरिहारासगति स्पष्टैव ॥

अतएव भूतपूर्वगत्याश्रयणक्लेश विनैव महामाहु इत्यत्र आत्वं सिद्धयति ।
अन्यथा समासघटकरूपदस्यानर्थकत्वे 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति परिभाषया
'आन्महत समानाधिकरणजातीययो' (पा. सू. 6-3-46) इति सूत्रे अर्थवत्
एव महत्पदस्य गृहीतत्वात् समासघटकमहत्पदस्यात्वं न स्यात् । 'जहत्स्वार्था तु
तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिर्ना ।' इति उक्तत्वात् विरोधिरुक्त्यभावे अजहत्स्वार्थैव च
वृत्ति स्वीकृता ।

तथा च समासघटकरूपदशक्तिज्ञान विना विशिष्टार्थाबोधात् लक्षणया
विशिष्टार्थबोधनिर्वाहः सम्भवति । पङ्कजपदे तु प्रत्येकरूपदशक्तिज्ञान विनापि
पद्मत्वविशिष्टोपस्थितिर्जायते इति विशेषः । तस्मात् न पङ्कजपदप्रतिबन्धा समास-
शक्तिः सिद्धयति ॥

यदपि, पण्डितब्राह्मण इति समामात् ब्राह्मणपण्डितयोरुद्देश्यविधेयभावे-
नान्वयबोधधारणाय समासे शक्तिः स्वीकरणीयेति, तदपि न ।

पृथगुपस्थिते उद्देश्यविधेयभावेनावयवोवप्रयोजकरूपे नानार्थरुद्ध्यादि-
पदात् पृथगुपस्थितानां अश्वसूर्यादीनां उद्देश्यविधेयभावेनावयवोपपत्तिः । नच
हरिपदात् एकदा एकस्थैवार्थस्योपस्थितिरिति सम्भवति । तत्पदस्य यास्तु अर्थेषु
शक्तिर्गृहीता तावतामर्थाणां स्मरणस्य पदज्ञाने सत्यवर्जनीयत्वात् । परन्तु
तात्पर्यानुरोधेन एकैकस्यार्थस्य शाब्दबोधे भानं भवति । नच विभिन्नपदजन्योप-
स्थितिरेव पृथगुपस्थितिपदेन विवक्षितेति वाच्यम् । एकार्थीभाववादिनामपि
समासघटकप्रत्येकपदशक्तिज्ञानस्य पूर्वोक्तरीत्या आपश्यकत्वेन, पदज्ञानस्य च एक-
संबन्धिज्ञानविधयैव पदार्थस्मारकतया प्रत्येकपदार्थोपस्थिते पृथगुपस्थितिरूपाया
अवर्जनीयत्वात् तथान्वयबोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यदि च समुदायशक्यधीनविशि-
ष्टार्थोपस्थित्यसमानकालीनाया एव पृथगुपस्थिते तादृशशाब्दबोधहेतुत्वोपगमेन
न समासात् उद्देश्यविधेयभावेनावयवोवधापत्तिरित्युच्यते । तदा ब्राह्मणोद्देश्यका-
भेदससर्गकपण्डितविधेयकशाब्दबोधे प्रथमान्तब्राह्मणपदप्रथमान्तपण्डितपदसममि-

व्याहारः आकांक्षा । तादृशाकांक्षाज्ञानाभावाच्च न समासात् तादृशबोधः इति कृतमनन्तसमासानां शक्तिकल्पनया ॥

एवमेव वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः इत्यत्र भक्षोद्देश्यकप्राथम्यविधेयकबोधो न संभवतीति प्राथम्यविशिष्टभक्षविधानोक्तिरपि संगच्छते । एकप्रसरताभङ्गापत्तिः इत्यस्य समासघटकपदयोः उद्देश्यविधेयभावेनान्वयाबोधकत्वनियमभङ्गापत्तिरित्यर्थः । स च नियमः पूर्वोक्ताकांक्षाज्ञानकारणतामूलः । एवं समासघटकपदार्थनिष्ठविवे-
यतानिरूपितोद्देश्यतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति समासघटकपदजन्योपस्थितेः विशेष्यतासंबन्धेन स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वात् न तत्र तथाव्यवयवबोधः संभवति । नचैवं सति एतादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनया गौरवमिति वाच्यम् । अनन्त-
समासपदानामनन्तशक्तिकल्पनापेक्षया गौरवविरहात् ॥

यदपि, विभाषासूत्रस्य, 'सविशेषणानां वृत्तिर्न' इति वार्तिकस्य च विधित्वकल्पने गौरवमिति, तदपि न । राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुषः इति, नव्यपक्षे स्वत्वसंबन्धेन राजवान् पुरुषः इति च बोधतात्पर्ये, राजपुरुषः इति समासस्य, राजनिरूपितस्वत्ववान् पुरुषः इति बोधतात्पर्ये राजः पुरुषः इति व्यासस्य च सिद्धत्वेन व्यपेक्षावादिनां मतेऽपि विभाषासूत्रस्यानुवादकत्वात् । सविशेषणाना-
मिति वार्तिकस्यापि समर्थसूत्रभाष्यस्थेन 'सापेक्षमसमर्थवद्भवति' इति वचनेन सिद्धस्यैवार्थस्यानुवादकत्वात् न विधित्वकल्पनागौरवम् । वस्तुतस्तु अनन्तसमास-
पदानामनन्तशक्तिकल्पनापेक्षया स्थितस्य सूत्रस्य वार्तिकस्य च विधित्वकल्पने न गौरवमिति बोध्यम् ॥

तस्मात् शक्तिः पदमात्रवृत्तिः, न पदसमुदायसमासादिवृत्तिरिति व्यव-
स्थापयन्ति ॥ इति शिवम् ॥

इति पण्डितराजेन सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा विरचितायां
शाब्दतरङ्गिण्यां तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ चतुर्थस्तरङ्गः

अथ जघन्या वृत्तिर्निरूप्यते । तां लक्षणेति भक्तिरिति च व्यवहरन्ति तान्त्रिकाः ।

अत्राहः लघुमञ्जूपाकृतः—

आरोपितशक्यतावच्छेदकरूपेण शक्यैव तत्पदवाच्यत्वेन प्रसिद्धान्य-
व्यक्तिबोधे व्यक्तिविशेषबोधे वा लक्षणेति व्यवहारः । छत्रिणो यान्तीत्यादौ अञ्च-
त्रिषु साहचर्यात् छत्रित्वारोपः । काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र दध्युपघातकमात्रे
काकत्वारोपः । कमलानि कमलानीत्यादौ कमलत्वेनैव व्यक्तिविशेषबोधः । गङ्गाया
घोषः इत्यत्र शक्यतावच्छेदकगङ्गात्वेन तीरबोधः ।

भुज्यते चैतत् । कथमन्यथा गङ्गायां मीनघोषौ स्तः इत्यत्र द्वन्द्वस्य साधुता ।
तथाहि—देवदत्ते अजघनत्वस्य यज्ञदत्ते अविघनत्वस्य चान्वयतात्पर्येण अजावि-
घनो देवदत्तपुत्रदत्तौ इति प्रयोगो न प्रामाणिकः । एव नीधात्वर्थे व्यापारे
अजायाः, संयोगे ग्रामस्य चान्वयतात्पर्येण अजाग्रामौ नयति इति प्रयोगोऽपि न
प्रामाणिकः । अनयोश्च प्रयोगयोः प्रामाण्यवारणाय द्वन्द्वार्थस्य एकधर्मावच्छिन्ना-
न्वये एव द्वन्द्वस्य साधुता इति नियमः स्वीकरणीयः । एवञ्च गङ्गायां मीनघोषौ
स्तः इत्यत्र गङ्गाशब्दात् लक्षणया तीरत्वेन तीरबोधे, मीनस्य गङ्गात्वावच्छिन्नेन,
घोषस्य तीरत्वावच्छिन्नेन चान्वयात् द्वन्द्वार्थस्य एकधर्मावच्छिन्नान्वयाभावात्
द्वन्द्वस्य साधुता न स्यात् । गङ्गात्वेनैव तीरस्यापि बोधे उभयोरपि द्वन्द्वार्थयोः
गङ्गात्वरूपैकधर्मावच्छिन्नान्वयात् समाससाधुता निर्वाहति ।

नच लक्ष्यस्यापि शक्यतावच्छेदकरूपेणैव बोधस्वीकारे 'शक्यताद्वयेन
रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा ।' इत्यभिपुक्तोक्तिविरोध इति वाच्यम् । तादृशोक्तेः

टिप्पणी—

भज सेवायामिति धातोर्निष्पन्नः भक्तिशब्दः । भज्यते-सेव्यते
स्वार्थः अनयेति भक्तिः-लक्षणा इति बोध्यम् ।

प्रामादिकत्वात् । तस्याः प्रामाणिकत्वाभिनिवेशे, शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते—
शक्यतावच्छेदकमिन्नरूपवत्त्वेन गृहीते तीरत्वविशिष्टतीरादौ, लक्षणा—शक्यता-
वच्छेदकारोपः इति तदर्थस्वीकारेणाविरोधात् ।

महाभाष्यकारोऽपि ईदृशं बोधमनुमन्यते । ‘पुंयोगादाख्यायाम्’
(पा. सू. 4-1-48) इति सूत्रे भाष्ये ‘चतुर्भिः प्रकारैः अतस्मिन् सः इत्येतद्भवति,
तात्स्थ्यात् ताद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात् तत्साहचर्यात्, मञ्चा हसन्ति, सिंहो
माणत्रकः, गङ्गायां घोषः, यष्टीः प्रवेशय ।’ इत्युक्तेः । कैयटोऽप्याह स्पष्टमेवा-
रोपम्, ‘आरोप्यते ताद्रूप्यं न तु मुख्यम् । बालेषु मञ्चत्वारोपात् मञ्चपदप्रवृत्तिः
हसन्तीति पदान्तरप्रयोगात् विज्ञायते’ इति ।

न्यायसूत्रकारोऽपि ‘सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोग-
साधनाधिपत्येभ्यः ब्राह्मणबालकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशकटान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि
तदुपचारः’ (न्या. सू. 2-2-61) इति सूत्रयामास । ‘तस्य भावः तद्धर्मः ।
तदभावेऽपि तदुपचारः—तच्छब्दव्यवहार इत्यर्थः । स च तद्धर्मारोपेण । आरोप-
निमित्तानि च सहचरणादीनि । यष्टीः प्रवेशय इत्यादीनि उदाहरणानि । यष्टि-
त्वारोपो ब्राह्मणे साहचर्यात् । मञ्चत्वारोपो बालेषु तात्स्थ्यात् । गङ्गायां तीर-
धर्माधारत्वारोपः तत्सामीप्यात् ।’ इत्यादिकं तद्व्याख्यातारो वदन्ति ।

एवञ्च शक्यार्थप्रवाहेणात्यन्तसामीप्ये गङ्गायां तीरधर्मं घोषाधारत्वमारोप्य
गङ्गायां घोषः इति प्रयोगः । व्यवहितसामीप्ये तु तीरे गङ्गात्वमारोप्य गङ्गायां
घोषः इति प्रयोगः । गोतमसंमतोऽप्यारोपः पतञ्जलिसंमतः । ‘स्वरितेनाधि-
कारः’ (पा. सू. 1-3-11) इति सूत्रे भाष्ये तथाविधस्याप्यारोपस्य कथनात् ।
न्यायवार्तिककारोऽपि ‘यष्टिकायां तावदयं यष्टिकाशब्दः यष्टिकात्वजाति-
निमित्तकः । तत्र संयुक्तसमवेतां जातिं ब्राह्मणे समवायेनाध्यारोप्य ब्राह्मणं यष्टि-
केत्याह ।’ इति सहचरणसूत्रव्याख्यानावसरे निरूपयन्, शक्यतावच्छेदकरूपेण
लक्ष्यार्थबोधमङ्गीकरोति ॥

नच गङ्गायां घोषः इत्यादौ आरोपितगङ्गात्वेन तीरस्य बोधेऽपि तस्य
ज्ञानस्य भ्रमत्वात्, शास्त्रज्ञानवतां सर्वथा भ्रमत्वेन ग्रहाच्च, तद्वोधात् गङ्गागत-

शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिरूप फल न सिद्धयेदिति वाच्यम् । गङ्गायां घेष इति वाक्यात् प्रथम प्रत्ययवृत्तिर्घोष इति शब्दबोधो जायते । तत तत्र अनुपपत्ति-प्रतिसन्धानम् । तत तादृशत्रोचे वक्तृतापर्याविषयज्ञानम् । ततश्च गङ्गात्वेन लक्ष्यतीरशब्दबोध । ततो व्यञ्जनया तीरे मुरयगङ्गाऽभेदप्रतीति । तथा चोक्तप्रयोजन सिद्धयति । बाधग्रह व्यञ्जनाजयबोधे अप्रामाण्यज्ञान न जनयति । वस्तुतस्तु, बाधग्रह शब्दे अनुपपत्तिमूलकारोपितार्थत्रोचे अप्रामाण्य-ज्ञान न जनयति इति स्वीक्रियते । तथा च मये गङ्गाऽभेदप्रतीतेरनङ्गीकारेऽपि न क्षति । लक्ष्यार्थत्रोचे अप्रामाण्यज्ञानानुदयात् तेनैव पूर्वाक्तप्रयोजनस्य सिद्धे ॥

सा लक्षणा द्विविधा गौणी शुद्धा चेति । स्वसादृश्याधिकरणत्वसंबन्धेन शक्यसम्बन्धप्रतिपादिका गौणी । सादृश्यमिन्नसंबन्धेन शक्यसम्बन्धप्रति-पादिका शुद्धा । गौर्वाङ्गीरु इति गौणीस्थलेऽपि बाहीकस्य शक्यतावच्छेदक-गोत्रेणैव बोध । नच तत्र जात्यादिगुणानां लक्ष्यतानवच्छेदकत्वे, 'लक्ष्यमाण-गुणैर्यागात् वृत्तेरिष्टा तु गौणता ।' इत्यमिषुकोक्तिनिरोध इति वाच्यम् ।

लक्ष्यमाणेत्यस्य बाहीके गोशब्दप्रयोगहेतुज्ञानविषयोऽर्थ । गुणैरित्यत्र तृतीयार्थ अभेद योगशब्दार्थसंबन्धात् । एवञ्च बाहीके गोवृत्तिगुणज्ञानात् गोशब्दप्रयोग, तादृशगुणरूपात् संबन्धात् वृत्ते गौणता इत्येवपरत्वात्तदुक्ते ।

गौणीस्थल एव परम्परासंबन्धस्य लक्षणानियामकत्वं, न शुद्धायाम् । शैत्यपावनत्वादौ गङ्गापदशक्यप्रवाहनिरूपितपरम्परासंबन्धस्य सत्त्वेऽपि 'प्रयोजन न लक्ष्य, सन्धाभावात्' इति काव्यप्रकाशोक्तेः । अतएव द्विरेफपदात् स्ववाच्यरेफद्वयवद्भ्रमरपदवाच्य वरूपपरम्परासंबन्धेन लक्षणया भ्रमरबोध इत्यसंग-तम् । गौण्यतिरिक्तस्थल परम्परासंबन्धस्य लक्षणानियामकत्वाभावात् । अपितु द्विरेफपदस्य भ्रमरे रूढिशक्तिरेव । त्वचा ज्ञातमित्यत्र चर्मणि शक्यस्य त्यक्पदस्य स्वगिद्वये निरूढलक्षणा । निरूढलक्षणाव्यतिरिक्ता सर्वापि लक्षणा प्रयोजनवती । अतएव रूढिप्रयोजनायतरस्य लक्षणानियामकत्वमुक्तं तत्र तत्र ॥

इय लक्षणा प्रकारान्तरेण द्विविधा, जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था चेति । नच सर्वत्र लक्ष्यार्थबोधे स्वार्थस्य शक्यतावच्छेदकस्य प्रकारतया भानात् लक्षणाया

जहत्स्वार्थत्वादिविभागो न संभवतीति वाच्यम् । यत्र शक्यार्थस्य धर्मिणः केनापि रूपेण लक्ष्यार्थान्वयिना अनन्वयः, तत्र जहत्स्वार्थलक्षणा गङ्गायां घोषः इत्यादौ । शक्यार्थस्य धर्मिणः येन केनापि रूपेण लक्ष्यार्थान्वयिना अन्वये अजहत्स्वार्था, काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्, छत्रिणो यान्ति इत्यादौ, इति ॥

अथ एतन्मते लक्षणावृत्तेः स्वरूपं विचार्यते ।

‘बोधे लक्षणाव्यवहारः’ इत्युक्तेः न बोधस्य लक्षणात्वम्, शाब्दबोधौ-पयिकवृत्तेरेव लक्षणात्वात् । तस्मात् बोधे सति लक्षणाव्यवहारः इति तदुक्तिः व्याख्येया ।

‘शक्यतावच्छेदकारोपो लक्षणेति वैयाकरणाः’ इति ग्रन्थान्तरे दर्शनात्, इहापि ‘अन्नं प्राणाः, चन्दनं तुला इत्यादौ आहार्यारोपस्यैव लक्षणात्वात्’ इत्युक्तेः, ‘शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा’ इति श्लोकघटकलक्षणा-पदस्य शक्यतावच्छेदकारोपार्थकतया व्याख्यानात्, आरोप्य प्रयोगः, इत्युक्तेश्च शाब्दबोधसमानाकारः शब्दप्रयोगहेतुः वक्तृनिष्ठः तीरे गङ्गात्वारोपः गङ्गापदस्य तीरे लक्षणेति प्रतिभाति ।

परन्तु, शक्यतावच्छेदकारोपाख्यविलक्षणवृत्तिस्वीकारे सर्वेषां शब्दानां सर्वार्थवाचकत्वस्वीकारो व्याहन्येत । न चैतत्पक्षे सर्वेषां शब्दानां सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति शङ्कनीयम् । ‘परे तु’ इत्यादिना लक्षणास्वरूपनिरूपणोपक्रमे ‘शक्त्यैव बोधे लक्षणाव्यवहारः’ इत्युक्तेः, उपसंहारेऽपि, हरिरप्याह—

एकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः ।

निमित्तभेदादेकस्य सार्वार्थ्यं तस्य भिद्यते ॥

सर्वशक्तेस्तु तस्यैव शब्दस्यानेकधर्मणः ।

प्रसिद्धिभेदाद्गौणत्वं मुख्यत्वं चोपचर्यते ॥ इति ।

इत्यभिधानात्, सर्वेषां शब्दानां सर्वार्थवाचकत्वस्याङ्गीकृतत्वात् । तस्मात् लक्षणाख्यवृत्त्यन्तरस्वीकारो व्यर्थः ।

किञ्च, 'अन्वयानुपपत्तिज्ञानपूर्वकं शक्यत्वेन गृहीतार्थसंबन्धज्ञानेन उद्बुद्धशक्तिमंस्कारत्वे बोधे लक्षणेति व्यवहारः' इति मञ्जूपाग्रन्थे 'बोधे' इति प्रतीकमुपादाय, 'तस्मिन् सति तज्जनकताद्दशासंस्कारे तच्छक्तौ वा लक्षणेति व्यवहार इत्यर्थः' इति व्याचष्टुः वैद्यनाथभट्टाः । अतो ज्ञायने अप्रसिद्धार्थे शक्तिरेव लक्षणेति । नच निरुक्तग्रन्थः परे तु कल्पित प्राक्तनः न त-कल्पतापर्य-निर्णायकः इति वाच्यम् । पूर्वकल्पादत्र कल्पे लक्ष्ये शक्यतावच्छेदकारोपस्यैव विशेषत्वात् । तीरे शक्तेः कण्ठरेवेणामिधानात् । 'परे तु' कल्पेऽपि 'शक्त्यैव' इति ग्रन्थव्याख्याने 'एवेन तस्या अतिरिक्तानिरास इति भावः' इति टीकादर्शनाच्च स्पष्टं ज्ञायते, शक्यतिरिक्ता न लक्षणेति ।

अपिच, इयं लक्षणा इत्यनभिवाय, अप्रसिद्धार्थबोधे व्यक्तिविशेषबोधे वा लक्षणेति व्यवहारः इत्यभिधानेनैव अतिरिक्ता लक्षणा नास्तीति गम्यते ।

वैयाकरणमते सर्वेषां शब्दानां सर्वार्थवाचकत्वात् तात्रिकाणां लक्षणा-व्यवहारः कथमुपपद्यते, इति शङ्कानिरासाय लक्षणानिरूपकग्रन्थावतारक्षेत्रमर्थ-मुपोद्बल्यति ।

किञ्च, व्यक्तिविशेषबोधे वा लक्षणेति व्यवहारः इति निरूपयता ग्रन्थकृता 'कमलानि कमलानि' इत्यत्र कमलपदस्य सौरभविशिष्टकमलव्यक्तिविशेषे लक्षणा स्वीकृता । नच तत्र शक्यतावच्छेदककमलत्वस्य कमलव्यक्तिविशेषे आरोपः संभवति । समवायेनैव कमलत्वस्य तत्र सत्त्वात् । नच तत्रापि कमलत्वे व्यक्ति-विशेषमात्रवृत्तित्वमारोपैव प्रयोग इति वाच्यम् । निरुक्तारोपः कमलत्वे व्यक्ति-विशेषमिन्नकमलवृत्तित्वारोपे पर्यवसितः । शक्यतावच्छेदकविशेष्यकस्यापि तस्य न शक्यतावच्छेदकारोपपदव्यपदेश्यता, शक्यतावच्छेदकप्रकारकारोपस्यैव शक्य-तावच्छेदकारोपशब्देन व्यवहारात् । अतश्च निरुक्तस्थले लक्षणाव्यवहारो न स्यात् ।

तस्मात् शक्तिविशेष एव लक्षणाव्यवहारविषयः ॥

एवञ्च लक्षणास्थले शाब्दबोधः शक्यतानच्छेदकरूपेण लक्ष्यार्थविषयकः । प्रयोक्तुरपि तत्समानविषयकः प्रयोगहेतुभूतः शक्यतावच्छेदकारोपः इत्याशयेन 'शक्यतानच्छेदकारोपो लक्षणा' इति ग्रन्थान्तरे व्यवहार उपपद्यते ।

एवं ऐदम्पर्येण लक्षणानिरूपकग्रन्थात् पूर्वोक्तार्थावगतौ सत्यां 'शक्या-
दन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा' इति श्लोकघटकलक्षणापदस्य शक्यतावच्छेद-
कारोपार्थकतया व्याख्यानात् आरोपस्य लक्षणावृत्तित्वकथनं न युज्यते । तत्र
लक्षणापदाल्लक्षणाया तादृशार्थलाभसंभवात् । नच लक्षणास्यले सर्वत्र शाब्दबोधः
न शक्यतावच्छेदकारोपात्मकः, 'कमलानि कमलानि' इत्यत्र तदसंभवादिति
वाच्यम् । तत्रारोपस्यानावश्यकत्वात् । न चैवं सति 'आरोपितशक्यतावच्छेदक-
रूपेण बोधे लक्षणाव्यवहारः' इति ग्रन्थासंगतिरिति वाच्यम् । आरोपितशक्यता-
वच्छेदकरूपेण शक्यैव तत्पदवाच्यत्वेन प्रसिद्धान्यव्यक्तिबोधे, शक्यैव व्यक्ति-
विशेषबोधे वा लक्षणाव्यवहारः इति ग्रन्थो योजनीयः । नतु व्यक्तिविशेषेत्यत्रापि
आरोपितेत्यादितृतीयान्तस्यान्वयो विवक्षितः । तथा च शक्यत्वेन प्रसिद्धान्य-
व्यक्तिबोधौपयिकी शक्तिः, व्यक्तिविशेषबोधौपयिकी च शक्तिः लक्षणापदेन
व्यवहियते इति तदाशयः । नच गङ्गापदस्य तीरवाचकत्वे तीरत्वस्यापि गङ्गात्व-
वदेव शक्यतावच्छेदकत्वात् गङ्गात्वमात्रस्य शक्यतावच्छेदकत्वकथनं न संगच्छते
इति वाच्यम् । आरोपितशक्यतावच्छेदकरूपेण इत्यस्य आरोपितं यत् शक्यता-
वच्छेदकत्वेन प्रसिद्धं रूपं तेनेति व्याख्याने दोषाभावात् । तथा च अप्रसिद्धार्थ-
बोधौपयिकशक्तेरेव लक्षणापदेन व्यवहृतायाः शक्यतावच्छेदकारोपमूलशक्य-
संबन्धमेदात् गौणीत्वादिना विभागः कृतः इति बोध्यम् ॥

इदं पुनरत्र चिन्त्यते, एतन्मते गङ्गायां बोधः इति वाक्यात् किमारोपित-
गङ्गात्वेन तीरशाब्दबोधः, उत गङ्गात्वेनेति ।

'आरोपितशक्यतावच्छेदकरूपेण शक्यत्वेन प्रसिद्धान्यव्यक्तिबोधे' इति
'न चैवमारोपितगङ्गात्वेन बोधे' इति च ग्रन्थपर्यालोचनायां आरोपितगङ्गात्वेन
तीरबोधः इति प्रतिभाति ।

परन्तु, शक्या बोधविशेषे लक्षणाव्यवहारः इत्युपक्रान्तम् । आरोपितत्व-
विशिष्टं च गङ्गात्वं न गङ्गापदशक्यतावच्छेदकमिति तेन रूपेण शक्या बोधो न
संभवति । आरोपितत्वबोधकं च पदं नास्ति, येन गङ्गात्वे आरोपितत्वस्य बोधो
भवेत् । न चारोपितत्वस्य प्रकारतया भानासंभवेऽपि गङ्गात्वसंसर्गतया भानं

स्यादिति वाच्यम् । समवायातिरिक्तमबन्धेन जाते स्वरूपत प्रकारतया भाना-
सभवात् । नच प्रकारिताशे निरूपितत्वसबन्धेन स्वरूपतो गोत्वावगाहिनः
अनुव्यवसायस्यानुरोधात् समवायातिरिक्तनिरूपितत्वमबन्धेनापि स्वरूपतो भानवत्,
लक्षणिकस्थलीयानुभवानुरोधात् आरोपसबन्धेनापि गङ्गात्वस्य (जाते) स्वरूपतो
भान सभवतीति वाच्यम् । समवायससर्गकगङ्गात्वप्रकारकशाब्दबोधस्यैव गङ्गापद-
शक्तिज्ञानप्रयोज्यत्वेन आरोपससर्गकगङ्गात्वप्रकारकबोधस्य शक्तिप्रयोज्यत्वाभावेन
'शक्त्यैव बोधे लक्षणाव्यवहार' इति ग्रन्थासंगते । तादृशबोधस्य भ्रमत्वानाप-
त्तेश्च । तीरे समवायेन गङ्गात्वस्यासत्त्वेऽपि आरोपसबन्धेन सत्त्वात् । न चेष्टा-
पत्ति । लक्ष्यार्थबोधे भ्रमत्वज्ञानानुदयप्रयोजककथनस्यासंगतत्वापत्ते । तस्मात्
समवायेनैव गङ्गात्व तीरे भासते । एवञ्च बोधस्य शक्तिप्रयोज्यत्व भ्रमत्वञ्चोपपद्यते ।

स्वमतोपष्टम्भकतयोपन्यस्त 'समवायेन यष्टिकात्वमारोप्य ब्राह्मण यष्टिके-
त्याह ।' इति न्यायप्रतिष्ठाप्रन्योऽपि एतमर्थं उपोद्धलयति । एवञ्च गङ्गात्वे
आरोपविषयवसत्त्वात् वास्तवारोपितत्वामिप्रायक 'आरोपितगङ्गात्वेन' इति
ग्रन्थ । अतएवाप्रे 'कमलत्वेन व्यक्तिविशेषबोध', 'कचतल्लस्यति वदनमित्यत्र
कचत्वेन राहुत्वविशिष्टबोध', 'भावप्रधाननिर्देशस्थले घटत्वप्रकारकघटत्वबोधो
लक्षणया' इत्यादिग्रन्थ संगच्छते ॥

नच तीरत्वेनोपस्थिते शक्यसबन्धज्ञानस्यानुदयत्वेन नियतोपस्थितिकस्य
तीरत्वस्याभाने किं नियामकमिति वाच्यम् । लक्षणास्वभावस्यैव नियामकत्वात् । न
च विशेषदर्शिन पुस गङ्गाया घोष इति वाक्यात् गङ्गात्वेन तीरावगाही शाब्द-
बोधो न सभवति, आहार्यपरोक्षाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । आहार्यं परोक्षज्ञान नास्ती-
त्यस्य नैयायिकवासानामात्रविजृम्भितत्वात् । अनुभवानुरोधेनाहार्यशाब्दबोधस्याङ्गी-
कारात् ॥

ननु गङ्गाया घोष इत्यत्र गङ्गापदार्थे प्रवाह तीरधर्मस्य घोषाधारत्वस्याप्या-
रोप स्वीकृत । तत्र पक्षे, किंपदशक्यतावच्छेदकस्य कुत्रारोप । न तावत्
गङ्गापदशक्यतावच्छेदकगङ्गात्वस्य, गङ्गात्वेन प्रवाहस्यैव तत्र बोधात् । नच घोषा-
न्वितसप्तम्यर्थाधारत्वस्य प्रवाहे आरोप इति वाच्यम् । घोषान्विताधारत्वस्य किञ्चि-

त्पदशक्यतावच्छेदकत्वाभावात् । नच गङ्गानिष्ठाधारतायां घोषाधारतात्वस्य सप्तमीशक्यतावच्छेदकस्यारोपः इति वाच्यम् । घोषाधारतात्वेन आधारतायाः सप्तम्यवाच्यत्वेन तादृशाधारतात्वस्य सप्तमीशक्यतानवच्छेदकत्वात् शक्यतावच्छेदकारोपस्यासंभवः इति चेत्, न ।

यत्र यत्र लक्षणाव्यवहारः प्रामाणिकः, तत्र सर्वत्र यथाकथञ्चिदारोपो वर्तते इत्यत्रैव ग्रन्थकारतात्पर्योपगमात् ॥

नच आयुर्धृतम् इति वेदवाक्यात् आयुष्वेन घृतविषयकशाब्दबोधस्य वाच्यतया, वेदकर्तुरीश्वरस्य तादृशबोधसमानाकारकारोपस्वीकारापत्तिरिति वाच्यम् । तन्मते वेदस्यापौरुषेयत्वेन ईश्वरकर्तृकत्वाभावात् । नच तथापि आयुर्धृतमिति वेदवाक्यस्य भ्रमजनकत्वेनाप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम् । 'प्रजापतिरात्मनो वपा-मुदखिदत्' इत्याद्यर्थवादानामिवास्यापि स्वार्थे प्रामाण्याभावस्येष्टत्वात् ।

ननु 'वृक्षः-महीरुहः' इति व्याख्यानवाक्यात् वृक्षत्वावच्छिन्ने महीरुह-त्वावच्छिन्नाभेदान्वयबोधो न संभवति, उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्ये अभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् । अतः वृक्षपदस्य वृक्षपदप्रतिपाद्ये लक्षणया वृक्षपदप्रतिपाद्यः महीरुहामिन्न इति बोधो वक्तव्यः । शक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यार्थभाने वृक्षत्वेनैव तत्पदप्रतिपाद्यस्य बोधात्, उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यापरिहारेण, निरुक्तव्याख्यानवाक्यस्य घटो घटः इति निराकांक्षवाक्य-तुल्यता स्यादिति चेत्, न ।

सर्वस्मिन्नपि ज्ञाने तत्तद्वाचकशब्दानुविद्ध एवार्थो भासते । तदुक्तं हरिणा—

‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥’ इति ।

एवञ्च वृक्षविशेषणतया वृक्षशब्दस्य महीरुहविशेषणतया च महीरुहशब्दस्य भानेन, वृक्षमहीरुहशब्दयोः उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोः भेदेन न तद्वाक्यस्य निराकांक्षता । न चैवं घटो घट इत्यपि न निराकांक्षं स्यात्, उद्देश्यतावच्छेदक-घटशब्दव्यक्तिभेदस्य विधेयतावच्छेदकघटशब्दव्यक्तौ सत्त्वादिति वाच्यम् ।

शब्दव्यक्त्योर्भिन्नत्वेऽपि समानानुपूर्वीकत्वात् । असमानानुपूर्वीकविभिन्नशब्दोप-
रागेण एकार्यबोधस्य संमतत्वात् । न चायमपसिद्धान्त । घट कुम्भ इति सामा-
नाधिकरण्येन प्रतीते वैयाकरणमनत्वात् । श्रीविट्ठलमिश्राः लघुचन्द्रिका-
व्याख्याने गुणगुण्यादीना भेदाभेदविचारानसरे “मूले घट कुम्भ इत्यत्र घटे
घट इति वक्तव्ये कुम्भपद, सर्वं शब्दानुविद्ध भासते इत्युपगम्य घटकुम्भादिपर्याय-
पदानामपि स्वात्मविभिन्नप्रकारकबोधजनकत्वमिति शाब्दिकमतानादरसूचनाय ।”
इति निरूपयति । तेन स्पष्ट ज्ञायते, घट कुम्भ इति सामानाधिकरण्येन प्रतीतिः
वैयाकरणमतेति ॥

अथ कमलानि कमलानि इति वाक्यात् शाब्दबोधो न स्यात्, लाक्षणिक-
व्ययपदेनापि कमलत्वेनैव व्यक्तिविशेषबोधोपगमे उद्देश्यतावच्छेदकविधेयता-
वच्छेदकयोर्भेदाभावात्, समानानुपूर्वीकत्वमलपदस्यैव उद्देश्यकोटौ विधेयकोटौ च
भानेन वृक्षो मणिरुह इत्यत्रेव तत्तद्वाचरूपदरूपावच्छेदकभेदस्याप्यमभवादिति
चेत्, न ।

चैत्रस्य गुरु इत्यादिस्यले गुरुपदार्थैरुद्देशेन गुरुत्वेन षष्ठ्यर्थनिरूपितत्वा-
वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् यथा पदार्थ पदार्थेनावेति न तदेकदेशेन इति व्युत्पत्ति
सप्तमन्धिकार्यकस्थले सकोच्यते । तथा तद्धर्मावच्छिन्नाभेदसप्तमधावच्छिन्न-
प्रकारानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासप्तमधेन शाब्दबुद्धिं प्रति तद्धर्मभेद कारण-
मिति धार्यकारणभावोऽपि कमलानि कमलानि इत्यादौ कमलत्वावच्छिन्ने कमलत्वेन
व्यक्तिविशेषाभेदान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् सकोचनीय । तथा च निरुक्तकार्य-
तावच्छेदककोटौ लाक्षणिकव्यक्तिविशेषाभेदबोधमिन्नैव देयमिति ग्रथकृता
तात्पर्यात् ॥

अथ ‘उपकृत बहु नाम’ इत्यत्र उपकारशब्द अपकारे लाक्षणिक ।
तत्र शब्दार्थेनोपकारेण लक्ष्यस्यापकारस्य स्वनिरूपितविरोधाधिकरणत्व परम्परा-
सम्बन्ध । तदुक्तं वृत्तिवार्तिके, ‘नहि साक्षात्सप्तमे सयेव लक्षणेति नियम,
व्यतिरेकलक्षणास्थले तन्निरूपितविरोधाधिकरणत्वादिपरम्परासम्बन्धमात्रेण तादृशेन
लक्षणाक्लृप्तेश्च ।’ इति । एव इन्द्रार्याया स्थूणाया इन्द्रशब्दो लाक्षणिक । तत्र

स्थूणायां इन्द्रशब्दशक्यार्थसंबन्धः तादर्थ्यम् । तच्च तत्कर्मकपूजाप्रयोजनकत्वम् । तदपि परम्परासंबन्ध एव । तथा च गौण्यतिरिक्तस्थले परम्परासंबन्धस्य लक्षणानियामकत्वाभावकथनं न संगच्छते इति चेत्, न ।

विरुद्धत्वं च तादर्थ्यञ्च अखण्डः संबन्धः न परम्परासंबन्धः इत्याशयात् । न चैत्रं सादृश्याधिकरणत्वमपि अखण्डसंबन्ध इति गौणीस्थले परम्परासंबन्धस्य लक्षणानियामकत्वस्वीकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । तस्य अखण्डत्वेन ग्रन्थकारानुभवविरहात्, अखण्डत्वसखण्डत्वादीनां तत्तद्ग्रन्थकारानुभवानुरोधित्वात् ॥

ननु निरूढेतरलक्षणास्थले सर्वत्र प्रयोजनं न संभवति । 'अयमर्थः' इति वाक्यं अयमाशयः इति विवृण्वन्ति व्याख्यातारः । तत्र अर्थशब्दः आशये लाक्षणिकः । नहि तत्र किमपि प्रयोजनमस्ति । एवं भावप्रधाननिर्देशस्थलेऽपि । तदर्थवाचकपदस्य अन्यत्र प्रयोगः तद्धर्मप्रतिपत्त्यर्थः इत्युत्सर्गः इत्युक्तत्वाच्च सर्वत्र लक्षणायां प्रयोजनं नेति गम्यते । यदि आयुरेवेदम् इत्यत्र घृते आयुषः अत्यन्ताभेदप्रतीतिरिव, निरुक्तस्थलेष्वपि तत्तत्पदशक्यार्थात्यन्ताभेदप्रतीतिः प्रयोजनं संभवतीत्युच्यते । तदा, त्वचा ज्ञातम् इत्यादिनिरूढलक्षणास्थलेऽपि त्वगिन्द्रिये त्वकृशब्दशक्यचर्मणः अत्यन्ताभेदप्रतीतेः प्रयोजनस्य संभवात् तत्र प्रयोजनाभावकथनमसंगतमिति चेत् ।

सत्यं वर्तन्ते प्रयोजनविरहेऽपि लाक्षणिकाः प्रयोगाः । तेषु स्थलेषु काव्यदोष एव । आयुरेवेदमित्यत्र प्रयोजनान्ताराभावेन शक्यार्थात्यन्ताभेदप्रतीतिरेव प्रयोजनत्वेन विवक्ष्यते । त्वगिन्द्रिये शक्यार्थचर्मात्यन्ताभेदप्रत्ययं प्रयोजनमनभि-सन्धायैव त्वचा ज्ञातमित्यादीन् निरूढलाक्षणिकान् शब्दान् प्रयुञ्जते । अतः तत्र प्रयोजनं नास्तीत्युच्यते इति रसिकानुभवसिद्धः पन्थाः । तमनुसरन्ति एते ग्रन्थकाराः इति बोध्यम् ॥

प्राचीनवैयाकरणाश्च स्पष्टमेव लक्षणा नाम वृत्त्यन्तरं नास्तीति वदन्ति । तेषामयमभिसन्धिः । व्यवहारो मुख्यः शक्तिग्राहकः । स च लक्ष्यत्वाभिहितेऽपि तुल्यः । नच प्रवाहे गङ्गाव्यवहारः स्वाभाविकः, तीरे तु औपाधिकः

इति व्यवहारस्य नोभयमाशङ्क्यमिति वाच्यम् । गङ्गाया घोषः प्रतिवसति तमानयेत्युक्तौ तीरान्वितघोषानयनरूपव्यग्रहारेण व्युत्पिःमोः तीरेऽपि गङ्गापद-शक्तिज्ञानमभवात् । तस्मात् शक्तिप्राहृत्प्रग्रहारेण मुख्यलक्षणिकोभयमाशङ्क्यत्वात् लाक्षणिकत्वाभिमतेऽपि शक्तिरेव । लक्षणाह्वयवृत्तन्तरकल्पने गौरवात् । नच गङ्गाया घोषः इत्यत्र गङ्गापदशक्यप्रग्रहसंबन्धरूपलक्षणा तीरे क्लृप्तैवेति वाच्यम् । यतः न लक्षणानास्ति तत्रादिन शक्यमंत्रन्धमेव निषेधन्ति । अपितु तस्य पदपदार्थमंत्रन्धत्वं, तज्जन्योपस्थितेः शाब्दबोधानुकूलत्वमेति ।

ननु शक्यमंत्रन्धरूपा लक्षणा क्लृप्ता । तस्याश्च तीरादिरूपतत्रन्धिस्मृति-जनकत्वमपि क्लृप्तमेव । परन्तु, लक्षणावादिना शक्यसंबन्धप्रयोज्यतीरोपस्थितेः शाब्दबोधानुकूलत्वरूपो धर्मः कल्प्यते । शक्तिवादिना तु गङ्गापदस्य तीरे शक्तिः (धर्मा) कल्पनीया । एतच्च धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनायाः ज्यायस्त्वात् तदेवोचितम् । किञ्च शक्तिवादिनोऽपि गङ्गापदजन्या तीरस्मृतिः तीरशाब्दबोधानुकूलेति समतम् । तादृशतीरस्मृतिजनकत्वञ्च क्लृप्तस्य शक्यमंत्रन्धस्यैव कल्पयितुमुचितम्, न तु अक्लृप्तायाः शक्तेः । एव गङ्गापदस्य लक्षणीयतीरादिषु अनेकार्थेषु शक्तिकल्पनया गौरवमिति चेत्, न ।

‘इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।

अनादिरर्थैः शब्दानां संबन्धो योग्यता तथा ॥’

इति ह्युक्ते बोधकत्वमेव शक्तिः । गङ्गापदश्च तीरबोधकमिति तवापि संमतम् । ततश्च गङ्गापदे तीरबोधकत्वरूपाया तीरे शक्ते क्लृप्ततया, तत्र शाब्दबोधानुकूल-तीरोपस्थितिजनकत्वरूपनमप्युचितमेव । एवं लक्षणीयानां सर्वेषामर्थानां बोधकत्वस्य गङ्गादिपदे क्लृप्तत्वात् नानेकार्थेषु शक्तिकल्पनागौरवम् । नच अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्यः, इति ईश्वरेच्छायाः शक्तित्वस्वीकारे, गङ्गापदस्य अनेकार्थेषु शक्तिकल्पनाया गौरवमेवेति वाच्यम् । गङ्गापदातीरानुभवस्य जायमानत्वात्, सुन्मात्रविषयिण्यामीश्वरेच्छाया तीरादौ गङ्गापदबोद्धव्यत्वावगाहिताया अपि क्लृप्त-त्वेन गौरवविरहात् ।

ननु गाव्यादयः अपभ्रंशा न वाचकाः । अतः तेषु शक्तिज्ञानं भ्रम इति निरूपणीयम् । तच्च न संभवति, गाव्यादिशब्दात् गोबोधस्य जायमानत्वेन विद्यमानसर्वविषयिण्या ईश्वरेच्छायाः, गौः गावीशब्दजन्यबोधविषयो भवतु इत्याकारिकायाः संभवेन गावीशब्दे शक्तेः सत्त्वात् । अतः, संबन्धत्वगर्भा ईश्वरेच्छा शक्तिः । ईश्वरेच्छायाश्च नापभ्रंशसंबन्धत्वं कल्प्यते इति, अपभ्रंशे निरुक्तशक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वमुपपादनीयम् । तथा च शक्तिवादिना ईश्वरेच्छायां तीराद्यनन्तलक्ष्यपदार्थसंबन्धत्वं कल्पनीयम् । एवं संबन्धत्वगर्भतादृशसंकेतप्रयोज्यायाः तीराद्युपस्थितेः शाब्दबोधानुकूलत्वमपि कल्पनीयमिति गौरवमिति चेत्, न ।

अपभ्रंशानामपि वाचकत्वस्य वैयाकरणसिद्धान्तसिद्धतया, तत्र शक्तिज्ञाने भ्रमत्वोपपादनस्यानावश्यकत्वेन नानापदार्थसंबन्धत्वादिकल्पनागौरवस्यानवकाशात् ।

एवं लक्षणास्त्रीकारे, शाब्दबोधे शक्तिजन्योपस्थितिलक्षणाजन्योपस्थित्योः कार्यकारणभावस्य कल्पनेन, परस्परं व्यभिचारवारणाय तत्तदुपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्तदुपस्थितिकार्यतावच्छेदके प्रवेशेन, पदार्थोपस्थितौ शक्तिज्ञानलक्षणाज्ञानयोरपि प्रत्येकं कारणत्वकल्पनया च गौरवम् । तस्मात् लक्षणाख्यं वृत्त्यन्तरमेव नास्ति । अतएव 'सर्वे सर्वार्थाः' इति वैयाकरणप्रवादः संगच्छते इति ॥

तत्रेदं बोध्यम् । वाचकः, लक्षकः इत्यसंकीर्णः प्रामाणिको व्यवहारः सर्वतान्त्रिकाणामस्ति । गङ्गापदस्य तीरेऽपि शक्तिस्त्रीकारे, यः शब्दः यस्मिन्नर्थे प्रचुरप्रयोगेण प्रसिद्धः स शब्दः तदर्थवाचकत्वेन व्यवहियते । यस्मिन्नर्थे न प्रसिद्धः, तत्र लक्षकत्वेन व्यवहियते । तीरादौ गङ्गापदस्य प्रचुरप्रयोगाभावात्, गङ्गापदं तीरवाचकमिति न व्यवहारः, अपितु तीरलक्षकमिति, इति व्यवहारनयने क्लेशः इति ॥

अपि च, बोधकत्वस्य शक्तित्वसंभव एव गङ्गापदे तीरबोधकत्वसत्त्वेन तीरे शक्तिः सिद्धा भवेत् । पदे बोधजनकत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानः संबन्धः न बोधकत्वमित्यादिना बोधकत्वं न शक्तिरिति व्युत्पादितं द्वितीयतरङ्गे । एवञ्च लक्ष्यव्यावृत्तस्यैव शक्तिस्वरूपस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात्, लक्ष्योपस्थितये

लक्षणावृत्तिः स्वीकरणीयैव । नच वाच्यवानक्रमाशाद्यस्य पदार्थान्तरस्य शक्तित्वं स्वीकुरेतां मते तथा नभवेऽपि, ईश्वरमकेतस्य शक्तित्वमते गङ्गापदस्य तीरे शक्तिः सिद्धैव, गङ्गापदात् तीरबोधदयेन सन्मात्रविषयकेश्वरेच्छाया, तीरे गङ्गापदशब्द-
व्यन्वावगाहिन्यादिति वाच्यम् । गङ्गायां घोषः इत्यादी गङ्गापदममिव्याहृत-
घोषपदादेव तीरान्वयविषयकः शब्दबोधो जायते इति पक्षे, गङ्गापदजन्यस्य तीरबोधस्यालीकत्वेन तद्विषयकत्वस्येश्वरेच्छायामवल्लसत्वात् ॥

ननु कुमतिः पशुः इति सर्वलाक्षणिकस्यलेऽपि शब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्
लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वपक्ष एव साधुः । तत्पक्षे च गङ्गापदजन्यतीरबोधस्य
प्रसिद्धत्वात् ईश्वरेच्छाया तीरे गङ्गापदजन्यबोधविषयवावगाहितं सिद्धमेवेति न
शक्ति कल्पनीयेति चेत्, न ।

अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्यः इतीच्छया ईश्वरोद्यरितत्वं शक्तिरिति मिश्र-
मते, गङ्गापदात्तीरबोधो भवतु इतीच्छया ईश्वरोद्यरितत्वस्य गङ्गापदे, तत्रयोज्य-
तीरोपस्थितौ शब्दबोधानुकूलत्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य, क्लृप्तशक्यसंग्रहप्रयोग्योप-
स्थितेः शब्दबोधानुकूलत्वमात्रकल्पने लाघवात् ॥

यदि च निरुक्तेच्छया ईश्वरोद्यरितत्वं न शक्तिः, अस्मदाद्युद्यरितघटादि-
पदस्य, पित्रादिभिः सकेतिनदेवदत्तादिनाम्नश्च ईश्वरोद्यरितत्वाभावेन अवाचकत्वा-
पत्तेः । अतः निरुक्तमकेत एव शक्तिः । सा च सिद्धैवेत्युच्यते ।

तदापि लक्षणा स्वीकरणीयैव । तथाहि—एकैकस्य संस्कृतशब्दस्य
सन्त्यनेके अपभ्रंशाः । गत्रादिवाचकत्वस्य अनेकेषु कल्पनाया गौरवमिति, मस्कृत-
शब्दे एव शक्ति, नापभ्रंशेषु । तदुक्तं जैमिनिना 'अन्याप्यधानेकशब्दत्वम्'
इति । एवञ्च अपभ्रंशा न वाचकाः । न चैव सति घटपदस्यैव घटवाचकत्वं न
क्लृप्तादिपदानाम्, अनेकत्र घटवाचकत्वकल्पनाया गौरवादिति पर्यायोच्छेद इति

टिप्पणी—

पदानां साधुत्वं वाचकत्वमेव । वाक्यस्य तु तत्तद्विशिष्टार्थबोधोपयि-
काकाक्षाशालित्वम् । ननु पुण्यजनकतावच्छेदकं वैजात्यं मानाभावादिति
घोष्यम् ॥

वाच्यम् । तत्र विनिगमनाविरहात् कलशादिपदेष्वपि शक्तिः सिद्धयति । अत्र तु संस्कृतस्य सर्वदेशेषु एकत्वं, अपभ्रंशानां तु देशभेदेन नानात्वमिति अस्ति विनिगमकम् । अतः संस्कृतशब्दे एव शक्तिः । अतएव शक्तिप्राहककोशेषु अपभ्रंशाः पर्यायतया न परिगण्यन्ते । अन्यथा साधूनामेव कोशादौ परिगणनमिति नियमकल्पनेन गौरवं स्यात् ।

अथ अपभ्रंशानामवाचकत्वे कथं तेभ्यः शाब्दबोधः इति चेत्, न ।

व्युत्पन्नस्य गाव्यादिशब्दश्रवणे साधोः गोशब्दस्य स्मरणं जायते । तेनैव तस्य शाब्दबोधः । असंस्कृतज्ञानां देशभाषामात्रविदाश्च अपभ्रंशेषु शक्तत्वभ्रमात् शाब्दबोधः । कथं तेषां अपभ्रंशेषु शक्तत्वभ्रमो जात इति चेत्, इत्यम् । केनचित् गौरिति शब्दे प्रयोक्तव्ये प्रमादात् गावीशब्दे प्रयुक्ते, व्युत्पन्नः तेन गावीशब्देन गोशब्दमुन्नीय ततो गां प्रतीत्य व्यवहृतवान् । पार्श्वस्थश्च व्युत्पित्सुः, गावीशब्दादेवायं गां प्रतीतवानित्यवगम्य गावीशब्दमेव गोशक्तत्वेन प्रतीत्य अन्येषां व्युत्पादको बभूव । ततोऽन्येषां तेषु शक्तत्वभ्रमो जातः ।

एवञ्च अपभ्रंशे ईश्वरसंकेतस्य सत्त्वेऽपि तस्य अपभ्रंशसंबन्धत्वे मानाभावः इति संबन्धत्वघटितशक्तेः तत्र भ्रमो वाच्यः । तथा च लक्षणाया अनङ्गीकारे गङ्गापदसंकेतस्य तीरादिनानापदार्थसंबन्धत्वं, तत्प्रयोज्यतीराद्युपस्थितेः शाब्दबोधानुकूलत्वञ्च कल्पनीयम् । लक्षणास्वीकारे तु क्लृप्तसंबन्धभावशक्यसंबन्धप्रयोज्यतीरोपस्थितेः शाब्दबोधानुकूलत्वमात्रं कल्पनीयमिति लाघवम् । तस्मात् गङ्गापदस्य तीरे लक्षणैवोचिता ॥

अथवा, अपभ्रंशात् गवादिरूपार्थबोधेऽपि गावीशब्दात् बोधो भवतु, बोधविषयो गौर्भवतु इत्याकारक एवेश्वरसंकेतः, तावतैव तस्य सर्वविषयकत्वनिर्वाहात् । तथा च गवांशे गावीशब्दजन्यबोधविषयत्वस्य बोधविषयतात्वेन प्रकारत्वेऽपि, मानाभावेन गावीशब्दजन्यबोधविषयतात्वेनाप्रकारत्वात्, ईश्वरसंकेतीयगावीशब्दजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य गवि अभावेन, तत्र तदवगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वम् । एवञ्च गङ्गापदस्य तीरशक्तत्वे गङ्गापदजन्यबोधविषयः तीरं भवतु इत्याकारिका ईश्वरेच्छा वाच्येति, गङ्गापदजन्यबोधविषय-

तात्वे ईश्वरमकेतीपनानापदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकत्व, तत्प्रयोज्य-
तीराद्युपस्थिते शाब्दबोधानुकूलत्व च कल्पनीयम् । गङ्गापदस्य तीरलक्षकत्वे तु,
गङ्गापदात् बोधो भवतु, बोधविषय तीर भवतु इत्याकारिकैव ईश्वरेच्छा कल्प्यते ।
तावतापि तस्या सर्वविषयकत्वाभिर्नाहात् । एवञ्च गङ्गापदजन्यप्रविषयतात्वे
न नानापदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकत्व कल्प्यते । अपितु
कल्लसशक्यसबन्धप्रयोज्यतीराद्युपस्थिते शाब्दबोधानुकूलत्वमात्र कल्प्यते इति
लघवम् । तस्मात् लक्षणा स्वीकरणीया । इत्यञ्च लक्षणासिद्धौ तन्निबन्धन-
कार्यकारणभावकल्पनाधिक्य न दोष, पठमुक्त्वात् ॥

शक्तिज्ञानस्य पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितशक्तिव्यवच्छिन्नसासर्गिकविषयता-
निरूपितार्थनिष्ठविशेष्यताशक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानसाधारणरूपेण शाब्दबोधे
कारणत्वम् । कारणतावच्छेदकमोटी शक्तिव्यवच्छिन्नसासर्गिक-
विषयता न निवेद्यते । शक्यसबन्धसर्गकपदप्रकारकार्यविशेष्यकज्ञानेऽपि शक्ते-
ससर्गतया भानात् निरुक्तकारणतावच्छेदक लक्षणाज्ञानसाधारणमिति दीक्षित-
श्रीऋणभट्टाचार्याः ॥

अथ अतिरिक्ताया लक्षणावृत्ते स्वरूपं चिन्त्यते ।

केचित् प्राचीननैयायिका, लक्ष्यार्थबोधे लक्षणाज्ञानकारणताया सर्व-
सप्रतिपन्नत्वात्, गङ्गाया घोष इत्यादौ तीरविषयकशाब्दबोधे शक्यप्रगाहसबन्धि-
तीरतात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वेन कल्लसत्वात्, लक्ष्यार्थबोधकारणज्ञानविषयस्य तात्पर्यस्य
लक्षणात्वकल्पनमुचितमिति, शक्यसबन्धिप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वपर्ययसित शक्य-
सबन्धिनि तात्पर्यं लक्षणेति वदन्ति ॥

अन्ये तु शक्ये तात्पर्यस्य लक्षणात्वाभावात् अशक्ये तात्पर्यं लक्षणेति
निरूपयन्ति ।

टिप्पणी—

लक्षणाया अङ्गीकारेऽपि न कार्यकारणभावकल्पनागौरवम्, लक्ष्योप-
स्थितिसाधारणेन शक्तिप्रयोज्योपस्थितित्वेन, वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन
च कारणत्वाङ्गीकारसभवादिति द्वितीयतरङ्गोक्तमप्यत्रानुसन्धेयम् ।

अपरे तु प्रयोक्तुरभिप्रायविशेषाज्ञाने लक्ष्यतीराज्ञानात् अवश्यं ज्ञेयः, स्वार्थ-
संबन्धेन गङ्गापदं तीरं बोधयिष्यतीति प्रयोक्तुरभिप्रायो लक्षणेति प्रतिपन्नाः ।

अन्ये जरन्नैयायिकाः—शक्यादशक्योपस्थितिः लक्षणा । गङ्गायां घोषः
इति वाक्यश्रवणे गङ्गापदात् शक्यस्य प्रवाहस्य स्मृतिर्जायते । ततः तत्र घोषा-
धारत्वान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानम् । ततः स्मृतगङ्गापदात् पुनः शक्यप्रवाहस्य
स्मृतिः । स्मृतेन तेन स्वसंबन्धिनः तीरस्य स्मृतिः । सा लक्षणा । ततः तीरान्वय-
बोधः । नच वारद्वयं शक्यप्रवाहोपस्थितिकल्पनायां गौरवात् शक्यसंबन्धाख्य-
संबन्धेन गङ्गापदमेव तीरस्मारकं स्वीक्रियतामिति वाच्यम् । संबन्धिज्ञानं तत्त-
त्संबन्धिज्ञानत्वेन अपरसंबन्धिस्मारकमिति, गङ्गापदस्य शक्तिसंबन्धेन प्रवाहस्मृति-
प्रयोजकत्वं, प्रवाहस्य स्वसंबन्धितीरस्मृतिप्रयोजकत्वं च क्लृप्तम् । एवञ्च
स्मारकत्वेन क्लृप्ताभ्यां गङ्गापदप्रवाहाभ्यामेव शाब्दबोधोपयोगिन्याः तीरोपस्थितेः
संभवात्, गङ्गापदस्य शक्यसंबन्धेन तीरस्मारकत्वं न कल्प्यते गौरवात् । इत्थञ्च
लाक्षणिकं पदं नानुभावकम् इति प्रवादोऽपि संगच्छते । पदं हि वृत्त्या
स्वजन्योपस्थितिद्वारा शाब्दबोधे कारणम् । गङ्गापदञ्च न शाब्दबोधविषयसंसर्ग-
प्रतियोगितीरस्मारकमिति न तीरानुभावकमिति प्रतिपादयन्ति ।

टिप्पणी—

‘शब्दव्यापारतो यस्य प्रतीतिस्तस्य मुख्यता ।

अथविसेयस्य पुनर्लक्ष्यमाणत्वमुच्यते ॥’

‘यस्य तु शब्दव्यापारगम्यार्थपर्यालोचनया अवगतिः तस्य लाक्षणिकत्वम् ।’
इति निरूपयन्तो मुकुलभट्टाः शक्यादशक्योपस्थितिः लक्षणेति पक्षमनु-
सरन्ति ॥

अर्थप्रतीतिलक्षणक्रियायां पदं कारकमिति, तत्र क्रियानुकूल-
व्यापारेण भाव्यमिति, पदगताभिधां व्यापारपदेन व्यपदिशन्तीति बोध्यम् ।

‘मुख्यार्थवाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥’

इति काव्यप्रकाशव्याख्यानावसरे शक्यसंबन्धेनाशक्यप्रतिपत्तिर्लक्षणेति
प्राचीनमतेनेदं लक्षणमिति प्रदीपकाराः निरूपयन्ति ।

केचन मीमांसकाः, शक्यनिष्ठः अशक्यसंबन्धो लक्षणा । सा च पदार्थ-
वृत्तिः । शक्या गङ्गापदेन स्मृतः प्रवाहः खमंत्रन्धि तीरं स्मारयति । अतः
शक्यार्थः लक्ष्यार्थस्मारकः । अतएव शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेति वृद्ध-
तार्किकाः । तत्र शक्यादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । शक्यमाश्रित्येत्यर्थः । अशक्य-
स्योपस्थितिः येनेति बहुव्रीहिणा अशक्योपस्थितिपदात् अशक्योपस्थितिप्रयोजकः
लभ्यते । तथा च शक्याश्रितः अशक्योपस्थितिप्रयोजकः संबन्धो लक्षणेति
फलितम् । अन्यथा यथाश्रुते वृत्तिज्ञानप्रयोज्यपदार्थज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वं, नतु
शाब्दहेतुपदार्थज्ञानस्यैव वृत्तित्वमिति असंगत्यापत्तेः । एवञ्च गङ्गापदार्थप्रवाह-
निष्ठः तीरसंयोगो लक्षणेति वदन्ति ।

वृत्तिवार्तिककृतस्तु, मुख्यार्थसंबन्धेन शब्दस्य प्रतिपादकत्वं लक्षणा ।
प्रतिपादकतानात्रं चाभिधायामतिप्रसक्तम्, शक्या प्रतिपादकत्वस्याभिधात्वात्,
इत्याहुः ।

टिप्पणी—

पदार्थवृत्तिलक्षणेति मते, पदेन बोध्यं शक्यमिति, पदार्थेन बोध्यं
लक्ष्यमिति च व्यवह्रियते । अभिहितान्वयवादे, पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थः
लक्ष्यः । गङ्गाया घोषः इत्यत्र गङ्गापदार्थेन लक्ष्यस्य तीरस्य स्मृतिर्जायते ।
स्मृतये च प्रवाहतीरयोः संबन्धज्ञानमावश्यकम् । वाक्यार्थस्तु अपूर्वः इति
शाब्दबोधात् प्राक् तस्य स्मृतिर्नास्ति । अतश्च वाक्यार्थे संबन्धज्ञानं नापे-
क्षितम् । इत्यञ्च तीरस्य लक्ष्यत्वं गङ्गापदाभिहितप्रवाहस्मार्यत्वम् ।
वाक्यार्थस्य तु पदार्थानुभाव्यत्वम् । पदार्थबोध्यत्वात् वाक्यार्थे लक्ष्यत्व-
व्यवहारः । निरूपिततत्त्वमेतत् प्रथमतरङ्गे ॥

पदार्थव्यापार एव लक्षणा पदे आरोप्य पदवृत्तितया व्यवह्रियते
इत्यपि, 'लक्षणारोपिता क्रिया' इति काव्यप्रकाशभाग विवृण्वन्ति । तत्र
क्रियापद व्यापारार्थकम् ।

“वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे संबन्धानुपपत्तितः ।

तत्संबन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणेष्यते ॥”

इति अन्विताभिधानवादिना लक्षणालक्षणं प्रथमतरङ्गे निरूपितं बोध्यम् ॥

अपरे तु मीमांसकाः, वाक्ये लक्षणायाः स्त्रीकारानुरोधेन बोध्यसंबन्धो
ति वदन्ति ।

तेषामयमभिसन्धिः—गभीरायां नद्यां घोषः इत्यत्र गभीरनदीतीरवृत्तिर्घोषः
शाब्दबोधोऽनुभूयते । स च पदलक्षणाया न निर्वहति । तथाहि—न
[नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणेति युक्तम् । गभीराभेदस्य तीरे वाघेनानन्वया-
। नदीपदलक्ष्यार्थैकदेशनद्यां गभीरपदार्थस्याभेदान्वये, पदार्थः पदार्थे-
ति न तदेकदेशेन इति व्युत्पत्तिविरोधः । नापि गभीरपदस्य तीरे लक्षणा ।
पदार्थस्यानन्वयापत्तेः । नच विशेष्यवाचकनदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा,
दस्य तादृशार्थे लक्षणातात्पर्यग्राहकञ्च गभीरपदमिति वाच्यम् । विनिगमना-
हेण गभीरपदमेव गभीरनदीतीरलक्षकं, नदीपदं तात्पर्यग्राहकमित्यस्यापि
चत्वात्, विनिगमनाविरहेण सिद्धं चेदुभयमपि सिद्धमेव इति न्यायेन उभयोः
योः लक्षणाद्वयं स्यात् । अतः गभीरायां नद्यामिति पदसमुदायरूपवाक्यस्यैव
तिरनदीतीरे एका लक्षणा स्त्रीकर्तुं युक्ता । तादृशपदसमुदायेन बोध्यायाः
तीराभिन्ननद्याः संबन्धस्य तत्तीरे सत्त्वात् ।

नच नदीपदशक्यार्थस्य तीरे साक्षात् संबन्धोऽस्ति । गुणवाचकगभीर-
तार्थगाम्भीर्यस्य तु तीरे नदीद्वारकः परम्परासंबन्धः । तेन गभीरपदात् लक्ष्यार्थोप-
प्रतिमपेक्ष्य, नदीपदात् साक्षात्संबन्धेन तादृशार्थोपस्थितिः शीघ्रमेव संभवतीति
निगमकमस्ति नदीपदे लक्षणायामिति वाच्यम् । 'निम्नं गभीरं गम्भीरम्' इति
पेशात् गभीरशब्दस्य गाम्भीर्यविशिष्टवाचकत्वेन गभीरपदार्थतीरयोः साक्षा-
संबन्धस्यैव सत्त्वेन उक्तविनिगमनानवकाशात् । नच लाघवात् नीलादिपदाना-
मेव गभीरपदस्यापि गाम्भीर्ये धर्मे शक्तिरिति वाच्यम् । गुणे खारसिकस्य नीलो
वर्णः इत्यादेः प्रयोगस्यैव, गाम्भीर्ये गभीरपदस्य खारसिकप्रयोगाभावेन तस्य
गाम्भीर्यवाचिताविरहात् । अन्यथा घटादिपदानामपि लाघवात् नैयायिकमते
वदत्वमात्रवाचकतापत्तेः ।

नच विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तेः प्रयोगसाधुत्वमात्रार्थत्वात्, विशेष्य-
वाचकनदीपदोत्तरसप्तम्येव आधेयत्वबोधिका । सा च न गभीरपदार्थगभीरनदी-

तीरान्विताधेयत्वावगाहिशाब्दबोधं जनयेत् । प्रलयानां स्वप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-
 बोधकत्वं व्युत्पत्तेः, गभीरपदस्य च तदप्रकृतित्वात् । अनः आधेयत्वार्थकसप्तमी-
 प्रकृतौ नदीपदे एव लक्षणोचितेति वाच्यम् । गभीरपदस्य तादृशनदीतीरलक्ष-
 कत्वे तस्य विशेषणपदत्वाभावेन तदुत्तरसप्तम्या आधेयत्वार्थरूपासंभवात् ।
 प्राथम्यात् गभीरपदस्य लक्षणाङ्गीकारे, अन्यत्र विशेषणपदोत्तरविभक्तेः साधुता-
 संपादकत्वेऽपि, अत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तेः साधुतासंपादकत्वरूपनसंभवात्,
 विशेषणपदोत्तरविभक्तित्वेन सामान्यतः साधुत्वार्थरूपाकरणनायां मानाभावाच्च ॥

ननु, कीदृशवाक्ये लक्षणा स्वीक्रियते । न तावत् गभीरायां नयामिति
 वाक्ये । तदुत्तरं सप्तम्या विरहेण लक्ष्यगभीरनदीतीरान्विताधेयत्वबोधसंभवात् ।
 नच तादृशवाक्यलक्ष्यस्य आधेयतासंभवेनैव धोरपदार्थे अन्वयः संभवतीति
 वाच्यम् । तादृशसमुदायस्य अर्थवत्त्वे नान्वात् तदर्थस्य आधेयतासंभवेन
 धेयनामार्थे अन्वयस्य नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिविरद्धत्वात् । नापि गभीरायां
 नदीति भागे लक्षणा । अमेदान्वयप्रोचे समानविभक्तिरूपस्य तन्त्रत्वात्, गभीरायां
 नदीति भागेन गभीराभिन्ननदीबोधसंभवेन तादृशसमुदायबोधाप्रसिद्धया
 तन्मन्वन्धानरूपलक्षणाया अमंभवात् । यदि, समानविभक्तिरूपं नामेदान्वयप्रोचे
 तन्त्रं, स्तोरु पचतीत्यत्र स्तोरुपदासमानविभक्तिकपचधातूपस्थापिते पाके द्विती-
 यान्तस्तोकापदार्थांमेदान्वयप्रोशात् । अपितु विरुद्धविभक्तिराहित्यमेव । गभीर-
 पदोत्तरविभक्तिविरुद्धविभक्तिराहित्यञ्च नदीपदे वर्तते इति तद्भागोप्यः प्रसिद्धयतीति
 मन्यते । तदापि, गभीरनदीतीरान्विताधेयत्वबोधो न स्यात्, प्रलयानां स्वप्रकृत्य-
 र्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं व्युत्पत्तेः, गभीरायां नदीति भागस्य च सप्तमीप्रकृति-
 भावादिनि चेत्, न ।

नवीना आलङ्कारिकाः—

शक्यतावच्छेदकारोपविषयनिष्ठः शक्यसंबन्धो लक्षणा । गङ्गापदशक्य-
प्रवाहसामीप्यं गङ्गापदस्य तीरे लक्षणा । तथा च गङ्गापदात् तीरत्वविशिष्टस्य
स्मृतिर्जायते । यद्रूपविशिष्टतया गृहीते संबन्धग्रहः जातः, एकसंबन्धिज्ञाने सति
तेनैव रूपेणापरसंबन्धिनः स्मरणस्यानुभवसिद्धत्वात् । परन्तु पदजन्यतीरत्व-
विशिष्टोपस्थित्या गङ्गात्वेन तीरविषयकः, गङ्गावृत्तिर्घोषः इत्याकारकः शाब्दबोधो
जायते । तीरे घोषः इति प्रयोक्तव्ये सति, गङ्गापदशक्यार्थप्रवाहगतशैत्यपावन-
त्वादिप्रतिपत्तये हि गङ्गायां घोषः इति प्रयुज्यते । गङ्गात्वेन तीरशाब्दबोधे
सत्येव तीरे गङ्गावृत्तिधर्मविशेषप्रतिपत्तिर्जायते । तदुक्तं काव्यप्रकाशे, “तटा-
दीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रतिपिपादयिषितप्रयोजन-
संप्रत्ययः ।” इति ।

इत्थञ्चानुभवानुरोधात् शक्यतावच्छेदकप्रकारकलक्ष्यार्थविषयकशाब्दबोधे
लक्षणाज्ञानस्य कारणत्वं कल्प्यते । न च पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोः समान-
प्रकारकधारेव कार्यकारणभावात्, तीरत्वप्रकारकतीरस्मृतेः गङ्गात्वप्रकारकतीर-
शाब्दबोधो न संभवतीति वाच्यम् । लाक्षणिकबोधतिरिक्तशाब्दबोधे एव समान-
प्रकारकपदार्थोपस्थितेः हेतुत्वं कल्प्यते, निरुक्तानुभवानुरोधादेव । न च
गङ्गात्वेन रूपेण घोषाधारत्वानन्वयनिश्चयस्य सत्त्वात् गङ्गात्वेन घोषाधारत्वानगाही
शाब्दबोधो न संभवतीति वाच्यम् । समानप्रकारकत्वे सति समानविशेष्यकस्यै-
वायोग्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्, गङ्गात्वेन प्रवाहे घोषाधारत्वानन्वयनिश्चयेऽपि
गङ्गात्वेन तीरे घोषाधारत्वशाब्दबोधे बाधकाभावात् । तस्मात् लक्षणया गङ्गा-
पदात् तीरत्वेनोपस्थितस्यापि तीरस्य गङ्गात्वेनैव शाब्दबोधः, इति वदन्ति ॥

नव्यनैयायिकास्तु—

सर्वेषां शब्दानां सर्वार्थवाचकत्वे मानाभावात् गङ्गापदस्य तीरे न शक्तिः ।
गङ्गापदोपस्थापिततीरस्य शाब्दबोधे भानात्, शाब्दबोधोपयिकतीरस्मृतिप्रयोजकः
गङ्गापदतीरयोः कश्चन संबन्धो वाच्यः । पदज्ञानस्य एकसंबन्धिज्ञानविधयेव
पदार्थोपस्थितिजनकत्वनियमात् । यत्र शक्यसंबन्धज्ञानादेव तीरमुपस्थितं तत्र

तीराग्निशब्दबोधस्य सर्मानुभवसिद्धत्वात् शाब्दबोधौपयिकपदार्थस्मृत्यौपयिकत्वेन संप्रतिपन्नः स्वतः सिद्धसंबन्धभावः शक्यसंबन्धः तादृशः संबन्ध इति सैव लक्षणा । गङ्गायां घोषः इत्यत्र गङ्गापदस्य स्वशक्यप्रसादमाभीष्यं लक्षणा ।

यथा विशेष्यस्य धूमानुयोगिकत्वात् संसर्गविशेषणयोगस्य चक्षुरिन्द्रियप्रतियोगिकत्वाच्च, संपुक्तविशेष्यज्ञानप्रकारीभूतं धूमत्वं चक्षुरिन्द्रियव्यग्रहितधूमयोः संबन्धः । तथा सामीप्यस्य विशेष्यस्य लक्ष्यनीरानुयोगिकत्वात्, विशेषणीभूतायाः शक्तेः पदप्रतियोगिकत्वाच्च शक्यसंबन्धः गङ्गापदतीरयोः संबन्धः । स च स्वप्रतियोगिवाचकत्वरूपपरम्परासंबन्धेन शब्दनिष्ठत्वात् शब्दव्यापारः इति व्यवहियते ।

शक्यसंबन्धिप्रतीतीच्छ्रयोच्चरितत्वपर्यवसितं शक्यसंबन्धिनि तात्पर्यं तु न लक्षणा । यतः वृत्त्या पदोपस्थापितार्थे प्रसरणादिना वक्तृतात्पर्यज्ञानं जायते । लक्ष्यार्थस्मृतये लक्षणाया वृत्तेर्ज्ञानमपेक्षितम् । शाब्दबोधानुकूलपदार्थस्मृत्यौपयिकसंबन्धस्य वृत्तित्वात् । तात्पर्यस्य लक्षणात्वे तज्ज्ञानं पदार्थस्मृतेः पूर्वं न संभवतीति सा वृत्तिर्न स्यात् । शक्यसंबन्धस्यैव लक्षणात्वसंभवेन तदतिरिक्तान्यस्य वैयर्थ्यश्च । एवं तात्पर्यानुपपत्तेः लक्षणाबीजत्वं न स्यात्, खानुपपत्तेः स्वबीजत्वासंभवात् । अपि च, प्रवाहे तात्पर्यं गङ्गापदस्य शक्तिः स्यात् ।

न चेष्टापत्तिः, शक्त्यतिरिक्ताया लक्षणाया एवासिद्धिप्रसङ्गात् । यदि तात्पर्यनिर्वाहकतया तात्पर्यातिरिक्ता शक्तिः स्वीकरणीया, स्वस्य स्वनिर्वाहकत्वानुपपत्तेरिति मन्यते । तदा लक्ष्यार्थतात्पर्यनिर्वाहकतया तात्पर्यातिरिक्तैव लक्षणावृत्तिः स्वीकरणीयेत्युक्तमेव ।

एतेन, अशक्ये तात्पर्यं लक्षणेत्यपि निरस्तम् ।

किञ्च, घटमानयेति वाक्यजन्यशाब्दबोधे भासमाने घटकर्मत्वयोः पदार्थयोः संसर्गे (आधेयत्वे) यत्तुस्तात्पर्यमस्तीति अशक्ये संसर्गे लक्षणा स्यात् । न च शक्यसंबन्धो लक्षणेति मनेऽपि आधेयत्वरूपसंसर्गे घटपदशक्यवटस्य प्रतियोगित्वादिः संबन्धोऽस्तीति संसर्गस्य लक्ष्यत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । लाक्षणिकव्यतिरिक्तेऽपि गङ्गाया मीनः इत्यादौ गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धः तीरे वर्तते ।

तीरान्वितसप्तम्यर्थाधारताबोधः संभवतीति वाच्यम् । तथा सति शब्दं जानातीति वाक्यात् आकाशविषयकत्वात्त्रागाहिशाब्दबोधोपपत्तेः । आकाशस्य द्वितीयाप्रकृत्यर्थशब्देन समवायेनोपस्थापितत्वात्, तदन्वितविषयत्वबोधकतायाः द्वितीयायां संभवात् । समवायेन प्रकृत्यर्थोपस्थापितार्थान्विनस्वार्थबोधकतायाः प्रत्यये स्त्रीकाराभावे, यत्र लक्ष्यार्थे शक्यस्य संबन्धः समवायः, तत्र घटादितात्पर्येण प्रयुक्ते नीलमानयेत्यादौ नीलरूपविशिष्टघटाद्यन्वितकर्मतादिविभक्त्यर्थविषयकः शाब्दबोधो न स्यात् । नीलपदशक्यार्थनीलरूपेण समवायेनैव तद्विशिष्टघटस्योपस्थापितत्वात् ।

न च प्रत्ययाना प्रकृतितात्पर्यनिषयार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः स्वीक्रियते । तीरस्य गङ्गापदतात्पर्यविषयत्वात् तेन विभक्त्यर्थान्वयः । शब्दं जानानीत्यत्र आकाशस्य शब्दपदतात्पर्यविषयत्वाभावात् न तेन विभक्त्यर्थान्वय इति वाच्यम् । स्लोपस्थापकप्रकृतिकत्वरूपप्रकृत्यर्थत्वापेक्षया स्वप्रतिपादनेच्छयो-
च्चरितप्रकृतिकत्वरूपस्य प्रकृतितात्पर्यविषयत्वस्य गुरुत्वेन प्रत्ययजन्योपस्थितिजन्य-
ताद्यच्छेदकस्यातिगुरुत्वेनायुक्तत्वात् ।

न च प्रकृत्यर्थत्वं वृत्त्या प्रकृतिजन्योपस्थितिविषयत्वम् । वृत्तित्वं च शाब्दबोधानुकूलपदार्थोपस्थितिप्रयोजकपदतदर्थमंबन्धत्वम् । एवञ्च निरुक्तवृत्ति-
ज्ञानसहकृतप्रकृतिज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्व प्रकृत्यर्थत्वमिति पर्यवसितम् । तदपेक्षया च न प्रकृतितात्पर्यविषयत्वं गुरुभूतमिति वाच्यम् । वह्नितात्पर्येण धूमोऽस्ति इति प्रयुज्यते । तत्र धूमपदस्य न वह्नौ लक्षणा, धूमपदोपस्थितधूमेन वह्नेरनुभातं शक्यत्वेन अन्यलभ्यत्वात्, अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् । तत्र धूमपदतात्पर्य-
विषयग्रहिना प्रत्ययार्थान्वयबोधः स्यात् । तस्मात् प्रकृत्यर्थान्विनस्वार्थबोधकत्व-
व्युत्पत्तिरेव स्वीकरणीया । तत्र च तीरान्विताधारताबोधो न स्यादित्युक्तमेव ।

व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनापेक्षया, स्मृतिप्रयोजकत्वेन क्लृप्तसंबन्धभावस्य शक्य-
संबन्धस्य, शक्तेरिव पदवृत्तित्वक्लृप्तमेव लाघवाद्दुचितमित्यपि बोध्यम् ॥

एतेन, शक्यनिष्ठः अशक्यसंबन्धः लक्षणा पदार्थवृत्तिः इत्यपि परास्तं वेदितव्यम् । निरुक्तसरण्या तीरान्वितप्रत्ययार्थाधारताबोधानुपपत्तेः ॥

‘मुख्यार्थसंबन्धेन शब्दस्य प्रतिपादकत्वं लक्षणा ।’ इति वृत्तिवार्तिकं तु समालोच्यते ।

मुख्यार्थसंबन्धेनेति तृतीयान्तार्थस्य मुख्यार्थसंबन्धप्रयोज्यत्वस्य, शब्दस्येति पष्ठ्यन्तार्थस्य शब्दनिष्ठत्वस्य च प्रतिपादकत्वे अन्वयात्, मुख्यार्थसंबन्धाधीनं शब्दनिष्ठं प्रतीतिजनकत्वं लक्षणोति वाक्यार्थः संप्रयते ।

तत्र गङ्गाशब्दस्य तीरप्रतीतिजनकतायां मुख्यार्थसंबन्धः कथं प्रयोजक इति वक्तव्यम् । संबन्धिनो गङ्गापदस्य अपरसंबन्धितीरस्मृतिजनकतायां संबन्धविधया मुख्यार्थसंबन्धः प्रयोजकः इति यद्युच्यते । तदा शाब्दबोधानुकूलव्यार्थोपस्थित्यौपयिकसंबन्धत्वरूपं वृत्तित्वं मुख्यार्थसंबन्धस्य क्लृप्तमिति तस्यैव लक्षणात्वमुचितम्, न तु तत्प्रयोज्यप्रतीतिजनकतायाः, मानाभावात् गौरवाच्च । न च मुख्यार्थसंबन्धेनेति तृतीयार्थः अवच्छिन्नत्वं प्रतिपादकत्वेऽवेतीति मुख्यार्थसंबन्धावच्छिन्ना प्रतिपादकता लक्षणोति वाक्यार्थ इति वाच्यम् । लक्ष्यनिष्ठस्य मुख्यार्थसंबन्धस्य शब्दनिष्ठ्यां प्रतीतिजनकतायामवच्छेदकत्वासंभवात् । स्वप्रतियोगिवाचकत्वसंबन्धेन तस्य पदनिष्ठत्वेऽपि, जनकतावच्छेदकस्य मुख्यार्थसंबन्धस्यैव वृत्तित्वसंभवे, निरुक्तपरम्परया तदवच्छिन्नं प्रतीतिजनकतायाः लक्षणात्वकल्पने गौरवात् ।

न च प्रतिपादकत्वं प्रतिपत्त्यनुकूलो व्यापारः । तृतीयान्तार्थं मुख्यार्थसंबन्धप्रयोज्यत्वं प्रतिपत्तावन्वेति । एवञ्च मुख्यार्थसंबन्धप्रयोज्यप्रतीत्यनुकूलव्यापारः लक्षणोति वाक्यार्थः इति वाच्यम् । क्लृप्तसंबन्धभावस्य मुख्यार्थसंबन्धस्य लक्ष्योपस्थितिप्रयोजकतया, तस्यैव लक्षणाव्यापारत्वसंभवेन व्यापारान्तरकल्पनायां मानाभावात्, मुख्यार्थसंबन्धो लक्षणा इत्येवाभिधातुमुचितत्वात् ।

यदि च धान्येन धनवानित्यत्रेव मुख्यार्थसंबन्धेनेत्यत्र तृतीयार्थः अमेदः । स च व्यापारान्वयी । मुख्यार्थसंबन्धाभिन्नः प्रतिपत्त्यनुकूलव्यापारो लक्षणोति वाक्यार्थः इति मन्यते । तदा लक्षणायां संबन्धनिमित्तकत्वप्रतिपादकेन “तस्मात् सादृश्यगर्भतदन्यसंबन्धनिमित्ततया गौणी शुद्धा चेति लक्षणाया एव द्वैद्विच्यन् ॥” इत्यग्निमन्थेन नानुकूलता इति ॥

वाक्ये लक्षणानुरोधात् बोध्यसंबन्धो लक्षणेऽपि न समञ्जसम् ।

पदविशेषघटितानुपूर्व्याः लक्षकतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवात्, उभयवादि-
संप्रतिपन्नया पदलक्षणयैव निर्वाहसंभवाच्च । तथाहि—गमीराया नद्या घोषः
इत्यत्र गमीरामिन्ना नदीति बोधानन्तरं नदीपदं गमीरपदं वा गमीरनदीतीरं लक्षयति
न वाक्यम् । विनिगमनाविरहात् पदद्वये लक्षणास्वीकारेऽपि नान्यतरपदवैयर्थ्यम् ।
नदीपदेन गमीरनदीतीरबोधे जननीये गमीरपदसमभिव्याहारो नियामकः । गमीर-
पदेन तादृशबोधे जननीये नदीपदसमभिव्याहारो नियामकः इति परस्परतात्पर्य-
प्राहकत्वात् ।

वस्तुतस्तु, नदीपदस्यैव गमीरनदीतीरे लक्षणा । गमीरपदं तात्पर्यप्राहकम् ।
नीलायां यमुनायां घोषः, शुक्लायां गङ्गायां घोषः, इत्यादौ नीलशुक्लादिविशेषण-
पदशक्यार्थरूपेण लक्ष्यस्य तीरस्य परम्परासंबन्धः, विशेष्ययमुनागङ्गादिपदार्थेन
तु साक्षात्संबन्धः इति विनिगमनसद्भावेन विशेष्यवाचकपदे एव लक्षणायाः
क्लृप्तत्वात्, गमीराया नद्या घोषः इत्यत्रापि विशेष्यवाचकनदीपदे एव तत्कल्प-
नाया उचितत्वात् । तस्मात् पदलक्षणयैवोपपत्तेः वाक्ये लक्षणा नावश्यकी ।

गमीराया नदीति भागस्य गमीरनदीतीरलक्षकत्वे गमीरायां नदीं व्रजेत्
इति वाक्यादपि गमीरनदीतीरकर्मकव्रजनादिशाब्दबोधः स्यात् । एवं, लक्षकस्य
गमीराया नदीति भागस्य नामत्वात् तदन्तर्गतगमीरपदोत्तरसप्तमी लुप्येत । 'सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः' (पा. सू. २-४ ७१) इत्यनुशासनात् । न च तस्य प्राति-
पदिकसंज्ञैव नास्ति, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (पा. सू. १-२-४६) इति नियमकारणात्,
पदसमुदायरूपस्य निरुक्तस्य समासवाभावादिति वाच्यम् । तथा सति गमीराया
नदीति भागोत्तरं सप्तम्या एवासंभवात् । प्रातिपदिकात्सुबुत्पत्तेरेव 'द्वाप्राति-
पदिकात्' (पा. सू. ४-१-१) इत्यनुशासनसिद्धत्वात् । गमीराया नद्यामिति
भागस्य गमीरनदीतीरवृत्तिलक्षकत्वे लक्ष्यार्थस्य घोषपदार्थे अमेदान्वयो न संभवति ।
तद्व्ययोजकस्य पदयोः समानविभक्तिरूत्वस्य विरहात् । तस्मात् वाक्ये लक्षणा न
संभवति ।

किञ्च, स्वबोध्यसंबन्ध इत्यत्र स्वबोध्यत्वं स्वजन्योपस्थितिविषयत्वं, स्वजन्य-
शाब्दबोधविषयत्वं वा विवक्षितम् । आद्ये समवायेन घटपदजन्यस्मृतिविषयाकाश-
संबन्धस्य पटे सत्त्वात् पटस्य घटपदलक्ष्यत्वव्यवहागपत्तिः । द्वितीये गङ्गायां
घोषः इत्यत्र गङ्गापदस्य लाक्षणिकत्वानुपपत्तिः । बाधज्ञानपर्यवसितस्य अन्वयानु-
पपत्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन तत्र गङ्गापदात् प्रवाहान्विनविषयकशाब्दबोधा-
जननात् प्रवाहस्य गङ्गापदबोध्यत्वाभावात् तत्संबन्धस्य लक्षणात्वानुपपत्तेः । अतः
शक्त्या स्वजन्योपस्थितिविषयत्वमेव स्वबोध्यत्वं वक्तव्यम् । एवञ्च शक्तिप्रयोज्यस्व-
जन्योपस्थितिविषयसंबन्धापेक्षया लाघवात् शक्यसंबन्धस्यैव लक्षणात्वमुचितं बोध्यम् ॥

तथा च गङ्गापदस्य तीरे शक्यसंबन्धः (लक्षणा) संबन्धः इति, एक-
संबन्धिनः गङ्गापदस्य ज्ञाने अपरसंबन्धिनः तीरस्य स्मृतिर्जायते । गङ्गापदस्य येन
येनार्थेन संबन्धग्रहो जातः तस्य सर्वस्यापि स्मरणे, स्मृतशक्यार्थप्रवाहस्य घोष-
पदार्थान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धाने सति, वृत्त्युपस्थापिते तीरे प्रकरणादिना तात्पर्यज्ञान-
मुदेति । ततः तीरान्वितविषयकः शाब्दबोधो भवति । न च प्रवाहवृत्तिर्घोषः
इति बोधाजनने कथं तत्रानुपपत्तिप्रतिसन्धानं संभवतीति वाच्यम् । वाक्यार्थ-
स्यापूर्वत्वेऽपि शाब्दबोधात्पूर्वं तात्पर्यज्ञानस्यैव, तत्तत्पदार्थस्मरणे सति अनुपपत्ति-
प्रतिसन्धानस्यापि संभवाविरोधात् ।

यद्रूपवस्त्रेण गृहीते संबन्धज्ञानं, एकसंबन्धिन्यज्ञानेन तेनैव रूपेण अपर-
संबन्धिनः स्मृतिरनुभवसिद्धा । तीरत्वविशिष्टे संबन्धज्ञानं जातमिति गङ्गापदात्
तीरत्वेनैव तीरस्य स्मृतिः । समानप्रकारकयोरेव पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोः
कार्यकारणभावात् तीरत्वेनैव तीरशाब्दबोधः ।

इत्यञ्च शक्यतावच्छेदकप्रकारकलक्ष्यार्थबोधे लक्षणाज्ञानस्य कारणत्वं,
समानप्रकारतया पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोः कार्यकारणभावस्य लाक्षणिकबोधा-
तिरिक्तविषयकत्वं च न कल्पनीयम् । न च गङ्गात्वेन तीरस्याभाने गङ्गागत-
शैल्यपावनत्वादीनां न तीरे प्रतीतिरिति प्रयोजनं न लभ्येतेति वाच्यम् । तीरस्य
गङ्गापदप्रतिपाद्यत्वज्ञानात् मानसात् गङ्गागतशैल्यपावनत्वादीनां तीरे प्रतीतिः
संभवति । स्पष्टश्चायमर्थः काव्यदर्पणे ।

ननु देवदत्ते अजधनत्वस्य यज्ञदत्ते अविधनत्वस्य चान्ययतापर्येण अजातिग्नौ देवदत्तयज्ञदत्तौ इति प्रयोगवारणाय समस्यमानपदार्थयोरेकधर्मावच्छिन्नात्रये एव द्वन्द्वसमामसाधुताया स्वीकरणीयतया, गङ्गापदलक्ष्यतीरस्य तीरत्वेन वेद्ये गङ्गाया मीनघोषौ स्त इत्यत्र मीनघोषयोरेकधर्मावच्छिन्नान्वयाभावात् द्वन्द्वो न साधु स्यादिति गङ्गात्वेन लक्ष्यतीरबोध आवश्यक इति चेत् । न ।

समस्यमानपदार्थयोरेकपदोपस्थाप्यान्वयिष्ये द्वन्द्वसमाससाधुतास्वीकारेऽपि निरुक्तप्रयोगवारणमंभवात् । तत्र एकपदोपस्थाप्यान्वयाभावात् । गङ्गाया मीनघोषौ स्त इत्यत्र तीरत्वेन भासमानस्यापि तीरस्य मीनान्वयिप्रवाहोपस्थापकगङ्गापदेनैवोपस्थापितत्वात् तदत्रयेऽपि द्वन्द्वसाधुतानिर्वाहात् । न चैव नियमस्वीकारे अजाप्रामौ नयतीति साधु स्यात्, नीधातुनोपस्थापितसयोगे प्रामस्य, तेनैवोपस्थापिताया सयोगावच्छिन्नक्रियायामजायाश्चान्वयविवक्षाया एकपदोपस्थाप्यान्वयित्वस्याशक्तत्वादिति वाच्यम् । तुल्यतया एकपदोपस्थाप्यान्वयिताया एव द्वन्द्वसाधुताप्रयोजकत्वोपगमात् । नाधातो सयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारे शक्तत्वात्, तेन धातुना सयोगस्य व्यापारविशेषणतावच्छेदकतया, क्रियाया व्यापारविशेषणतया चोपस्थितत्वात्, तयोस्तुल्यतया एकपदोपस्थाप्यत्वाभावात् निरुक्तान्वयविवक्षाया द्वन्द्वस्यासाधुत्वात् । गङ्गाया मीनघोषौ स्त इत्यत्र लक्ष्यतीरस्यापि शक्यप्रवाहस्यैव विशेष्यतया गङ्गापदेनोपस्थापितत्वात् तुल्यतया एकपदोपस्थाप्यान्वयित्वसत्त्वेन द्वन्द्वसाधुतानिर्वाहाच्च ।

अथवा गङ्गाय मीनघोषौ स्त इत्यत्र गङ्गापदस्य गङ्गातीरोभयत्वावच्छिन्ने लक्षणा । मीनघोषोभयत्वावच्छिन्न गङ्गातीरोभयत्वावच्छिन्नवृत्ति इति शाब्दबोध । तदुत्तर मीने प्रवाहवृत्तित्वस्य घोषे तीरवृत्तित्वस्य च मानसो बोधो जायते । इत्यञ्च समस्यमानपदार्थयोरेकधर्मावच्छिन्नान्यनियमस्वीकारेऽपि न दोषः । गङ्गापदलक्ष्यतावच्छेदकोभयत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नावयिवस्याशक्तत्वात् । तस्मात् शक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यार्थमान आवश्यकमिति बोध्यम् ।

लाक्षणिकवाक्यजय शाब्दबोध न भ्रम, तीरत्वादिनैव लक्ष्यतीरावगाहनात् । 'आयुर्धृतम्' इति वेदवाक्यजन्यशाब्दबोध प्रमेवेति, शाब्दबोध-

समानाकारज्ञानवतः वेदकर्तुः भ्रमवत्त्वं नापादयितुं शक्यते । अन्यथा आयुष्ट्वेन घृतशाब्दबोधस्य भ्रमत्वात् प्रयोगहेतुभूततत्समानाकारज्ञानवतः वेदकर्तुरीश्वरस्य भ्रमवत्त्वं आपद्येत ।

कमलानि कमलानि इत्यत्र लाक्षणिककमलपदात् सौरभविशिष्टकमलत्वेन बोधः । दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यत्रैव विधेयांशे अधिकावगाहिवोधजननात् न व्युत्पत्तिविरोधः । वृक्षः महीरुहः इति व्याख्यानवाक्ये वृक्षपदस्य तत्पदप्रतिपाद्ये लक्षणा । वृक्षपदप्रतिपाद्यत्वमहीरुहत्वयोः उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोः भेदादभेदान्वयबोधः सम्यगुपपद्यते ।

‘अतद्भावेऽपि तद्रूपचारः’ इति न्यायसूत्रावयवं, अतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधानमिति विवृण्वन्ति न्यायभाष्यकाराः । “सहचरणात्, यष्टिकां भोजयेति यष्टिकासहचरितब्राह्मणोऽभिधीयते” इत्यादिना तेन शब्देनाभिधाने निमित्ततया सहचरणादिकमेव निरूपयन्ति, न त्वारोपम् । इत्यञ्च केषांचित् प्राचीननैयायिकानां शक्यतावच्छेदकारोपस्वीकारोऽपि नादरणीयः । तथैव सम्यगुपपद्यते ‘शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा ।’ इत्यभियुक्तोक्तिः ॥

केचित्, शक्याविनाभाव एव लक्षणा । शक्याविनाभूतस्यार्थस्य लाक्षणिकस्यले शाब्दबोधाभावात् । मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यादावपि पुरुषे मञ्चपदलक्ष्यार्थे शक्यार्थाविनाभावः क्रोशनकाले वर्तते इति न लक्षणानुपपत्तिरिति मन्यन्ते ॥

तत्र समञ्जसम् । घटमुच्चारय इत्यादौ घटशब्दस्य स्वस्मिन् लक्षणायाः नैयायिकसिद्धाया अनुपपत्तेः । घटपदशक्यार्थेन घटपदस्य देशतः कालतो वा अविनाभावस्याभावात् । यत्रान्वययोग्यौ शक्याविनाभूतौ द्वार्यौ संभवतः, तत्र एक एव शक्याविनाभूतोऽर्थः शाब्दबोधे भासते इत्यस्य तात्पर्येणैव निर्वाच्यत्वात्, शक्यसंबन्धमात्रस्य लक्षणात्वेऽपि, तात्पर्यविरहेणैव शक्याविनाभूतस्यार्थस्य शाब्दबोधवारणसंभवात्, शक्याविनाभावस्य लक्षणात्वस्वीकारस्य व्यर्थत्वाच्च ॥

तस्मात् शक्यसंबन्धो लक्षणा । संबन्धश्च साक्षात्परम्परासाधारणः । गङ्गायां घोषः इत्यत्र तीरे शक्यप्रवाहस्य साक्षात्संबन्धः । इन्द्रा स्थूणा इत्यादौ

तत्कर्मकपूजाप्रयोजनकत्यादिकं परम्परान्बन्धः । लक्षणायापि शैलपावन्यादीनां प्रतीतिः संभवतीति वादिनां 'प्रयोजनं न लक्ष्यं संबन्धाभावात्' इति प्रत्यमंगमनस्यानायस्यक्यात् ।

उपचागस्या लक्षणाव्यतिरिक्ता जयन्या वृत्तिरस्ति । क्षणियतसंबन्धेन अन्यत्र वृत्तिरुपचारः । यथा मन्त्राः क्रोशन्ति इत्यत्र मन्त्रपदस्य पुरुषे । मन्त्र-पुरुषसंबन्धस्यानियतत्वात् । नियतसंबन्धेनान्यत्र वृत्तिः लक्षणा । यथा गङ्गायां घोषः इत्यत्र गङ्गापदस्य तीरे । प्रवाहतीरयोः संबन्धस्य नियतत्वात्, इति एके षदन्ति ।

तत्तु, संबन्धे अद्यान्तरस्यलक्षणापसरत्वेऽपि शक्यसंबन्धस्योभयत्र तुल्यत्वात् उपचारस्य लक्षणायामेवान्तर्भावस्योचितत्वात् न समञ्जसमिति मन्तव्यम् ।

ननु तथापि लक्षणातिरिक्ता गौणी जयन्या वृत्तिरस्ति । सिंहो माणवरुः इत्यत्र सिंहशब्दस्य माणवके वृत्तिर्गौणी । न चात्र शक्यसिंहसादृश्यसंबन्धेन सिंहपदस्य माणवके वृत्तिः लक्षणैरेति शङ्कनीयम् । यतः शक्यसंबन्धरूपा वृत्तिः संबन्धितीरादिमुपस्थापयति । तस्य शब्दबोधे भानायैव लक्षणावृत्तेः स्वीकारात् । न तु तस्यैव शब्दबोधे भानम् । स्वोपस्थापकत्वाभावात् । ततश्च सिंहसादृश्यस्य लक्षणात्वे तस्य शब्दबोधे भानं न निर्गहति । तस्मात् शक्यवृत्तिलक्ष्यमाणगुण-संबन्धः गौणी वृत्तिः । सिंहपदस्य सिंहवृत्तिशौर्यादिगुणलक्षणाया तद्वति माणवके वृत्तिः । तदुक्तम्—'लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता' इति । अत एवेयं गौणी वृत्तिद्वयात्मिका लक्षणापेक्षया दुर्बलैरुच्यते इति चेत्, न ।

सादृश्यविशिष्टानुयोगिकः शक्यसंबन्धः गौणी वृत्तिः । "सादृश्यलक्षणा गौणीति तल्लक्षणात्" इति माधवीयशक्तिवादविद्युतेः । सिंहशब्दस्य सादृश्य-विशिष्टे लक्षणा । सादृश्यं च सिंहवृत्तिशौर्यादिगुणस्वरम् । तच्च लक्ष्यतावच्छेदकम् । तदवच्छिन्नानुयोगिकः शक्यसंबन्धः लक्षणैव । सादृश्यपर्यवसितशौर्यादिगुणैः स्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वसंबन्धात् सा गौणीति व्यग्रहियते । 'लक्ष्यमाणगुणैर्यो-गाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता' इत्यस्यायमेवार्थः । गुणानां लक्ष्यमाणत्वकृत्यं लक्ष्य-तावच्छेदकत्वामिप्रायकम् वृत्तौ स्वावच्छिन्नानुयोगिताकरूपयोगविशेषपरिचया-

यैव । इत्थञ्च लक्ष्यतावच्छेदकगुणानां शाब्दबोधे भानमुपपद्यते । अतः गौणी न वृत्तिद्वयात्मिका अतिरिक्ता ।

लक्षणा अनादितात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठा निरूढलक्षणा । तात्पर्ये अनादित्वं च 'स्वप्रयोज्यशाब्दबोधध्वंसकालीनस्वप्रयोज्यशाब्दबोधसामान्यकत्वम् ।

सादितात्पर्यवती लक्षणा आधुनिकलक्षणा । सा आधुनिकलक्षणा, सांप्रतिकलक्षणा, स्वारसिकलक्षणा इत्येवं व्यवहियते । पराक्रान्तं च लक्षणाविभागे सूरिभिः, विशिष्यालंकारिकैः ।

सर्वथा मुख्येव जघन्या वृत्तिरपि पदमात्रवृत्तिः इति प्रतिपादयन्ति ॥

इति पण्डितराजेन सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा विरचितायां
शाब्दतरङ्गिण्यां चतुर्थस्तरङ्गः ।

अथ पञ्चमस्तरङ्गः ।

अथ, मुख्यजघन्याभ्यां व्यतिरिक्ता व्यञ्जनापि वृत्तिः स्वीकरणीया । कथमन्यथा, 'वयस्स्था नागरासङ्गादङ्गानां हन्ति वेदनाम्', 'अयं गौरवितो महान्', 'सुरमि मांसं भक्षयति' इत्यादौ नानार्थस्थले शक्या प्रकृतार्थान्वयबोधानन्तरं अप्रकृतार्थान्वयबोधो घटते । नानार्थशब्दात् यावत्सु अर्थेषु शक्तिर्गृहीता तावतां सर्वेषामुपस्थितिर्जायते । ततः प्रकरणादिभिः अर्थविशेषतात्पर्यनिर्णये, तात्पर्यविषयार्थस्य अन्वयबोधः जायते, नान्यस्यार्थस्य । शक्तिप्रयोज्यशाब्द-बुद्धौ तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वात् । अतः प्राकरणिकार्थबोधानन्तरं तस्मादेव शब्दात् जायमानः अप्राकरणिकार्थविषयकः शाब्दबोधः न शक्तिसाप्यः इति व्यञ्जनयैव निर्वाहः ।

तदुक्तम्—

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्ब्यापृतिरञ्जनम् ॥ इति ।

अत्र वाचकताया नियन्त्रणं एकार्थमात्रविषयकतात्पर्यनिर्णयजननद्वारा शाब्द-बोधानुकूलत्वम् । अवाच्यार्थः—अतात्पर्यार्थः । तात्पर्यविषयातिरिक्तार्थबोधानु-कूलः व्यापारः व्यञ्जनमिति तदर्थः ।

न च प्रकृतार्थान्वयबोधानन्तरं पदज्ञानस्य नाशात् कथं तेनैव अप्रकृता-र्थान्वयबोधः इति शङ्कनीयम् । प्रकृतार्थबोधरूपव्यापारद्वारा पदज्ञानस्य अप्रकृ-तार्थान्वयबोधकारणताया दोषाभावात् ।

टिप्पणी—

(1) वयस्स्था-युवतिः नागरपुरुषसगमात् अङ्गानां वेदनां हन्ति इत्येकोऽर्थः । वयस्स्था-हरीतकी नागरेण-शुण्ड्या सह योगात् (भक्षिता सती) अङ्गानां वेदना हन्ति इत्यपरोऽर्थः । (2) अयं गौरवितः - पूजितः महान् इत्येकोऽर्थः । अयं गौः अवितः-मेघात् महान् • महत्परिमाणः इत्य-परोऽर्थः । (3) सौरभविशिष्टं मांसमित्येकोऽर्थः । सुरभेः-घेनोः मांस-मित्यपरोऽर्थः बोध्यः ॥

एवं,

मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितम्
समुच्चलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।
उरो मुकुलितस्तनं जघनसंसवन्धोद्घुरम्
वतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥

इत्यत्र विकसितपदेन जायमानः कुसुमतुल्यसौरभवत्वबोधः अनुभवसिद्धः व्यञ्जनां विना न निर्वहति । विकसितपदस्य प्रफुल्लः वाच्यार्थः । तस्य स्मितेनान्वयानुपपत्त्या लक्षणया विस्तृतरूपार्थस्य बोधः । प्रकटितस्मितवत् मुखमिति बोधानन्तरं कुसुमतुल्यसौरभवत्वबोधो जायते । लक्षणावीजान्वयानुपपत्तेरभावात् कुसुमतुल्यसौरभवत्वे लक्षणा नेति, व्यञ्जनव्यापारेणैव स बोधो निर्वहणीयः ।

एवं, 'जगन्नाथस्यायं सुरधुनि समुद्धारसमयः' इत्यत्र 'जगन्नाथशब्देन अनेकपापविशिष्टवत्त्वेन लक्षणया तस्यैव बोधानन्तरं पापानां पदान्तरेणानिर्वचनीयत्वस्य बोधः व्यञ्जनयैव भवति ।

अपि च,

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
समापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥

इत्यत्र वाक्यार्थबोधानन्तरं जायमानः, तव गमने मम मरणं भविष्यति इति बोधोऽनुभवसिद्धः व्यञ्जनयैव निर्वाहः ।

एवं, 'गतोऽस्तमर्कः' इति वाक्यप्रयोगे, मानिनीं प्रति हठं मा गाः इति, ब्राह्मणान् प्रति सन्धोपास्यतामिति, वणिजः प्रति पण्यान्यपसार्थन्तामिति च बहूनां बहुविधार्थप्रत्ययो भवति । स च शक्त्या लक्षणया वा न घटते इति व्यञ्जनावृत्तिः स्वीकरणीयेति चेत् ।

अत्राहुः—

शाब्दबोधजनकपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयः पदतदर्थसंबन्धो हि वृत्तिः । शाब्दविषयस्य पदार्थस्य पदात् शक्तिरूपसंबन्धज्ञानेन यथोपस्थितिः, न

तथा व्यञ्जनारूपपदतदर्थसंबन्धज्ञानेन शाब्दविषयतादृशपदार्थोपस्थितिर्भवति । अत
वृत्तिलक्षणमेव न व्याप्नोति व्यञ्जनाम् ।

‘सोऽव्यादिष्टभुजङ्गहारवन्धस्त्वा सर्गदो माधव ।’ इत्यादाविव नानार्थस्थले-
ऽपि प्रकृताप्रवृत्तयोरर्थयो शक्त्यैव बोधे बाधकाभावात्, न प्राकरणिकार्थबोधा-
नन्तर अप्राकरणिकार्थबोधानुरोधेन व्यञ्जनावृत्ति स्वीकार्या ।

अपि च, तत्तदर्थकशाब्दसामान्य प्रति तत्तदर्थनिस्तात्पर्यकत्वधिय प्रति-
बन्धकत्वात्, शक्त्युपस्थितैकविधार्थान्वयबोधान्तर अन्यविधार्थान्वयबोधस्यासम्भ-
वात् न तदनुरोधेन व्यञ्जनावश्यकता ।

प्रकृतार्थावयमतेरनन्तर जायमान एव प्रत्यय चमत्कारजनक इत्यनुभवो-
ऽपि उपनयवशेन जायमानमानसविशिष्टप्रत्ययेनोपपद्यते । चमत्कारजनकबोधेन
शाब्देनैव भवितव्यमिति नियमविरहात् ।

‘मुख विकसितस्मितम्, जगन्नाथस्याय सुरधुनि समुद्धारसमय’ इत्यादौ
न लक्षणाभूलव्यञ्जनया, विकसितपदेन कुसुमतुल्यसौरभरत्नस्य, जगन्नाथपदेन
पापाना पदान्तरेणावाच्यत्वस्य च बोध । किन्तु लक्षणयैव । न चावयानुपपत्ति-
रूपस्य लक्षणावीजस्याभावात् नात्र लक्षणेति वाच्यम् । लक्षणाज यान्त्रयानुभव
सामान्य प्रति अन्वयानुपपत्तिज्ञानस्य हेतुताया मानाभावात् । यद्यी प्रवेशय,
काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ लक्षणिकबोधात् पूर्वं अन्वयानुपपत्तिज्ञानविरहेण
व्यभिचाराच्च ।

‘गच्छ गच्छसि चेत् कान्त’ इत्यादावपि अनुमानेनैव, तव गमने मम मरण
भविष्यति इति प्रत्यय, मरण विना पुनर्जन्मासम्भवात् । नियत संबन्धमवलम्ब्यैव
शब्द अर्थविशेषव्यञ्जक इति व्यक्तिवादिनापि यत्तव्यम् । स एव नियत संबन्ध
अनुमानसर्वस्वभूता व्याप्तिरिति न व्यञ्जना कल्पनीया । अवश्याश्रयणीयसंबन्ध-
विशेषमूलकेनानुमानेनैव विवक्षितप्रतीतिनिर्वाहात् ।

टिप्पणी—

तत्तदर्थकशाब्दसामान्य प्रति तत्तदर्थनिस्तात्पर्यकत्वधिय प्रतिबन्ध-
कत्व जगद्गीशभट्टाचार्ये सिद्धान्तितम् । नैतेषा मते तात्पर्यज्ञानस्य शाब्द-
बोधहेतुत्वमिति बोध्यम् ॥

एवं व्यञ्जनास्थले सर्वत्र मानसबोधेनैव चमत्कारनिर्वाहात् न व्यञ्जना स्वीकरणीया । न च मानसस्य चमत्कारजनकत्वकल्पनायां गौरवमिति वाच्यम् ।

व्यक्तिवादिना, व्यञ्जनाख्या अतिरिक्ता वृत्तिः, अज्ञाताया एव तस्याः शाब्दबोधकारणता च कल्पनीया । एवं तत्तत्पदार्थविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति पद-वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणतायां, व्यङ्ग्यार्थस्य पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थिति-विरहेण व्यभिचारवारणाय, कार्यतावच्छेदककोटौ व्यञ्जनावृत्त्यजन्यत्वं निवेशनीयम् । एवं व्यङ्ग्यार्थबोधे व्यभिचारेण तात्पर्यज्ञानस्याकारणत्वात् तात्पर्यज्ञान-कार्यतावच्छेदककोटावपि व्यञ्जनावृत्त्यजन्यत्वं निवेशनीयमिति च गौरवम् । ईदृगौरवापेक्षया मानसज्ञानस्य चमत्कारजनकत्वकल्पनायां गौरवविरहात् ॥

तस्मात् शाब्दहेतुपदार्थोपस्थापकपदतदर्थसंबन्धरूपा वृत्तिः मुख्यजन्य-भेदेन द्विविधैवेति ॥

रसिकास्तु—

अर्थप्रतीतिक्रियायाः कारकः शब्दः । कारकेण क्रियानुकूलव्यापारवता भवितव्यम् । शब्दे अर्थप्रतिपादनानुकूलव्यापार एव वृत्तिः इत्यभिधीयते । सा च त्रिविधा अभिधा लक्षणा व्यञ्जना चेति । यथा वह्निनिष्ठायाः दाहजननसामर्थ्यात्मकशक्तेः दाहजनने स्वरूपत उपयोगेऽपि पदगता बोधजननसामर्थ्यात्मिका शक्तिः ज्ञानैवोपयुज्यते, तथा पदवृत्तिषु अभिधाया लक्षणायाश्च ज्ञानाया एवोपयोगेऽपि व्यञ्जना स्वरूपसती अर्थप्रतीतावुपयुज्यते ।

आवश्यकं च व्यञ्जनावृत्तिः । तथाहि—स्वाधीनेऽपि वाचकशब्दप्रयोगे लाक्षणिकान् शब्दान् प्रयुञ्जते व्युत्पन्नाः । अनः गङ्गातटे घोषः इत्यनुत्त्वा गङ्गायां घोषः इत्यभिधानं किमपि प्रयोजनं प्रतिपादयितुमेवेति निश्चीयते । तच्च प्रयोजनं शैल्यपावनत्वादिकम् । तत्प्रतीतिश्च व्यञ्जनाव्यापारादृते न संभवति ।

गङ्गापदस्य हि न शैल्यादौ अभिधा व्यापारः, संकेतग्रहसापेक्षाया एव तस्या उपयोगात्, संकेतस्य च तत्र विरहात् । नापि लक्षणा । गङ्गाशब्देन तटलक्षणायां, मुख्यार्थप्रवाहस्य घोषान्वयबाधः, तटस्य मुख्यार्थप्रवाहसंबन्धः, गङ्गागतशैल्यपावनत्वादिविशेषप्रतिपादनं प्रयोजनं चेति त्रितयं हेतुः । न च

शैत्यपावनत्वादौ लक्षणया तन्निमित्तमस्ति । यदि तटं मुख्यं स्यात्, तदा तस्य बाधो भवेत् । तटस्य मुख्यत्वमेव न । तटेन संबन्धोऽपि गङ्गागतशैत्यपावनत्वादि- विशेषस्य नास्ति । लक्षणया शैत्यपावनत्वादिप्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तरं च नास्ति । अतः लक्षणाहेतुविरहात् न प्रयोजन लक्षणया बोधयितुं शक्यते । यदि तु वैयाख्यात् शैत्यपावनत्वादिप्रतिपादनस्यापि प्रयोजनान्तरमुच्यते । तदा तस्य प्रयोजनस्य प्रतिपत्तिः लक्षणया । तथा प्रतिपादनस्य च प्रयोजनान्तरं वक्तव्यम् । एव तस्य तस्यापीति मूलक्षयकारिणी अनवस्था स्यात् ।

ननु शैत्यपावनत्वादिविशिष्टतटमेव गङ्गापदेन लक्ष्यते । न च प्रयोजनस्यापि लक्ष्यकोटौ प्रवेशात् न लक्षणाप्रयोजनमस्तीति शङ्कनीयम् । गङ्गातटे घोषः इत्यतोऽधिकृत्यार्थस्य प्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादिति चेत् ।

न, गङ्गागतशैत्यपावनत्वादिविशिष्ट तटं यदि लक्ष्यं भवेत्, तदा तद्विशिष्टत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं भवेत् । न चैवं संभवति । गङ्गागतशैत्यपावन-त्वादिविशिष्टस्य तटे प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । पावनत्वादिसामान्यविशिष्टस्य लक्ष्यतायां, पावनत्वादिविशेषस्य प्रतीतिर्न स्यात् ।

तस्मात् यादृशप्रयोजनप्रतिपादनाय लक्षणा आश्रीयते, तादृशप्रयोजनस्य प्रतीतिः व्यञ्जनाव्यापार विना न संभवतीति व्यञ्जनावृत्तिरावश्यक्यी ॥

नानार्थादिस्थले प्रकृतार्थबोधानन्तरमप्रकृतार्थस्य शक्त्यैव बोधोदगमेऽपि प्रकृताप्रकृतयोरुपमा व्यञ्जनयैव प्रतीयते ॥

काव्यस्य हि जीवितं रसः । तत्प्रतीतिश्च चमत्कारकारिणी । रसप्रतीतिश्च व्यञ्जनयैव नामिधया । रसः इति, शृङ्गार. इति वा पदेनाभिधानेऽपि विभावानु-भावादीनामप्रतीतौ चमत्कारो नोदेति । विभावादीना प्रतीतौ तु शब्देनानभि-धानेऽपि उदेति चमत्कारः । एवमन्वयव्यतिरेकाम्या विभावादिमुखेन रसप्रतीति-रेव चमत्कारकारिणीति निश्चिनुमः । तदुक्तम्—'रसः स्वप्नेऽपि न वाच्यः ।' इति । न च विभावादिवाचरूपदं विना तदप्रतीते. तत्पदेन रसो लक्ष्यतां, किं व्यञ्जनयेति वाच्यम् । मुख्यार्थवाधादीना लक्षणानिमित्तानामसम्भवात् । रसादीना-

मानन्दमयसंविद्धिश्रान्तिरूपतया प्रयोजनान्तरस्य सुतरामसंभवेन लक्षणाया दुर्व-
चत्वात् । अतो व्यञ्जनावृत्तिरावश्यकी ॥

यत्तु, शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थः प्रतीयते, तत्र सर्वत्रापि शब्द एव
निमित्तम् । शब्दस्य च व्यापारः अभिधा । सा दीर्घदीर्घतरा । यथा बलवता
प्रेरितः इष्टुः एकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्मच्छेदं, उरोभेदं, प्राणहरणं च रिपोः
विधत्ते । तथा शब्दः एकेनैव अभिधाव्यापारेण पदार्थस्मरणं, वाक्यार्थानुभवं,
व्यङ्ग्यत्वाभिमतार्थप्रतीतिं च विधत्ते । अतः व्यङ्ग्यत्वाभिमतोऽप्यर्थः वाच्य एव ।
तात्पर्यविषयस्यैव शब्दार्थत्वात् । अतो व्यञ्जनावृत्तिर्नास्तीति ।

तन्न । वाक्यार्थानुभवस्यैव अभिधासाध्यत्वविरहेण तदनन्तरभाविव्यङ्ग्यार्थ-
प्रतीतेः सुतरां तदसाध्यत्वात् । वेगव्यापारस्य स्वरूपत एव जनकतया दीर्घदीर्घ-
तरत्वसंभवेऽपि, अभिधाया ज्ञाताया एवार्थप्रतिपत्त्यनुकूलत्वात् व्यङ्ग्यत्वाभिमत-
निष्ठत्वेन पूर्वं तज्ज्ञानाभावेन तथा तथा बोधासंभवात्, संकेतग्रहसापेक्षाया एवा-
भिधायाः उपयोगात् व्यङ्ग्ये संकेतग्रहाभावेन सुतरां अभिधया निर्वाहासंभवात् ॥

अपि च काव्यज्ञदृष्ट्या व्यञ्जनावृत्तिरवश्यं स्वीकरणीया । अन्यथा कष्ट-
त्वादयः अनित्यदोषाः, असाधुत्वादयः नित्यदोषाः इति विभागो न स्यात् । वाच्या-
र्थस्याविशेषेण कष्टत्वादीनां सर्वत्र दुष्टत्वस्य अदुष्टत्वस्य वा प्रसङ्गात् । व्यञ्जना-
भ्युपगमे तु व्यञ्जनीयस्य बहुविधत्वेन रौद्रादौ व्यञ्जनीये कष्टत्वस्यानुकूलता,
शृङ्गारादौ व्यञ्जनीये प्रतिकूलता इति विभागव्यवस्था युज्यते । एवं पर्यायेषु
मध्ये कस्यचिदेव कुत्रचिदेव काव्यानुगुणत्वम् । यथा, 'द्वयं गतं संप्रति शोच-
नीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।' इत्यत्र कपालिपदस्यैव व्यञ्जनीयजुगुप्सानु-
कूलत्वं, न पिनाकिपदस्य, इति व्यवस्थानिर्वाहायापि व्यञ्जनावृत्तिः स्वीकरणीया ।

गतोऽस्तमर्कः इत्यत्र वाच्यार्थः सर्वान् प्रत्यविशिष्ट एक एव । व्यङ्ग्या-
र्थस्तु तत्तत्पुरुषभेदेन अनेकः इति संख्याभेदेन, वाच्यार्थस्य व्याकरणक्रोशादि-
मात्रेणावगमः, व्यङ्ग्यस्य तु प्रतिभानैर्मल्येनाप्यधिकेनेति ज्ञापकभेदेन, वाच्येन
व्युत्पन्नसामान्यस्य प्रतीतिमात्रं जायते, व्यङ्ग्येन तु विदग्धपदवाच्यस्य सहृदयस्य
चमत्कृतिः इति कार्यभेदेन च वाच्यव्यङ्ग्ययोरर्थयोः भेदोऽवसेयः ॥

ननु शब्दव्यापारजन्यशब्दबोधानन्तरं व्यङ्ग्यत्वाभिमततत्तदर्थविषयक-
मानसप्रत्ययो जायते । स एव चमत्कारकारणम् । तथा च चमत्कारजनकप्रतीति-
विषयस्य न शब्दव्यापारबोध्यतेति, न तद्धानाय व्यञ्जनावृत्तिरपेक्षणीयेति चेत् ।

न । व्यङ्ग्यत्वाभिमतार्थविषयकस्य अनेन वाक्येनेममयं अवगच्छामीति
अवाधितानुभवस्य सर्वसिद्धत्वेनापलपितुमशक्यत्वात्, तदर्थस्य शब्दव्यापारगम्यत्व-
धौध्यात् व्यञ्जनाव्यापारस्यावश्याभ्युपेयत्वात् ।

अन्यथा गौरस्ति इत्यादावपि गन्धि अस्तित्वान्वयबोधस्य मानसत्वमेव, न
शाब्दत्वम् । शब्दबोधाख्यविलक्षणप्रमाङ्गीकारे गौरवात् । गवादिपदाच्च गवादि-
पदार्थस्मृतिमात्रमेव इति स्वीकर्तुमुचितत्वात्, शाब्दानुभवलक्षणविलक्षणप्रमित्य-
सिद्धया शब्दप्रामाण्यस्यैव विलोपापत्तिः ।

न च शब्दबोधाख्यविलक्षणप्रमानङ्गीकारे, पदस्मृतानामर्थाणां मानसान्वय-
धीकाले अपदार्थानामपि स्वसामग्रीबलेन प्रत्यक्षस्यापत्तिः । प्रत्यक्षसामान्ये शब्द-
सामग्रयाः प्रतिबन्धकत्वकल्पनया तद्धारणं च अन्वयबोधस्य मानसप्रत्यक्षत्ववादिना
न कर्तुं शक्यते । शब्दस्यापि प्रत्यक्षत्वेन तत्र सामग्रयाः प्रतिबन्धकत्वायोगात् ।
अतः विलक्षणः शाब्दानुभवः स्वीकार्य इति वाच्यम् । शब्दान्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न
प्रति शब्दसामग्रयाः प्रतिबन्धकत्वरूपनेन मानसान्वयधीकाले अपदार्थप्रत्यक्ष-
वारणसंभवात् । शब्दबोधाख्यविलक्षणप्रमितीनां शब्दप्रामाण्यस्य च कल्पना-
पेक्षया निरुक्तशब्दसामग्रीप्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ शब्दान्यत्वनिवेशे गौरव-
विरहात् ।

यदि च गौरस्तीति शब्दात् गौरस्तितां शृणोमि, शब्दयामि इत्य-
बाधितानुव्यवसायबलात् अन्वयानुभव, विलक्षण एव शब्दबोधात्मकः । शब्द-
जन्यपदार्थस्मरणजन्यत्वेन मानसमेवान्वयज्ञानं शब्दतया तत्र भासते इत्युक्तेः
स्वारसिकत्वाभावात्, अनुभवस्य व्याख्यानानपेक्षत्वाच्च इत्युच्यते । तदा
चमत्कारकारणीभूतस्य व्यङ्ग्यत्वाभिमतार्थज्ञानस्यापि शाब्दत्वेन अवाधितसकलानु-
भवसिद्धस्य शाब्दत्वमेवेति तदर्थप्रतिपत्तये व्यञ्जनावृत्तिः स्वीकारणीयैव ॥

ननु व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः अनुमेयानुमापकभाव एव पर्यवस्यति । वाक्यात् असंबद्धे न प्रतीयते । सर्वस्मात् सर्वोपलब्धिप्रसङ्गात् । संबन्धेन च नियतेन भाव्यम् । नियतसंबद्धमपि स्वाधिकरणत्वेनाज्ञाते न व्यङ्ग्यं प्रतिपादयति । सर्वत्र तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । इत्थञ्च व्यञ्जकस्य व्यङ्ग्येन व्याप्तत्वं, पक्षधर्मत्वं चावश्यक-
मिति, अनुमानेनैव व्यङ्ग्यत्वाभिमतार्थस्य प्रतीतिः ।

तथाहि—

भ्रम धम्मिअ वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।

गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥

भ्रम धार्मिक विस्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन ।

गोदानदीकच्छनिकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥ (छाया)

संकेतनिकेतनीभूतं गोदावरीतीरनिकुञ्जं पुष्पापचयहेतोः कदाचित् संचरतः धार्मिकस्य तत्र संचरणनिवारणाय अविनयवत्याः कस्याश्चिदियमुक्तिः । निकुञ्ज-
वासिसिंहकृतया श्वनिवृत्त्या गृहे भ्रमणविधिर्वाच्यः । तेन निकुञ्जे भ्रमणयोग्यत्व-
मनुमीयते । भीरुभ्रमणस्य भयकारणभावपूर्वकत्वात् निकुञ्जे भयकारणसिंहस्य सत्त्वात्
तस्य भीरुभ्रमणयोग्यता सिद्धयति । इदं गोदावरीनिकुञ्जं भीरुभ्रमणयोग्यं सिंह-
वत्त्वात् इत्यनुमानम् ।

एवमेव,

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥

इत्यत्र नायकसमीपं प्रेषितां प्रातः नायकसकाशादागच्छन्तीं दूर्तीं प्रति विदग्धाया
नायिकाया वचनेऽपि, संभोगचिह्नेन स्तनतटे चन्दनच्यवनादिना रन्तुमेव नायक-
समीपं गतासीति अनुमितिर्जायते । तथा च व्यङ्ग्यत्वाभिमतस्यार्थस्य अनुमानेन
प्रतीतेः न व्यञ्जनावृत्तिः स्वीकरणीयेति चेत् ।

न, इदं गोदावरीनिकुञ्ज भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्वादित्यत्र यदि श्चमीरोः
 अवीरस्य भ्रमणायोग्यत्व साध्यते, तदा व्यभिचारः । तादृशस्यापि पुंसः, प्रमु-
 निदेशेन, आचार्याज्ञया, प्रियायामनुरागेण, निधिछाभादिशङ्कया वा सिंहवत्पि
 देशे भ्रमणदर्शनात् । वीरस्वभावस्य श्चमीरोः भ्रमणायोग्यत्वस्य साध्यतायां हेतो-
 विरोधः । स्पर्शशङ्कया श्चतो विभ्यतोऽपि वीरस्य मृगयाकुतूहलिनः सिंहवति देशे
 भ्रमणदर्शनेन हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यविरहात् । एव पक्षे निकुञ्जे सिंह-
 वत्त्वहेतो, न निश्चयः इत्यसिद्धिश्च । न च अविनयवत्या वाग्म्यादेन सिंहवत्त्वस्य
 हेतेर्निश्चयः इति वाच्यम् । तदीयशत्रयस्यानिश्चयकत्वात् अर्थेन समं संबन्धा-
 नियमात् ।

एवं स्तनतटे चन्दनच्यवनादीनि न संभोगानुमापकानि । तेषां ज्ञान-
 साधारण्येन संभोगप्रतिपक्षत्वाभावेनानैकान्तिकत्वात् । तस्मात् तत्तदर्थबोधाय
 व्यञ्जनावृत्तिः स्वीकरणीया ।

न चानैकान्तिकानां चन्दनच्यवनादीनां कथं व्यञ्जकत्वमिति वाच्यम् ।
 तस्याधमस्यान्तिकम् इत्यधमपदसाहचर्यात् तथात्वमभवात् । न चाधमपदार्थपर्या-
 लोचनया अनुमापकत्वमपि संभवतीति वाच्यम् । निर्धारितस्यैवाधमत्वस्यानुमिता-
 नुपयोगात्, नायके अधमत्वस्य प्रमाणान्तरेणानवधृतत्वात् अनुमानामभवात् ।
 व्यञ्जनाया तु व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च निर्धारण नाङ्गम् । परंतु संभावितादपि
 व्यङ्ग्यं प्रतीयते । तस्मात् नानुमानेन व्यङ्ग्यत्वामिमतार्थस्य प्रतीतिरिति व्यञ्जना-
 वृत्तिः स्वीकरणीयैव ॥

व्यञ्जनया प्रतीयमानः व्यङ्ग्य इत्युच्यते । स च वक्तृप्रकरणादिवशा-
 दनियतः । तथाहि—गतोऽस्तमर्कः इति वाक्ये, राज्ञः सेनापतीन् प्रति शत्रूणां
 हठेनामर्दनावसर इति, दूतीनां अभिसारिकाः प्रति अभिसरणमुपक्रम्यतामिति,
 सह्याः वासकसज्जिका प्रति प्राप्तप्रायस्ते प्रेषानिति, कर्मकरस्य सह कर्म कुर्वतः
 प्रति कर्मकरणात् निवर्तामहे इति, मृत्यस्य धार्मिकं प्रति सान्ध्यो विधिरुपक्रम्यता-
 मिति, आसस्य कार्यवशेन बहिः गच्छन्तं प्रति दूरं मागा इति, गृह्णिणः गोपालक
 प्रति सुरमयः गृहं प्रवेश्यन्तामिति, दिवसे अतिसंतप्तस्य बन्धून् प्रति संतापोऽधुना

च नार्यापत्तावन्तर्भवति, तर्हि अस्तु सापि शब्दवृत्तिरिति न काप्यस्माक क्षतिः ।
इत्युपसंहरन्ति ।

नैयायिकैः व्यञ्जना निरस्ता । तथापि शक्तिवादमाधवीयविवृतिः
व्यञ्जनाप्रस्तावे, पक्षद्वयं निरूप्य, पक्षयोरनयोर्युक्ता सुचीभिर्विवेचनीया इति ब्रूते ।

अनेन व्यञ्जनानिराकरणे निर्भराभावे गम्यते ।

एवं व्यञ्जनाविचारावसाने, “यदि पुनरानुभाविको लोकाना स्वरसवाही
शब्दादमुमर्थं प्रत्येमीत्यनुभवः, तदा वैयञ्जनिकी वृत्तिः गीर्वाणगुरूणामप्यशक्य-
वारणेति व्यञ्जनावृत्तिसिद्धिः निष्प्रत्यूहेवेति मन्तव्यम् ।” इति नीलकण्ठीय-
ग्रन्थः स्पष्टमेव व्यञ्जनानिराकरणे निर्भरविरहं प्रतिपादयति । अतः प्रायः सर्व-
दार्शनिकसमता अनुभवाख्ये व्यञ्जनावृत्तिः सर्वथा स्वीकुरणीयेति ॥

इति पण्डितराजेन सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा विरचिताया

शाब्दतरङ्गिण्यां पञ्चमस्तरङ्गः ।

अथ षष्ठस्तरङ्गः ।

अथवाक्यार्थबोधः चिन्त्यते ।

पदैः वृत्त्या स्मृतानां पदार्थानां संसर्गं वाक्यार्थाभिधमवगाह्य जायमानः विशेषणविशेष्यभावापन्नानानापदार्थविषयकः शाब्दबोधः वाक्यार्थबोधः इत्यभिधीयते । तत्र मुख्यविशेष्यतया को भासते इत्यत्र विप्रतिपद्यन्ते तीर्थकराः ॥

तत्र प्राथमिकशाब्दबोधकारणतालाघवं मूलयुक्तिमवलम्बमानाः केचन दार्शनिकाः, आख्यातार्थमुख्यविशेष्यकमेव सर्वत्र शाब्दबोधं मन्यन्ते । अन्ये तु, निरुक्तमहाभाष्यादिवचनं प्रमाणीकुर्वन्तः, तदुपोद्धलकयुक्तिजातं च निरूपयन्तः, धात्वर्थमुख्यविशेष्यकं बोधं प्रतिपन्नाः । परे तु, व्यवहारातिप्रसङ्गाप्रसङ्गवारणे बद्धदृष्टयः, पदोपस्थापितानां अनेकधा एकशाब्दबोधीयसांसर्गिकविषयतायां विद्वेषिणः, योग्येन साक्षात् संबन्धेन तत्तत्पदार्थस्य तत्र तत्रान्वयं स्वीकुर्वन्तः, अनुभवं च प्रमाणीकुर्वन्तः, प्रथमान्तपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकं, क्वचित् निपातार्थमुख्यविशेष्यकं, अन्यत्र धात्वर्थमुख्यविशेष्यकं, अपरत्र आख्यातार्थमुख्यविशेष्यकं च बोधमुपपादयन्ति । वर्णयन्ति च तात्पर्यं तदनुसारेणानुशासनानाम् ।

तदेतत् पक्षत्रयमपि विविच्य प्रदर्श्यते ॥

अत्र मीमांसकाः—

तण्डुलमित्यादीनि द्वितीयाद्यन्तपदानि विना क्रियापदं निराकांक्षं बोधं न जनयन्तीत्यविवादम् ।

अतो ज्ञायते क्रियापदं द्वितीयान्तादिपदार्थस्य विशेष्यसमर्पकमिति । द्वितीयाद्यर्थश्च प्रातिपदिकार्थस्य विशेष्यः, प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यं ब्रूतः, तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन इति व्युत्पत्तेः । तिङन्तघटकधातोरर्थस्य आख्यातार्थ एव

दृष्टिपणी—

वाक्यार्थमेव, पदार्थानामन्वितावस्थेति, अन्विताः पदार्थाः इति च तत्र तत्र व्यवहरन्ति दार्शनिकाः ॥

विशेष्यः, निरुक्तव्युत्पत्तेः । आख्यातस्य च कालः संन्या वृत्त्यपरपर्यायभावना कर्तृत्वं (अखण्डं) इति सन्ति बहवोऽर्थाः । तेष्वपि भावनैव विशेष्यः । तत्रैव आख्यातार्थकालसंख्यादिकं विशेषणतया भासते । 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तस्मृतेः ।

इयं च न प्रत्ययार्थभावनायाः भावशब्दितधात्वर्थनिष्पितविशेष्यत्वं बोधयितुं प्रवृत्ता । 'प्रवृत्तिप्रत्ययौ सहायं ब्रूतः तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । नापि 'धात्वर्थः केवलः शुद्धः भाव इत्यभिधीयते' इत्युक्तभावपदार्थस्य धात्वर्थस्य तिङ्दर्शपेक्षया प्राधान्यं बोधयितुं प्रवृत्ता । तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन इत्येतद्विरुद्धार्थरूपनाया अयुक्तत्वात् ।

भावपदं च वैयाकरणैरेव धात्वर्थे परिभाषितम् । सापि परिभाषा व्याकरणशास्त्रे एव 'भावे (धञ्)' (पा. ४-३-१८) इत्यत्र प्रवर्तते, न तु 'तस्य भावस्त्वतलौ' (पा. सू. ५-१-११९) इत्यत्र । निरुक्तस्मृतिगणं च भावपदं धात्वर्थपरमित्यत्र नास्ति प्रमाणम् । तस्मात् निजन्तभूधातोरच्प्रत्ययान्तत्वव्युत्पत्त्या भवनानुकूलव्यापाररूपा भावनैव भावपदेनोच्यते । आख्यातार्थेषु भावनाकालसंख्यादियुक्तस्य प्राधान्यं, कस्य गुणत्वमिति विचिकित्साया, 'भावप्रधानम्' इति निरुक्तस्मृतिः भावनातिरिक्ताख्यातार्थं प्रति आख्यातार्थभावनाया एव प्राधान्यं ब्रूते । एवञ्च धात्वर्थादीनां विशेष्यभूता भावनैव वाक्यजन्यबोधे मुख्यविशेष्यतया भासते ॥

ननु द्वितीयाद्यन्तपदस्य क्रियापदसाकाक्षत्वेऽपि प्रथमान्तपदस्य तदाकाक्षायां प्रमाणाभावेन प्रथमान्तार्थस्य क्रियाविशेषणत्वं नास्तीति चेत्, न ।

चैत्रः इत्येतावन्मात्रोक्तौ न निराकाक्षशाब्दबोधो जायते । किं करोति इत्याद्याकाक्षाया नियमेनोत्पादात् । न च चैत्रः इत्येतावन्मात्रस्य तादृशबोधजनकत्वेऽपि चैत्रः पण्डितः इति वाक्यात् पण्डितामिन्नः चैत्रः इति निराकाक्षशाब्दबोधोदयात् प्रथमान्तार्थस्य क्रियासाकाक्षत्वे प्रमाणाभावः इति वाच्यम् । 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषः अप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति कात्यायनस्मरणस्यैव प्रथमान्तपदस्य क्रियापदसाकाक्षत्वे प्रमाणत्वात् । न च तत्र तत्र योग्यतानुसारेण अस्तिव्यतिरिक्ततत्क्रियापदाध्याहारस्यावश्यकत्वात् 'अस्तिर्भवन्तीपरः' इति

व्यर्थमिति वाच्यम् । वेदे असत्यध्याहारनियमार्थत्वात् । सर्वत्र वाक्ये क्रियापद-
मस्ति । प्रथमान्तपदमपि क्रियापदसाकांक्षमेव । अतो न प्रथमान्तार्थः वाक्यार्थ-
बोधे विशेष्यः इति सूचनेन, प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वभ्रमनिरासस्यैव तदनु-
शासनफलत्वाच्च ।

न चोक्तानुशासनबलात् चैत्रः इत्यादिप्रथमान्तपदानामस्तिपदसाकांक्ष-
त्वेऽपि 'अहं पण्डितः त्वं, पण्डितः' इत्यादौ प्रथमपुरुषमिन्नस्थले प्रथमान्तस्य
क्रियापदसाकांक्षत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । प्रातिपदिकार्थप्रकारकशाब्द-
बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन सुबुज्ज्योपस्थितिः कारणम्, लिङ्गसंख्या-
व्यतिरिक्तसुबुज्ज्योपस्थितिः कारणम्, लिङ्गसंख्यावच्छिन्नं प्रति क्रियापदजन्योपस्थितिः कारण-
मिति क्लृप्तकार्यकारणभावयोरेव तत्र क्रियापदसाकांक्षत्वे प्रमाणत्वात् ।

प्रथमाप्रकृत्यर्थः प्रथमार्थे, प्रथमार्थश्च क्रियायां विशेषणतया भासते ।
न च प्रथमायाः संख्यातिरिक्तार्थवत्त्वाभावात्, संख्यायाश्च प्रकृत्यर्थविशेषणतयै-
वान्वयात्, प्रथमाप्रकृत्यर्थः कस्मिन् प्रथमार्थे विशेषणतयाऽन्वेतीति वाच्यम् ।
'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमाः (पा. सू. 2-3-46) इत्यनुशास-
नेन प्रथमायाः संख्यातिरिक्तार्थवत्त्वात् । संख्यावाचिका प्रथमा, प्रातिपदिकार्थे
प्रातिपदिकेन विवक्षिते तदुत्तरं प्रथमा भवति इति चार्थवर्णने वैरूप्यापत्तेः ।
तस्मात् प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमार्थः । न च तस्य प्रातिपदिकेनैव लभात्
प्रथमायाः तदर्थे साधुत्वार्थं तदर्थानुवादकतेति युक्तम् । चैत्रपदस्य स्वोत्तरप्रथ-
मायाः चैत्ररूपार्थविशेषतात्पर्यग्राहकत्वात् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च न भेदेनान्वयः,
वाधितत्वात् । नाप्यभेदेन, तयोरभेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्, उद्देश्यतावच्छेदक-
विधेयतावच्छेदकयोर्भेदाभावेन तथा बोधासंभवाच्च । एवञ्च प्रथमार्थ एव चैत्रादिः
आख्यातार्थभावनायां प्रकारतया भासते ।

अपि च, प्रातिपदिकस्य व्यर्थत्वापरपर्यायतात्पर्यग्राहकत्वकल्पनममृष्यमाणो
वार्तिककारः 'अभिहिते प्रथमा' इत्यनुशासनम् । अभिहितकारकादिनी प्रथमेति
तदर्थः । एवञ्च, चैत्रः पचति इत्यादौ कर्तृत्वं प्रथमार्थः । आवेयतासंबन्धेन
प्रकृत्यर्थचैत्रत्वावच्छिन्नान्वितं तत् आख्यातार्थभावनायामन्वेति । न च कर्तृत्वादे-

आरयातामिहितस्य भावनायामन्वितत्वात् पुन प्रथमया कर्तृत्वबोधन न्यर्थमिति वाच्यम् । आरयातेन चैत्रत्वावच्छिन्नवृत्तित्वेन कर्तृत्वस्याबोधनात् तथा कर्तृत्वबोधाय प्रथमया कर्तृत्वामिधानस्यावश्यकत्वात् ।

न च प्रथमान्तपदेन चैत्रत्वावच्छिन्नवृत्तित्वेन कर्तृत्वबोधनात् आख्यातेन सामान्यत कर्तृत्वबोधो विफल इति वाच्यम् । आख्यातेन कर्तृत्वामिधाने एव चैत्रादिपदोत्तरप्रथमाया साधुत्वात् । 'यद्बृत्तिस्कारकत्वं खान्वयिक्रियाप्रतिपादकेन पदेन वृत्त्या प्रतिपाद्यते तत्त्वं प्रथमाप्रयोजकममिहितत्वम्' इत्युक्त भाट्टदीपिकायाम् । अतश्च प्रथमाया साधुत्वाय आख्यातेन सामान्यत कर्तृत्वामिधानमावश्यकम् ।

कर्तृत्वश्चाखण्डो धर्म, नानुकूलवृत्तिमत्त्वम् । तथा सति चैत्रेण पाक क्रियते इत्यत्र चैत्रेण पाक इत्येतावतैव पाके चैत्रकर्तृत्वबोधसमवात् क्रियते इति पदप्रयोगोऽनर्थक स्यात् । अखण्डस्य कर्तृत्वस्य तृतीयाबोधकत्वे तु वृत्तिसाध्यत्वबोधनाय क्रियते इति प्रयोग सार्थक । इत्यमिधानश्च न प्रथमाप्रयोजक, चैत्रेण सुष्यते इत्यत्रापि चैत्रपदात् प्रथमापत्ते । चैत्रेण स्वाप क्रियते इति विवरणानुसारेण तत्राप्याख्यातस्य कृतिरूपभावनाबोधकत्वस्य आवश्यकत्वात् । अत अखण्डकर्तृत्वामिधानमेव प्रथमाप्रयोजकम् । आरयातबोधित कर्तृत्व प्रथमार्थ । सुबर्थप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति क्रियापदजन्योपस्थिति विशेष्यतासंबन्धेन कारणमिति कार्यकारणभावबलात् तदपि भावनायामवेति ।

एवञ्च सुवत्पदानां स्वार्थविशेष्यसमर्पक क्रियापदम् । तत्रापि धात्वर्थस्य आग्यातार्थो विशेष्य, तयोस्तु प्रत्यय प्राधान्येनेति व्युत्पत्ते । आग्यातार्थेषु भावनैव विशेष्य, 'भावप्रधानमाग्यातम्' इति निरुक्तस्मृते । अत वाक्यजयशाब्दप्रोचे भावनैव मुख्यविशेष्यतया भासते ॥

अपि च, ओदन पचति इत्यत्र प्रथमात्पदाभावेन भावनाप्रकारकशाब्दबोधासम्भवेन सामग्रीवशात् भावनाविशेष्यकबोधे बाधकाभाव । एवञ्च भावनाया कुत्रचित् मुख्यविशेष्यतया भानस्य सिद्धत्वात् सर्वत्रैव बोधे तस्या एव मुख्यविशेष्यतया भान युक्तम् ।

‘तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायः’ (प्र. सू. 1-1-24) इति सूत्रयन् महर्षिः जैमिनिरपि क्रियापदबोध्यभावनामुख्यविशेष्यकं बोधं खानुभवसिद्धं ब्रूते ॥

ननु तिडुपात्तसंख्यायाः प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये चैत्रादावन्वयात्, चैत्र इव मैत्रो गच्छति इत्यादौ इवशब्दार्थसादृश्यविशेषणीभूते चैत्रादौ अन्वयाभावाच्च, तिडुपात्तसंख्या अन्याविशेषणीभूतप्रथमान्तपदोपस्थाप्ये अन्वेतीति फलितम् । एवञ्च आख्यातार्थभावनाया अपि आश्रयतासंबन्धेन तत्रैवान्वयो युक्तः । कालादिव्यतिरिक्ताख्यातार्थप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति अन्याविशेषणीभूतप्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः विशेष्यतासंबन्धेन कारणमिति कार्यकारणभावकल्पने लाघवात् । इत्थञ्च चैत्रः पचति इति वाक्यात् पाकानुकूलकृतिमानेकत्वविशिष्टः चैत्रः इति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यक एव बोधः स्वीकर्तुमुचितः । अपि च, पण्डितश्चैत्रः इत्यत्र पण्डिताभिन्नः चैत्रः इत्याकारकः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको बोधः अकामेनापि स्वीकरणीयः । न ह्यत्राख्यातमस्ति, यस्वार्थो मुख्यविशेष्यतया भासेत । चैत्रादिपदोत्तरप्रथमा च न विशेष्यतया प्रातिपादिकार्थान्वययोग्यमर्थमभिधत्ते । एवञ्च प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्य सिद्धत्वात् सर्वत्रैव तस्य मुख्यविशेष्यतया भानमुचितमिति चेत्, न ।

आख्यातार्थकृतौ, आधेयतासंबन्धेन आख्यातार्थवर्तमानादिकालान्वयस्येव, प्रथमान्तार्थचैत्रादेरपि तेन संबन्धेनान्वयस्यापि चक्रुं शक्यतया, आख्यातार्थकृतेः प्रथमान्तार्थे विशेषणतयैव भाने नियामकाभावात् निरुक्तकार्यकारणभावो निष्प्रमाणकः । न चास्माकमनुभव एव नियामक इति वाच्यम् । जैमिन्यादिमहर्ष्यनुभवविरुद्धानुभवस्य शपथैकनिर्णयत्वात् । न हि न्यायदर्शनकारो महर्षिः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्य खानुभवसिद्धतां सूचयत्यपि ।

किञ्च, तिडुपात्तसंख्या प्रथमान्तार्थे अन्वेति इत्येवासंगतम् । चैत्रः इति सुवेकवचनात् एकत्वस्य शीघ्रमुपस्थितत्वात् तस्य चैत्रे अन्वयेनैव निराकांक्षत्वात्, तिडुपस्थितसंख्यान्वये आकांक्षाविरहात् । न च चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः इत्यत्र सुपा

टिप्पणी—

अपि चेत्यादिकं नैयायिकमतेन । तेन पूर्वं सर्वत्र वाक्ये क्रियापदावश्यकत्वस्य, प्रथमायाः अभिहितकारकवाचित्वस्य चोक्तावपि न विरोधः ॥

द्वित्वस्यानुपस्थितेः आख्यातोपात्तद्वित्वस्य प्रथमान्तार्थे अन्वयः आवश्यक इति वाच्यम् । तत्र आख्यातेन द्वित्ववत् चैत्रपदोत्तरसुपा एकत्वमपि बोध्यते । एकत्वान्वयानुभवस्य द्वित्वान्वयानुभवस्य वा अशाब्दत्वं वक्तव्यम् । तत्र च सुबुपात्तैकत्वान्वयबोध एव शाब्दः, न पदान्तरोपस्थापितद्वित्वान्वयानुभवः इत्येक कल्पयितुमुचितम् ।

वस्तुतः, आख्यातार्थसंख्यायाः निरुद्धलक्षणया आख्यातबोधे कर्तर्येवान्वयः, एकपदोपात्तत्वात् इति न कुत्रापि आख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थेऽन्वयः इति बोध्यम् । अपि च आख्यातार्थसंख्याभावनोभयसाधारण्येन कालाद्यतिरिक्ताख्यातार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन आख्यातपदजन्यशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति प्रथमान्तनामपदजन्यान्याविशेषणीभूतार्थविशेष्यकोपस्थितिः विशेष्यतासंबन्धेन कारणमिति कार्यकारणभावो न संभवति । चैत्रो न पचतीत्यत्र भवद्भिः पाकानुकूलकृत्यभाववान् एकत्वविशिष्टश्चैत्रः इत्यकारकबोधस्य स्वीकारात्, तत्र च नञर्याभावस्य भावनाविशेष्यत्वात् प्रथमान्तार्थस्य सख्याविशेष्यत्वाच्च । नच कालादिव्यतिरिक्तनिपातासमभिव्याहृताख्यातार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति तादृशप्रथमान्तपदजन्योरस्थितिः कारणमिति स्वीकारात्, चैत्रो न पचति इत्यत्र प्रथमान्तार्थस्य भावनाविशेष्यत्वविरहेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एवं सति निपातसमभिव्याहृताख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थे अन्वयो न स्यात्, तस्य लीयसंख्यान्वयबोधस्य प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेन सामग्रीविरहात् । नच निपातसमभिव्याहृताख्यातार्थसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारण, तादृशाख्यातार्थभावनाप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबोधे निपातजन्योपस्थितिः कारणमिति कल्पनया, संख्याविशेष्यत्वं प्रथमान्तार्थस्य, भावनाविशेष्यत्वञ्चाभावस्योपपादयितुं शक्यमिति वाच्यम् । तथा सति अनेककार्यकारणभावकल्पनया गौरवात् ।

निपातसमभिव्याहारस्यले सर्वत्रास्या रीतेरसंभवाच्च । चैत्र एव पचति इत्यत्र निपातसमभिव्याहारे आख्यातार्थसंख्याभावनयोरुभयोरपि प्रथमान्तार्थे चैत्रेऽन्वयात्

एवञ्च तत्तत्स्थलानुरोधात् अन्यादृशकार्यकारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वेन अनेककार्यकारणभावकल्पनागौरवं न कथमपि परिहर्तुं शक्यते ।

अस्मन्मते तु नामार्थभिन्नः सुवर्थलिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि भावनायामेवान्वेतीति लाघवं बोध्यम् ।

अपि च, अन्याविशेषणीभूतप्रथमान्तपदार्थे कालाद्यतिरिक्ताख्यातार्थान्वयः इति न संगच्छते । भवतां मते चैत्र एव पचतीत्यत्र आख्यातार्थसंख्याभावनयोरुभयोरपि चैत्रेऽन्वयस्वीकारात्, चैत्रस्य च एवकारार्थान्ययोगव्यवच्छेदैकदेशे भेदे प्रतियोगितया विशेषणत्वात् । नच विशेष्यत्वाभावविशिष्टविशेषणत्वाभाववत्त्वमेव अन्याविशेषणत्वं विवक्षितम् । निरुक्तवाक्याच्च चैत्रः पाकानुकूलकृतिमान्, चैत्रान्यः पाकानुकूलकृत्यभाववानिति बोधो जायते । तत्र च विशेषणत्वविशेष्यत्वाभ्यां चैत्रस्य भानात् विवक्षितान्याविशेषणत्वमस्तीति तत्र संख्याभावनयोरन्वयो नानुपपन्नः इति वाच्यम् । तथा सति मुख्यविशेष्यस्य चैत्रस्य तदन्यस्य च भेदेन वाक्यार्थभेदात् वाक्यभेदापत्तेः । चैत्रे पचति सति मैत्रे चापचति, कीदृशौ चैत्रमैत्रौ इति प्रश्ने, 'चैत्र एव पचति' इत्युत्तरापत्तेश्च । न च उक्तवाक्यात् मैत्रत्वेन तद्बोधाभावात् कथं तस्योत्तरत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि कीदृशौ चैत्रतदन्यौ इति प्रश्नस्योत्तरत्वापत्तेः दुर्वारत्वात् ।

किञ्च, ओदनं पचति इत्यत्र भावनाप्रकारबोधप्रयोजकस्य प्रथमान्तपदस्याभावात् कथं प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको बोधः ; न चानुभवानुसारेण

टिप्पणी—

एवकारस्य अन्यः अभावश्च खण्डशः अर्थः । धात्वर्थान्विताख्यातार्थकृतेः प्रतियोगितया एवार्थे अभावे अन्वयः । प्रथमान्तार्थस्यापि एवार्थैकदेशे अन्यत्वे प्रतियोगितया अन्वयः । व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च एवकारार्थाभावस्य तदर्थान्यस्मिन्नन्वयः । धात्वर्थान्विताख्यातार्थस्य प्रथमान्तार्थस्य च वारद्वयं बोधे प्रवेशः इति नैयायिकप्रक्रिया ।

चैत्रान्यावृत्तिपाकानुकूलकृतिमान् चैत्रः इति बोधात् एवकारस्थले न वाक्यभेदः इत्यपि पक्षान्तरमस्तीति बोध्यम् ॥

भावनाप्रकारकबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्येव आख्यातपदज्ञानस्य कारणत्वात्, तादृश-
बोधनिर्वाहाय तत्र प्रथमान्तपदमध्याहियते इति वाच्यम् । भावनाप्रकारकबोधस्य
शपथैकनिर्णयत्वेन तादृशकार्यकारणभावस्यैवाकल्पनात् । तथा कार्यकारणभाव-
कल्पने 'चैत्रेण सुप्यते' इति भावाख्यातस्थलेऽपि प्रथमान्तपदाध्याहारापत्तेश्च ।
यदि च तत्र आख्यातार्थविशेष्यक एव बोधः, भावनाप्रकारकबोध प्रति च
भावाख्यातभिन्नाख्यातपदज्ञानं कारणमित्युच्यते, तदा कारणत्वान्तरकल्पनागौरवं
दुर्वारम् ।

किञ्च, प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधस्वीकारे, चैत्रः कीदृशः इति प्रश्ने, चैत्रः
पचति इति वाक्यमुत्तरं स्यात् । तेन चैत्रविशेष्यकस्य पाकभावनाप्रकारकस्य
बोधस्य जननात् ।

न च भावनाविशेष्यकबोधपक्षेऽपि चैत्रः पचति इति वाक्यं कीदृशी कृतिः
इति प्रश्नस्योत्तरं स्यात्, चैत्रऋतुकपाककृतेर्बोधकत्वादिति वाच्यम् । स्त्रीलिङ्ग-
विशिष्टकृतिविषयकप्रश्नस्य स्त्रीलिङ्गविशिष्टकृतिबोधकपदघटितमेवोत्तरवाक्यं भवितु-
मर्हति । आख्यातोपात्ता कृतिस्तु लिङ्गानन्वयिनीति न तादृशं वाक्यमुत्तरं भवति ।
अनया च सरण्या प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधपक्षे चैत्रः कीदृशः इति प्रश्नो-
त्तरत्वापत्तिवारणं न संभवति । मुख्यविशेष्यस्य चैत्रस्य लिङ्गसंख्यादिविशिष्टस्यैव
चैत्रः पचतीति वाक्येन बोधात् । तस्मात् आख्यातार्थभावनाप्रकारकप्रथमान्तार्थ-
मुख्यविशेष्यको बोधः न संगच्छते ।

अपितु आख्यातार्थभावनामुख्यविशेष्यक एव बोधः समुचितः ।

आख्यातार्थसंख्यापि सामानाधिकरण्यसंबन्धेन तस्यामेवान्वेति । एवं
कालोऽपि आघेयतासंबन्धेन तत्रैवान्वेति । नश्यतीत्यत्र तु निरूढलक्षणया
आख्यातोपस्थापिते प्रतियोगित्वे (भावनायां) वर्तमानः कालः स्ववृत्त्युत्पत्तिकनाश-
निरूपितत्वसंबन्धेनान्वेति, न तु स्ववृत्तिनाशनिरूपितत्वेन संबन्धेन । चिरध्वस्ते
घटे, नश्यति इति प्रयोगापत्तेः । एवं संबन्धमेदेऽपि कालः सर्वत्र भावनाया-
मेवान्वेति ।

न च सर्वत्र विशेष्यभावनाया एकत्वेऽपि तत्र तत्र संबन्धानां विलक्ष-
त्, तत्तत्संसर्गकबोधे तत्तत्समभिव्याहारज्ञानस्य कारणतानां कल्पनीयतया
कारणभावानन्त्यं दुर्वारमिति वाच्यम् । यथा घटवत् द्रव्यमिति वाक्यात्
र्षद्रव्यविशेष्यकः घटप्रकारकः शाब्दबोधो जायते । तत्र च संबन्धः संबन्ध-
संसर्गमर्यादया भासते । न तु विशिष्य संयोगत्वसमवायत्वादिना ।
एव संयोगेन घटाभाववत् द्रव्यमिति ज्ञानदशायामपि घटवत् द्रव्यमिति
यज्वुद्धिरनुभवसिद्धोपपद्यते । संबन्धसामान्यसंसर्गकशाब्दबोधे जाते, संबन्धस्य
शेष्य जिज्ञासायां, प्रमाणान्तरेण संबन्धविशेषतात्पर्ये अवधृते, तत्र तत्र संबन्धे
ब्दबोधः पर्यवस्यति । एवमेव वर्तमानकालवती भावना इति शाब्दबोधे संबन्ध-
शेष्यः विशिष्य न संसर्गमर्यादया भासते । अपि तु संबन्धत्वेन । तदनन्तरं
शिष्य संबन्धावगतौ सत्यां, बोधः तत्र पर्यवस्यति । एवञ्च संबन्धसामान्य-
संसर्गककालप्रकारकभावनाविशेष्यकबोधे तादृशतिङ्गसमभिव्याहारज्ञानं कारण-
त्येक एव कार्यकारणभाव इति न तदानन्त्यम् ।

एवं कर्त्राख्यातस्य कर्तरि, कर्माख्यातस्य कर्मणि च निरूढलक्षणा ।
चतीत्येतावन्मात्रश्रवणेऽपि, पाककर्ता एको न वेति संशयो नोदेति । उदेति
ऋ पाककर्ता कः इति जिज्ञासा । पचतीत्यतः पाककर्तृबोधं विना नैतद्बुभ्य-
नुपपादयितुं शक्यते । अतः कर्तृबोधाय आख्यातस्य कर्तरि लक्षणास्वीकार
आवश्यकः । कर्तरि लकारविधायकमनुशासनमपि संगतं भवति ।

कर्तृत्वञ्च अखण्डो धर्मः, न कृत्याश्रयत्वमिति पूर्वमेव निवेदितम् । अत
एव दम्पत्योः कर्तृत्वं व्यासज्यवृत्ति इति सिद्धान्तः संगच्छते । अन्यथा कृत्याश्र-
यत्वस्य पतिनिष्ठस्य पत्नीनिष्ठस्य च भिन्नभिन्नत्वात् व्यासज्यवृत्तित्वं नोपपद्येत ।
अनेकनिष्ठस्यैकस्य द्वित्वादेः व्यासज्यवृत्तित्वदर्शनात् ।

आख्यातलक्ष्यः कर्तापि खनिष्ठकर्तृतानिरूपकत्वसंबन्धेन भावनाया-
मेवान्वेति ।

एवं पचतीत्यादौ धात्वर्थः पाकः कर्मतासंबन्धेन भावनायामन्वेति, नतु
अनुकूलतासंबन्धेन । पचति इत्यस्य 'पाकं करोति' इति विवरणदर्शनात् ।

ओदन पचति इत्यादौ च ओदनस्य कर्मत्वेनान्वितत्वात् पाक-करणत्वेन भाव-
नायामन्वेति, पाकेनोदन करोति इति विवरणात् । न च पाक प्रति कृते
कारणतया वृत्तिनिरूपितकरणत्वस्य पाके अयोगात् तस्य कारणतया भावनान्वयो
न युज्यते इति वाच्यम् । खनिप्रकरणतानिरूपकौदनोद्देश्यकत्वसबन्धेन पाकस्य
भावनायामन्वयस्वीकारात्, करणत्वस्य ससर्गघटकत्वात् ससर्गत्वव्यवहारोपपत्ते ।

एवञ्च धात्वर्थं यथायथ कर्मत्वकरणवान्यतरससर्गेण भावनायामन्वेति ।

ओदन पचति इत्यत्र द्वितीयार्थं कर्मत्वम् । तच्च परसमवेतक्रियाजन्य-
फलशालित्वसमनियतमखण्डम् । तत्रैव द्वितीयार्थं सख्यापि सामानाधिकरण्य-
सबन्धेनान्वेति समानपदोपात्तत्वात् । कर्मत्वे च प्रकृत्यर्थं भावेयतया अन्वेति ।
तच्च खनिरूपकपाकानुकूलत्वसबन्धेन भावनायामेवान्वेति ।

न च द्वितीयार्थकर्मत्व निरूपकत्वेन साक्षात्सबन्धेन धात्वर्थे एवान्वेतु
इति वाच्यम् । पाक करोति, पाकेनोदन करोति इत्यादिविवरणात् धात्वर्थं
करोत्यर्थभावनाकारकम् । धात्वर्थसाधारण्येन कारकप्रकारकशाब्दबुद्धित्वाव-
च्छिन्नं प्रति भावनाविशेष्यतासबन्धेन लिङ्गानन्वयिपदजन्योपस्थिति कारणमित्येक-
कार्यकारणभावकल्पने लाघवात् कर्मत्वादीनामपि भावनायामेव योग्येन सबन्धे-
नान्वयो युक्तः । अन्यथा अनेककार्यकारणभावकल्पनागौरवात् । एव धात्वर्थ-
पाकान्वयार्थमुपस्थित भावनाविशेष्यत्वमिति तस्यैव कर्मत्वादिप्रकारतानिरूपितत्व
कल्पयितुमुचितम् । न त्वनुपस्थितस्य धात्वर्थविशेष्यत्वस्य । एव, काष्ठैरोदन
पचति इति वाक्ये, काष्ठे पाकेन ओदन करोति इति विवृण्वन्ति । तत्र काष्ठ-
करणत्वादीनां करोत्यर्थान्वयित्वं सप्रतिपन्नमिति विद्वियमाणवाक्येऽपि विभक्त्यर्थ-
करणत्वादीनां करोत्यर्थभावनायामन्वयो युज्यते । एवमेव तत्तद्विभक्तिगोच्य कर्तृत्व-
मप्रदानत्वादिकमपि अखण्डमेव खनिरूपकधात्वर्थानुकूलत्वसबन्धेन भावनाया-
मन्वेति ॥

न चानुभवानुसारेण व्युत्पत्तिभेदमङ्गीकृत्य तस्य तस्य पदार्थस्य योग्येन
साक्षात्सबन्धेन स्वस्वविशेष्ये वचय एव समीचीन इति वाच्यम् । तथा सति
राजपुरः इति समासस्थले नामार्थयोरपि भेदेनान्वयव्युत्पत्तिं स्वीकृत्य राज एव

चैत्र एव पचति इत्यत्र चैत्रवृत्ति चैत्रायावृत्तिश्चैवकर्तृका पाकभावना इति बोधः । नीलो घट इत्यत्र अस्तीति क्रियापदमध्याहरणीयम् । आख्यातार्थः आश्रयत्वम् । नीलपदार्थः घटपदार्थश्च स्वकर्तृकस्थितिनिरूपितत्वमत्रन्धेन भावनाया (आश्रयत्वे) अन्वेति । नीलघटयोरभेदबोधो मानसः । यदि अभेदबोधस्य शाब्दत्वे आग्रहः, तदा नीलस्य स्वाभिन्नघटकर्तृकस्थितिनिरूपितत्वमत्रन्धेन भावनायामन्वयः । नीलविशिष्टा घटविशिष्टा च स्थितिभावेनेति बोधः ।

घट पटो न इत्यत्र भवतीति क्रियापदमयाहियते । पटपद पटमिन्ने लक्षणिकम् । नञूपद तात्पर्यप्राहकम् । पटपदार्थश्च स्वाभिन्नघटकर्तृकस्थिति- निरूपितत्वमत्रन्धेन भावनाया (आश्रयत्वे) अन्वेति । घटोऽपि स्वनिष्ठकर्तृत्वघटित- त्वन्धेन तत्रैवान्वेति ।

तस्मात् प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त सुबर्थलिङ्गसख्याध्यतिरिक्तश्च सर्वोऽपि भावनायामन्वेतीति व्युत्पत्तिकल्पनालाघवस्य केनाप्यपलपितुमशक्यत्वात् सर्वत्र भावनामुख्यविशेष्यक एव बोधः महर्ष्यनुभवसिद्धो युज्यते इति निरूपयन्ति ॥

वैयाकरणास्तु—

। वाक्य नाम सुबन्ततिङन्तचयः । सुबन्त नामपदेन व्यवहियते । 'नमति- आख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवतीति नाम' इति, 'वाक्ये हि आख्यात प्रधानः, तदर्थत्वात् गुणभूत नाम ।' इति निरुक्तभाष्यकारो वभाषे । सुबन्तार्थश्च आख्यातशब्दिततिङन्तार्थविशेषणम् । तिङन्तजन्यबोधे च धात्वर्थो भाव एव विशेष्यः । तिङ्गर्थस्तु कर्त्रादि तत्र विशेषणम् ।

ननु प्रवृत्तिप्रलयौ सहायं ब्रूत, तयोस्तु प्रलयः प्राधान्येन इति व्युत्पत्तेः तिङ्गर्थ एव धात्वर्थविशेष्यो भवितुमर्हति इति चेत्, न ।

'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तस्मृते धात्वर्थस्य भावस्यैव विशेष्यता सिद्धयति : तथाहि । 'चत्वारि पदजातानि, नामाख्यातोपसर्गनिपाताः' इत्युपक्रम्य, 'सत्प्रधानानि नामानि' इति नामलक्षणं, 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति आख्यातलक्षणञ्च निरूपयति निरुक्तकारः । "प्रवृत्तिः प्रलयो विमर्शि-

द्वितीयाविभक्तिरहिताः 'जानामि सीता जनकप्रसूता ।', 'श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभाः ।' इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । धावनविशिष्टमृगस्य दर्शनकर्मत्वबोधे विशेषणीभूतधावनस्यापि दर्शनकर्मतया बोधः सिद्ध इति महाभाष्योक्तं धावनक्रियाया दर्शनक्रियाकर्मत्वं चोपपद्यते, इति चेत् ।

न । एवंरीत्या वाक्यैकवाक्यताया उपपादनेऽपि भाष्यसिद्धायाः पदैकवाक्यताया असंभवात् । किञ्च नीलविशिष्टघटस्य दर्शनकर्मत्वे प्रतिपिपादयिषिते, नील घटं जानाति इति प्रयोगो न स्यात् । विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात् तद्बोधकस्य पदसमुदायरूपवाक्यस्य अप्रातिपदिकत्वेन द्वितीयाया अनुपपत्तेः । तस्मात् प्रयमान्तार्थविशेष्यरुबोधस्त्रीकारे पश्य मृगो धावति इत्यत्र एकवाक्यता न स्यात् ।

अस्मन्मते तु मृगो धावति इत्यतो मृगकर्तृक धावनं बोध्यते । धावनञ्च कर्मतासंबन्धेन दर्शने अन्वेति । मृगकर्तृकधावनकर्मकं दर्शनमिति बोधः । अत्र न कापि व्युत्पत्तिर्विरुध्यते । कर्मबोधकस्य धातुत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाविरहात् न द्वितीयापत्तिः । नच मृगीयधावनस्य विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणीभूतमृगस्यापि कर्मत्वात्, तद्बोधकमृगपदस्य प्रातिपदिकत्वात् तदुत्तरं द्वितीयापत्तिरिति वाच्यम् । मृगस्य धावनविशेषणत्वेन तत्प्रयुक्तस्यान्तरङ्गसंस्कारस्य प्रथमाग्न्यस्यानिवृत्तेः । 'श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभाः ।' इत्यादिप्रयोगास्वार्थाः ।

एतेन, दृशिधातोः धावनकर्तृमृगकर्मकदर्शने, मृगकर्तृकोक्तधावने वा लक्षणा । इतराणि पदानि तात्पर्यप्राहकाराणि । अत्र च न कोऽपि व्युत्पत्तिविरोधः इति परास्ताम् ।

उक्तरीत्या विनैव लक्षणां निर्वाहे लक्षणाश्रयणस्यानुचितत्वात्, अनेकेषां पदानां व्यर्थत्वापरपर्यायतात्पर्यप्राहकत्वकल्पनाया अपुक्तवाच्च ।

ननु, भवन्मते आनय मृगो धावतीयेकं वाक्यं न स्यात् । मृगकर्तृकधावनस्य आनयनक्रियाकर्मत्वेनान्वयायोगात् । अस्मन्मते तु धावनकर्तृमृगस्य आनयनकर्मतयान्वयसंभवाद् भवत्येकवाक्यतेति चेत् ।

न । शिखी ध्वस्तः इत्यत्र शिखायां ध्वस्तत्वपर्यवसानवत्, 'सविशेषणे हे विधिनिपेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे' इति न्यायेन मृगविशिष्टस्य धावनस्य आनयनकर्मत्वान्वयबोधः मृगकर्मकानयने पर्यवस्यति । तस्मात् प्रयमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधो न समञ्जसः ॥

अपि च, स्वस्वामिभावसंबन्धेन राजविशिष्टः पुरुषः स्वस्वामिभावसंबन्धेन भार्याविशिष्टः इति बोधतात्पर्येण राजपुरुषो भार्यायाश्च इति न प्रयुज्यते । एवं घटत्वविशिष्टे समवायेन द्रव्यत्ववैशिष्ट्यान्वयतात्पर्येण घटो द्रव्यत्वस्य इत्यपि न प्रयुज्यते । अतः एकविशेषणवैशिष्ट्येनोपस्थिते तज्जातीयसंबन्धेन विशेषणान्तरान्वयो नेति व्युत्पत्तिः स्वीकरणीया । स्वस्वामिभावसंबन्धेन राजविशिष्टे पुरुषे सजातीयस्वस्वामिभावसंबन्धेन भार्यावैशिष्ट्यं बोधयितुं न शक्यते इति न तादृशः प्रयोगः । एवञ्च चैत्रः पचति इति वाक्यात् चैत्रत्वविशिष्टविशेष्यकः पाकानुकूलकृतिप्रकारको बोधो न संभवति । उक्तव्युत्पत्तिविरोधेन समवायेन चैत्रत्वविशिष्टे सजातीयसमवायेन कृतिवैशिष्ट्यस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । किञ्च धात्वर्थप्राधान्याभावे 'पचति व्रजति' इति प्रयोगापत्तिः । पाककर्तुः व्रजनकर्तृत्वात् । अस्मन्मते तु पाककर्तृकव्रजनस्य बाधितत्वान्न तथा प्रयोगः आपादयितुं शक्यते ।

तस्मात् निरुक्तमहाभाष्यकारादिमहर्षिसंमतः धात्वर्थमुख्यविशेष्यक एव बोधः समञ्जसः ॥

अत्रेयं प्राचीनवैयाकरणसंमता बोधसरणिः—

चैत्रः तण्डुलं पचति इत्यत्र तण्डुलपदोत्तरद्वितीयाया आश्रयोऽर्थः 'कर्मणि द्वितीया' (पा. सू. २-३-२) इत्यनुशासनात् कर्म द्वितीयावाच्यम् । क्रिया फलं च धातोः लभ्यते । जन्यत्वं च विनैव पदवाच्यतां संसर्गमर्यादया । अतः अनन्यलभ्यः आश्रयः द्वितीयार्थः । तत्र प्रकृत्यर्थः अभेदेनान्वेति । देवतातद्धितस्थले आग्नेयम् इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयस्य सर्वसिद्धत्वात् । आश्रयश्च स्ववृत्त्याश्रयत्वनिरूपकत्वसंबन्धेन विकल्पितरूपफले, तच्च जनकतासंबन्धेन धात्वर्थे कृतिपर्यन्तध्यापारे अन्वेति । कर्त्राख्यातस्य पूर्वोक्तनयेन आश्रयः संख्या वर्तमानकालश्चार्थः । प्रथमान्तचैत्रपदार्थः अभेदेन आख्यातार्थाश्रये, संख्या समानपदोपात्ताश्रये, वर्तमानकालः धात्वर्थव्यापारे, तिङर्थोऽपि धात्वर्थे अन्वेति । तथा च

तण्डुलामिन्नाश्रयकविकल्पयनुकूल एकचैत्रामिन्नाश्रयक वर्तमानो व्यापार इति तद्वाक्यपाधीनो बोध ।

चैत्रेण तण्डुल पच्यते इत्यत्र कर्मास्यातस्य कर्तृतृतीयायाश्चाश्रयोऽर्थ, निरुक्तयायात् । तृतीयार्थं धात्वर्थे व्यापारे, प्रथमान्ततण्डुलपदार्थाविनाश्या-
तार्थाश्रयश्च धात्वर्थे 'फले, फल च व्यापारे अन्वेति । तण्डुलामिन्नाश्रयक-
विकल्पयनुकूल चैत्रामिन्नाश्रयक वर्तमानव्यापार इति शाब्दबोध ।

चैत्रेण सुष्यते इत्यत्र तिङ् धात्वर्थानुवादक लट्त्वादिना वर्तमानकाल-
बोधक । चैत्रामिन्नाश्रयक वर्तमानस्वाप इत्यवयवबोध ।

चैत्रो न पचति इत्यत्र चैत्रकर्तृरूपाकाभाव इति बोध । प्रकारतासंबन्धेन नव्यर्थविशेष्यकशाब्दबोध प्रति धातुजयभावनोपस्थिते विशेष्यनामसंबन्धेन हेतुवात् ।

टिप्पणी—

धातुजन्यभावनोपस्थितेरिति । भावनापदेन धात्वर्थव्यापार व्यप-
दिशन्ति वैयाकरणा । 'भावो भावना संबोत्पादना क्रिया' इति तदुक्ते ॥

अत्रेदं बोध्यम्—चैत्रो न पचति इति चैत्रकर्तृकपाकाभावबोधस्वीकारे पचत्यपि चैत्रे, न पचति चैत्र इति प्रयोगापत्ति । तादृशपाकाभावस्य अन्यनिष्ठत्वेन विषयावाधात् । अत नञ् चैत्रनिष्ठाभावे लक्षणा अङ्गीकर-
णीया । चैत्रकर्तृकपाकप्रतियोगिक चैत्रनिष्ठाभाव इति बोध । अथवा धात्वर्थस्य पाकस्य समभिध्याहृतप्रथमान्तपदोपस्थापितत्वोपलक्षितानुयोगि-
कत्वविशिष्टाभावीयानुयोगिताविशेषसंबन्धेन नञ्भावे अन्वय स्वोक्रियते इति विनैव लक्षणा अतिप्रसङ्गवारण सम्भवति । अन्यनिष्ठपाकाभावे चैत्र-
पदोपस्थापितत्वोपलक्षितचैत्रानुयोगिकत्वविशिष्टाभावीयानुयोगिताविशेषस्य पाकसंबन्धत्वाभावात् ।

एवमपि यादृशराजादिकर्तृक पाक एवाप्रसिद्ध, तादृश राजा न पचति इति वाक्यस्य प्रामाण्यं न घटते । राजकर्तृकपाकरूपप्रतियोगिन अप्रसिद्ध्या तदभावस्याप्रसिद्धत्वेन बोधनासम्भवात् । अत तत्र नञ्सम-
भिध्याहृतपचधातो पाकाभावे लक्षणा नञ् तात्पर्यग्राहकता च स्वोक्त्य राजाश्रयक पाकाभाव इति बोधो वर्णनीय । पाकाभावस्य राज्ञि वाधा-
भावाच्च वाक्यप्रामाण्यम् इति ॥

नीलो घटः इत्यत्र नीलपदोत्तरप्रथमार्थः प्रातिपदिकार्थः अभेदेन घटपदार्थे
अन्वेति इति ॥

नव्यवैयाकरणानां बोधपद्धतिस्तु—

द्वितीयायाः कर्मत्वशक्तिमान्, विशेषणत्वं, क्रियाकारकभावसंबन्धश्चार्थः ।
क्रियाजन्यफलाश्रयत्वातिरिक्तैत्र कर्मत्वशक्तिः अखण्डा । अतएव क्रियाजन्यफला-
श्रयत्वात् कर्मत्वम् इति प्रयोग उपपद्यते । अन्यथा कर्मत्वात् कर्मत्वमितिवत्
अयोग्यं तादृशवाक्यं स्यात् । 'कर्मणि द्वितीया' (पा. सू. 2-3-2) इति सूत्रखरसात्
कर्मत्वशक्तिमानर्थः । 'कष्टं श्रितो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वितीया
वाचिका भवति' इति समर्थसूत्रभाष्यात् क्रियाकारकभावसंबन्धोऽर्थः । भेदसमा-
नाधिकरणविशेषणत्वज्ञाने एव संबन्धाकांक्षा जायते इति विशेषणत्वमप्यर्थः ।
कर्मत्वादिशक्तिश्च द्वितीयाद्योत्या प्रकृत्यर्थविशेषणमेव । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः
इति व्यवस्थापितत्वात् । आख्यातस्यापि कर्तृत्वादिशक्तिमानर्थः । कर्माभूततण्डुल-
विशिष्टः चैत्राभिन्नकर्तृको वर्तमानः पाकः इति चैत्रः तण्डुलं पचतीति वाक्याधीनो
बोधः । कर्माख्याते च धातुतः व्यापारावच्छिन्नफलमुपस्थाप्यते । धात्वर्थफलमुख्य-
विशेष्यकश्च बोधो जायते । अतएव, "इष्यते पुत्रः इत्यर्थे पुत्रीयतीति न ।
भिन्नार्थकत्वात् । किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यर्थे एव ॥" इति 'सुप आत्मनः' (पा. सू.
3-1-8) इति सूत्रस्थं भाष्यमुपपद्यते । कर्माख्याते कर्त्राख्याते च व्यापारमुख्य-
विशेष्यकबोधस्वीकारे तयोर्भिन्नार्थकत्वाभावेन भाष्यासंगतेः स्पष्टत्वात् ।

चैत्रो न पचतीत्यत्र आरोपिता चैत्रकर्तृकपाकक्रिया इति शाब्दबोधः ।
ततः पाकाभावबोधो मानसो जायते ।

चैत्र एव पचति इत्यत्र एवार्थः अवधारणम् । तच्च ज्ञानविशेषः अवधार-
णत्वेन भासते । अवधारणविषयचैत्रकर्तृकः पाकः इत्यन्वयबोधः ।

टिप्पणी—

व्यापारावच्छिन्नफलमिति । फलं व्यापारश्च धात्वर्थः इति प्राचीन-
वैयाकरणाः । फलावच्छिन्नव्यापारे, व्यापारावच्छिन्नफले च धातोः शक्ति-
द्वयम् । कर्त्राख्याते आद्यस्य, कर्माख्याते द्वितीयस्य च बोधः इति नवीन-
वैयाकरणाः ।

इति निरूपयन्ति ॥

नैयायिकास्तु—

पण्डितश्चैत्र. इति वाक्यात् पण्डितामिन्नश्चैत्रः इति बोधोऽनुभूयते । न चात्र धात्वर्थ. आख्यातार्थो वा मुख्यविशेष्यतया भासते इति वक्तुं शक्यम् । तिङन्तस्यैवाश्रयणात् । दृश्यन्ते च बहुलमाख्यातरहिता. प्रयोगाः—

‘शशी दिवसधृमरः, विगतयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं, मुत्तमनक्षरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः, सततदुर्गतः मञ्जनः
नृपाङ्गणगतः खलः, मनसि सप्त शल्यानि मे ॥’

इत्यादयः । नच तत्र अस्तीति क्रियापदमध्याहर्तव्यम्, ‘अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथम-
पुरुषः अप्रयुज्यमानोऽयस्ति’ इति कालायनस्मरणात् । तदर्थ एव तत्र बोधे
मुख्यविशेष्यतया भासते इति वाच्यम् । त्वं पण्डितः, अहं पण्डितः इत्यादौ
प्रथमपुरुषास्तिपदाध्याहारस्यायोग्यतया निरुक्तस्मरणाप्रवृत्तेः क्रियापदाध्याहारे
मानाभावात् प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकस्यैव बोधस्योदयात् ।

नच प्रातिपदिकार्थप्रकारकशब्दबोधे प्रति विशेष्यतया सुब्जन्योपस्थितिः
कारणं, सुबर्धप्रकारकशब्दबोधे प्रति क्रियापदजन्योपस्थितिः कारणमिति अनुगत-
कार्यकारणभाव एव तत्रापि योग्यस्य क्रियापदस्याध्याहारे प्रमाणमिति वाच्यम् ।
सुप्बप्रातिपदेष्वत्वादीनामनुगतानतिप्रसक्तानां दुर्निर्वचतया, प्रातिपदिकार्थेत्यादे-
रनुगतत्व कार्यकारणभावात्संभवात् । तथाहि सुप् न जाति. अम्त्वादिना
सार्यात् । नापि सुप्पदवाच्यत्वं तत्, तत्पदस्य ईश्वरसक्तेते मानाभावात् ।
नापि पाणिनिमकेतसंज्ञेन सुप्पदवत्त्वं, व्याकरणान्तरप्रणेतृपुरुषीयसक्तेतसंज्ञेन
तत्पदवत्त्वं, मुख्यविशेष्यसक्तेतसंज्ञेन पदान्तरवत्त्वं चादाय विनिगमनागिरहात् ।
एव प्रातिपदिकस्य अनुगतं दुर्बचम् । तथा च तत्प्रातिपदिकार्थविभक्त्यर्थान्

टिप्पणो—

मिथ. सातादाशब्दस्य व्यूहो वच्यम् । अस्तिर्भवन्तीपर — उन्त.
असायातुरित्यर्थ. ।

शयितव्यमिति च प्रथमान्तपदम् । नच तस्य तिङ्सामानाधिकरण्यमस्ति । यदि तत्रापि प्रथमासाधुत्वाय अस्तिपदमव्याह्रियते, तदा सुब्रन्तचयपर्याप्तत्वं तद्वाक्यस्य न भवति । यदि च तिङ्सामानाधिकरणयोग्यत्वमेव वार्तिके विवक्षितमिति तत्र प्रथमा उपपाद्यते, तदा तथैव प्रकृतेऽपि प्रथमानिर्वाहः भवति । एव क्रियापदरहितस्थले नियमेन अस्तिपदाध्याहारवादिमिरपि, 'अस्तिर्भवन्तीपर' इत्यनुशासनज्ञानाभावे निरुक्तस्थले पण्डितानामिन्नक्षेत्र इति बोध इष्यते । तस्मात् चैत्र पण्डित इत्यादौ प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको बोध क्लृप्त इति, सति सभवे प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यक एव बोध स्वीकर्तुमुचितः ॥

चैत्र तण्डुल पचति इत्यत्र तण्डुलप्रातिपदिकार्थं द्वितीयार्थे कर्मत्वे अन्वेति । प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वाद्दौ विवक्षित एव द्वितीयादीनामनुशासनसिद्धत्वात् । समग्रग्धिकत्वेन नियमेन निरूपकसाक्षात् द्वितीयार्थकर्मत्व धात्वर्थे पाके अन्वेति । पाकधाख्यातार्थकृत्यन्वयो । प्रकृतिप्रत्ययौ सहायं भूत तयोस्तु प्रत्यय प्राधान्येन इति व्युत्पत्तेः । आख्यातार्थकृतिश्च व्यापाररूपा शुद्ध प्रातिपदिकार्थमात्रमाकाक्षति, नतु व्यापारिणम् । व्यापारिणमाकाक्षमाणश्च व्यापार तेनैव व्यापारेण व्यापारिणमाश्रयते, उक्तान्येन । यदि तेनैव, तदा आत्माश्रयः । यद्यन्येन, तदा अनवस्था । शुद्धश्च प्रातिपदिकार्थं प्रथमान्तार्थं एव । नच प्रथमाप्रकृत्यर्थस्य प्रथमार्थे अचय संभवति । प्रथमाया सख्यातिरिक्तार्थाभावात् ।

नच प्रातिपदिकार्थसूत्रात् प्रातिपदिकार्थं एव प्रथमार्थं इति वाच्यम् । तस्य प्रातिपदिकेनैव लभात् प्रत्ययस्य तत्र शक्तिवल्पनाया अयुक्तत्वात्, अनन्यलभ्य शब्दार्थं इति न्यायात् । तत्र प्रातिपदिकार्थस्यावयासमवाच्य, अमेदाचयप्रयोजिकाया विरूपोपस्थितेरभावात् । चैत्रापिदोतरप्रथमाया एव चैत्रादिरर्थः, प्रातिपदिक प्रथमाया तदर्थतापर्यग्राहकमित्युक्तौ च, अनन्तानां प्रातिपदिकानां व्यर्थत्वापरपर्यायतापर्यग्राहकत्ववल्पनामपेक्ष्य अल्पीयस्या प्रथमाया प्रयोगसाधुत्वसंपादकताकल्पनमेव युज्यते । एव तट, तटी, तटम् इत्यादौ त्रिङ्गस्य पुस्वादे बोध एव नास्ति, बाधितत्वात् । बोधेऽपि तटान्, तटी इत्यादौ प्रथमा-

रहितस्यल इव तटः इत्यत्राप्युपपत्तेः न प्रथमायाः तदर्थकता । द्रोणं व्रीहिमानय
इत्यादाविव द्रोणपदस्य द्रोणपरिमिते लक्षणयैव द्रोणो व्रीहिः इति प्रयोगः सूपपाद
इति परिमाणमपि न प्रथमार्थः । परन्तु अनन्यलभ्या संख्यैव । प्रातिपदिकार्या-
तिरिक्तेषु कर्मत्वादिषु अविवक्षितेषु प्रथमा भवतीति प्रातिपदिकार्थसूत्रार्थः । एवञ्च
प्रयोगसाधुत्वाय प्रथमा प्रयुज्यते । अर्थाभावेऽपि प्रथमामनुशासता सूत्रकारेण
'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति सूचितम् । संख्या च न प्रकृत्यर्थविशेष्यतया
भासते इति वक्तुं युक्तम् । तथा सति तस्याः धात्वर्थे परम्परासंन्धेनान्वयस्य
वाच्यतया गौरवात् । अतः सा प्रकृत्यर्थे एव समवायेन साक्षात्संन्धेनान्वेति ।
एवञ्च प्रथमान्तचैत्रपदस्य एकत्वविशिष्टश्चैत्रोऽर्थः ।

ननु 'अभिहिते प्रथमा' इति कात्यायनस्मरणात् आख्याताभिहितं कर्तृ-
त्वादिकं प्रथमार्थः । तत्रैव प्रकृत्यर्थः विशेषणतया अन्वेतीति चेत् ।

न । उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायेन, आख्याताभिहितकर्तृत्ववाचकत्वस्य
प्रथमायां कल्पयितुमयुक्तत्वात् । न चाख्यातेन सामान्यतः कर्तृत्वबोधनेऽपि
चैत्रवृत्तित्वेन कर्तृत्वबोधार्थं प्रथमया कर्तृत्वाभिधानमावश्यकमिति वाच्यम् ।
आख्यातार्थस्य कर्तृत्वस्य प्रथमान्तार्थे अन्वयेनैव चैत्रवृत्तिकर्तृत्वस्य लाभात् । न
चाख्यातोपात्तकर्तृत्वं आख्यातार्थभावनायां (कृतौ) अन्वेति, न प्रथमान्तार्थे इति
वाच्यम् । कृत्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । वृत्तिरूपकर्तृत्वाभिधानस्यैव
प्रथमाप्रयोजकत्वात् ।

नच कृत्यभिधानस्य तत्प्रयोजकत्वे चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र चैत्रपदोत्तरं
प्रथमा स्यात्, चैत्रेण स्वापः क्रियते इति विवरणानुसारेण भावाख्यातेन कृत्यभि-
धानादिति वाच्यम् । चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र स्वापनिरूपितं कर्तृत्वं कृतिपर्यवसितं
तृतीयया बोध्यते । सा च कृतिः धात्वर्थे स्वापे अन्वेति । चैत्रेण स्वापः क्रियते
इत्यत्र तु कृत्यनिरूपितमेव कर्तृत्वं आश्रयत्वरूपं तृतीयया बोध्यते, नतु स्वाप-
निरूपितम् । आश्रयत्वस्य कर्तृत्वरूपत्वे आश्रयत्वपर्यवसितं कर्तृमत्त्वं तृतीयार्थः
नवीनमते । तच्च धात्वर्थकृतावन्वेति । चैत्रवृत्तिकृतिनिरूपितसाध्यताख्यविषयताश्रयः
स्वापः इति विवरणवाक्यावीनो बोधः । एवञ्च कृत्धातोः आख्यातविवरणत्वाभावेन

भावाख्यातस्य कृतिबोधकत्वे मानाभावात् कृतिरूपस्य कर्तृत्वस्यानभिमानात्
चैत्रपदोत्तर तृतीयैव, न प्रथमा । प्रातिपदिकार्थनिष्ठे कर्तृत्वादिके समभिव्याहृता-
ख्यातादिना अभिहिते सति, तत्प्रातिपदिकोत्तर प्रथमा इत्येवपर 'अभिहिते
प्रथमा' इति वार्तिकम् ।

एवञ्च प्रथमान्तार्थं कुत्र विशेषणतया अन्विष्यात् ॥

आख्यातार्थभावना व्यापाररूपा व्यापारिणमाकाक्षते । प्रथमान्तार्थश्च
निर्व्यापार व्यापारमाकाक्षते । अत उभयाकाक्षया उभयोरन्वय । तत्रापि
भावना प्रकार, न प्रथमान्तार्थ । पूर्वोक्तयायेन तस्य विशेष्यभासकसामग्री-
विरहात् । ननु विशेष्यतया प्रकृत्यर्थावयिन प्रथमार्थस्याभावेऽपि आख्यातार्थे
एव प्रथमान्तार्थं भवेत् । नामार्थस्य भेदमन्वयेन धात्वर्थे अनन्वयात् न
व्युत्पत्तिविरोधोऽपीति चेत् ।

न । तच्छब्द पूर्ववाक्यार्थबोधे य प्रधान—मुख्यविशेष्य, त परामृशति ।
'पुरुष प्रयाति, तस्य पादयोरमिवादय' इत्यत्र तच्छब्देन पुरुषस्य परामर्शः,
पुरुष प्रयाति इति वाक्यजन्यबोधे प्रथमा तार्थस्य मुख्यविशेष्यतायामेव युज्यते,
नतु आख्यातार्थविशेषणतायाम् । एवमेव, 'यो य शद्रस्य पचति द्विजोऽन्न
सोऽतिनिन्दित ।' इत्यत्र तच्छब्द पूर्ववाक्यार्थबोधप्रधानीभूतद्विज परामृशति ।

एव आख्यातार्थस्य प्रथमान्तार्थविशेषणत्वे 'पचन् पचति' इति वाक्य
निराकाक्ष सपद्यते । तद्वाक्यात् पात्रकृतिविशिष्ट पाककृतिमानिति बोधो भवन्
भवेत् । तद्धर्मं तद्धर्मवत् आधेयतया अन्वयबोधस्येन, तदधिकरणे तद्वैशिष्ट्य-
बोधस्यापि अन्युत्पन्नतया तद्वाक्य न प्रामाणिकमिति आक्षेपस्येनोपपादयितुं शक्यते ।

एव प्रथमा तार्थविशेष्यत्रबोधान्गीकारे, व्याकरणमधीने य, वैयाकरण
इति विवरणविधियमाणयो विप्रहृष्टिवाक्ययो समानविशेष्यकसमानप्रकारक-
बोधजननवमाक्षस्येनोपपद्यते ।

टिप्पणी—

अन्युत्पन्नतयेति । अभेदान्वयबोधे उद्देश्यतावच्छेदवविधेयतावच्छेद-
प्रयोर्भेद, भेदान्वयबोधे, उद्देश्यतावच्छेदवविधेययोश्च भेद अपेक्षित ॥

तथा आख्यातार्थभावनेव प्रथमान्तार्थे अन्वेति । पाकानुकूलकृतिमां-

श्वेत्रः इति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको बोधः ।

तदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलौ उदयनाचार्यैः—

“नहन्यतराकांक्षा अन्वयहेतुः । अपितु उभयाकांक्षा । प्रातिपदिकार्यो

हि फलेनान्वयमलभमानः क्रियासंबन्धमपेक्षते । भावनापि व्यापारभूता सती

व्यापारिणमित्युभयाकांक्षा अन्वयहेतुः ।” इति, “अतएवानुभवोऽपि यावदुक्तं

भवति पाकानुकूलवर्तमानयत्नवान् तावदुक्तं भवति पचतीति ।” इति च ॥

एवमुपपत्तिसिद्धः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको बोधः सर्वानुभवसाक्षिकः ।

आलङ्कारिकाः प्रायः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकमेव बोधं निरूपयन्ति । बोधा-

दिष्वभिनिवेशरहिताः वेदान्तिनोऽपि शाब्दबोधवर्णनप्रसङ्गे प्रथमान्तार्थमुख्यविशे-

ष्यकं बोधं वर्णयन्ति ।

एवञ्च चैत्रः पचति इत्यत्र पाकानुकूलकृतिमांश्वेत्रः इति अनुभवसिद्धो बोधः

युज्यते । अतएव अवगतनिरुक्तवाक्यार्थः पुरुषः, चैत्रः पाकानुकूलकृतिमान्न वेति

न संदिग्धे ॥

ननु ‘भावप्रधानम्’ इति निरुक्तस्मृतिः न भावशब्दितभावनारूपस्य

प्रत्ययार्थस्य धात्वर्थनिरूपितविशेष्यत्वं बोधयति । तादृशार्थस्य ‘तयोस्तु प्रत्ययः

प्राधान्येन’ इत्येव सिद्धत्वादस्या वैयर्थ्यापत्तेः, भावाख्याते अव्याप्तेश्च । तत्र, बोधे

धात्वर्थस्यैव विशेष्यतया भानेन तद्रपेक्षया प्रधानीभूतप्रत्ययार्थबोधकत्वस्या-

भावात् । अपितु भावपदार्थधात्वर्थस्यैव प्राधान्यं बोधयतीति तद्विरुद्धः प्रथमा-

न्तार्थविशेष्यको बोधः स्वीकर्तुं न शक्यते इति चेत् ।

न । ‘प्रत्ययः प्राधान्येन’ इत्यनेनैव आख्यातार्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वे

सिद्धेऽपि, आख्यातार्थेषु कालसंख्याभावनारूपेषु कीदृशः आख्यातार्थः विशेष्यः

इति जिज्ञासायां, आख्यातार्थभावनायाः धात्वर्थापेक्षया प्राधान्यं बोधयति भाव-

टिप्पणी—

‘फलेन—धात्वर्थेन’ इति वर्धमानटीका ।

प्रधानमिति स्मृतिः । भावपदार्थो भावना । कर्त्राख्याते कर्तृत्वं, कर्माख्याते कर्मत्वं, आश्रयत्वं, प्रतियोगित्वम् इत्यादयः भावनापदव्यपदेश्याः । एवञ्च धात्वर्थनिष्ठप्रकारानिरूपितभावनानिष्ठविशेष्यताशालिबोधजनकमाख्यातमिति फलितम् । प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यपि न सुबर्थविषयतया संकोचयितव्यम् ।

आख्यातार्थेषु कस्य गुणत्वं कस्य प्राधान्यमिति विचिकित्सायां, आख्यातार्थसंख्यावपेक्षया भावनायाः प्राधान्यं बोधयति निरुक्तमिदम् इति तु न युक्तम् । तथा सति आख्यातार्थसंख्यायाः भावनायां, कर्त्राख्याते स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन, कर्माख्याते स्वाश्रयौदनादिनिष्ठविकृतिजनकपाकानुकूलत्वसंबन्धेन चान्वयस्य वाच्यतया शाब्दबोधस्याधिकविषयतया गौरवापत्तेः ।

तदुक्तमभियुक्तैः—पदवाक्यरत्नाकरे—

भावप्रधानमाख्यातमिति निर्वचनस्मृतेः ।

आख्यातार्थेषु भावस्य प्राधान्यमनुशिष्यते ॥ इति ॥

न चैवमपि भावाख्याते अव्याप्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । चैत्रेण सुष्यते इत्यत्रापि चैत्रकर्तृकस्वापाश्रयत्वम् इत्याकारकस्य धात्वर्थप्रकारकस्य आश्रयवरूप-भावनाविशेष्यकस्य बोधस्य जननेन लक्षणसंगमनात् । अथञ्च बोधः शिरोमणिसंमतः । “चैत्रेण सुष्यते, गगनेन स्थीयते इत्यादौ प्रथमान्तपदाभावात् धात्वर्थस्य भावनाया विशेषणतयैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् भावनाया बाधितत्वाच्च, भावनाविशेष्यविरहादनन्वितैव मंख्या । एकवचनं तु साधुत्वार्थम् ।” इति आख्यातवादे शिरोमणिभट्टाचार्याः निरूपयन्ति । भावनाविशेष्यविरहात् इत्यनेन, भावनाविशेष्यको बोधः तत्र, नतु भावनाविशेषणकेतरविशेष्यको बोधः इति लभ्यते । अन्यथा भावनाया अबोधत्वात् इत्येव ब्रूयुः । युज्यते चायं बोधः निरुक्तस्मृत्यनुसारात् । एवञ्च न भावाख्याते अव्याप्तिः ।

अथवा, ‘भावप्रधानम्’ इत्यनेन न भावप्रधानकबोधोपधायकत्वं विवक्षितं, अजनितबोधाख्याते अव्याप्यापत्तेः । अतः तादृशबोधस्वरूपयोग्यत्वं, तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूतानुपूर्वीमत्वरूपमेव विवक्षणीयम् । अकर्मकस्त्वप्यादेः यदा

पाकगमनादौ शक्तिभ्रमः लक्षणाग्रहो वा, तदा ततः धात्वर्थप्रकारकारुणातार्थ-
भावनाविशेष्यकबोधोदयेन तादृशबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वीमत्वस्य तत्र सत्त्वेन
भावाख्याते नाव्याप्तिः ॥

भावप्रधानमिति वचनं प्रमाणीकुर्वद्विरपि नव्यवैयाकरणैः, वैयाकरणः
इत्यादिवृत्तेः विवरणवाक्ये आख्यातस्य भावप्राधान्यं न स्वीक्रियते । ते हि,
वृत्तिविग्रहयोः समानविशेष्यकसमानप्रकारकबोधजनकत्वानुभवेन, तथा बोधक-
भाष्यप्रामाण्यात्, 'क्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितम्' इत्युपक्रम्य,

‘अख्यातं तद्वितकृतोर्यत्रार्थस्योपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥’

इति हर्युक्तेः तत्र विपर्ययशब्दस्वारस्याच्च 'व्याकरणमधीते यः' इति विवरणवाक्यस्य
व्याकरणाध्ययनकर्तृबोधकत्वं व्यवस्थापयन्ति । तैश्चावश्यं निरुक्तस्मृतेः तद्वितादि-
वृत्तिविवरणस्थले संकोचः स्वीकरणीयः । एवमस्माभिरपि भावाख्यातस्थले तस्याः
संकोचः स्वीक्रियते इत्यपि वक्तुं शक्यते ॥

ननु 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति वचनस्यैवमर्थवर्णनेऽपि, 'यत्रोभे भाव-
प्रधाने भवतः' इत्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनया भावस्यैव वाक्यजबोधविशेष्यत्वं प्रतीयते,
न प्रथमान्तार्थस्येति चेत् ॥

न । "वाक्ये हि आख्यातं प्रधानं, तदर्थत्वात् गुणभूतं नाम । तदर्थस्य
भावनिष्पत्तावङ्गत्वात् । एवं तावत् वाक्ये आख्यातं प्रधानम् ।" इति निरुक्तभाष्यं
आख्यातार्थनिष्पत्त्यर्थं कारकाणामपेक्षितत्वरूपं आख्यातार्थप्राधान्यं बोधयति ।
किञ्च तस्य प्राधान्यं विधेयत्वनिबन्धनमपि स्यात् । चैत्रः पचति इति वाक्यजबोधे
पाकानुकूलकृतेराख्यातार्थस्य विधेयत्वात् । अतः नोत्तरग्रन्थपर्यालोचनया आख्या-
तार्थविशेष्यकत्वं वाक्यजन्यबोधस्य सिद्धयति ॥

टिप्पणी—

“क्रियाकालयोगाभिधायित्वोक्तौ भोक्तुं इत्यादि नाम्नि अतिप्रसङ्गः ।
अत उक्तं क्रियाप्रधानमिति । स्वनिष्ठा हि आख्यातात् क्रिया प्रतीयते ।
नान्यतन्त्रा । भोक्तुमित्यादौ तु क्रियान्तरमन्तरेणापर्यवस्रन्ती क्रिया गम्यते ।
ज्ञजतीत्यादौ तु न तथा । तदिदं क्रियाप्राधान्यमिति । तदनेन पचति पचेत्
पच्यते स्थीयते इत्यादि सर्वमाख्यातं संगृहीतं भवति ।” इति न्यायवार्तिक-
तात्पर्यटीका ।

‘क्रियाकालयोगामिधायि क्रियाप्रधानमाग्यातम्’ इति न्यायवार्तिके क्रियाप्रधानपदेन क्रियान्तरानाकाङ्क्षित्वरूप प्राधान्यं विशिनष्टम् । स्पष्टीकृतधाय-
मर्थं तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्रैः । तस्मात् न न्यायवार्तिककारस्य भाव-
विशेष्यरूपेणोऽभिमत ॥

अर्थांतरमूत्रे न्यायभाष्यकारः ‘क्रियाकारकसमुदाय, कारकमह्या-
विशिष्टक्रियाकालयोगामिधाय्यात्, धात्वर्थमात्रञ्च कालमिगानविशिष्टम् ।’ इति
प्रथेन आग्यातत्रक्षणमाचष्टे । क्रियाकारकसमुदायत्रोधकप्रमित्येक, कारकमह्या-
विशिष्टक्रियाकालयोगामिधायिवनित्यपर, कालविशिष्टधात्वर्थत्रोधकप्रमित्यन्यच्च
लक्षणमाग्यातस्य । अभिवीयते इत्यभिगानमिति व्युत्पत्त्या कालरूपामिगानविशिष्ट-
धात्वर्थत्रोधकप्रमिति तृतीयलक्षणत्रोधक ‘धात्वर्थमात्रं च कालमिगानविशिष्टम्
इति प्रथे । निस्तरेण चेममर्थं निरूपयति तात्पर्यटीकाया वाचस्पतिमिश्राः ।
अत सिद्ध धात्वर्थमुर्यविशेष्यको बोध न प्राचीननैयायिनामिमत इति ॥

किञ्च, भावप्रधानमिति निरुक्तं तद्भाष्येऽस्तरसात् सकृत्कारकमह्याविशिष्ट-
भावना धात्वर्थ इत्यभिप्रायेण प्रवृत्तमिति ज्ञापते । सुगन्त हि तत्र भाष्ये नाम-
पदेन व्यग्रहृतम् । ‘सत्ता द्रव्यं लिङ्गं मरयेति नामार्थं’ इति निरुक्तभाष्य कार-
कस्य नामार्थता न प्रतिपादयति । एवञ्च पञ्चक धात्वर्थ इति पक्ष स्वीकृत ।
न चायं पक्ष क्षोदक्षम । कारकादिविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वे ‘ल कर्मणि’
(पा सू ३-४ ६९) इत्यादीनां चेतकृताबोधकत्व ‘कर्त्तरि कृत्’ (पा सू ३-४-६७)
इत्यादीनां कर्त्तादिवाचकताबोधकत्वमिति समानाकारसूत्राणां विभिन्नार्थकत्व-
स्वीकारापत्तिः । एव ‘एका क्रिया’ इति भाष्यात् एकत्वमह्याया क्रियायां
सत्त्वेऽपि द्वित्रादिमह्याया तत्र सत्त्वे मानाभावेन, चैत्रमैत्रौ पचत इत्यत्र कर्त्तादि-
गतद्वित्वसह्याया क्रियायामारोपे वाच्य इति तद्वाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात् । एव
कारकविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वे प्रथमान्तार्थस्य कर्त्तरि अमेदेनावयो न स्यात्,
कर्त्तुं धात्वर्थकृदेशत्वेन पदार्थं पदार्थेनेति व्युत्पत्तिविरोधात् । एव, स्तौक
पचति इत्यत्र स्तौरूपदम्येव, धात्वर्थे अमेदान्वयर्थकचैत्रादिपदानां नपुंसकता-
पत्तिश्च । तस्मात् वैयाकरणैरेवायं पक्ष न स्वीकर्तुं शक्यते, विमुक्त नैयायिकैः ।

महाभाष्यकारास्तु पञ्चकस्य धात्वर्थतामिव, कारकादीनां प्रत्ययवाच्यतामपि व्युत्पादयन्ति । आकरग्रन्थव्युत्पादितेषु यः पक्षो युज्यते, स एव ग्राह्यः । एवञ्च ये प्रत्ययानां कर्त्रादिवाचकत्वमभ्युपगच्छन्ति, तैः पक्षान्तराभिप्रायेण प्रवृत्तं निरुक्तं प्रत्ययार्थापेक्षया धात्वर्थस्य प्राधान्ये प्रमाणतयोद्भावयितुं न शक्येत ॥

अपिच वैयाकरणभूषणसारकाराः 'विशेष्यत्वात् भावना प्रत्ययस्यैवार्थः न धातोः' इति पक्षस्य निराकरणावसरे, "उत्सर्गोऽयम् । विशेष्यत्वादिना बोधस्तु तथा व्युत्पत्त्यनुरोधात् । अतएव नैयायिकानां प्रथमान्तविशेष्यक एव बोधः । अतएव 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्' (पा. सू. 1-2-56) इति भगवान् पाणिनिः । प्रधानं प्रत्ययस्यार्थः इति वचनं न कार्यम्, अर्थस्य- तथा बोधस्य, अन्यप्रमाणत्वात्-व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति तदर्थः । एवं सत्यपि नियामकापेक्षणे च 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति वचनमेव गृह्यताम् ॥" इति निरूपयन्ति । अनेन स्पष्टं ज्ञायते, तत्तद्विशेष्यकबोधे नियामकं वचनं नापेक्ष्यते इति । खानुभवसिद्धस्य बोधस्य संवादकत्वात्, एवं सत्यपि नियामकापेक्षणे, निरुक्तं गृह्यतामिति निरुक्तं प्रमाणीचक्रः ग्रन्थकाराः । नहि वैयाकरणाः निरुक्त-महाभाष्ययोर्विरोधे महर्षिप्रोक्तमपि निरुक्तं प्रमाणीकुर्युः । तस्मात् निरुक्तानुसारेणैव बोधो वाच्यः इति न निर्वन्धः इति न कापि क्षतिः ॥

तत् सिद्धमुपपन्नः अनुभवसिद्धः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको बोधः इति ॥

कालादिव्यतिरिक्ताख्यातार्थप्रकारकशाब्दबोधे अन्याविशेषणीभूतप्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति आख्यातार्थसंख्याभावनासाधारण्येन एक-कार्यकारणभावकल्पनालाघवञ्च न प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधाङ्गीकारे मूलशुक्तिः । निरुक्तन्यायेन आख्यातत्वस्यानुगतानतिप्रसक्तस्य दुर्बलतया तादृशानुगतकार्य-कारणभावासंभवात् । अपिच प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिकार्यतावच्छेदकं, किं भाव-नान्वयबुद्धित्वं, उत संख्यान्वयबुद्धित्वमिति विचार्य, आख्यातार्थभावना नवगाहिनः आख्यातार्थसंख्याबोधस्यानुदयेन भावनान्वयबुद्धित्वमेव कार्यतावच्छेदकम्, प्रथ-मान्तपदानुपस्थाप्ये च न संख्यान्वयबोधो भवति, व्याप्यर्थमावच्छिन्नजनक-स्तामग्रया कार्ये जननीये व्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्रया अपेक्षणात्, संख्या-

न्वयबोधत्वव्यापकभावनान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजनिकायाश्च प्रथमान्तपदजन्योपस्थिते-
रभावादिति निर्धारयन्ति, नैयायिकप्रबन्धारः ॥

चैत्रः पचति इत्यादौ आख्यातैकवचनजन्यैकत्वोपस्थितिः न शाब्दबोधे
हेतुः मानाभावात्, आख्यातं विनापि सुवेकवचनादेकत्वबोधमंभवादिति
निष्कर्षानुसारिणामाशयः गदाधरभट्टाचार्यैः प्रपञ्चितो व्युत्पत्तिवादे । चैत्रो
मैत्रश्च गच्छतः इत्यत्र चैत्रे मैत्रे च प्रत्येकमेकत्व सुवेकवचनात् बोध्यते, आख्यात-
द्विवचनात् द्वित्वमपीति उभयविधानुभवोऽपि शाब्द एव । नन्वन्यतरस्यापि
अशाब्दत्वं कल्पनीयम् ॥

चैत्रो न पचति इत्यत्र भावनाया नञर्थे, संख्यायाश्च प्रथमान्तर्ये
अन्वयेन कार्यकारणभावान्तरं स्वीक्रियते । न चैवं तत्तत्स्थलानुसारेण तत्र
तत्रान्वयस्वीकारे कार्यकारणभावरूपनागौरवमिति वाच्यम् । निरुक्तवाक्यात्
पाकानुकूलवृत्त्यभाववान् चैत्रः इति अस्मत्संमतबोधस्वीकारे न कोऽपि प्रयोगस्याति-
प्रसङ्गः, अप्रसङ्गो वा । परन्तु कार्यकारणभावान्तरं कल्पनीयम् । परैस्तु पच-
त्यपि चैत्रे, न पचतीति प्रयोगातिप्रसङ्गवारणाय नञः चैत्रनिष्ठाभावे, आख्यातस्य वा
वृत्त्यभावे लक्षणा स्वीक्रियते । एवञ्च तत्तत्पदजन्यलक्ष्यार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुत्वं
कल्पनीयम् । लक्षणाकल्पनस्य तादृशकारणनाकल्पने एव पर्ययसानात् । द्वितीय-
कल्पे नञः व्यर्थत्वापरपर्यायतात्पर्यप्राहकतापि कल्पनीया । एवं नञा केवल-
शक्यार्थबोधस्य कुत्राप्यजननात् नञो लक्षणाकल्पनमप्यसमञ्जसम् । नञसमभि-
व्याहारस्थलेषु नञः लक्षणा-पदान्तरगतलक्षणातात्पर्यप्राहकत्वयोरन्यतरस्यैव तैः
प्रतिपादनात् इत्यादिकमनुसन्धेयम् ॥

- विश्वं सुर्यलिङ्गमन्त्याव्यतिरिक्तप्रातिपादिकार्यव्यतिरिक्तप्रकारकशाब्द-
बोधे प्रति भावनानिष्ठविशेष्यतामन्वयेन लिङ्गानन्वयिपदजन्योपस्थितिः कारण-
मिति अनुगतः कार्यकारणभावो न मंभवति । जानामीत्यादौ आश्रयं, नश्यती-
त्यत्र प्रतियोगिभ्यं, पचति, पच्यते इत्यादौ वृत्तिः, न पचतीत्यादौ पृथग्भाष्यश्च
सुर्यविशेष्यतया भासते परेषां मने । न आश्रयवादिताधारणमनुगतानिप्रसक्तं
भावनात्वं निर्दिष्टं शक्यम् । नञसंख्याकालपरकानिरिक्ताख्यातार्थत्वं भाव-

षष्ठस्तरङ्गः

नात्वम् । आख्यातार्थत्वं च शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेन आख्यातप्रतिपाद्यत्वं वाच्यम् । पूर्वोक्तन्यायेन आख्यातत्वस्यैवानुगतत्वात् । नच भावनात्वमधर्मः इति वाच्यम् । तत्साधिकायाः अभावादिसाधारण्याः भावना इत्यनुप्रतीतेः शपथैकनिर्णयत्वात् । नच तान्त्रिकैः भावनापदव्यपदेश्यत्वमेव तत्त्वं वाच्यम् । तान्त्रिकसंकेतसंबन्धेन भावनापदवत्त्वं पुरुषान्तरीयसंकेतसंबन्धेन पदान्तरवत्त्वं चादाय विनिगमनाविरहात् ॥

भावनात्वमिव निरुक्तकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टं सुषुप्तं प्रातिपदिकत्वं नानुगतमिति कानुगतकार्यकारणभावस्यावकाशः ॥

एवं प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः सुवर्धलिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तश्च सर्वो भावनायामन्वेति इत्युक्तावपि, तत्तत्पदार्थस्य भावनायां भिन्नभिन्नसंबन्धेनैवान्वयात् लडर्थवर्तमानकालस्य पचतीत्यादौ आवेयतासंबन्धेन, नश्यतीत्यत्र स्ववृत्त्युत्पत्तिनाशानिरूपितत्वसंबन्धेन चान्वयात्, तत्तत्संसर्गकबोधे तादृशतादृशसमव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वं कल्पनीयमिति अनन्ताः कार्यकारणभावाः प्रसज्यन्त एव शाब्दबोधे सर्वत्र संबन्धः विशेषरूपेणैव संसर्गमर्यादया भासते, न संबन्धसामान्यरूपेण । स्पष्टञ्चैतत् गदाधारीयचतुर्दशलक्षण्यां प्रथमस्वलक्षणे एवञ्च शाब्दबोधः विशिष्यैव संबन्धावगाहीति संसर्गभेदेन कार्यकारणभावो अवर्जनीयः । घटवत् द्रव्यमित्यत्र तु मतुवर्थः संबन्धी । वैयाकरणैरपि तथैवावर्णनात् । संबन्धस्य प्रकारतया संबन्धत्वेन भाने न कापि क्षतिः । पर्ववह्निमानिति वाक्यात् वह्निसंबन्ध्यभिन्नः पर्वतः इति शाब्दबोधे जाते, तत्र संबन्धत्वेन संबन्धस्य प्रकारतया भानात् संबन्धविशेषस्याज्ञानात्, युक्त एव तदनन्तकेन संबन्धेन वह्निमानिति जिज्ञासोदयः ॥

अपिच, सर्वत्र संबन्धसामान्यसंसर्गकशाब्दबोधानन्तरं प्रवृत्त्यादिनिर्वाहसंसर्गविशेषावगाहिमानसबोधस्वीकारात् सर्वत्र प्रवृत्तिः विलम्बेनेति कल्पनसकलविभक्त्यन्तपदघटितवाक्यस्थले सर्वेषां विभक्त्यर्थानां स्वनिरूपकधात्वर्थघटितपरम्परासंबन्धेन भावनायामन्वयात् धातूपस्थापितस्यैवार्थस्य अनेकधा परम्परसंबन्धघटकतया भानकल्पनम्, सुवर्धसंख्यायाः सुवर्धे परम्परया अन्वयः इत्ये

रीत्या बोधस्य गुरुभूतपरम्परासन्धविषयकवक्रूपनम्, चैत्र सुन्दर इत्यादौ प्रतिपिपादयिषिताभेदस्य मानसत्रोधविषयत्वात् शाब्दान्तरक्षणे विषयान्तर-सचारानुभवविरोधश्च, इत्येतेषा पर्यालोचनमेव तत्तदर्थं तत्तदर्थस्य साक्षात्सबन्धाव-गाहिन सति सभवे प्रथमा-तार्थमुरयविशेष्यक बोधमङ्गीकारयति ॥

अपिच, सबन्धात्वेन सबन्धमसर्गकशाब्दबोधान्तर जायमाने ससर्ग-विशेषावगाहिमानसबोधे ससर्गविशेषभाननियमनिर्वाहाय, तादृशसमभिव्याहार-ज्ञानस्य, तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य या कारणत्वमवश्यकल्पनीयम् । अतश्च अनिच्छयापि कार्यकारणभावानन्त्येमापतति । नहि शाब्दत्रोधकारणतानन्त्यमेव दोष, नतु मानसत्रोत्रकारणतानन्त्यमित्यत्र नियामकमस्ति । नच कार्यकारण-भावकल्पनालाघवेन भावनामुरयविशेष्यके बोधे सिद्धे, तदनुरोधिमानसत्रोधकारण-तानन्त्य न दोष फलमुखत्वादिति वाच्यम् । प्रयोगातिप्रसङ्गाप्रसङ्गाप्रयोजनस्य साक्षात्सबन्धेन तत्र तत्र तत्तत्पदार्थावगायगाहिन शाब्दबोधस्य अनुभवसिद्धत्वात् तद्व्याप्यकार्यकारणभावानन्त्यस्यापि फलमुखत्वेन दोषताविरहात् । अनुभवसिद्ध-बोधानुसारेण व्युत्पत्तय कल्प्यते । नतु व्युत्पत्त्यनुसारेण बोध शिक्ष्यते ॥

नच बोधानुरोधेन व्युत्पत्तिनानात्वस्वीकारे राजपुरष इत्यत्रापि विनैव लक्षणा, नामार्थयोरिति व्युत्पत्ति विहाय राजपदार्थस्यैव स्वस्वामिभावसबन्धेन पुरषपदार्थे अन्यथ हुतो न स्वीक्रियते इति वाच्यम् । यत राजप्रकारक स्वत्व-ससर्गक पुरुषविशेष्यक बोध राजपुरष इति समस्तपदादनुभवतो नव्यनैयायिकाः समासस्थले नामार्थयोरपि भेदा वयव्युत्पत्ति स्वीकुर्वन्ति । स्पष्टध्यायमर्थ शब्द-शक्तिप्रकाशिन्याम् ॥

लिङ्ग समभिव्याहृतपदोपस्थापितवामनाविषयतावच्छेदकबोपलक्षितधर्मा-वच्छिन्नमाधनत्वे शक्तिस्वीकारेण, यनेन स्वर्गकाम इत्यत्र लिङ्गैव स्वर्गसाध-नत्वत्रोधममत्वात् न स्वर्गपदार्थस्य लिङ्गैवकदेशे इष्टे भेदावयव्युत्पत्ति स्वीकर्तव्या ॥

अभिहितञ्च नागेशभट्टः लघुमञ्जूपायां तिङर्थनिरूपणे—“तत्तद्-व्युत्पत्त्यनुसारेण तथा तथा बोधस्य तेषां तेषां जायमानत्वेन तथा तथा कार्य-कारणभावाना सर्वेभवावश्यत्वेन तद्व्याप्यगौरवविचारस्यायुक्तत्वात् ॥” इति ॥

चैत्र एव पचतीत्यत्र चैत्रः पाकानुकूलकृतिमान्, चैत्रान्यः पाकानुकूल-
कृत्यभाववानिति बोधः । इष्यते च मुख्यविशेष्यभेदात् वाक्यभेदः । चैत्रवृत्तिः
चैत्रान्यावृत्तिश्चैककर्तृका भावना इति बोधस्वीकारे, चैत्रे मैत्रे च पचति सति,
चैत्र एव पचति इति प्रयोगापत्तिः । भावनायाः (कृतेः) चैत्रनिष्ठायाः मैत्रनिष्ठा-
याश्च भिन्नतया चैत्रनिष्ठयां पाकानुकूलकृतौ चैत्रान्यावृत्तित्वस्यात्राधितत्वात् ॥

चैत्रः कीदृशः इति प्रश्नस्य चैत्रः पचति इत्युत्तरं न संगच्छते । घटः
कस्मात् इति पृष्टे, दण्डात् इत्युत्तरयन्ति । न तु दण्डजन्य इति । घटत्वा-
वच्छिन्ने जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नजन्यत्वप्रकारकं बोधं जनयति प्रश्नवाक्यम् ।
उत्तरवाक्यमपि घटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितदण्डत्वावच्छिन्ननिरूपितपञ्चम्यर्थजन्यत्व-
प्रकारकबोधं जनयति । दण्डजन्यः इति तु नोत्तरम् । तेन घटत्वावच्छिन्ने दण्ड-
जन्यत्वावच्छिन्नप्रकारकामेदसंसर्गकबोधजननेऽपि आश्रयतासंसर्गकजन्यत्वप्रका-
रकबोधाजननात् । एवञ्च प्रश्नवाक्यं जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नीयत्वसंबन्धसंसर्गक-
बोधं जनयति, जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नीयत्वसंबन्धसंसर्गकबोधजनकमेवोत्तरवाक्य-
मिति सिद्धम् ॥

‘जिज्ञासितपदार्थस्य संसर्गो येन गम्यते ।

तदुत्तरमिति प्रोक्तमन्यदाभासशब्दितम् ॥’

इत्यस्याध्ययमेवार्थः । चैत्रः कीदृश इति प्रश्नवाक्यं हि चैत्रविशेष्यकं जिज्ञासित-
धर्मावच्छिन्नप्रकारकमभेदसंसर्गकं बोधं प्रसूते । उत्तरवाक्येनापि अभेदसंसर्गक-
बोधजनकेनैव भाव्यम् । चैत्रः पचतीति वाक्यं तु आख्यातार्थकृतिप्रकारकं
समवायसंसर्गकं बोधं जनयति, इति नोत्तरम् । चैत्रः पाचकः इति वाक्यात्
अभेदसंसर्गकः कृत्यवच्छिन्नप्रकारकः शाब्दबोधो जायते इति भवति तदुत्तरं,
कीदृशः चैत्रः इति प्रश्नस्य । नचेदेकम्, भावनाविशेष्यकबोधस्वीकारेऽपि, कीदृशी
कृतिः इति प्रश्नस्य, चैत्रः पचतीत्युत्तरं स्यात् । नच स्त्रीलिङ्गविशिष्टकृतिबोधकस्य
प्रश्नस्य तादृशल्लिङ्गविशिष्टकृतिबोधकमेवोत्तरम् । आख्यातार्थकृतेः लिङ्गानन्व-
यित्वात् लिङ्गानास्कन्दितकृतिबोधकं पचतीति वाक्यं नोत्तरमिति वाच्यम् । कीदृशीः
कृतिः इत्यत्र वाचेन स्त्रीत्वस्य कृतौ बोधाभावात् । शाब्दिकरीत्या शब्दनिष्ठस्यः

स्त्रीत्वस्य बोधस्वीकारेऽपि, प्रश्नवाक्ये लिङ्गस्याविवक्षितत्वे, लिङ्गाबोधनस्याप्युत्तर-
वाक्यत्वे क्षत्यभावात्, कीदृशी वृत्तिः इत्यस्य पचति इत्युत्तरापत्तिर्दुर्वारैव ।
अन्यैव सरण्या कीदृशौ चैत्रनदन्यौ इति प्रश्ने, चैत्र एव पचति इत्युत्तरापत्तिरपि
परिहरणीया ॥

एवञ्च सति संभवे प्रथमान्तपदप्रयोगे प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यरू एव बोधः
संगच्छते ॥

ननु प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वे, कथं 'पश्य, मृगो धावति' इत्येकं
वाक्यम्, कथञ्च मृगस्य दर्शनकर्मत्वे मृगपदात् न द्वितीया इति चेत् ।

धावति मृगः इत्यवान्तरवाक्यबोधस्य धावनविशिष्टमृगस्य कर्मतया दर्शने,
तस्य चाख्यातार्थाश्रयत्वे, तस्य चाध्याहृतत्वंपदार्थे अन्वयः, इत्येकमुख्यविशेष्यरू-
बोधजनकत्वात् पश्य मृगो धावतीत्येकं वाक्यम् । वाक्यार्थस्य कर्मतासंबन्धेन
भेदसंबन्धेन दर्शनक्रियायामन्वयोऽपि न व्युत्पत्तिविरुद्धः । व्युत्पत्तेः नामार्थ-
विषयत्वात् । न चैवं सति नीलरूपविशिष्टघटस्य ज्ञानकर्मत्वे प्रतिषिपादविधिते
सति, नीलो घटो जानाति इति प्रयोगः स्यात्, न स्याच्च नील घटं जानातीति
प्रयोगः । नीलविशिष्टघटस्य वाक्यार्थत्वेन तद्बोधकात् द्वितीयाया अप्रसक्तेरिति
घाच्यम् । नीलविशिष्टघटस्य ज्ञानकर्मत्वतात्पर्येण नीलो घटो जानाति इति प्रयोगः
इष्यते एव । नीलं घटं जानातीति वाक्यात् विशेष्ये विशेषण, तत्र च विशेष-
णान्तरमिति रीत्यैव शाब्दबोधः । यदा तु अस्माद्वाक्यात् नीलविशिष्टघटकर्मकज्ञान-
शाब्दबोधः, तदा घटपदस्य नीलविशिष्टघटे लक्षणा । नीलपदं तात्पर्यग्राहकम् ।
विशिष्टबोध्यकस्य पदत्वात् तदुत्तरं द्वितीया चोपपद्यते । वाक्यार्थस्य कर्मतया
अन्वयाच्च, 'जानामि, सीता जनरूपसूता ।' 'श्रुत्वा ममैवन्माहात्म्यं तथा
चोपपत्तयः शुभा ।', 'देवाकर्णय, सम्राजे चापेनासादिताः शरा ।' इत्यादयः
प्रयोगाः साधु संगच्छन्ते । कर्मबोधकवाक्यस्य अभातिपदिकत्वेन तदुत्तरं
द्वितीयाया अप्रसक्ते । एवञ्च पश्य मृगो धावतीत्यत्र वाच्यैव वाक्यता सिद्धा ॥

यदि च पदैकवाक्यतैवात्र महाभाष्यसिद्धेति म्रूयात्, तदा धावत्यर्था-
न्वितस्य मृगस्य प्रथमान्तार्थस्य विषयतापर्यवसितेन कर्मत्वसंबन्धेन दर्शनक्रियायां,
तस्याध्याहृतत्वंपदार्थे अन्वयः इति पदैकवाक्यता सूच्यते ।

नच तण्डुलस्य कर्मतासंबन्धेन धात्वर्थपाके अन्वयतात्पर्येण, तण्डुलः पचतीति प्रयोगवारणाय, नामार्थधात्वर्थयोः साक्षात् भेदेनानन्वयव्युत्पत्तेः स्वीकरणीयतया, मृगस्य नामार्थस्य विषयतासंबन्धेन दर्शनेऽन्वयो न संभवतीति वाच्यम् । आख्यातार्थाविशेषितनामार्थधात्वर्थयोरेव भेदेन साक्षादनन्वयः इति व्युत्पत्तिस्वीकारात्, आख्यातार्थाविशेषितस्य तण्डुलस्य कर्मतासंबन्धेन पाके अन्वयो न संभवतीति, न तण्डुलः पचति इति वाक्यं प्रामाणिकम् । धावतीत्याख्यातार्थ-धावनकर्तृत्वान्वितस्य मृगस्य नामार्थस्यापि कर्मतया दर्शनक्रियायामन्वयो युज्यते एव । स्पष्टञ्चैतत् गदाधरीयप्रतिज्ञालक्षणविवरणे कृष्णभट्टीये ॥

‘पश्य लक्ष्मण पम्पायां वकः परमधार्मिकः ।’ इत्यत्रापि अस्तीति क्रिया-पदस्याध्याहारात्, तादृशक्रियाकर्तृत्वान्वितस्यैव वकस्य नामार्थस्य दर्शन-क्रियायामन्वयात् न कोऽपि व्युत्पत्तिविरोधः । दृश्यते च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रथमान्तार्थस्यापि कर्मतासंबन्धेन कर्मत्वान्तरविशेषणतापन्नक्रियायामन्वयः, काष्ठं भस्म क्रियते इत्यादौ, कर्तृत्वान्तरविशेषणतापन्नायां च क्रियायां कर्तृत्वसंबन्धेनान्वयः नीलो घटो भवति, काष्ठं भस्म भवति इत्यादौ ॥

अथवा पाकविशेष्यककर्मतासंसर्गकतण्डुलप्रकारकशाब्दबोधस्यैवाप्रसिद्धया तत्सामग्रया अकल्पनात्, आपादकाभावेन, तण्डुलः पचतीति वाक्यात् तादृश-बोधापादनासंभवात् नामार्थधात्वर्थयोरिति व्युत्पत्तिरेव न कल्पनीयेति, मृगस्य कर्मतासंबन्धेन दर्शने अन्वये न कोऽपि व्युत्पत्तिविरोधः । इत्थञ्च ‘पश्य लक्ष्मण पम्पायां वकः परमधार्मिकः ।’ इत्यत्र अस्तिपदाध्याहारोऽपि नावश्यकः ॥

टिप्पणी—

काष्ठं भस्म क्रियते इत्यत्र भस्मनः धात्वर्थकृतौ स्वोत्पादकतासंबन्धे-नान्वयः । कृतेश्चाख्यातार्थकर्मत्वे नाशप्रतियोगित्वपर्यवसिते, तस्य च काष्ठे अन्वयः । उत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वात् भस्मनः विकृतिकर्मता, प्रतियोगितया नाशरूपफलाश्रयत्वाच्च काष्ठस्य प्रकृतिकर्मता । भस्मोत्पादककृतिजन्य-नाशप्रतियोगि काष्ठमिति तद्वाक्याधीनो बोधः । नीलकर्तृकं यदसाधारण-धर्मात्मकं भवनं तदाश्रयः घटः इति नीलो घटो भवतीति वाक्याधीनबोधः ॥

मृगवृत्तिकर्मतायाः संसर्गतया भानात् न मृगपदात् द्वितीयापत्तिः ।
 'अनभिहिते, कर्मणि, द्वितीया' इत्यनेन प्रातिपदिकार्यविशेष्यतया कर्मत्वे विवक्षित
 एव द्वितीयानुशासनात् । अनभिहितमूत्रस्य चात्रैतार्थे तात्पर्यमिति निपुणतरमुप-
 पादितं गदाधरभट्टाचार्यैः व्युत्पत्तिवादे प्रथमार्थविचारे लकारार्थविचारे
 च । एषैव सरणिराहता भट्टाचार्यैः काष्ठे भस्म क्रियते इत्यत्र भस्मपदोत्तरं
 द्वितीयावारणे ।

इत्यञ्च पश्य मृगो धावतीत्यत्र पदैकवाक्यतोपपादिता ॥

यदि च महाभाष्यसिद्धायाः पदैकवाक्यताया उपपादितत्वेऽपि, तस्मिद्धं
 धावनक्रियायाः दर्शनक्रियाकर्मत्व नोपपादितमिति मन्यते ॥

तदा प्रथमान्तार्थविशेषिताख्यातात्तार्थधावनवृत्तेः कर्मतया दर्शनक्रियाया-
 मन्वयस्वीकारेण पदैकवाक्यत्वं धावनस्य दर्शनकर्मत्वञ्चेद्युभयमपि सिद्धं भवति ॥

तथाहि—प्रथमान्तकर्तृवाचकपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थमुख्य-
 विशेष्यक एव बोधः । क्वचित् पश्य मृगो धावति इत्यादौ प्रथमान्तार्थस्यापि
 आख्यातात्थे विशेषणतयान्वयः व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । एवञ्च मृगस्य आधेयता-
 संबन्धेन, धावनान्वितवृत्तौ आख्यातात्थे, मृगान्वितधावनविशिष्टवृत्तेः कर्मता-
 संबन्धेन दर्शनक्रियायां, तदन्वितारयातार्थाश्रयत्वस्य चाध्याहृतत्वंपदार्थेऽन्वयः ।
 तथा च मृगान्वितधावनवृत्तिकर्मकदर्शनाश्रयः त्वन् इति शाब्दबोधः । एतत्स्थलानुरो-
 धेन व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनं तु सर्वाभिमतमेव । धात्वर्थस्यापि धात्वन्तरार्थे अन्वयार्थं
 वैयाकरणैः, धावनभावनायाः दर्शनभावनायामन्वयार्थं मीमांसकैश्च व्युत्पत्त्यन्त-
 रस्य स्वीकारात् । नच प्रथमान्तार्थस्य अविशेष्यत्वे अपसिद्धान्तः । व्युत्पत्ति-
 वैचित्र्येण प्रथमान्तार्थस्यापि अन्यत्रान्वयस्य बहुषु स्थलेषु प्रदर्शितं वात् । नहि
 नैयायिकाः वाक्ये प्रथमान्तार्थः सर्वोऽपि मुख्यविशेष्यतया भासते इति, प्रथमान्त-
 पदासमभिव्याहारेऽपि, अध्याहृत्य प्रथमा-न्तपद तदर्थंमुरयविशेष्यको बोधः, इति
 वा अभ्युपगच्छन्ति । नीलो घटः इत्यत्र प्रथमा-न्तार्थस्य नीलस्य, भूतले घटो
 नेत्यत्र घटस्य, अर्थं नमः इत्यत्र अर्थस्य च मुरयविशेष्यतया भानानङ्गीकारात् ।
 स्पष्टध्यायमर्थः—

“अतएव यत्र समानविभक्तिकं विशेष्यवाचकपदं निपातपदं वा नास्ति, तत्र प्रथमान्तार्थस्य विशेष्यभासकसामग्र्यभावादसौ मुख्यविशेष्यतया भासते ॥” इति व्युत्पत्तिवादे ॥

एवंच अत्र मुख्यविशेष्यः त्वंपदार्थ एक एवेति एतदेकं वाक्यम् । आख्या-
तार्थस्य दर्शनेऽन्वयाच्च पदैकवाक्यता । आख्यातार्थस्यैव धात्वर्थेऽन्वयोपगमेन
न नामार्थधात्वर्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोधः । कर्मबोधकाख्यातोत्तरं द्वितीया शङ्कितु-
मपि न शक्यते । कृतेरतीन्द्रियत्वात् धावनविशिष्टकृतेः दर्शनकर्मत्वमवगाहमानो
बोधः, ‘सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्यवाचे’ इति
न्यायेन विशेषणीभूतधावनस्यैव दर्शनकर्मत्वे पर्यवस्यति । इत्थञ्च धावनस्य दर्शन-
कर्मत्वं महाभाष्योक्तमुपपद्यते ॥

आवश्यकौ चेत्यं रीतिः वैयाकरणानामपि । आनय मृगो धावति इत्यत्र
मृगकर्तृकधावने आनयनकर्मत्वस्य बाधात्, बाधात् मृगविशिष्टधावनस्य बोधितं
आनयनकर्मत्वं, सविशेषणे हीति न्यायेन मृगे पर्यवस्यतीति तैर्वक्तव्यत्वात् ।
एवञ्च नास्माकं मते, पश्य मृगो धावति इत्यत्र काचित् क्षतिः । शृणु मेघो
गर्जति इत्यत्राप्येवमेवोपपादनीयम् ॥

पचति भवति इत्यत्र भवनाश्रयत्वस्य पच्यर्थान्विताख्यातार्थकृतावन्वयः ।
पाकानुकूलकृतिः भवनाश्रयः इति बोधः । पाकविशिष्टकृतेर्भवनाश्रयत्वबोधे
विशेषणीभूतपाकस्यापि भवनाश्रयत्वं भवनकर्तृत्वरूपं बुद्धं भवतीति ‘पचादयः
क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति’ इति महाभाष्यमपि संगच्छते । चैत्रः पचति
भवति इत्यत्र तु भवत्यर्थान्वितायाः पाकान्विताख्यातार्थकृतेः प्रथमान्तार्थे अन्वयः ॥
भवनाश्रयपाकानुकूलकृतिमान् चैत्रः इति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको बोधः ।
एकवाक्यता चानायासेन निर्वहति ॥

नच राजपुरुषो - भार्यायाश्च, घटो द्रव्यत्वस्य इत्यादिप्रयोगवारणाय,
एकसंबन्धेन एकविशेषणविशिष्टे तज्जातीयसंबन्धेन विशेषणान्तरान्वयव्युत्पत्तेः
स्वीकरणीयतया, चैत्रः पचतीति वाक्यात्, समवायेन चैत्रत्वविशिष्टे समवायेन
पाकानुकूलकृतिवैशिष्ट्यावगाहिबोधो न संभवतीत्युक्तमिति वाच्यम् । विभक्त्यर्थ-

प्रकारकशाब्दबोधवादिभिः निरुक्तव्युत्पत्तिस्वीकारेण उक्तप्रयोगो धारयितुं न शक्यते । घटोः द्रव्यत्वस्य इति वाक्यात् द्रव्यत्वप्रतियोगिकषष्ठपर्यसमवाय-संबन्धप्रकारकबोधो भवन् भवेत् । स च नोक्तव्युत्पत्तिविरुद्धः, तस्य समवायेन घटत्वविशिष्टे विशेष्ये विशेषणान्तरद्रव्यत्वप्रतियोगिकतत्संबन्धसजातीयसमवाय-प्रकारकत्वेन, समवायेन द्रव्यत्वाप्रकारकत्वात् । एवं राजपुरुषो भार्यायाश्च इत्यत्रापि भार्यानिरूपितषष्ठपर्यसंबन्धप्रकारकबोध एव भवन् भवेत् । अतः निरुक्तप्रयोगवारणाय, एकसंबन्धेन एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरनिरूपित-तत्सजातीयसंबन्धप्रकारकबोधो नेति व्युत्पत्तिरङ्गीकरणीया । चैत्रः पचति इति वाक्यजन्यबोधे समवायेन चैत्रत्वविशिष्टे पाकानुकूलकृतेः समवायेन प्रकारत्वेऽपि, कृतिरूपविशेषणान्तरनिरूपिततत्सजातीयसमवायप्रकारकत्वाभावात् नोक्तव्युत्पत्ति-विरोधः । तथा च प्रथमान्तार्थविशेष्यकः आख्यातार्थकृतिप्रकारको बोधः नाव्युत्पन्नः इति सिद्धम् ॥

पचति व्रजति इति प्रयोगश्च, येषां मते धात्वर्थविशेष्यः आख्यातार्थः कर्ता, तान्प्रत्येवापादयितुं शक्यते, पाककर्ता व्रजनाश्रयः इति बोधसंभवात् । अस्मन्मते च कृतेरेवाख्यातार्थत्वात्, पाकानुकूलकृतेश्च व्रजनाश्रयत्वनाधात् न तादृशप्रयोगापत्तिः । आख्यातस्य कर्तरि निरुद्धलक्षणां स्वीकुर्वन्नां मीमांसकानां मतेऽपि नापत्तिः, तैः कर्तुः भावनाविशेषणतया भानोपगमात् ।

तस्मात् असति वाधके प्रायः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यक एव बोधः समुचितः ॥

चैत्रः तण्डुल पचनीत्यत्र द्वितीयार्थः आधेयत्वम् । तथाहि—‘कर्मणि द्वितीया’ (पा. सू. २-३-२) इत्यनुशासनात् कर्मत्वं द्वितीयया बोध्यते । तद्य क्रियाजन्यकृत्शाल्त्वम्, न त्वलण्डम् । सलण्डस्य निर्वचनान्भवे एव अगति-कनया अलण्डपदार्थाङ्गीकारात् । क्रियाजन्यकृत्शाल्त्वात् कर्मत्वम् इति वाक्ये कर्मत्वपदं कर्मवशायां, कर्मपदव्यवशये वा लक्षणिकम् । नच लक्षणायां गौरवमिति शङ्कनीयम् । आश्रयनिरूपकरमेदेन निश्चानां अनेकेषामलण्डपदार्थानां यत्पनागौरवात् तस्यागुरुत्वात् । नच कर्मवशाजाननाणि क्रियाजन्यकृत्श्रय-

षष्ठस्तरङ्गः

त्वात् कर्मत्वमिति व्यवहारात् कर्मत्वपदं न संज्ञापरमिति वाच्यम् । अखण्ड-
कर्मत्वशक्तिमजानतापि तादृशव्यवहारात् अखण्डशक्तिपरत्वमपि तस्य नेति वक्तुं
शक्यत्वात् । तद्वति तत्प्रकारकत्वात् याथार्थ्यम्, शब्दाश्रयत्वादाकाशत्वम्
इत्यादिव्यवहारात् याथार्थ्याकाशत्वादीनामध्यखण्डतापत्तेश्च । तस्मात् सखण्डमेव
क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम् । तदेव द्वितीयया बोध्यते ॥

क्रियाकारकभावश्च न द्वितीयार्थः वाक्यजन्यबोधे तस्याभानात् । तस्य
विभक्त्यर्थत्वे प्रमाणाभावाच्च । नच “कष्टं श्रितो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोरभि-
संबन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति ।” इति भाष्यं प्रमाणमिति वाच्यम् । तत्र
क्रियाकारकयोरभिसंबन्धपदेन कर्मत्वस्यैवोक्तत्वात् । निरूपकत्वाश्रयत्वाभ्यां क्रिया-
कारकोभयनिष्ठत्वेन तस्य संबन्धत्वाक्षतेः । अतएव अखण्डकर्मत्वस्य द्वितीयार्थत्व-
वादिनः मीमांसकाः खोक्तेऽर्थे, ‘क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिका ।’
इति महाभाष्यं प्रमाणयन्ति भाट्टरहस्ये ॥

विशेषणत्वे ज्ञाते एव तन्नियामकसंबन्धाकांक्षणात् विशेषणत्वमपि द्विती-
यार्थः इति न युज्यते । क्रियाकारकभावसंबन्धस्यैव द्वितीयार्थत्वविरहात् । व्यव-
सायातिरिक्तमनुव्यवसायमङ्गीकुर्वतामस्माकं मते शाब्दबोधे विशेषणत्वादीनां भाना-
भावात् अनुव्यवसाय एव तद्भानाच्च ॥

तथा च कर्मत्वमेव द्वितीयार्थः । शक्तिः कारकमिति पक्षस्य वैयाकरणैरपि
स्वीकारात्, लाघवेन कर्मत्व एव शक्तेरुचितत्वाच्च । तत्र क्रिया फलञ्च धातुत
एव लभ्यते । फलं व्यापारश्च धात्वर्थः इति सिद्धान्तात् । फलस्य व्यापारजन्यता
च विनैव पदार्थतां संसर्गमर्यादया भासते । एवञ्च अनन्यलभ्यमाश्रयत्वं द्वितीयार्थः
इति वक्तव्यम् । प्रकृत्यर्थतण्डुलान्वितस्याश्रयत्वस्य निरूपकतासंबन्धेन धात्वर्थफले
अन्वयः स्वीकरणीयः । तथा च सति, ‘तेमनं पचति न तण्डुलम्’ इत्यत्र द्विती-
यार्थाश्रयत्वस्य निरूपकतासंबन्धावच्छिन्नाभावः फले नञा बोधनीयः स्यात् । तच्च
न संभवति वृत्त्यनियामकस्य निरूपकत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धा-
वच्छिन्नतदभावाप्रसिद्धेः । अतः आधेयत्वमेवार्थः ।

षष्ठस्तरङ्गः

पाककर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यकजिज्ञासोदयाच्च आख्यातात् कर्तृबोधः आवश्यक इति वाच्यम् । प्रथमान्तपदासमभिव्याहृते पचति इत्यादौ आख्यातार्थसंख्यायाः खाश्रय-समवेतत्वसंबन्धेन कृतावन्वयात्, संसर्गविधया कृत्याश्रये (कर्तरि) एकत्वमानात् न तज्जन्यबोधानन्तरं पाककर्ता एको न वेति संशय उदेति । कृतेबोधे कृत्याश्रयस्य कर्तुरूपस्थितिसंभवात् पाककर्तृत्वावच्छिन्नधर्मिकजिज्ञासाधुपपद्यते ॥

नच शाब्दबोधानन्तरं ज्ञानान्तरकल्पनया जिज्ञासोदयविलम्ब इति वाच्यम् । आख्यातबोधे कर्तरि तदर्थसंख्यायाः धात्वर्थस्य च विशेषणतयान्वय-स्वीकारे, एकः पाककर्ता इति बोधसंभवात् विनापि क्षणविलम्बं निरुक्तजिज्ञा-सोदयः, एको न वेति संशयानुदयश्चोपपादयितुं शक्यते । न चैवं स्वीकुर्वन्ति आख्यातात् कर्तृबोधवादिनः **वैयाकरणाः मीमांसका** वा । **वैयाकरणैः** आख्यातार्थैकत्वान्वितस्य तदर्थस्य कर्तुः धात्वर्थे विशेषणतया अन्वयात् एक-कर्तृकः पाकः इति बोध इष्यते । अनन्तरं पाककर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यकमेकत्व-प्रकारकं मानसज्ञानमुत्पद्यते इति क्षणविलम्बेनैव निरुक्तसंशयानुत्पादजिज्ञासोदया-वुपपादनीयौ ॥

मीमांसकमतेऽपि धात्वर्थो न कर्तर्यन्वेति । अपितु भावनायामेव । धात्वर्थसाधारणकारकप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति भावनाविशेष्यता-संबन्धेन लिङ्गान्वयिपदजन्योपस्थितेः हेतुतास्वीकारात् । आख्यातार्थसंख्यापि कर्तृघटितपरम्परासंबन्धेन भावनायामन्वेति, न कर्तरि । 'भावप्रधानमाख्यातम् इति स्मृत्या भावनातिरिक्ताख्यातार्थं प्रति भावनाया एव प्राधान्यबोधनात् । एवं कर्तापि भावनायामन्वेति । एवञ्च पचतीति वाक्यजन्यबोधे पादाकर्तृत्वेन पाक-कर्तुः तद्गतत्वेन एकत्वस्यानवगाहनात्, पाककर्ता एकः इति मानसं बोधान्तरं संपाद्यैव निरुक्तसंशयानुदयजिज्ञासोदयावुपपादनीयाविति क्षणविलम्बः मीमांसका-नामपि आवश्यक एव ।

तस्मात् आख्यातात् कर्तुः निरुद्धलक्षणया बोधो न समञ्जसः । यदि लाघवेन कृतेः शक्यत्वेऽपि 'लः कर्मणि' (पा. सू. ३-४-६९) इत्यनुशासनबलात्

कर्तापि निन्दलक्ष्य इत्युच्यते । तदा अनुशासनाक्षरार्थानतिबद्धनेन कर्तुरेवा
 ख्यातवाच्यतांस्वीकारो युक्तः स्यात् । तस्मात् न कर्ता आख्यातस्य लक्ष्यः
 नापि वाच्य, अनन्तवृत्तिव्यक्तीना शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् । इत्या-
 वृत्तिरेवाग्यातार्थः ॥

तत्र धात्वर्थः विषयवसहितानुकृत्परमव्येनान्वेति ।

पचतीति वाक्य पाक करोति इति वाक्येन विवियते । तेन च पाक-
 कर्मकृतितोषो भवति । कृतेः पाककर्मकृत्यं च पाकविषयकृत्यम् । तच्च विषय-
 पचतीत्यत्र पाकस्य कृतौ संसर्गतया भासते इति पाक करोति इति वाक्ये
 विवियमाणत्व पचतीत्यस्योपपद्यते । विषयतामात्रस्य संसर्गत्वे पाकानिष्पत्तिस्थां
 पचतीति प्रयोगापत्तिः । अतः उपधायकत्वरूपानुकूलत्वस्यापि संसर्गतास्वीकारः

युक्तञ्चेतत् । आख्यानेन हि पाककर्तृत्व प्रतीयते । तत्तत्क्रियाकर्तृत्व-
 नाखण्डपदार्थ इति पूर्वमेव निवेदितम् ।

नच तथानङ्गीकारे दम्पत्योः व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वं न स्यात् । उभयादि
 पर्याप्तस्यैकस्य व्यासज्यवृत्तित्वात्, कृतिमत्तायाश्च पत्नीनिष्ठायाः पतिनिष्ठायाश्च
 भिन्नभिन्नत्वादिति वाच्यम् । प्रकृतयागक्रियाविषयकृत्याधारतात्वेन अनुगतरूपेण
 कृतिमत्तारूपकर्तृत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वमभवात् । न चायमपसिद्धान्तः । संबन्धादि-
 भेदेन भिन्नाया अपि महानसीयत्ववह्नित्वादिनिष्ठावच्छेदकतायाः महानसीयवह्नय-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वेनानुगतरूपेण व्यासज्यवृत्तित्वायाः, वह्नित्वे प्रतियोगि-
 तानवच्छेदकत्वसंगमनाय गदाधरभट्टाचार्यैः सिद्धान्तलक्षणे प्रतिपादनात् ॥

अतश्च तत्क्रियाकर्तृत्व तत्क्रियानुकूला तत्क्रियाविषयिणी च या कृति-
 तद्वत्त्वम् । एकक्रियानिषयककृतिर यत्र नान्तरीयक्रियान्तरनिष्पत्तिः तत्र कृति-
 मति पुरुषे तत्क्रियाकर्तृत्व नास्ति । अत एव मत्तो भूतं, न तु मया कृतमिति
 व्यपदेशः सगच्छते । अत क्रियाविषयकत्वमपि कर्तृत्वशरीरे प्रवेशनीयम् ॥

नच ओदन पचति इत्यस्य पाकेनौदन करोतीति विवरणात् धात्वर्थपाकस्य
 'करणतासम्बन्धेनैव कृतावन्यथो युक्त इति वाच्यम् । पाक प्रति कृतेः कारणतया

षष्ठस्तरङ्गः

न पाककरणकत्वं कृतेः संभवति । अपितु पाककरणकौदनोद्देश्यकत्वमेव । अतः
विवरणवाक्ये पाकेनेति तृतीया-न करणे । अपि तु हेतौ । हेतुत्वञ्च प्रयोज-
कत्वम् । तच्च फलसाधारणम् । 'फलमपीह हेतुः, अध्यनेन वसति' इति
प्रामाणिकैरभिधानात् । पाकस्य ओदनविषयककृतिफलत्वमक्षतम् । तद्वाक्याच्च
पाकप्रयोज्योदनविषयककृतिमानिति बोधो जायते । ओदनकृतेः पाकप्रयोज्यत्वं
पाकफलकत्वं पाकानुकूलत्वपर्यवसितम् । एवञ्च धात्वर्थस्य कृतौ अनुकूलता-
संबन्धेनान्वय एव पाकेनेत्यादिविवरणमनुकूलं भवति । तत् सिद्धं धात्वर्थः
पाकः विषयत्वानुकूलत्वोभयसंबन्धेन कृतावन्वेतीति । अत एव "यत्नमात्रं शक्यं,
विषयत्वं जनकत्वं वा संसर्गमर्यादया भासते ।" इत्याख्यातवाददीधितौ
"वाकारः समुच्चयार्थः ।" इति मथुरानाथभट्टाचार्याः निरूपयन्ति ॥

आख्यातार्थवर्तमानकालश्च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तदर्थकृतावन्वेति । कृतिः
प्रथमान्तार्थेऽन्वेति । आख्यातैकवचनार्थः एकत्वसंख्या प्रथमान्तार्थे नान्वेतीति
निष्कर्षानुसारिणः । इत्यञ्च तण्डुलनिरूपिताधेयताश्रयरूपपरावृत्तिजनकतेजस्संयो-
गानुकूलकृतिमानेकत्वविशिष्टः चैत्रः इति चैत्रः तण्डुलं पचति इति वाक्याधीनो
बोधः ॥

चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यत्र तृतीयार्थः कृतिः । तस्याः जन्यत्वविषयत्वो-
भयसंबन्धेन धात्वर्थव्यापारे, तस्य कर्माख्यातस्थलनियन्त्रितव्युत्पत्तिवैचित्र्यात्
धातोर्थे फले जन्यतासंबन्धेन चान्वयः । कर्माख्यातार्थश्च आश्रयत्वं, तदतिरि-
क्तस्य कर्मत्वघटकस्यान्यलभ्यत्वात् । आश्रयत्वं च स्वरूपसंबन्धेन प्रथमान्तार्थे
अन्वेति । स च वृत्तिनियामक एवेति नञ्समभिव्याहारे तत्संबन्धावच्छिन्नतद-
भावबोधनं प्रथमान्तार्थे संगच्छते । एवञ्च चैत्रनिष्ठकृतिजन्यव्यापारजन्यरूपपरा-
वृत्त्याश्रयः तण्डुलः इति तद्वाक्यार्थबोधः ॥

चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र आख्यातस्य भावे विहितत्वात् भावस्य च धातोरेव
लाभात् साधुतासंपादकत्वमेव । आख्यातार्थसंख्या न शाब्दबोधे भासते, तद-
न्वयिनोऽभावात् । तथाच चैत्रकर्तृकः स्वापः इति धात्वर्थमुख्यविशेष्यको
बोधः ॥

। चैत्रो न पचति इत्यत्र पचतिप्रतिपाद्यपाकविशिष्टशब्दोः नञ्प्रार्भावे प्रति-
योगितया, तस्य चाश्रयतया प्रथमान्तार्थे अन्वयात् पाकानुकूलवर्तमानशब्द-
भावयान् चैत्रः इति बोधः ॥

चैत्र एव पचति इत्यत्र एवकारस्य अन्यः अभावश्चार्थः । प्रथमान्तपदोप-
स्थाप्यस्यापि प्रतियोगितया एवकारार्थरुदेशे भेदे अन्वयः । आन्यातार्थश्रुत्यन्वित-
स्यैवकारार्थाभावस्य एवकारार्थे अन्यस्मिन् अन्यो व्युत्पत्तिरिति वात् । एवञ्च
चैत्रः पाकानुकूलवर्तमान् चैत्रान्यः पाकानुकूलश्रुत्यभावयानिति बोधः ॥

ननु प्रयोगातिप्रसङ्गवाणे दत्तदृष्टीनां नैयायिकानां शाब्दबोधवर्णनपद्धतिः
पस्यनुरोधिन्वयि नानुशासनानुरोधिनी । तथाहि—तण्डुलानोदनं पचति इत्यत्र
तण्डुलपदोत्तरद्वितीयायाः धात्वर्थपाकान्वयिनाशकत्वार्थकताम्, ओदनपदोत्तर-
द्वितीयायाः धात्वर्थान्वयव्युत्पादकत्वार्थकताञ्च व्युत्पादयन्ति भट्टाचार्याः व्युत्पत्ति-
वादे । असत्कार्यमादिनां तेषां मते पाकेन तण्डुलस्य नाशः ओदनस्योत्पत्तिश्च
भर्षणीति वस्तुतत्त्वानुरोधीदं व्युत्पादनम्, नानुशासनानुरोधि । न हि नाशकत्वे
उत्पादकत्वे वा द्वितीया केनान्यनुशासनेन विहित्वा दृश्यते । एवं 'कर्मणि
द्वितीया' (पा. सू. २-४-२) इति सूत्रे सप्तम्या. वाचकत्वार्थकता, दाने कर्णसमः
इत्यत्र दानपदोत्तरसप्तम्याः साधारणधर्मात्मकसमशब्दार्थसाम्यान्वयमेदार्थ-
कताञ्च निरूपयन्ति । नहि वाचकत्वे, अमेदे वा सप्तमी अनुशिष्टा लक्ष्यते ।
प्रत्युत 'अमेदे सप्तम्यनुशासनाभावात्' इति प्रामाणिकप्रत्ययः लक्ष्यते तत्र तत्र ॥

एवं नूतनानुशासनोल्लेखनमपि दृश्यते भट्टाचार्याणां निबन्धे । "क्रिया-
विशेषणस्थले न द्वितीयातिरिक्तविभक्तिरुपपद्यते, 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्' इत्यनु-
शासनेन तत्र कर्मत्वातिदेशात् ।" इति व्युत्पत्तिवादः ॥

नहि पाणिनिव्याकरणे सूत्रेषु वार्तिकेषु वा 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्'
इत्यनुशासनं समुपगम्यते । परन्तु क्रियायामभेदेन विशेषणानां कर्मत्वं निर्वहन्ति
वैयाकरणाः । स्तोत्रं पचति, शोभनं पचति इत्यादौ धात्वर्थान्तर्गतविकल्परू-
परूपफलमेव कर्म । व्यपदेशिषद्भावेन तादात्म्यसंबन्धपर्यवसितेन क्रियाजन्य-
विकल्परूपफलाश्रयत्वात् । कर्मणि धात्वर्थफले स्तोकादेरभेदान्वयविवक्षणे

कर्मसमानाधिकरणात् स्तोकादिपदात् 'कर्मणि द्वितीया' (पा. सू. २-३-२) इति सूत्रेण द्वितीया भवति । 'सामान्ये नपुंसकम्' (का. वा.) इति नपुंसकलिङ्गता च तत्पदस्य सिद्धयति इति । एवं वैयाकरणैः न्यायेन साधितं क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं तादृशानुशासनसिद्धं मन्यमाना इव लक्ष्यन्ते भट्टाचार्याः ॥

एवं अनुशासनोदाहरणप्रसङ्गे प्रमादोऽपि दृश्यते भट्टाचार्याणाम् । "यूपायदारु इत्यादौ न संप्रदानचतुर्थी । अपितु तादर्थार्थे सूत्रान्तरेण" इति व्युत्पत्तिवादः । यूपायेल्यत्र चतुर्थी 'तादर्थ्ये चतुर्थी' इति वार्तिकेनानुशिष्यते, न सूत्रेण । न चात्र सूचकत्वगुणयोगात् वार्तिकमेव सूत्रान्तरपदेनाभिसंहितमिति वाच्यम् । यतः तादर्थ्यघटकार्थपदार्थप्रयोजनत्वस्य विचारे, जन्यतयेच्छाविषयत्वस्य तद्रूपतानिराकरणावसरे, 'तथा सति पक्तुं व्रजतीत्यर्थे पाकाय व्रजतीति निर्वाहाय तुमर्थेति सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यात्, पाकादेः निरुक्तव्रजनार्थतयैव तद्वाचनैर्वाहाय तुमर्थेति सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यात्, पाकादेः इत्यनुशासनेन तुमर्थेति सूत्रस्य वैयर्थ्यमापादयन्ति । यदि 'तादर्थ्ये चतुर्थी' इत्यनुशासनं वार्तिकमित्यभिमतं तेषाम्, तदा तेन तुमर्थेति सूत्रवैयर्थ्यापादनं न घटेत् । नहि वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकारस्य प्रवृत्तिः । तस्मात् 'तादर्थ्ये चतुर्थी' इत्यनुशासनं सूत्रं मन्यन्ते भट्टाचार्याः । तथाच नैयायिकसरणिः नानुशासनानुरोधिनीति चेत् । न ॥

तण्डुलानोदनं पचतीत्यत्र कर्मण्येव द्वितीया । क्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वघटकक्रियाया धातुलभ्यत्वात् फलं कर्मणि विहितद्वितीयार्थः इति पर्यवस्यति । व्युत्पादितश्चायं पक्षो व्युत्पत्तिवादे । 'द्वयर्थः पचिः' इति महाभाष्यात्, नाशः उत्पत्तिश्चेति फलद्वयावच्छिन्नव्यापारः पचधातोरर्थः । परक्रान्तं चात्र हरिवृद्धमभट्टाचार्यैः ।

अत्र व्यापारजन्यनाशरूपफलाश्रयत्वात् तण्डुलस्य, उत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वादोदनस्य च कर्मता । कर्मणि विहितद्वितीयायाः फलार्थकत्वमनुशासनसिद्धम् । जनकतासंबन्धेन धात्वर्थान्वयिनाशोत्पत्त्योः द्वितीयार्थत्वे, नपुंसकमिव्याहारे जनकताया वृत्त्यनियामकतया तत्संबन्धावच्छिन्नाभावत्रोधनं न संभवतीति आश्रयनासंबन्धेन धात्वर्थान्वयि नाशकत्वम् (फलजनकत्वम्) उत्पादकत्वं च द्वितीयार्थं इति व्युत्पादितं भट्टाचार्यैरिति नानुशासनानुरोधः ॥

एवं 'कर्मणि द्वितीया' इत्यत्र अधिकरणे एव सप्तमी । कर्म च द्वितीयाया वाच्यतासंबन्धेनाधारः । वाच्यतासंबन्धावच्छिन्नाधारत्वं वाच्यतारूपमेव, तत्संबन्धावच्छिन्नाधारतायाः तत्संबन्धरूपतायाः भट्टाचार्यः निरूपणात् । वाच्यत्वस्याधारतारूपत्वे वाचकत्वमाधेयत्वपर्यवसितं सप्तम्यर्थः । नव्यमते आधारसप्तम्या आधेयत्वार्थकत्वात् । एवं, दाने कर्णसमः इत्यत्र 'सप्तम्यधिकरणे च' (पा. सू. २-४-४६) इत्यत्र चकारात्सप्तमी । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (का. वा.) इत्यत्रैव अर्थविशेषनिर्देशाभावेऽपि यथासंभ्रममेदार्यकत्वम् । 'चात् दूरान्तिकार्थेभ्यः' इति वैयाकरणानां व्याख्यानमिव इदमपि व्याख्यानं युज्यते । अयश्चार्यः सप्तम्यर्थ-विचारे व्युत्पत्तिवादे "अथवा 'सप्तम्यधिकरणे च' इति चकारेण अकारकाधारवाचिनोऽपि सप्तमी ।" इति ग्रन्थेन सूचितः । कारकाधारवाचिमिन्नादपि दानादिपदात् सप्तमी साधुः इति तद्विवरणसंगतेः ॥

तस्मात् भट्टाचार्याणामर्थविशेषनिरूपणमनुशासनानुरोधीति सिद्धम् ॥

व्यपदेशिवद्भावाश्रयणेन कर्माभूतधात्वर्थफलसमानाधिकरणस्तोकपदात् द्वितीया इति रीतिः स्तोकं पचतोत्यादौ सकर्मकस्यल एव संभवति । न तु स्तोकं तिष्ठति, यतते इत्यादावकर्मकस्यले । नैयायिकनये अकर्मकधातोः व्यापारमात्रार्थकत्वात् । वैयाकरणनये संबन्धात्तानां फलव्यापारोमयार्थकत्वेऽपि फलस्य व्यापारसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवस्था स्वीकृता ।

तदुक्तम्—

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ।

धातुः, तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः । इति ॥

एव च अकर्मकधात्पात्तफलस्य तदर्थव्यापारसमानाधिकरणत्वेन व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वस्य कर्मत्वस्य व्यपदेशिवद्भावेनापि तत्रोपपादनासंभवेन तत्समानाधिकरणस्तोकपदात् द्वितीयानिर्वाहायोगात् । कथञ्चिदेवं स्तोकस्य कर्मसंज्ञायां सत्यां 'स्तोकं पच्यते' इति कर्मणि लकारापत्तिश्च ॥

एवं—

'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाऽग्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥'

षष्ठस्तरङ्गः

इति अनुशासनघटकेन 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति भागेन क्रियाविशेषणवाचिपदात् द्वितीयामात्रं भवति । कर्मसंज्ञाया विरहात् न कर्मणि लकारापत्तिः इति नव्य-मीमांसकानां पद्धतिरपि नानुशासनखरसानुरोधिनी ॥

कानि चिदव्ययानि परिगणय्य तेषां योगे द्वितीयां (उपपदविभक्तिं) विधायानन्तरं प्रवृत्तः 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' (का. वा.) इति भागः परिगणिता-व्ययभिन्नाव्यययोगेऽपि द्वितीया दृश्यत इत्येव खरसतो बोधयति । न तु क्रियायोगे क्रियाविशेषणवाचिपदोत्तरं द्वितीया भवतीति । तेन च दशमीं यावत्प्रपूजयेत् इत्यादौ यावच्छब्दयोगे द्वितीया सिध्यति । तस्मात् 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इत्यनेन क्रियायोगे स्तोत्रं पचतीत्यादौ द्वितीया भवतीति न समञ्जसम् ॥

अत एव, 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इत्यनेन कल्पितं 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्' इत्यनुशासनम् । तच्च धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयभिन्नस्यापि स्तोकादेः कर्मत्वमतिदिशति । अतिदेशफलं च द्वितीयाविभक्तिरेव । 'आतिदेशिकमनित्यम्' इति परिभाषया अतिदेशस्थले सर्वकार्याभावात् कर्मसंज्ञाप्रयुक्तः कर्मणिल कारो न भवति—इति व्युत्पत्तिवादव्याख्यातृणां सरणिरपि न हृदयङ्गमा ॥

यतः कतिपयाव्यययोगे द्वितीयां विधाय प्रवृत्तस्य 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' (का. वा.) इत्यंशस्य क्रियायोगे द्वितीयाविधायकत्वमेव यदा न खरसिकम्, तदा का खरसकथा तस्य कर्मसंज्ञातिदेशबोधकानुशासनकल्पकतायाम् ॥

परन्तु, प्राचीनवैयाकरणेन सीरदेवेन कृतायां परिभाषावृत्तौ ठक्पादे, 'तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलमकूलम्' (पा. सू. 4-4-28) इति क्रियाविशेषणकर्मद्विती-यान्तात् ठग्विधानं ज्ञापयति इत्यादिना, 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसक-लिङ्गता च' इति परिभाषा विवृता वर्तते । तां परिभाषामनुशासनं मन्यन्ते भट्टाचार्याः । सूत्रादीनामेकदेशधारणस्यैव भट्टाचार्यसंप्रदायसिद्धत्वात्, अत्रापि 'नपुंसकलिङ्गता च' इत्यंशं विहाय क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम् इत्युद्धृतम् भट्टाचार्यैः । कोशधातुपाठादीनामिव परिभाषाया अप्यनुशासनत्वमविरुद्धम् । अस्यानुशासनस्य परिभाषात्वमुपेत्य, विभक्त्यर्थनिर्णये 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं

अपि तु—

कालानामध्वमानानां क्रियाणां नीवृतामपि ।
आधारता ध्रौव्यधातोः कर्मता स्याद्विभाषया ॥

इति भागुरिस्मृत्यमिप्रायकः ॥

जटामिस्तापसः इत्यत्र विशेषणे तृतीया इति नैयायिकानां सुप्रसिद्धो व्यवहारः । स च कातन्त्रानुसारी । कातन्त्रे द्वितीयाध्यायचतुर्थपादे द्वात्रिंशो 'विशेषणे' (का. सू. २-४-३२) इति सूत्रं तृतीयाविधायकमस्ति । जटामिस्तापसः इति तत्सूत्रोदाहरणं वर्णयति दुर्गसिंहः कातन्त्रवृत्तौ । न हि पाणिनीये विशेषणे तृतीया अनुशिष्टास्ति ॥

स्थलान्तरेष्विव चतुर्थीविचारेऽपि 'तादर्थ्याथे सूत्रान्तरेण' इति ग्रन्थेन 'तादर्थ्ये' (का. २-४-२७) इति कातन्त्रसूत्रमेव निर्दिशन्ति भट्टाचार्याः, न 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या' इति पाणिनिसूत्रवार्तिकम् । तथानुपूर्व्या अनुल्लेखात् । अत एव तादर्थ्यघटकार्थत्वपरिष्कारविचारे तेन सूत्रेण समनन्तरस्य तुमर्थाच्च भाववाचिनः' (का. सू. २-४-२८) इति कातन्त्रसूत्रस्य वैयर्थ्यापादनं साधु संगच्छते । तत्र तुमर्थाच्च भाववचनात् इति सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् इति चेत् भट्टाचार्यग्रन्थोऽभविष्यत्, कातन्त्रसूत्रमपरामृष्टमभविष्यत् । भाववचनात् इति सूत्रानुपूर्व्याः पाणिनिव्याकरणसिद्धायाः कातन्त्रे अदर्शनात् । अतः अनुशासनैकदेशोद्धरणव्यप्रेः भट्टाचार्यैः 'तुमर्थाच्च' इति भागेन 'तुमर्थाच्च भाववाचिनः' (का. सू. २-४-२८) इति कातन्त्रसूत्रमेवामिसंहितमिति निर्धारयामः ॥

तस्मात् चतुर्थ्यर्थविचारे न भट्टाचार्याणां अनुशासनोल्लेखे प्रमादलेशोऽपीति सिद्धम् ॥

इत्थञ्च सति संभवे प्रथमान्तपदसमभिव्याहारे प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकः, क्वचित् निपातार्थमुख्यविशेष्यकः, भावाख्यातस्थले धात्वर्थविशेष्यकः, क्वचित्

टिप्पणी—

ध्रौव्यधातुः—अकर्मकधातुः ।

आख्यातार्थविशेष्यकश्च शाब्दबोधः जायते । प्रथमान्तार्थमुद्ध्यविशेष्यक एव बोधः इति न । निर्वन्धः इति, अनुशासनमनतिलङ्घ्य, वस्तुस्वभावश्चानुसृत्य, व्यवस्थापयन्ति । इति शिवम् ॥

इति षष्ठः तरङ्गः समाप्तः ।

ग्रामः कवेरजातीरे पण्डितग्राममण्डितः ।
 साहजीराजदत्तश्रीविश्वरित्ति विश्रुतः ॥ १ ॥
 दर्भङ्गानृपमान्यश्रीवेङ्कटामतनूभवः ।
 छन्दोगवंशजस्तत्र सुब्रह्मण्यामिधो युधः ॥ २ ॥
 जगद्गुरुणां करुणापूरपूरितया दृशा ।
 आवाल्याद्रक्षितो, यस्मै प्रसीदति च सर्वदा ॥ ३ ॥
 श्रीपरीक्षिन्महाराजः गोश्रीजनपदेश्वरः ।
 अण्णामलै-विश्वविद्यानिलयाध्यापकः सुधीः ॥ ४ ॥
 तत्तदर्शनराद्धान्तान् समालोच्य यथामति ।
 व्युत्पित्सुजनबोधाय तथा क्षमतिशुद्धये ॥ ५ ॥
 निर्मितां सुमनोवृन्दप्रियां शाब्दतरङ्गिणीम् ।
 समर्पयामि मरुत्या च प्रहो विश्वेशितुः पदे ॥ ६ ॥
 तेन विश्वसमाराध्यः प्रीणितो विश्वभावनः ।
 महेश्वरो-देवदेवः विद्याधीशः प्रसीदतु ॥ ७ ॥

इति षष्ठितराजेन वि. सुब्रह्मण्यशाधिणा निरचिता

शाब्दतरङ्गिणी समाप्ता ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

APPENDIX—I

उद्धृतानां निबन्धानां सूची

निबन्धः	पुटसंख्या	निबन्धः	पुटसंख्या
अद्वैतसिद्धिः	28, 92	न्यायरत्नमाला	5
अवयवग्रन्थः	56	न्यायवातिकतात्पर्यटीका	
आख्यातवाददीधितिः (आख्यातवादः)	184, 201	न्यायवातिकम्	76, 85, 93, 185, 186 124, 186
कल्पतरुः	9	पदवाक्यरत्नाकरः	184
कातन्त्रम्	206, 207	परिभाषावृत्तिः	205
कातन्त्रवृत्तिः	207	प्रकाशः	79
काव्यदर्पणम्	148	प्रातिशाख्यम्	171
काव्यप्रकाशः	120, 137, 148	बृहट्टीका	13
काव्यादर्शः	1	भगवत्पादभाष्यम्	91
कृष्णम्भट्टीयम्	193	भट्टवार्तिकम्	12, 15, 25
गदाधरीयचतुर्दशलक्षणी	189	भागुरिस्मृतिः	206, 207
छान्दोग्योपनिषद्	87	भाट्टदीपिका	162
तत्त्वप्रदीपिका	63	भाट्टरहस्यम्	197
तत्त्वबिन्दुः	47, 63	भूषणसारकारिका	104, 115, 128
दर्पणग्रन्थः	90	मञ्जूषा (लघुमञ्जूषा)	122, 157, 179, 190
ध्वन्यालोकः	157	मणिः (शब्दचिन्तामणिः)	49, 60, 94, 189
निरुक्तम् (निरुक्तस्मृतिः)	159, 160, 162	महाभाष्यम्	171, 178
निरुक्तभाष्यम्	172	माधवीयशक्तिवादविवृतिः	
नीलकण्ठीयम्	158		
न्यायकुसुमाञ्जलिः	79, 188	मुक्तिवादः	146, 158
न्यायरक्षामणिः	91		87

निबन्धः	पुटसंख्या	निबन्धः	पुटसंख्या
रसगङ्गाधरः	68	व्युत्पत्तिवादः	110, 173, 188,
लघुचन्द्रिका	25, 56		194, 195, 202,
लघुचन्द्रिकाव्याख्यानम्:	126		203, 206
वाक्यार्थमातृका	6, 16, 24, 29,	शक्तिवाद	81, 88, 91, 98
-	32, 33, 37, 47	शब्दशक्तिप्रकाशिका	190
वात्स्यायनभाष्यम् (न्यायसूत्र- भाष्यम्)	76, 93	शाबरभाष्यम्	2, 9, 36
विभक्त्यर्थनिर्णयः	205	श्लोकेवार्तिकम्	8, 9, 11, 13,
वृत्तिवार्तिकम्	126, 141		15, 19, 24, 43
वेदान्तकल्पलतिका	157	सिद्धान्तलक्षणम्	78, 200
वैयाकरणभूषणसारः	90	सक्षेपशारीरकम्	21
व्यक्तिविवेकः	157	हरिकारिका	111, 121, 125, 185

APPENDIX—II

उद्धृतानां श्लोकानां सूची

श्लोकारम्भः		पुस्तकसंख्या
अनेकार्थस्य	का. प्र.	148
अन्वितेषु पदैरेव	वा. मा. 1-16	29
आकाङ्क्षासन्निधि-	वा. मा. 1-8	92
आख्यातं तद्धितकृतोः	ह. का.	111, 185
इदमन्धं तमः	काव्या. 1-4	1
इन्द्रियाणां	भू. का.	128
उभसर्वतसोः	—	204
एकमाहुरनेकार्थम्	ह. का.	121
कालानामध्वमानानाम्	भागुरिस्मृतिः	207
किन्तु तेषाम-	वा. मा. 1-10	6
गच्छ गच्छसि	—	56, 149
जिज्ञासित-	—	191
तथा गन्धवति द्रव्ये	न्या. वा. 41	5
तेऽपि नैवास्मृताः	वृ. टी.	18, 25
त्रैयम्बकजटाजूट-	क. त. 1-1-47	9
दृष्टा वाक्य-	श्लो. वा. 7-359	8
न सोऽस्ति	ह. का.	125
न विमुञ्चन्ति	श्लो. वा. 7-229	15
निःशेषच्युत-	—	155
नीलोत्पलवनेष्वद्य	शा. भा. 1-1-24	9
पदमभ्यधिकाभावात्	श्लो. वा. शब्द. 107	18, 24
पदाग्याकाङ्क्षिता-	—	2
पदार्थानां च	श्लो. वा. 7-114	9
पर्यवस्यच्छाब्दबोध-	भू. का.	115
पश्यतः श्वेतमारूपम्	श्लो. वा. 7-358	8

श्लोकारम्भ		पुटसंख्या
पाक तु पचिरेवाह	भ वा	12
पाके ज्वालेव	श्लो वा १-३४३	19, 48
प्रतीयन्नन्वय	वा मा 1-17	29
प्रतीयमान पुनः	ध्वन्या	157
प्रत्ययप्रकृति-	स शा 1-३९३	21
प्रायम्यादभिधातृत्वात्	वा मा 1-11	24
फलव्यापारयो	भू का	204
भावनावचनस्तावत्	श्लो वा १-२४८	18, 24
भावप्रधानमाट्यात्	प वा र	184
भ्रम धार्मिक	—	155
मुख विकसित-	—	149
मुख्यार्थबाधे	का प्र	138
यद्यदाकाङ्क्षित	वा मा स	87
रूपिशून्या	न्या वा 40	5
वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि	भ वा	15
वाक्यार्थमितये	श्लो वा 7-३४३	11
वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे	वा मा स	16 47 134
शब्दव्यापारत	श व्या वि	198
शशी दिवसधूसर	—	178
सर्वशक्तेस्तु	ह का	121
साक्षाद्यद्यपि कुर्वति	श्लो वा 7-३४२	11, 48
स्मृतिसनिहिते	वा मा 1-15	88
स्यात् स्वरूपाभिधानेऽपि	भ वा	15

APPENDIX—III

उद्धृतानां सूत्राणां सूची

	पुटसंख्या
सूत्रारम्भः	101
अनेकमन्य-	54
अन्याराद्	180
अन्यायश्चानेक-	104
अर्थवदधातुः	11, 37
अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्	116
आन्महतः	67
इन्द्रियार्थ-	92
उत्पादव्यय-	71
उपदेशेऽजनुनासिकः	110
उपमानानि	63
औत्पत्तिकस्तु	186
कर्त्तरि कृत्	पा. सू. 2-2-24
	पा. सू. 2-3-29
	पू. मी. सू. 1-3-26
	पा. सू. 1-2-45
	पू. मी. सू. 1-1-25
	पा. सू. 6-3-46
	न्या. सू. 1-1-4
	न्या. सू. 4-1-49
	पा. सू. 1-3-2
	पा. सू. 2-1-55
	पू. मी. सू. 1-1-5
	पा. सू. 3-4-67
	पा. सू. 2-3-2
	का. सू. 2-4-34
	पा. सू. 1-2-46
	पा. सू. 4-1-1
	पा. सू. 2-2-29
	पा. सू. 4-4-28
	पू. मी. सू. 1-1-24
	पा. सू. 5-1-119
	का. सू. 2-4-27
	का. सू. 2-4-28
	न्या. सू. 2-2-57
कर्मणि द्वितीया	206
कालभावयोः	113, 142
कृत्तद्धित-	142
इयाप्प्रातिपदिकात्	105
चार्थे द्वन्द्वः	205
तत्प्रत्यनुपूर्व-	163
तद्धृतानां	160
तस्य भावस्त्वतलो	207
तादर्थ्ये	208
तुमर्थाच्च	171
ते विभक्त्यन्ताः	

सूत्रारम्भः		पुटसंख्या
पुयोगादाख्यायाम्	.पा. सू. 4-1-48	119
प्रकृतार्थाद्	.न्या. सू. 5-2-7	171
.प्रणिधाननिबन्ध-	.न्या. सू. 3-2-42	4
.प्रधानप्रत्ययार्थ-	.पा. सू. 1-2-36	187
प्रातिपदिकार्थ-	.पा. सू. 2-8-46	161
.वृद्धिसिद्ध तु	.न्या. सू. 4-1-50	71, 92
भावे	.पा. सू. 3-3-18	160
ल. कर्मणि	.पा. सू. 3-4-69	186, 199
.लट. शतृशानच्	.पा. सू. 8-2-124	173
विभाषा	.पा. सू. 2-1-11	105
विशेषणे	.का. सू. 2-4-82	207
.वृद्धिरादैच्	.पा. सू. 1-1-1	68, 87
.पष्ठी शेषे	.पा. सू. 2-8-50	54
सप्तम्यधिकरणे च	.पा. सू. 2-8-86	204
सहचरणस्थान-	.न्या. सू. 2-2-61	119
सामयिकत्वाच्छब्दाद्	.न्या. सू. 2-1-55	76
सुप आत्मन.	.पा. सू. 3-1-8	177
सुपो धातु-	.पा. सू. 2-1-71	114, 142
स्वरितेनाधिकारः	.पा. सू. 1-8-11	119

APPENDIX—IV.

उदाहृतानां निबन्धनां सूची

निबन्धा	पुटसंख्या	निबन्धा	पुटसंख्या
अभिनवगुप्ताचार्याः	63	न्यायसूत्रकर्ता—गोतमः	67,71,92,119
आचार्यदण्डी	1	पाणिनिः	68,187
आचार्यवाचस्पतिमिश्राः	18,17,63,67,186	पार्थसारथिमिश्राः	5
कात्यायनः	160	पूर्वमीमांसासूत्रकारः (जैमिनिः)	11,130,163
कैयटः	109,119	प्रदीपकाराः	133
गदाधरभट्टाचार्याः	56,78,83,87,	ब्रह्मानन्दसरस्वत्यः	25,81,98,57
	89,91,98,111,173,	भगवत्पादाः	91
	188,194, 200, 202,	मण्डनमिश्राः	6
	203,205,206,207	मथुरानाथभट्टाचार्याः	33,49,201
गिरिधरोपाध्यायाः	206	मधुसूदनसरस्वत्यः	157
चित्तसुखाचार्याः	63	महाभाष्यकारः—पतञ्जलिः	119,187
जगदीशभट्टाचार्याः	150, 206	महिमा (व्यक्तिविवेककारः)	157
दीक्षितश्रीकण्ठभट्टाचार्याः	132	मीमांसावार्तिककारमिश्राः—	
दीक्षितकाराः (शिरोमणि- भट्टाचार्याः)	56,184	वार्तिककाराः	2,8,13
दुर्गसिंहः	207	मुकुलभट्टाः	133
निरुक्तकाराः	170	रामरुद्रभट्टाचार्याः	87
निरुक्तभाष्यकारः	170	लघुमञ्जूषाकृतः (नागेशभट्टाः)	118,190
श्यामाचार्याः—उदयनाचार्याः	79,89,183	वर्षमानोपाध्यायाः	79
श्यामभाष्यकारः	67,145,171,186	विट्ठलमिश्राः	126
श्यामवार्तिककारः	119,171		

निबन्धा	पुटसंख्या	निबन्धा	पुटसंख्या
वृत्तिवातिककृतः (अप्पय्य- दीक्षिताः)	184	शर्ववर्मा	206
वैद्यनाथभट्टाः	63,122	सर्वज्ञात्ममुनयः	21
वैयाकरणभूषणकाराः (वैयाकरणभूषणसारकाराः)	179,187	सीरदेवः	205
		हरिः	111,121,125,128,185
		हरिवल्लभभट्टाचार्याः	208

